

गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांचे समग्र वाङ्मय

गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर चरित्र व आत्मचरित्र मूळ संपादक : धनंजय कीर

संपादक
राजन गवस

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

गुरुवर्य
कृष्णराव अर्जुन केळूसकर
आत्मचरित्र व चरित्र

मूळ संपादक
धनंजय कीर

संपादक – राजन गवस
प्रस्तावना – नीतीन रिंदे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

- » पुस्तकाचे नाव : गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांचे समग्र वाडमय गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर चरित्र व आत्मचरित्र
- » मूळ संपादक : धनंजय कीर
- » संपादक : डॉ. राजन गवस
- » पुनर्मुद्रण : २०१९
- » प्रकाशक :

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
रवींद्र नाथ्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला,
पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार,
सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई ४०० ०२५.
- » ① प्रकाशकाधीन :
- » मुख्यपृष्ठ : सरदार जाधव
- » मुद्रक :

व्यवस्थापक,
शासकीय मुद्रणालय व लेखनसामग्री भांडार,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर ४१६ ००३.
- » किंमत : १९१/-

या पुस्तकात व्यक्त केलेली मते स्वतः लेखकाची असून या मतांशी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ व महाराष्ट्र शासन सहमत असेलच असे नाही.

महाराष्ट्राचे वाड्मय महर्षी

गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

अध्यक्षांचे मनोगत

गुरुवर्य केळूसकरांचे आत्मचरित्र/चरित्र

कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यातला एक मुलगा शिक्षणाची आस धरून शिकण्यासाठी धडपडतो आणि अंगच्या चिकाटीने आयुष्यभर साहित्य लेखनातून ज्ञानात्मक प्रबोधनाचे कार्य करतो. पुढे उत्तम शिक्षक, संपादक, अनुवादक, चरित्रकार, इतिहासकार या विविध भूमिकांतून प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवून जातो; पण बहुजनसमाजाची आपल्या लिहित्या माणसांबद्दलची नेहमीची अनास्था, ग्रंथ लेखन अनु व्यवहाराबद्दल हे आपले काम नाही हा दुरावा या कारणाने महाराष्ट्राचा वाड्मयमहर्षी अर्धशतक दुर्लक्षित राहून जातोय, ही आहे बहुजनसमाजाच्या लेखन करणाऱ्या शंभर वर्षांपूर्वीच्या माणसांची परवड. या परवडीचे एक मोठे उदाहरण म्हणजे प्रज्ञावंत गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर. या गावाकडच्या मुलांतील हुशारी, वाचनातील विविधता, लिहिण्याची क्षमता हेरली नाशिक जिल्ह्यातील दुसऱ्या एका मुलाने. हा मुलगा दत्तकपुत्र म्हणून निवडला जाऊन तो बडोद्याचा राजा बनला. राजा बनलेले सयाजीराव नंतर चिकाटीने शिकले. शिक्षणाच्या आणि प्रशासनाच्या अनुभवातून पुढे सुप्रशासनाचे उत्तम उदाहरण म्हणून जगापुढे आले.

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर आणि सयाजीराव गायकवाड या दोन कृषी संस्कृतीत वाढलेल्या व्यक्तींची योगायोगाने पुढे भेट झाली. भेटीचे कारणही सांस्कृतिक संवर्धनाचे होते. तरुण सयाजीरावांनी आपल्या गुरुजनांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून साहित्य आणि कलांच्या संवर्धनासाठी सुरुवातीपासून काम सुरू केले होते. एवढेच नाही तर या तरुण राजाने जगभरातील उत्तम साहित्य आणि इतिहास ग्रंथांच्या वाचनाने हे इंग्रजी ग्रंथ देशी भाषेत भाषांतरित होऊन सर्वांना उपलब्ध व्हावेत, या राजकर्तव्यातून आपल्या राज्यात स्वतंत्र भाषांतर शाखा सुरू केली. महाराष्ट्रातील साहित्यप्रेमी, अभ्यासू मंडळींच्या मदतीने ठांथ लेखन करून घेण्यास सुरुवात केली. ग्रंथ वाचनातून सयाजीराव गायकवाडांना इतिहास व तत्त्वज्ञान विषयांत गोडी निर्माण

(चार)

झाली. भारताच्या इतिहासाचे त्यांनी गुरुर्जींच्या मदतीने वाचन तर केलेच; पण त्याबरोबर जगाच्या इतिहासाचे वाचन सुरू केले. सयाजीरावांना प्रकृती उपचाराच्या निमित्ताने पंचविशीत युरोपचा प्रवास घडला. प्रवासात त्यांनी युरोपातील फ्रान्स, रोम येथील साहित्य, कला अन् संस्कृतींच्या विविध अंगांचे कुतूहलाने निरीक्षण केले. याच काळात अठराच्या शतकाच्या शेवटी एडवर्ड गिब्बन या इतिहासकारांचा डिक्लार्इन ॲण्ड फॉल ऑफ द रोमन एम्पायर हा ग्रंथ त्यांच्या हाती पडला. रोम साप्राज्याचा उदय आणि न्हास या इ.स. १७७६ मध्ये प्रकाशित ग्रंथाचे त्यांनी जिज्ञासेने धार्मिक ग्रंथासारखे पारायणे केली. एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत. वाचलेल्या ग्रंथावर आवडणाऱ्या गोष्टींची वहीत नोंद करायचे. त्या संबंधीच्या टिपा नोंदवहीत लिहायचे. ही त्यांची वाचन पद्धत होती. यातून एडवर्ड गिब्बनच्या या ग्रंथांबद्दल पाचशे पाने

Times Caesar
To Sultan या नावाने तो ठांथ लंडनहून प्रकाशित झाला. यावेळी सयाजीराव होते एकतीस वर्षांचे.

इ.स. १८८५ मध्ये थॉमस फिशर अनविन या प्रकाशकांनी स्टोरी ऑफ द नेशन्स या नावाची ग्रंथमाला प्रकाशित केली. ग्रंथप्रेमी सयाजीरावांनी ही ग्रंथमाला पाहिली. रीडरच्या मदतीने वाचली आणि वेगवेगळ्या राष्ट्रांचा हा इतिहास मराठी वाचकांसाठी भाषांतर करण्याचे उरविले. या काळात गोविंद सखाराम सरदेसाई त्यांच्याकडे नोकरीला होते. ते सरदेसाई पुढे प्रसिद्ध इतिहासकार आणि रियासतकार म्हणून प्रसिद्ध पावले. सरदेसाईच्या मदतीने स्टोरी ऑफ द नेशनचे मराठी भाषांतर करण्यासाठी अनुभवी माणसांचा शोध घेत असताना जोतीराव फुले यांचे कार्यकर्ते दिवाण रामचंद्र धामणसकरांनी तरुण कृष्णराव अर्जुन केळूसकरांचे नाव त्यांना सुचविले. सयाजीरावांनी केळूसकरांना मुंबईत भेटीस बोलावले. त्यांची कसून तोंडी परीक्षा घेतली. या तरुण अभ्यासकाचे, चौफेर वाचन, उत्तरातील आत्मविश्वास बघून फ्रान्सचा जुना इतिहास या ग्रंथांचे मराठी भाषांतर करण्याचे काम सोपविले. केळूसकरांची ग्रंथ लेखनाची आणि भाषांतराची ही पहिली वेळ होती आणि बतीस वर्ष वयाच्या अर्जुनरावांकडे महाराजांनी महत्वाच्या ग्रंथांचे भाषांतर सोपविले ही गोष्ट बडोदा आणि महाराष्ट्रातील तत्कालीन उच्चवर्गांय समाजातील लेखकांना काळजी करण्यासाठी वाटली. एक मराठा लेखक शुद्ध मराठीत ग्रंथ व लेखन कसा करणार? अशी कुणकुण सयाजीरावांच्या कानावर गेली; पण सयाजीराव शंका व्यक्त करणाऱ्यास शांतपणे म्हणाले, "त्यांना भाषांतर करू द्या. नव्याने लिहिणाऱ्या

(पाच)

मंडळीना संधी दिल्याशिवाय त्यांचे लेखन योग्य आहे की नाही, हे कसे तपासणार? त्यांचे भाषांतराचे काम आपण जाणकार समितीपुढे ठेवू. समितीला ते योग्य वाटले तरच ते स्वीकारले जाईल."

राष्ट्रकथा भाषांतरमालेत बारा ग्रंथ पुढे तयार झाले. त्या छापलेल्या सर्व ग्रंथांचे परीक्षण एका तज्ज्ञ निवड समितीने केले. या सर्व ग्रंथांतून उत्तम भाषांतरांचे पहिल्या क्रमांकाचे बक्षीस, 'फ्रान्सचा जुना इतिहास' या ग्रंथास मिळाले. आणि सयाजीराव गायकवाडांनी बहुजनसमाजाच्या बक्तीस वर्षांच्या तरुणांकडे जे जबाबदारीने काम सोपविले, ती निवड बिनचूक होती, हे केळूसकरांनी दाखवून दिले. हे केळूसकर पुढे महाराष्ट्रातील एक महान चरित्रकार ठरले. त्याकाळातील राजकीय ऋषी मामा परमानंद, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे या विचारवंतांनी केळूसकर गुरुर्जींच्या लेखणीची व विचारांची प्रशंसा केली. त्यांनी मराठी भाषेत लहान मोठी पस्तीस चरित्रे लिहिली फ्रान्सचा जुना इतिहास नंतर तुकाराम बावांचे चरित्र (१८९६), सेनेका व एपिकटेसची बोधवरचने (१८९७), गौतमबुद्धांचे चरित्र (१८९८), सात उपनिषदांचे भाषांतर (१८९८) श्रीमद भगवत्गीता (१९०२) सारखे चौफेर लेखन केळूसकरांनी केले. यातील काही ग्रंथांची जबाबदारी सयाजीराव गायकवाड यांनी त्यांच्यावर सोपविली होती. ते गौतम बुद्ध, संत तुकाराम आणि छत्रपती शिवाजी या युगपुरुषांचे मराठीतील पहिले महान चरित्रकार ठरले आहेत.

गुरुवर्य कृ. अ. केळूसकर गीता आणि बौद्ध धर्माचे भाष्यकार होते. भीमराव आंबेडकरांना गौतम बुद्धाची ओळख केळूसकरांच्या गौतम बुद्ध या चरित्र ग्रंथामुळे झाली आणि हा ग्रंथी ही बडोद्याचे ग्रंथ व लेखकांचे पोशिंदे असलेल्या महाराजा सयाजीरावांच्या मदतीनेचे प्रकाशित झाला. चौफेर अभ्यास हे गुरुवर्य केळूसकरांचे वैशिष्ट्य होते. धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, या गहन विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिणारे ते प्रकांड पंडित होते; पण या शेतकऱ्याच्या लेखकांच्या वाढ्याला येणारी फरपट केळूसकरांच्या वाढ्याला आणि महाराष्ट्राने या वाढ्य मयमहर्षीची उपेक्षाच केली, असे धनंजय कीर या महान चरित्रकारांनी आपली खंत लिहून ठेवली आहे.

जनात जनार्दन पाहणारे गुरुवर्य केळूसकर हे ऋषितुल्य प्रज्ञावंत, देशभक्ती आणि बुद्धिप्रामाण्यवादांची सांगड घालणारे प्रभावी वक्ता, सामाजिक सुधारणा आणि मागासवर्गीयांच्या उद्धारासाठी आयुष्यभर चळवळ करणारे प्रामाणिक कार्यकर्ते होते. धर्मशास्त्राचे तत्त्वज्ञान आपल्या दैनंदिन जीवनात अमलात आणणारे कर्मयोगी होते.

(सहा)

कामगार हा समाजातील पायाभूत घटक आहे, म्हणून त्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी अनेक सामाजिक संस्था स्थापून या संस्थांचे सारथी म्हणून आयुष्यभर काम केले. समाजप्रबोधनाचे अंग म्हणून अनेक मासिके, साप्ताहिके यातून लेखन आणि महात्मा जोतीबांचे सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते म्हणून भाषणे करत असत.

आयुष्यभर लेखन, कृती अन् भाषणांच्या माध्यमातून समाजहिताचे व्रत घेतलेल्या गुरुवर्य केळूसकरांनी वयाच्या ७४ वर्षी नातीच्या मदतीने आत्मचरित्र लिहिले आणि या नंतर तीन महिन्यांत गुरुवर्य हे जग सोडून गेले. हे आत्मचरित्र धनंजय कीर यांनी वाचले; पण तत्कालीन प्रकाशकांकडून ते काहीना काही कारणांनी प्रकाशित होऊ शकले नाही. शेवटी धनंजय कीरांनी हे मौल्यवान चरित्राचे संपादन करून त्यात केळूसकरांनी न सांगितलेल्या महत्त्वाच्या सांस्कृतिक घटनांची जोड देऊन स्वतंत्र चरित्राची जोड दिली. यातून गुरुवर्यांचा चरित्र आणि आत्मचरित्र हा ग्रंथ इ.स. १९७७ मध्ये मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातर्फ प्रकाशित झाला. यानंतर सदतीस वर्षानी इ.स. २०१४ मध्ये साकेत प्रकाशनाने या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मदत करणारे, गौतम बुद्धाचे चरित्र वाचायला देऊन बुद्धांची ओळख करून देणाऱ्या गुरुवर्य केळूसकरांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात या गोष्टीचा उल्लेख्य ही केला नाही. हा त्यांच्या मनाचा मोठेपणाच दिसून येतो.

चौफेर विषयांचे लेखन केलेल्या गुरुवर्य केळूसकर गुरुजी या वाड्मयमहर्षीची आम्ही शंभर वर्षे उपेक्षाच केली. अशा गुरुवर्यांची ओळख महाराष्ट्राने आज पुन्हा करून येण्याची गरज असल्याने मी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचा अध्यक्ष होताच पहिल्या बैठकीत समग्र कृ. अ. केळूसकरांचे प्रकाशन शासनाने करावे असा निर्णय घेतला. या संपादनाचे काम आमचे मित्र डॉ. राजन गवस यांच्याकडे सोपविले. त्यांनी ते पार पाडले याचा मला खूप आनंद आहे. या प्रकल्पातील गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर आत्मचरित्र आणि चरित्र हा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे. या ग्रंथांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना प्रा. नितीन रिंडे यांनी लिहिली आहे. या सर्व मित्रांचे या निमित्ताने आभार.

बाबा भांड

दि. २०-१०-२०१८

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

संपादकीय...

गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांनी १९३३-३४ मध्ये आपले आत्मचरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न केला. त्याबेळी त्यांचे वय ७४ वर्षांचे होते. त्याआधीच त्यांची दृष्टी अधू झाली होती. हे आत्मचरित्र त्यांनी सांगितले आणि त्यांच्या नातीने लिहून घेतले. आत्मचरित्राचे निवेदन १ जुलै, १९३४ रोजी संपले. आणि तीन महिन्यातच गुरुवर्य केळूसकरांचे निधन झाले. त्यानंतर श्री मनोहर केळूसकर यांनी हे आत्मचरित्र धनंजय कीर यांना वाचावयास दिले. अनेक प्रयत्न करून शेवटी हे आत्मचरित्र धनंजय कीर यांनी संपादित करून त्याला चरित्राची जोड देऊन मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयातर्फे प्रकाशित करण्यात आले. या आत्मचरित्र व चरित्रास धनंजय कीर यांनीही संपादकीयही लिहले आहे. या संपादकीयच्या शेवटी धनंजय कीर लिहितात- ‘महाराष्ट्रातील समाजक्रांतीच्या आंदोलनास ज्यांनी आपल्या विचारसरणीने, वाणीने व कर्तृत्वाने गती देऊन ते कार्य पुढे नेले अशा नामवंत विचारवंतांच्या आणि निष्ठावंत समाजसुधारकांच्या मालिकेत गुरुवर्य केळूसकर यांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. त्यांना ब्राम्हणेतर समाज गुरुस्थानी मानत असे. सामान्य जनतेच्या हृदयात एवढे मोठे स्थान निर्माण करणारे ते खेरे तपस्वी, कर्मयोगी व गुरुवर्य होते.’ कीरांनी गुरुवर्य केळूसकरांच्या संपूर्ण कर्तृत्वाविषयी नोंदवलेले हे निरीक्षण महत्वाचे आहे. गुरुवर्य केळूसकरांचे कार्य लेखक म्हणून, विचारवंत म्हणून व समाजसुधारक म्हणून महत्वाचे असले तरी महाराष्ट्राच्या वाड्यमेतिहास लेखकांनी त्यांच्या लेखनाची फारशी नोंद घेतलेली नाही. त्यांचे विपुल साहित्य ग्रंथरूपाने अल्पस्वरूपातच प्रसिद्ध झालेले आहे. असंग्रहित असे विपुल लेखन अजूनही ग्रंथरूपात प्रसिद्ध होऊ शकले नाही. आज त्याबाबत शोध घेत असताना तत्कालीन वृत्तपत्रे व नियतकालिके उपलब्ध होत नसल्यामुळे पुस्तकरूपाने संग्रही करणे अवघड बनलेले आहे. तरीही त्यांच्या उपलब्ध ग्रंथावरून त्यांच्या कार्याची प्रचिती येते. त्यांनी विविध विषयांवर केलेले स्फुटलेखन मात्र आपल्या हातून सुटूनच गेले, असे खेदाने म्हणावे लागते. त्यांच्या शिष्यांनी निधी

(आठ)

उभारून ‘गुरुवर्य कृ. अ. केळूसकर निवडक लेख अर्थात् विचारसंग्रह भाग १ ला’ प्रसिद्ध केला. पण दुसरा खंड त्यांनाही प्रकाशित करणे जमले नाही. मराठीच्या मध्यवर्ती प्रकाशन व्यवस्थेला त्यांच्या ग्रंथाबद्दल फारशी आस्था का नव्हती याची उत्तरे त्यांच्या या आत्मचरित्र व चरित्रात मिळतात. गुरुवर्य केळूसकरांनी आपल्या हयातीत किती व्यापक प्रमाणात वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्य केले याचे तपशील धनंजय कीर यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रास जोडलेल्या चरित्र या प्रकरणातून सामाजिक सुधारणा व सामाजिक चळवळी या प्रकरणातून आपल्या हाती येतात. ज्ञानार्जन, ज्ञानदान आणि मागासवर्गीय दलित यांचा उद्धार हे आपले जीवितकार्य आहे, असे गुरुवर्य केळूसकरांनी ठरवले होते. त्यामुळे आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण त्यांनी ज्ञानार्जनात घालवला. त्यांच्या या स्वाध्यायशीलतेमुळे ते चालते बोलते एक ग्रंथ भांडारच झाले होते. हा धनंजय कीर यांनी नोंदविलेला अभिप्राय त्यांच्या व्यासंगाविषयी बरेच काही सांगून जाणारा आहे. गुरुवर्य केळूसकरांच्या भाषेबाबत शंकर पांडुरंग पंडीत जेळ्हा म्हणाले की, ‘हा मराठा असून कसे चांगले लिहतो.’ त्यावेळी विनायक कोंडदेव ओक ब्राह्मणी तोच्यात म्हणाले होते, जरी हा मराठी असला तरी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना शुद्ध मराठी लिहिता येणार नाही. धार्मिक विषय तर त्यांना समजणे शक्य नाही. ओकांचा हा तुच्छतादर्शक अभिप्राय गुरुवर्य केळूसकरांच्या मनावर मोठा आघात करून गेला. त्यांनी जिदीने आणि चिकाटीने मराठी भाषेचा पद्धतशीर अभ्यास केला. आपली स्वतःची स्वतंत्र शैली घडवली. त्यांनी सुबोधपत्रिका, सुबोधप्रकाश, दिनबंधू, शेतकऱ्यांचा कैवारी इत्यादी मासिकांतून विचारप्रवर्तक लेख लिहून आपले धर्मशास्त्र, समाजसुधारणा, स्वदेशाभिमान, इतिहास, आरोग्यशास्त्र, शेती यातील व्यासंग सिद्ध केला. त्यांच्या आधुनिक व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांचा प्रत्यय त्यांच्या लेखातून वाचकांना येत गेला. ‘आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायुषी का होतात’ यासंबंधी गुरुवर्य केळूसकरांनी अभ्यासपूर्ण लेख लिहून स्वच्छता, सात्त्विक आहार, नियमित व्यायाम, सततोद्योग व शुद्धाचार यामुळेच माणसाचे आयुष्य वाढते. हे तत्कालीन समाजास ठणकावून सांगितले. हे सांगण्याचा आपला अधिकारही त्यांनी सिद्ध केला. ते विचारप्रवर्तक लेखक जसे होते तसे प्रभावी वर्ते होते. सामाजिक सुधारणांबाबत त्यांची स्वतःची मते होती. त्यांच्या मतानुसार सामाजिक सुधारणेत चार प्रकारचे अडथळे येतात. पहिला अडथळा पुराणप्रीतीमुळे निर्माण होतो. सुर्वण्युग, सत्ययुग यातील जुन्या आचार-विचारांना चिकटून राहणे. त्यांचा दुराभिमान बाळगणे, केवळ पूर्व चालीरीतीच्या अवशेषामुळे आमचे अतिप्राचीन राष्ट्र पृथ्वीतलावर अवशिष्ट

(नक)

राहिले आहे. अशी दुराभिमानी वृत्ती, आपले जुने आचार-विचार, रुढी, ईश्वरप्रणित असून ती त्रिकालज्ञ अशा क्रषीजनांनी प्रणित केली आहेत असा समज पाश्चात्यांचे अनुकरण करणाऱ्या सुधारकांच्या वृत्तीमुळे आमच्या धर्माचे मातरे होऊन आम्ही धर्मभ्रष्ट व क्रियाभ्रष्ट होऊ व शेवटी इहपरलोक सुखांत मुळू व अनंतकालिक विपत्तीचे अधिकारी होऊ हा समज कारणीभूत आहे. त्यांनी सांगितलेला दुसरा अडथळा म्हणजे, एकंदर आचार-विचार धर्मशास्त्रात सांगितले आहेत ते पाळले पाहिजेत. कारण ती शास्त्रे ईश्वरप्रणित आहेत त्यात फेरफार करण्याचे सामर्थ्य आम्हा अल्पज्ञ मानवास मुळीच नाही. अशी समजूत जुन्या लोकांची आहे. गुरुवर्य केळूसकरांनी सांगितलेला तिसरा अडथळा असा की, आपल्यासारखेच आपल्या आसपासच्या लोकांचे आचार-विचार असावेत अशी समजूत सामान्य लोकांची असल्यामुळे मनुष्यास त्याच्या मताविरुद्ध वागण्याचे धाडस होत नाही. कारण अशा लोकांकडून होणारी विटंबना व बहिष्कारादी प्रकार सहन करण्याचे सामर्थ्य किंवा सवड नसते. यास्तव ते मुद्दा रुढीदास होतात. खन्या विद्येचा प्रसार झाला म्हणजे आचार स्वातंत्र्य अधिक मिळण्याचा संभव असतो. आपल्या देशात विद्येचा प्रसार कमी. चित्तात तळमळ असते, पण मुकाट्याने समाजातील लोकांत मिसळून सुधारणेच्या सर्व इच्छा दाबून टाकाव्या लागतात. अशी स्थिती सर्वत्र असलेले लोकांत ढोंगीपणा माजून सुधारणेचा इष्ट प्रकार घडत नाही. चौथा अडथळा परकीय आचारविषयी विनाकारण तिटकारा त्यामुळे आपल्याकडे इष्ट बदल होत नाही. गुरुवर्य केळूसकरांनी या आपल्या आग्रही मतप्रदर्शनातून तत्कालीन सामंतव्यवस्थेचा उभा आडवा छेदच घेतला होता. यामुळे त्यांची सर्व बाजूंनी उपेक्षा होणे स्वाभाविकच होते.

गुरुवर्य केळूसकरांनी मागासवर्गीयांच्या उद्धाराच्या चळवळीत सक्रीय सहभाग नोंदवला. मराठा-ऐक्येच्छु सभा ही सत्यशोधक समाजाच्या बरोबर सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी निघालेली मुंबईतील संस्था या संस्थेतही गुरुवर्य केळूसकरांनी काम केले. ‘मराठा प्रॉब्हीडंट फंड’ या संस्थेतही त्यांनी सक्रीय सहभाग नोंदविला. १९०५ मध्ये कामगारांची जाहीर सभा घेऊन विविध मागण्या करण्यात गुरुवर्य केळूसकरांचा सहभाग अग्रभागी होता. केळूसकरांनी सामान्य लोकांची जागृती करण्यासाठी अनेक लेख लिहून व सभांमध्ये भाषणे देऊन आपला कृतीशील सहभाग दर्शविला. देवदासी प्रथा निर्मुलनासाठी एक छोटी पुस्तिकाही त्यांनी तयार केली. यावरून प्रचलित अन्याय्य रुढी परंपरांवर केळूसकरांनी लेखणीतून आसूड ओढल्याचे दिसते. हिंदू समाजातल्या जाती हलकीसलकी कामे करण्यासाठी व उच्च दर्जाच्या लोकांची सेवा करण्यासाठीच केवळ अस्तित्वात आल्या आहेत असा जो कित्येक अटूटूष्टी व गर्विष्ट लोकांचा

(दहा)

समज होता त्यात काही तथ्य नाही. हे गुरुवर्य केळूसकरांनी स्पष्टपणे मांडलेले असल्यामुळे त्यांच्याकडे पाहण्याचा उच्चवर्णियांचा दृष्टिकोन काय असेल याचा अंदाज येतो. गुरुवर्य केळूसकरांच्या लेखनात आणि विचारात सामान्य माणसांचा असणारा कळवळा धनंजय कीरांनी आपल्या टिपणात सविस्तरपणे नोंदविला आहे. यातून केळूसकरांच्या कार्याची, विचारांची व लेखनाची भूमिका आपल्यासमोर येते. धनंजय कीरांनी नोंदविलेल्या या समग्र नोंदीतून आपण केळूसकरांच्या आत्मचरित्राकडे नीटपणे जाऊ शकतो.

२.

केळूसकरांनी आपल्या आत्मचरित्राचे चार विभाग लिहून ठेवलेले आहेत. बाल्य व अध्ययन, धदा, रोजगार, स्वाध्याय व वाड्मयसेवा या विभागांत अत्यंत त्रोटकपणे व विस्कळीत स्वरूपात आपल्या आत्मचरित्राच्या नोंदी केलेल्या आहेत. हे संपूर्ण आत्मचरित्र कृषिजनसंस्कृतीतल्या एका विचारवंताचे आत्मचरित्र आहे. हे ध्यानात घेऊन त्यांतील तपशिलाकडे आपण वळल्यास अनेक नव्या गोष्टी आपल्यासमोर येतात. गुरुवर्य कृष्णराव केळूसकर हे केळूस गावातल्या शेतकऱ्याच्या घरातून शेतीसंस्कार घेऊन आलेले गृहस्थ आहेत. वाडवडिलार्जित शेतीत घरच्या सर्व मंडळींचे पोटपाणी भागणे अशक्य असल्यामुळे गुरुवर्य केळूसकरांचे वडील व चुलते वेगवेगळ्या व्यवसायाच्या शोधात बाहेर पडले. त्यांनी वेगवेगळे व्यवसायही शोधले. पण त्यांनी या काळातील सांगितलेला एक प्रसंग विशेष महत्वाचा आहे. त्यांचे वडील आजे निवर्तल्यानंतर मुंबईस जाण्याचा धोशा लावतात तेव्हा वडिलांची एक विधवा बहीण त्यांच्याकडे माहेरी घेऊन राहिली होती. तिचा नवरा ब्रिटीश लष्करात नोकरी करून पेन्शन घेऊन परत आला. तो एकदोन वर्षांनी निवर्तला. त्याने चीनच्या लढाईत बराच पैसा न जवाहीर मिळवले होते. ते सगळे वडिलांच्या बहिणीने आपल्या कब्जात ठेवले होते. ते घेऊन ती माहेरी आली. गुरुवर्य केळूसकरांच्या वडिलांनी मुंबईस जाण्याचा हट्ट केल्यानंतर या त्यांच्या बहिणीने आपल्या तिन्ही भावांची लग्ने आपल्या खर्चाने करून दिली. कृषिजनसंस्कृतीतला गोतावळा जगण्याच्या केंद्रभागी कसा असतो याचा प्रत्यय ही घटना देते. या घटनेच्या उजेडात गुरुवर्य केळूसकरांनी आपले मॅट्रिकनंतरचे शिक्षण थांबवून नोकरी पत्करली व सगळ्या कुटुंबाला आधार देत ओढाताणीत आयुष्य काढले. ही सर्व जबाबदारी आपणच पार पाडली पाहिजे हा गोतावळ्यातून आलेला संस्कार त्यांनी शेवटपर्यंत निभावलेला आहे. शेतीसंस्कृतीत वाढलेल्या पोराला सततच संकटांशी सामना देणे अपरिहार्य असते. गुरुवर्य केळूसकरांच्या वाट्याला आलेल्या अनंत अडचणी त्यांनी सहजी पेलल्या. याचे मूळ त्यांच्यातल्या

(अकरा)

बेडर नावाड्यात आहे. शेती ही निसर्गावर अवलंबून असणारी संस्कृती. त्यामुळे शेतकरी कथीच पराभव मान्य करत नसतो. आलेल्या अपयशातून, पडलेल्या दुष्काळातून पुन्हा आपल्याला उगवून यायचे आहे. हे त्याच्या रक्तातच भिनलेले असते. गुरुवर्य केळूसकरांच्या वाट्याला आलेली तुच्छता, अपमान आणि हेटाळणी सहज पचवून एखाद्या जातिवंत शेतकऱ्यासारखे ते आलेल्या परिस्थितीवर झागडून मात करतात. चांगली मराठी आली पाहिजे म्हणून कष्टपूर्वक स्वतःची भारदस्त शैली घडवतात. मोडी येत नाही ही हेटाळणी सहन न झाल्याने मोडी शिकून त्यात तज्ज्ञता प्राप्त करून घेतात. आपल्या आयुष्यातील एकही क्षण वाया न जाऊ देता अखंड ज्ञानाचा ध्यास घेतात.

गुरुवर्य केळूसकरांनी लिहिलेल्या स्फुट लेखातून त्यांचे शेतीप्रेम आणि खेड्यापाड्यातील शेती जीवनाविषयी असणारी आस्था प्रतीत होते. पण त्याबरोबरच रावबहादूर एळापा बाळाराम, तुकाराम जावजी चौधरी, रामचंद्र विठोबा धामणसकर, माधवराव रोकडे व जनार्बाई रोकडे, गजानन स्वामी ज्योतिषी यांच्या चरित्रातून लिहिलेल्या चरित्रातून त्यांची सामान्य माणसाविषयीची असणारी ओढ, त्यांच्या कर्तृत्वाविषयी असणारा आदर प्रकट होतो. त्यांनी लिहिलेले संत तुकाराम चरित्र, गौतम बुद्ध चरित्र आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र त्यांनी का लिहिले असेल याचे उत्तर कृषिजनसंस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या लिखित चरित्राचा शोध घेतल्यास आपल्याला आपोआप सापडते. हे तिन्ही थोर पुरुष सामान्य माणसाचा प्रचंड कळवळा असणारे, अज्ञानी, गोरगरीब जनतेविषयी कणव बाळगणारे आणि त्यांच्या उद्धारार्थ आयुष्य पणाला लावणारे महापुरुष आहेत. बहुजन समाजातील सामान्य माणसाला या व्यक्तींची चरित्रेच प्रेरणा देऊ शकतील याची गुरुवर्य केळूसकरांना खात्री होती म्हणून प्रचंड कष्टाने आणि व्यासंगी ध्यासाने ही चरित्रे त्यांनी लिहिली आहेत.

आपल्या पदरी सामान्य जातीचा माणूस म्हणून आलेली हेटाळणी पचवून त्यांनी निर्धारपूर्वक समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास, आरोग्यशास्त्र यावरील जगभरातील ग्रंथ वाचून हेटाळणी करणाऱ्यांच्यापेक्षाही अधिकचा व्यासंग कसा साध्य केला याचे तपशील या आत्मचरित्रात आपल्या समोर येतात. नोकरी करत असताना त्यांना सोसावा लागलेला मानसिक व आर्थिक छळ यावर मात करून त्यांनी गुरुवर्य म्हणून समाजात प्राप्त केलेले स्थान त्यांच्यातील अंगभूत चिकाटीचे, धैयाचे दर्शन घडविणारे आहे. खालच्या जातीतील शिक्षक अध्यापन करू शकत नाहीत, ही धारणा असणाऱ्यांना त्यांनी आपल्या जगण्यातून सबळ उत्तर कसे दिले, याचे अनेक दाखले त्यांच्या या आत्मचरित्रात येतात.

(बारा)

३.

गुरुवर्य केळूसकरांना बडोदा संस्थानचे महाराजा श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचे ग्रंथलेखनास प्रोत्साहन मिळाले. त्यांनी फ्रान्सचा जुना इतिहास, सेनेका व एपिक्टेस यांची बोधवचने, कठोपनिषद हे ग्रंथ महाराजांच्या आज्ञेखातर लिहिले. गुरुवर्य केळूसकरांनी लिहिलेले गौतम बुद्ध चरित्र महाराजांच्या पसंतीस उतरले होते. फ्रान्सचा जुना इतिहास हा ग्रंथही गुरुवर्य केळूसकरांनी परिश्रमपूर्वक सिद्ध केला होता. त्यांचे ग्रंथकर्तृत्व पाहून गायकवाड सरकारकडून आणखी एक ग्रंथ लिहावयास मिळाला. १२ उपनिषदे व व्यास सूत्रावरील शंकरभाष्य महाराजांना भाषांतरीत करून हवे होते. त्यातील १२ उपनिषदांचे भाषांतर करण्याचे काम गुरुवर्य केळूसकरांना मिळाले. गुरुवर्य केळूसकरांनी ही उपनिषदे प्रयत्नपूर्वक मिळवून भाषांतराचे काम सुरू केले. पण त्यांना पहिल्या काही पृष्ठांचे भाषांतर करून कमिटीकडे पसंतीसाठी पाठवावे, अशी विचित्र अट घातली. गुरुवर्य केळूसकरांनी त्याप्रमाणे काही पृष्ठे कमिटीकडे पाठविली. पण त्याचा निर्णयच केळूसकरांना कळविला गेला नाही. उलट अफवा अशी पसरली गेली की, हे काम नापसंत करण्यात आले आहे. यामध्ये तत्कालीन उच्चवर्गीयांचा हात होता. केळूसकरांसारख्या खालच्या जातीतील माणसाने उपनिषदांचे भाषांतर करावे हे मानवलेले नव्हते. याचा मनस्ताप गुरुवर्य केळूसकरांना कसा भोगावा लागला याचा तपशीलही आपल्या आत्मचरित्रात गुरुवर्य केळूसकरांनी नोंदवलेला आहे. गुरुवर्य केळूसकरांनी केलेली अनेक भाषांतरे व लिहिलेले स्फुटलेख या चरित्रात उल्लेखिलेले नाहीत. आयुष्याच्या अखेरी त्यांनी हे आत्मचरित्र लिहिले असल्यामुळे प्रकृती क्षीण होऊन त्या काळात फारसा प्रतिसाद देत नव्हती. त्यामुळे अनेक संदर्भ आत्मचरित्रात सुटून गेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चौथी पास झाल्यानंतर त्यांच्या समाजातील लोकांनी आयोजित केलेल्या सत्काराचे अध्यक्ष स्वतः गुरुवर्य केळूसकर होते. त्यांनी आपले गौतम बुद्ध चरित्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भेट म्हणून दिले होते. ते चरित्र वाचून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना गौतम बुद्धाविषयी माहिती मिळाली व ते बौद्ध धर्मांकडे आकर्षित झाले. याची नोंद स्वतः डॉ. आंबेडकरांनी केली असली तरी केळूसकरांनी मात्र आपल्या आत्मचरित्रात याविषयी उल्लेखही केलेला नाही. असे अनेक तपशील नोंदवणे गुरुवर्य केळूसकरांकडून राहून गेले असावेत. असे या त्रोटक चरित्रावरून वाटते.

तरीही अनेक दृष्टीने हे आत्मचरित्र मौलिक ठरलेले आहे. त्या काळातील एकूण सामाजिक वातावरण या चरित्रात येते. त्याबाबोबरच तत्कालीन सामान्य माणसाच्या

(तेरा)

वेदना या आत्मचरित्रात शब्दबद्ध झाल्या आहेत. बहुजन समाजाला शिक्षणात येणाऱ्या अनंत अडचणी विद्याव्यासंगासाठी सोसावी लागणारी उपासमार, तत्कालीन प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची स्थिती, शिक्षकांचे वर्तमान आणि राजकारण, शाळांचे वास्तव, तत्कालीन वृत्तपत्रे, त्यांचे संपादक, तत्कालीन विचारविश्व, समाजातील चळवळी, कामगारांचे जीवन, शेतीविषयक स्थिती, दुष्काळ, त्या काळातील प्रबोधनकर्ते, इंग्रज सरकार, त्यांचे येथील समाजाविषयाचे दृष्टिकोण, तत्कालीन कुटुंबव्यवस्थेची स्थिती या सांच्याचे तपशील या आत्मचरित्रात मिळतात. त्यामुळे या आत्मचरित्राचे महत्त्व वर्तमानकाळात अधिकच असल्याचे प्रत्यास येते.

वाढम्यमहर्षी गुरुवर्य कृष्णाराव अर्जुन केळूसकरांचे वाढम्यातील व सामाजिक कार्यातील असामान्य कर्तृत्व जाणून घेऊन महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष मा. बाबा भांड व मंडळातील त्यांचे सहकारी, मंडळाच्या सचिव मिनाक्षी पाटील यांनी ह्या महत्त्वकांक्षी प्रकल्पाची जबाबदारी महाराष्ट्र शासनाच्यावतीने माझ्यावर सोपवून माझ्यावर जो विश्वास दाखवला त्या बदल त्यांच्या क्रणातच असणे मी पसंत करतो. महाराष्ट्र शासनाच्या उदार व वाढम्यप्रेमी दृष्टिकोणाचा मी कृतज्ञपूर्वक उल्लेख करतो.

हा प्रकल्प पूर्ण करताना अनेकांचे सहकार्य लाभले. सतीश बडवे, प्रकाश पवार, अवनीश पाटील, प्रवीण बांडेकर, नीतीन रिंडे, रणधीर शिंदे, नंदकुमार मोरे, अरुण शिंदे, नीला जोशी यांनी गुरुवर्य केळूसकरांच्या ग्रंथांना अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहून दिल्या. त्यासाठी त्यांनी बरेच परिश्रम घेतले. तसेच रफिक सूरज, शोभा नाईक, सुजय पाटील, अनिल गवळी, रमेश साळुंखे, गोमटेश्वर पाटील यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. त्यांचे आभार मानणे त्यांना आवडणार नाही. कारण हे सर्व अभ्यासक व्रतस्थ वाढम्य सेवक आहेत. या ग्रंथाचे संकलन करण्यात साकेत बाबा भांड यांनी केलेली मदत मोलाची आहे. याबरोबर हे प्रकल्प काम पूर्ण करण्यास आप्पासाहेब बुडके, तेजस चव्हाण, राजेश पाटील, नवनाथ गोरे, संदीप मुंगारे, प्रदीप पाटील, निहाल शिपुरकर यांची मदत झाली. त्यांचे मनःपूर्वक आभार. त्या बरोबरच मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयचे ग्रंथपाल, सा.वा.ना. नाशिक, श्रीराम वाचन मंदिर सावंतवाडी, करवीर नगर वाचन मंदिर कोल्हापूर, बॅ. खडेकर ग्रंथालय, कोल्हापूर या बरोबरच महाराष्ट्रातील अनेक ग्रंथालयाच्या ग्रंथपालांनी विशेष मदत केली. त्यांचे मनःपूर्वक आभार. या शिवाय या प्रकल्पास मदत करणाऱ्या सर्व ज्ञात अज्ञातांचे अंतःकरणपूर्वक

(चौदा)

आभार मानतो. ह्या प्रकल्पाचे वाचक मनापासून स्वागत करतील अशी खात्री आहे.
या प्रकल्पात काही त्रुटी असतील तर त्याची जबाबदारी माझी असेल मात्र चांगल्याचे
सर्व श्रेय बाबा भांड आणि त्यांचे सहकारी यांचे आहे. धन्यवाद!

– राजन गवस

प्रस्तावना ...

१.

‘गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळूसकर : आत्मचरित्र व चरित्र’ हे धनंजय कीर यांनी संपादित केलेलं पुस्तक १९७७ साली मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातर्फे प्रकाशित झालं. या आवृत्तीत १३१ पानं केळूसकर लिखित आत्मचरित्राची होती, तर ४४ पानं कीरांनी लिहिलेल्या कृष्णराव केळूसकरांच्या चरित्रपर टिपणाची होती. अशा रचनेची आणखी दोन चरित्र-आत्मचरित्रपर जोड-पुस्तकं यापूर्वी मराठीत प्रकाशित झाली आहेत. ‘रावबहादूर दादोबा पांडुरंग’ (संपादक व चरित्रलेखक : अ. का. प्रियोळकर, केशव भिकाजी ढवळे प्रकाशन, मुंबई, १९४७) आणि ‘धर्मानंद : आचार्य धर्मानंद कोसंबी यांचे आत्मचरित्र आणि चरित्र’ (संपादक व चरित्रलेखक : ज. स. सुखठणकर, धि गोवा हिंदु असोसिएशन, मुंबई, १९७६).

पहिल्या पुस्तकाचे नायक दादोबा पांडुरंग तर्खडकर (१८१४-१८८२) यांनी वयाच्या पहिल्या तेहतीस वर्षांचाच, म्हणजे त्यांच्या १८४७ पर्यंतच्या जीवनाचा वृत्तान्त लिहून काढला होता. या तेहतीस वर्षांमध्यल्या दादोबांविषयीच्या पूरक माहितीसोबतच पुढच्या पस्तीस वर्षांच्या दादोबांच्या जीवनाची साईंत हकिगत प्रियोळकरांनी लिहिली. दादोबांनी लिहिलेल्या दोनशे पानी मजकुराला प्रियोळकरांनी २०७ पानांची जोड दिली. या पुस्तकात प्रियोळकरांनी दादोबांच्या आत्मकथनाला लिहिलेल्या विस्तृत तळटीपा आणि चरित्रपर मजकूर यांतून दादोबांच्या चरित्रासोबतच एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे अनेक पदर तपशीलवारपणे उलगडत जातात. त्यामुळे हे पुस्तक म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातल्या महाराष्ट्रीय समाजाचंच सांस्कृतिक चरित्र ठरतं.

दुसरे चरित्रनायक धर्मानंद कोसंबी (१८७६-१९४७) यांनी १९१२ ते १९१६-१७ या काळात तोवरच्या आपल्या जीवनाचा पट लिहून काढला होता. १९२४ साली ‘निवेदन’ या शीर्षकाने तो प्रकाशित झाला. या आत्मकथनातल्या निसटलेल्या जागा

(सोळा)

भरत ज. स. सुखटणकरांनी धर्मानंदांच्या जीवनातल्या, १९१६-१७ ते १९४७ साली स्वेच्छेने देहत्याग करेपर्यंतच्या तीस वर्षांची हकीगत प्रकरणवार सांगितली आहे. मूळ १७१ पानांच्या धर्मानंदांच्या आत्मकथनाला १६० पानांची जोड सुखटणकरांनी दिली आहे.

तुलनेने कृष्णराव केळूसकरांचं आत्मकथन आकाराने छोटं तर आहेच, पण त्याची रचना काहीशी विस्कळीतही झाली आहे. खरं तर केळूसकरांनी आयुष्याच्या अखेरच्या काळात याचं लेखन केल्याने त्यात त्यांच्या जीवनाचा संपूर्ण पट आला आहे. पण त्याची विभागणी केळूसकरांनी अवघ्या चार प्रकरणांमध्ये केली आहे : ‘बाल्य व अध्ययन’, ‘धंदा रोजगार’, ‘स्वाध्याय’, आणि ‘वाङ्मयसेवा’ असे ढोबळ मथळे त्यांनी या प्रकरणांना दिले आहेत. निवेदनात कालानुक्रम पाळलेला आहे; परंतु चारही प्रकरणांमध्ये पुनरावृत्ती बन्याच ठिकाणी झाली आहे. प्रस्तावनेत धनंजय कीर म्हणतात त्याप्रमाणे केळूसकरांनी या मजकुराचं परिष्करण केलं नसणार. काही प्रसंगांच्या कथनामध्ये विसंगतीही आहे. आपल्या सामाजिक कार्याबद्दल केळूसकरांनी आत्मकथनात दोनचार ओङ्गरते उल्लेख वगळता काहीही लिहिलेलं नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केळूसकरांचे प्रिय शिष्य होते, असं आपण ऐकतो. विद्यार्थीदेशेत आंबेडकरांना मदत मिळावी यासाठी महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्याकडे केळूसकर आणि दामोदर सावळाराम यंदे हे घेऊन गेले होते. केळूसकरांनी दिलेलं गौतम बुद्धाचं चरित्र वाचूनच आंबेडकरांना बौद्ध धर्माचा प्रथम परिचय झाला, हेही आपल्याला ठाऊक आहे. परंतु केळूसकरांच्या आत्मचरित्रात आंबेडकरांचा उल्लेख देखील नाही. उलट धर्मानंद कोसंबी यांना बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची प्रेरणा आपण लिहिलेलं गौतम बुद्धाचं चरित्र वाचूनच झाली ही गोष्ट केळूसकरांनी आवर्जून सांगितली आहे (अर्थात, ही माहिती कोसंबींच्या आत्मकथनातल्या यासंदर्भातल्या माहितीशी कशी जुळत नाही).

कृष्णराव केळूसकरांच्या आत्मकथनात असा त्रोटकपणा, विसंगती आणि विस्कळीतपणा येण्यामागच्या काही कारणांचं अनुमान करता येत. एक म्हणजे हे आत्मकथन केळूसकरांनी १९३३-३४ सालादरम्यान लिहिलं, तेव्हा ते ७४ वर्षांचे होते. आणि मुख्य म्हणजे १९३० मध्येच, वयाच्या सत्तराब्या वर्षापासून त्यांची दृष्टी अधू झाली होती. आत्मचरित्र अर्थातच त्यांनी स्वतः लिहिलं नाही; त्यांनी सांगितलं आणि त्यांची नात प्रभावती दत्ताराम केळूसकर हिने ते लिहून घेतलं. आत्मचरित्राचं निवेदन १ जुलै, १९३४ रोजी संपलं आणि त्यानंतर तीनच महिन्यांत, १४ ऑक्टोबरला

त्यांचं निधन झालं. म्हणजेच या लेखनावर हात फिरवण्याची, बारकाईने वाचून त्याचं पुनर्लेखन करण्याची सवड त्यांना मिळाली नाही. या काळात केळूसकरांची प्रकृती क्षीण झालेली होती आणि दृष्टी गेल्यामुळे वाचन करता येत नाही याचं त्यांना पराकोटीचं दुःख झालं होतं. आत्मचरित्रात तीन ठिकाणी त्यांनी आपला आयुष्यभर चाललेला वाचनयज्ञ थांबला याबद्दल दुःख व्यक्त केलं आहे. वाचता येत नाही तर जगून काय फायदा, अशी विफलतेची जाणीव त्यांच्या मनाला या काळात बोचू लागली होती. हल्ली मला असले ज्ञानान्न मिळत नसल्यामुळे माझी बुद्धिविषयक उपासमार होत आहे. गरिबीमुळे एखादा वाचक ठेवण्याची मला ऐपत नाही. अशा विपत्तीत न जगता लवकर अंत ब्हावा असे मला मनापासून वाटत आहे, असं त्यांनी म्हटलं आहे. चौन्याहतर वर्षांच्या विषण्ण आणि विकल केळूसकरांनी आपल्या पूर्वायुष्यातल्या, विशेषतः विद्यार्थीदेशेतल्या बन्याच घटना केवळ स्मृतीवर विसंबून सांगितलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये काही ठिकाणी त्रोटकपणा, विसंगती जाणवणं स्वाभाविक आहे. काही घटना त्यांच्या कथनामधून निसटणंही तितकंच स्वाभाविक आहे.

धनंजय कीर यांनी या आत्मचरित्राला जोड म्हणून लिहिलेल्या केळूसकरां-विषयीच्या टिपणात त्यांच्या चरित्राविषयी काही अधिकची माहिती देण्याचा प्रयत्न आपल्या परीने केला आहे. त्यांच्या टिपणातलं ‘सामाजिक सुधारणा व सार्वजनिक चळवळी’ हे प्रकरण महत्वाचं आहे. केळूसकर केवळ लेखक नव्हते, तर ब्रिटिश वसाहतकाळातले महाराष्ट्रातले महत्वाचे आधुनिक विचारक व कार्यकर्ते देखील होते. केळूसकरांनी आपल्या जीवनाच्या या बाजूविषयी आत्मचरित्रात स्वतः काहीच न लिहिल्यामुळे राहून गेलेली उणीव कीरांच्या टिपणातल्या या प्रकरणामुळे दूर झाली. कृष्णराव केळूसकरांना आपल्या हयातीत लेखक म्हणून सतत ‘शब्दांची अन्धे’ परजावी लागली आणि त्यांची लौकिक जीवनात किंमतही मोजावी लागली. पण केळूसकर त्यांच्या शब्दांसह लवकरच मराठी समाजाच्या विस्मरणात गेले (विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात केळूसकरांचं आत्मचरित्रही प्रकाशकाविना बराच काळ पडून होतं असं धनंजय कीर प्रस्तावनेत सांगतात). अशा परिस्थितीत केळूसकरांचे उत्तरायुष्यातले हलाखीचे दिवस आणि निराश मनःस्थितीत झालेला त्यांचा शेवट, याची चटका लावणारी कहाणी ‘विपत्तीत विकलता व अंत’ या प्रकरणात कीरांनी सांगितली आहे, ती संवेदनशील मराठी वाचकाच्या मनात अपराधभावना निर्माण करण्यास पुरेशी आहे.

(अठरा)

मात्र केळूसकरांचं चरित्र लिहिताना यापलीकडे जाण्याचा प्रयत्न कीरांनी केलेला नाही. सुखटणकरलिखित कोसंबी-चरित्राप्रमाणे केळूसकरांच्या आत्मकथनातल्या अस्पष्ट, विसंगत किंवा त्रुटीत जागांची पूर्ती करण्याच्यादृष्टीने शोध घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला नाही; अथवा प्रियोळकरलिखित दादोबा-चरित्राप्रमाणे केळूसकरांच्या जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर असणाऱ्या महाराष्ट्रातल्या सामाजिक परिवर्तनवादी चळवळी, तत्कालीन मराठी वाड्मयीन संस्कृती यांचा पट मांडून त्यासंदर्भात केळूसकरांच्या लेखन-कार्याची अर्थपूर्णता स्पष्ट करण्याच्या वाटेला देखील ते गेले नाहीत.

केळूसकरांबद्दल त्यांच्या हयातीत आणि नंतरही मराठी समाजाने दाखवलेल्या अनास्थेच्या इतक्या वर्षांनंतर, काळाच्या या टप्यावर, केळूसकरांविषयीची अस्सल चरित्रसाधनं उपलब्ध होणं अवघडच आहे. पण तरीही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सर्व आयाम स्पष्ट करणारं, त्यांच्या काळाच्या पटावर लेखक म्हणून, विचारक आणि कार्यकर्ता म्हणून त्यांचं मोठेपण सिद्ध करणारं केळूसकरांचं जोरकस चरित्र एखादा मराठी चरित्रकार अद्यापही त्यांना देणं लागतो.

कृष्णराव केळूसकरांच्या आत्मचरित्र-चरित्रात वरीलप्रमाणे काही उणिवा असल्या तरी एक गोष्ट मात्र निर्विवादपणे खरी आहे की, केळूसकरांचं हे आत्मचरित्र मराठीतला एक अतिशय महत्त्वाचा सांस्कृतिक दस्तऐवज आहे. त्यातल्या त्रोटक नोंदींमध्ये, त्रुटीत अनुभवकथनांमध्ये वसाहतकालीन महाराष्ट्रातल्या समाजात झिरपलेली ज्ञानलालसा, सामाजिक-सांस्कृतिक वर्चस्वाचं राजकारण, वसाहतकालीन वाड्मयीन संस्कृतीतले संघर्ष इत्यादी अनेक संदर्भ लपले आहेत. तथाकथित खालच्या जातीत जन्मलेल्या एका तरुणाला साहित्याच्या क्षेत्रात प्रस्थापित होण्यासाठी काय यातायात करावी लागत होती, लेखक बनणं हीमुद्धा कशी राजकीय कृती होती याचा इतिहास या आत्मचरित्रात सापडतो. केळूसकरांनी प्रांजल प्रामाणिकपणे लिहिलेलं हे आत्मचरित्र त्यांच्या जीवनाच्या, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गाभ्याशी पोचण्याची वाट आपल्याला दाखवतं. या दृष्टीने केळूसकरांच्या आत्मचरित्राचं पुनर्वाचन करून त्यातल्या काही संदिग्ध जागा ठळक करण्याचा, काही अनुभवांचे सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्याच्या हेतूने ही प्रस्तावना लिहिली आहे.

२.

कोणताही अस्सल लेखक हा खरं तर कायमस्वरूपी वाचक असतो. पुस्तकांशिवाय जगणं नकोसं झालेले केळूसकर हे अशा ‘वाचक-कुळा’तले लेखक होते.

(एकोणीस)

वर म्हटल्याप्रमाणे केळूसकरांनी या आत्मचरित्राचं कथन आयुष्याच्या अखेरीस बन्याच घाईत, विमनस्क मनःस्थितीत असताना केलं. कोणत्याही स्थितीत आत्मवृत्तकार जे तपशील निवडतो त्यातून त्याच्या जीवनविषयक दृष्टीशी, त्याच्या व्यक्तित्वाच्या गाभ्याशी आपला परिचय होत असतो. आत्मकथन करताना स्वतःला महत्वाचे वाटणारे अनुभव आणि तपशील सांगण्यावर लेखक अधिक भर देत असतो. केळूसकरांनी कथन केलेल्या स्वतःच्या जीवन-कहाणीत त्यांच्या सामाजिक कायर्पिक्षा, त्यांच्या लेखक असण्याला आणि त्यांनी वाचनाद्वारे कमावलेल्या ज्ञानाला अधिक जागा मिळाली आहे, हे स्पष्ट दिसतं. कीर म्हणतात त्याप्रमाणे विचारवंत, समाजसुधारक, गुरुवर्य अशा अनेक रूपांत समाज केळूसकरांना ओळखत असला, तरी त्या ओळखींच्या गाभ्याशी केळूसकरांच्या व्यक्तित्वाचा मूळ कंद लेखकाचा होता. १८८० मध्ये मॅट्रिक झाल्यानंतर पुरेशी शिष्यवृत्ती न मिळाल्यामुळे केळूसकरांना उच्च शिक्षण घेता आलं नाही. त्यांच्या इतर सहाध्यायांनी मात्र कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. परिस्थितीमुळे इच्छा आणि क्षमता असूनही आपल्याला पुढे शिकता येत नाही ही गोष्ट केळूसकरांच्या मनाला फार लागली. याच काळात, औपचारिक शिक्षण घेता आलं नाही तरी स्वाध्यायबळाने विद्यार्जनाच्या बाबतीत मी मागे राहणार नाही, असा निश्चय केळूसकरांनी केला (पृ. २३). वयाच्या विशीत केळूसकरांनी सुरु केलेला ज्ञानयज्ञ १९३० मध्ये दृष्टी अंध होईपर्यंत अविरतपणे सुरु होता.

केळूसकरांनी स्वतःच्या वाचनाविषयी जितकं लिहिलं आहे, तितकं फार थोळ्या लेखकांनी लिहिलं असेल. ‘स्वाध्याय’ नावाचं स्वतंत्र प्रकरणच त्यांनी आपल्या आयुष्यभरच्या वाचनाची हकिगत सांगण्यासाठी लिहिलं आहे. आपल्या लेखनाचा इतिहास सांगणाऱ्या ‘वाढमयसेवा’ या प्रकरणातही त्या लेखनासाठी वेळोवेळी केलेल्या वाचनाविषयी लिहिलं आहे. इतकंच नव्है, तर ‘बाल्य व अध्ययन’ आणि ‘धंदा रोजगार’ यांविषयी लिहितानाही केळूसकरांनी त्या काळात केलेल्या वाचनाच्या हकिगती सांगितल्या आहेत.

पण आयुष्याच्या कुठल्याही टप्प्यावर वाचन हे कृष्णराव केळूसकरांसाठी सहजसाध्य नव्हतं. सामाजिक स्थानामुळे येणारी बंधन, प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती, कौटुंबिक विवंचना यांमुळे पुस्तकं मिळवणं आणि त्यांचं अध्ययन करणं हे केळूसकरांसाठी नेहमीच कष्टप्रद राहिलं. लहानपणी, सावंतवाडीच्या प्राथमिक शाळेत शिकत असताना, अभ्यासक्रमात असलेलं परशुरामतात्या गोडबोले यांचं ‘नवनीत’ त्यांना ऐपत नसल्याने

(वीस)

विकत घेता आलं नाही. पण परुळकर नावाच्या सारस्वत ब्राह्मण मित्राच्या घरी त्यांना ते वाचायला मिळालं. शिवाय तिथंच श्रीधराच्या रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप या ग्रंथांची पारायण ऐकायला मिळाली. पण याच घरात, केळूसकर शूद्र असल्याने, त्यांच्या कानावर 'गुरुचरित्र' पडू नये म्हणून त्यांना घरातून बाहेर जाण्यास सांगण्यात आलं (पृ. ६).

नोकरी मिळाल्यानंतरही तुटपुंजा पगार, वाढत्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सततची आजारपणं यांमुळे पुस्तकं जमवण्यासाठी पुरेशा अर्थबळाची वाणवाच राहिली. उत्तरायुष्यात केळूसकरांच्या लेखनकार्याचा गौरव म्हणून मराठा प्रॉन्हिडंट फंड व मराठा ऐक्येच्छू सभा या दोन संस्थांनी संयुक्तपणे त्यांचा सत्कार केला. त्या प्रसंगी केळूसकरांचे प्रिय लेखक स्पेन्सर याचे सुमारे पाच हजार पानं होतील इतके ग्रंथ त्यांना भेट दिले. पण असे योग केळूसकरांच्या आयुष्यात क्वचितच आले असतील.

पुस्तकं मिळवणं जेवढं कठीण तेवढं त्यांचं वाचन-परिशिलन करणंही त्यांच्यासाठी जिकिरीचं होतं. पदवीधर नसल्याने विल्सन हायस्कूलमधली त्यांची शिक्षकाची नोकरी कमी पगाराची होती. या पगारात संसाराचा गाडा हाकणं शक्य नसल्याने त्यांना कायम शिकवण्या कराव्या लागल्या. आयुष्याचा बराच काळ या नोकरी आणि शिकवण्यांमध्ये खर्च झाला. एकोणिसाव्या शतकातल्या एकत्र कुटुंबपद्धतीच्या एका निम्नमध्यमवर्गीय घरात वाचनासाठी खाजगी, शांत अवकाश मिळणं अवघडच होतं. रात्री वाचावं तर रोजचा दिव्याचा खर्चही परवडणारा नव्हता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही वाचन सतत चालू राहावं यासाठी काय प्रयत्न केले याची तपशीलवार हकिगत केळूसकरांनी दिली आहे, ती मुळातून वाचण्यासारखी आहे. मोकळा वेळ मिळत नाही, म्हणून शिकवणीसाठी रस्त्याने चालत जाताना वाचणं, घरात खाजगी अवकाश मिळत नाही म्हणून बागा, चौपाटी, लोकल रेल्वे अशा सार्वजनिक ठिकाणी तासन् तास वाचनात घालवणं असे अनेक मार्ग त्यांनी शोधले. हातात कायम पुस्तक असणं आणि थोडाही मोकळा वेळ मिळताच ते उघडून वाचणं या त्यांच्या सबरीची आसमित्रांपैकी काही लोक नेहमी टिंगल करत. ती त्यांनी आयुष्यभर सहन केली. वाचन त्यांच्या रक्तात इतकं भिनलं होतं की शेवटी दृष्टी गेल्यानंतर त्यांना सर्वात मोठं दुःख वाचू शकत नसल्याचं आणि आर्थिकदृष्ट्या परवडत नसल्याने पदरी एखादा वाचक बाळगू शकत नसल्याचं झालं. वाचता येत नाही म्हणून जीवनेच्छा संपलेले केळूसकरांसारखे हाडाचे वाचक फार थोडे असतील.

म्हणूनच ‘कार्यकर्त्या केळूसकरां’च्या आत जसा ‘लेखक केळूसकरां’चा गाभा दडलेला दिसतो तसा लेखक केळूसकरांच्या गाभ्यातही सातत्याने ‘वाचक केळूसकरां’चा कंद लसलसताना दिसतो.

३.

आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती अनुकूल नसताना संघर्षरत राहून कष्टपूर्वक लेखक म्हणून जे कार्य केळूसकरांनी केलं ते अद्वितीय आहे. जिद्व आणि चिकाटी हे गुण त्यांच्यात प्रथमपासून दिसतात. ‘आपण हूड होतो,’ म्हणत त्यांनी बालपणीच्या ज्या आठवणी सांगितल्या आहेत, त्यांतही त्यांची जिद्व दिसून येते. तारकली-आंबेरीच्या खोताने ‘एवढं शिकलेल्या मुलाला मोडी येत नाही’ म्हणून हिंववल्यावर दुखावलं जाऊन गुपचूप सराव करून काही दिवसांत मोडीवर प्रभुत्व मिळवणारे केळूसकर; कॉलेज शिक्षण घेता येणार नाही हे ध्यानात आल्यावर निराश न होता, अनौपचारिक वाचन-अध्ययनाद्वारे ज्ञानप्राप्तीची ज्योत आयुष्यभर चिकाटीने पेटती ठेवणारे केळूसकर; इस्तायल हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून दाखल होताना शाळेचे संचालक हाईम केहीमकर यांनी या मराठा तरुणाच्या भाषिक क्षमतेवर शंका घेतल्यावर दोन वर्ष अविरत मेहनत करून, विष्णूशास्त्री चिपलूणकरांच्या ‘निबंधमाले’ची पारायण करून भारदस्त आणि शिष्ट मराठी शैली कमावणारे केळूसकर अशी त्यांच्या जिद्वी स्वभावाची अनेक रूपं या आत्मचरित्रात दिसतात.

पण महत्वाचा मुद्दा असा की हा जिद्वी आणि कष्टाळू स्वभाव केळूसकरांच्या घराण्यात आधीच्या पिढीतही दिसून घेतो. केळूसकर कुटुंब हेच मुळी प्रतिकूल परिस्थितीला धडका मारत पुढे जाण्याची वाट करून घेणारं असावं असं दिसतं. जुन्याला कवटाळून न बसता आलेल्या परिस्थितीवर स्वार होऊन जीवनाला वळण देण्याचा प्रयत्न करण्याची स्वभावप्रकृती हे या कुटुंबाचं वैशिष्ट्य असावं.

कृष्णराव केळूसकर ज्या एकोणिसाव्या शतकात जन्माला आले तो काळ ब्रिटीश राजकीय वसाहतीच्या पायाभरणीचा होता. आपल्या समाजात या काळात आधुनिकतेने प्रवेश केला होता. इहवादी जीवनदृष्टीशी परिचय होऊ लागला होता. परंतु बहुतांश महाराष्ट्रीय समाज अद्याप पारंपरिक मानसिकतेतच जगत होता. नवं शिक्षण, सरकारी नोकच्या, शहरीकरण, रेल्वे-तार यांसारखी दळणवळणाची व संपर्काची वेगवान माध्यमं या गोष्टींचा उपभोग या समाजातले साधारण वरच्या स्तरांतले लोक घेऊ लागले तरी त्यांची जीवनदृष्टी फारशी बदललेली नव्हती. जातिभेद, रूढीबद्धता,

(बाबीस)

परंपराशरणता इत्यादी प्रवृत्ती नांदत होत्याच. नव्या-जुन्याच्या सांध्यावर जगत असलेल्या तत्कालीन समाजाची द्विधा वृत्ती जीवनव्यवहाराच्या सर्वच अंगांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात दिसून येत होती.

अशा सामाजिकदृष्ट्या स्थित्यंतराच्या काळात, इंग्रज राजवटीच्या प्रस्थापनेनंतर केवळ शासनव्यवस्था बदलली नाही, तर समाजाच्या सर्वच स्तरांवर मोठी उलथापालथ झाली. अनेक पारंपरिक व्यवसाय बंद पडले किंवा चालेनासे झाले. लोकांना नवे व्यवसाय शोधावे लागले, गावं बदलावी लागली. अंगी असणारी कौशल्ये वापरून, उपलब्ध होणाऱ्या नव्या संधी नेमकेपणाने हेरून नव्या व्यवसायांचा शोध घेण लोकांना भाग पडलं. त्यासाठी अनेकांना स्थलांतरं करावी लागली. स्वीकारलेला नवा व्यवसाय चालेलंच असं नाही; त्यामुळे काहींना व्यवसाय बदलत राहावं लागलं. जे बदण्याला नकार देत जुन्यालाच कवटाळून बसले, नव्या परिस्थितीशी जुळवून घ्यायला जमलं नाही, ते स्वतःच्या जीवनात एकप्रकारे अयशस्वी ठरले; त्याचबरोबर नव्या सामाजिक रचनेतून काहीसे बाजूला फेकले गेले.

कृष्णराव केळूसकरांच्या वडील पिढीची वृत्ती मात्र नव्या जीवनाला सामोरं जाण्याची होती. वडील अर्जुनराव मिळून तीनही भावंडांना जेव्हा जाणवलं की केवळ पारंपरिक शेती-कुण्बिकी करून चरितार्थ चालणं अवघड आहे, तेव्हा त्यांनी व्यवसायाचे नवे मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला. या घडामोडी १८५५ ते १८६० या वर्षांच्या आसपासच्या आहेत. तिघांनीही निवडलेले मार्ग त्यांच्या अंगी असलेल्या विशेष कौशल्यांवर आधारित होते. सगळ्यात वडीलभाऊ लक्षण एका हरदासाकडे तबला शिकले आणि त्यांनी तबला, मृदंग बनवण्याचा उद्योग सुरू केला. दुसरे बंधू, कृष्णरावांचे वडील अर्जुनराव हे देखणे असून त्यांना अभिनयाचेही अंग होते. त्यांनी तळकोकणातल्या पारंपरिक दशावतारात स्थिपार्टी नट म्हणून काम करणे सुरू केले. सर्वात धाकटे बंधू बापू हे मजबूत शरीरबांध्याचे होते. त्यांनी कामाच्या शोधात मुंबई गाठली. नव्या मुंबई शहराची उभारणी सुरू असण्याचा तो काळ होता. वसईला रेल्वेवरील पुलाचं बांधकाम सुरू होतं. या बांधकामावर त्यांना रोजगार मिळाला. या कामात चांगला जम बसवल्यावर ते बीसीसीआय रेल्वेमार्गाच्या उभारणीत मुकादम बनले. अर्जुनरावांचा एक चुलतभाऊ जिवाजी हा सावंतवाडीला एका ब्राह्मणाच्या मालकीच्या खेळणी-कारखान्यात नोकरीला होता. या कामात तरबेज झाल्यावर जिवाजीने स्वतःच्या हिमतीवर स्वतंत्र कारखाना सुरू केला आणि तो फायद्यात चालवला. या जिवाजीला इंग्रजी शिक्षण घेणारा

(तेवीस)

आपला पुतण्या, कृष्णराव केळूसकर यांचं फार कौतुक होतं. अर्जुनरावांनी त्यांना सावंतवाडीच्या शाळेत घातलं तेव्हा राहण्याची व्यवस्था याच जिवाजीकडे केली होती. ‘कुणब्यांना इंग्रजी शिकण्याची गरज काय’ म्हणून केळूसकरांना शाळेतून काढून टाकण्याची भाषा करणारा ब्राह्मण शिक्षक केळूसकरांच्या या आत्मचरित्रात भेटतो. परंतु या पारंपरिक मानसिकतेचे संस्कार अन्य जातीयांवर होऊन ब्राह्मणेतरांनाही आपल्या जातीतल्या शिकणाऱ्या मुलांबद्दल फार कौतुक नव्हतं, उलट त्यांची टवाळीच स्वजातीयांत अधिक व्हायची. या पार्श्वभूमीवर केळूसकरांच्या शिक्षणाबद्दल आस्था दाखवणारे, त्यासाठी सहाय्य करणारे नातेवाइक त्यांना मिळाले हे विशेषच म्हंटलं पाहिजे. बदलत्या काळाची नस कृष्णरावांच्याही आधी त्यांच्या वडील पिढीने अचूक लोकांनी अचूक पकडली होती असं म्हणता येतं.

कृष्णरावांचे वडील अर्जुनराव यांच्या जीवनप्रवासाकडे थोडं अधिक लक्ष देऊ. केळूसकरांनी त्यांच्या जीवनाविषयीचे जे तपशील दिले आहेत, त्यावरून ते एक बहुआयामी गृहस्थ होते असे दिसते. पारंपरिक कुणबिकी चालत आलेल्या घराण्यातल्या या देखण्या आणि धट्ट्याकट्ट्या गृहस्थाला अभिनयाचं अंग होतं. शिवाय त्यांना लिहिता-वाचता यायचं, मोडीचंही ज्ञान होतं. बेळगावला असताना ठाण्याहून आलेल्या एका मामलेदाराचा असाध्य आजार त्यांनी काही औषधी देऊन बरा केला होता; याचा अर्थ त्यांना वैद्यकीचंही ज्ञान होते. केळूसकरांनी आत्मकथनात आपल्या वडिलांनी नोकरी-व्यवसायासाठी केलेल्या अनेक प्रयत्नांचे तपशील दिले आहेत. अर्जुनरावांना नोकच्या आणि गावं सतत बदलावी लागली. नोकरींदंदा गेल्यामुळे मुंबई सोडावी लागलेले अर्जुनराव पुनःपुन्हा मुंबईला परतत राहिले. आर्थिक परिस्थिती सतत बिकटच राहिली. या अस्थिर जीवनाचा थेट परिणाम केळूसकरांच्या शिक्षणावर झाला. त्यांनाही शिक्षणासाठी गावं आणि शाळा बदलत राहावं लागल. केळूसकरांनी या अस्थिर कालखंडातल्या स्थलांतरांची वर्ष एकदोन ठिकाणीच दिली आहेत. पण प्रत्येक ठिकाणी त्यांनी घालवलेली वर्ष लक्षात घेऊन या दोघाही बापलेकांच्या स्थलांतराचा पट पुढीलप्रमाणे काढता येतो.

सैनिकी पेशा आणि शेती केळूसकरांच्या वंशात पूर्वापार चालत आली होती. अर्जुनराव स्त्रीपार्टी म्हणून दशावतारांच्या खेळात काम करत असताना सावंतवाडीच्या सावंतांमध्ये बंडाळी सुरु झाली. त्यात गोव्याकडच्या फोंडसावंतांनी अर्जुनरावांसह अनेकांना धरून नेलं आणि जबरदस्तीने बंडात हिंसक कारवाया करायला लावल्या.

(चोवीस)

इंग्रजांनी हा प्रकार नियंत्रणात आणल्यानंतर अर्जुनराव सावंतवाडीच्या सावंत राजांकडे नोकरी करू लागले. पण ही नोकरी अर्जुनरावांनी फार दिवस केली नाही. नोकरीच्या कामानिमित्त ते बेळगावला गेले असताना तिथं इंग्रज सरकारतरफे पोलीस खात्यात भरती सुरु असल्याचं कळल्यावर त्यांनी सावंतांकडची नोकरी सोडून तिथं पोलिसात नोकरी मिळवली. काही काळाने बेळगावची नोकरी सोडून ते वेंगुल्यापासून सात मैलांवर असलेल्या आपल्या केळूस या गावी परतले. नंतर १८५९ च्या सुमारास मुंबईच्या एका मामलेदाराच्या ओळखीने मुंबईत पोलीस खात्यात नोकरी मिळवली. १८६८ मध्ये या नोकरीत आपल्याला डावलून दुसऱ्याला बढती दिल्याच्या रागात नोकरी सोडून अर्जुनराव पुन्हा गावी परतले. काही काळ एका ब्राह्मण गृहस्थासोबत भागीदारीत लाकडाची व्यापारी टाकली, पण त्यात भागीदाराने फसवलं. यानंतर बरीच वर्ष कामधंद्याशिवाय त्यांना गावास, केळशाला राहावं लागलं. १८७० च्या सुमारास काहीतरी रोजगार मिळाल्याने ते पुन्हा मुंबईला आले. पण १८७४ मध्ये हा रोजगार सुटून पुन्हा त्यांना गावी परतावं लागलं. पुढची केळूसमधली दोन वर्ष त्यांच्यासाठी फार वाईट गेली. अर्धपोटी राहून जगावं लागलं. अखेर १८७७ नंतर पुन्हा नोकरी मिळाल्याने ते मुंबईस आले.

आपल्या अस्थिर, अनिश्चित जीवनाचं सावट आपल्या मुलाच्या जीवनावर पडू नये, विशेषत: त्याच्या शिक्षणाची आबाळ होऊ नये यासाठी अर्जुनरावांनी आटोकाट प्रयत्न केले. प्रामुख्याने मुंबई आणि सावंतवाडी या दोन शहरी आलटून-पालटून केळूसकरांचं शिक्षण झालं. काही महिने शाळेशिवायही गेले. आर्थिक चणचणीमुळे इंग्रजी शाळेतलं शिक्षण फी माफीवरच झालं. त्यासाठी मुंबईत वारंवार शाळा बदलाव्या लागल्या. केळूसकरांच्या अगदी लहानपणी, वसईला धाकट्या भावाच्या घरी (बापू) ठेवलेला मुलगा लाडाने वाया जाईल म्हणून अर्जुनरावांनी त्याला मुंबईत स्वतःजवळ आणून ठेवलं आणि सहा वर्षांचा झाल्यावर त्याला गावदेवीच्या शाळेत घातलं. या शाळेत सहा महिने जाऊनही आपल्या मुलाला अ-आ-इ देखील येत नाही हे पाहून ते तिथल्या शिक्षकांशी भांडले आणि त्यांनी त्याला तिथून काढून गावदेवीच्या शाळेत घातलं. १८६८ ते १८७० या काळात स्वतः केळशाला बेरोजगारीचे दिवस काढत असताना मुलाच्या शिक्षणाची आबाळ होऊ नये म्हणून अर्जुनरावांनी त्याला सावंतवाडीला चुलतभावाच्या घरी ठेवून तिथल्या शाळेत दाखल केलं. इथं त्याचं चवथ्या इयतेपर्यंतचं प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झालं. १८७० साली मुंबईला रोजगाराच्या

निमित्ताने पुन्हा जाण्याची संधी मिळाल्यावर अर्जुनरावांनी केळूसकरांना पुन्हा मुंबईला नेलं. आर्थिक परिस्थिती हलाखीचीच होती. जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या शाळेत मोफत शिक्षणाची व्यवस्था होऊ शकली नाही म्हणून दुसऱ्या, फणसवाडीतल्या शाळेत फी माफी मिळण्यासाठी त्यांना शिक्षकांच्या हातापाया पडावं लागलं. या शाळेत इंग्रजी तीन इयत्तांचं शिक्षण केळूसकर पूर्ण करू शकले. १८७४ पासूनची पुढली दोनतीन वर्ष अर्जुनरावांसाठी फारच वाईट होती. बेरोजगारीच्या या काळात केळशाला असताना दोन वेळं अन्न मिळण्याचीही मारामार होती. नाचणीची आंबिल, वरीची पेज हे पदार्थसुद्धा पोटभर खाण्याइतपत परिस्थिती नव्हती. अशा अर्धपोटी अवस्थेत जगत असताना मुलाच्या शिक्षणाची सोय काय करणार? पण याही स्थितीत, त्याला आपण शिक्षण देऊ शकत नाही, तर निदान अन्न तरी पोटभर मिळायला हवं म्हणून अर्जुनरावांनी कृष्णरावांना तारकलीजवळच्या आंबेरी गावच्या एका खोताकडे नोकरीला ठेवलं. नंतर बेरे दिवस आल्यावर पुन्हा सावंतवाडीला इंग्रजी शाळेत पाठवलं. १८७७ मध्ये मुंबईला रोजगार मिळाल्यावर कृष्णरावांना पुन्हा मुंबईला आणून १८८१ मध्ये मॅट्रिकपर्यंतचं त्यांचं शिक्षण पूर्ण करून घेतलं. पण आर्थिक ऐपत नसल्याने पुढचं महाविद्यालयीन शिक्षण मात्र ते कृष्णरावांना देऊ शकले नाहीत.

आयुष्यातल्या या अशा चढउतारांत अर्जुनरावांची मुलाला चांगलं शिक्षण देण्यासाठी चाललेली धडपड ठळकपणे दिसते. केळूसकरांच्या जडणघडणीत त्यांच्या बडलांचा व मदतीसाठी उभ्या राहिलेल्या डोळस आसमित्रांचा लक्षणीय वाटा होता, हे ध्यानात घेतलं पाहिजे. केळूसकर बालवयात हूड होते; शाळा बुडवून बाहेर भटकायला त्यांना अधिक आवडायचं. पण लवकरच त्यांना वाढमयाची गोडी लागली, अभ्यासात रस वाटू लागला.

४.

कृष्णराव केळूसकर यांच्या जीवनदृष्टीचा, वैचारिक भूमिकेचा पाया त्यांच्या शालेय जीवनातच रचला गेला. एकीकडे पारंपरिक मराठी वाढमयाचा व्यासंग आणि दुसरीकडे आधुनिक बुद्धिप्रामाण्यवादी जीवनमूल्यांचे संस्कार ही शालेय व्यातल्या त्यांच्या जडणघडणीची दोन परस्परविरुद्ध अंगं होती.

सावंतवाडीच्या मराठी शाळेत तिसऱ्या-चौथ्या इयत्तेत शिकत असताना (१८६८-७०) कृष्णरावांना सर्वप्रथम वाचनाची गोडी लागली. या शाळेत कविता शिकवीत तासांचे तास घालविण्याचा नाद असणारे शिक्षक कृष्णरावांच्या वाटव्याला आले.

(सव्वीस)

परशुरामतात्या गोडबोले यांनी संपादित केलेला ‘नवनीत’ (१८५४) हा कवितासंग्रह त्या काळी शाळाखात्यातर्फे अभ्यासक्रमात लावलेला असे. या संग्रहातल्या या कविता असत. जुन्या मराठी वाड्मयाची लोकप्रियता वाढविण्याचें फार मोठें कार्य ‘नवनीत’ या पुस्तकानें केलेले आहे, असं अ. का. प्रियोळकरांनी म्हटलं आहे (१९५७ : ५). ‘नवनीत’मध्ये मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांपासून रामजोशी-मोरोपंतांपर्यंत संत, पंडिती आणि शाहिरी परंपरेतल्या अनेक कवींच्या कवितांचे वेचे समाविष्ट होते. १८५४ ते १८९४ या चाळीस वर्षांच्या काळात ‘नवनीता’च्या तेरा आवृत्या प्रसिद्ध झाल्या. शिक्षणखात्याने हे पुस्तक अभ्यासासाठी नेमल्यामुळे ही त्याचा प्रसार झापाण्याने झाला.

‘नवनीत’च्या रूपाने प्रथमच मुद्रणपूर्व मध्ययुगातल्या मराठी कवींची मोजक्या, प्रामुख्याने ब्राह्मणांच्या घरांमध्ये हस्तलिखितांमध्ये पडून राहिलेली ही कविता मुद्रणयुगातल्या सर्व सामाजिक स्तरांतल्या नवशिक्षित विद्यार्थ्यांना, वाचकांना छापील स्वरूपात उपलब्ध झाली. अन्यथा तत्कालीन समाजव्यवस्थेत केळूसकरांसारख्या मराठा जातीत जन्मलेल्या कोकणातल्या खेडेगावातल्या मुलाला पंडित कवींच्या कविता वाचण्याची संधी सहजासहजी मिळणं अशक्य होतं.

शाळेच्या वर्गात ‘नवनीत’ मधली कविता केळूसकरांच्या कानावरून जात होती. मित्र परुळकर यांच्या घरी ‘नवनीत’ वाचायलाही मिळत होतं. या कवितेचं अर्थनिर्णयन कसं करावं हे शिक्षकांनी केलेल्या विवेचनावरून त्यांच्या ध्यानात येत होतं. याचा फायदा त्यांना परुळकरांच्या घरी पोथ्या ऐकताना झाला. या सारस्वत ब्राह्मण कुटुंबात रात्री पोथीचं पारायण चाले. पोथीपूर्वी चौरंगाची जागा झाडून दिवा लावण्याचं काम करून त्या कुटुंबाच्या मनात कृष्णरावांनी स्वतःबद्दल आपुलकी निर्माण केली. त्याबदल्यात त्यांना मध्ययुगीन पंडित कवी श्रीधर याच्या ‘रामविजय’, ‘हीरविजय’, ‘पांडवप्रताप’ या आख्यानांच्या पोथ्या ऐकण्याची संधी मिळाली. या वाचन-श्रवणामुळे पारंपरिक मराठी वाड्मयाशी केळूसकरांचा खूप जवळून परिचय झाला.

पुढे मुंबईच्या इंग्रजी शाळेत शिक्त असताना (१८७०-७४) मुगभाटातल्या घराशेजारी राहणाऱ्या एका अंध सोनाराला पुराणश्रवणासाठी ठाकूरद्वारच्या मंदिरात रोज घेऊन जाण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आली. रोज संध्याकाळी साडेचार वाजेपासून रात्री नऊ वाजेपर्यंत दोन संस्कृत पुराणांमधल्या कथा कृष्णरावांच्या कानी पडत. हा क्रम साडेतीन वर्ष सुरु होता. वडलांची नोकरी सुटून कृष्णरावांना गावी परतावं लागल्यामुळे तो बंद पडला. श्रीधराची मराठी आख्यानं सावंतवाडीला आधीच ऐकलेली

(सत्तावीस)

असल्यामुळे या संस्कृत पुराणांमधल्या कथा कृष्णरावांना चांगल्या परिचित होत्या. पुराणिकबुवांचं त्यावरचं भाष्यही त्यांनी समजावून घेतलं. 'नवनीता'चं वाचन-अध्ययन, सावंतवाडीतली दोन वर्ष चाललेली आख्यानांची पारायणं आणि मुंबईतलं हे संस्कृत पुराणश्रवण यांमुळे शालेय वयाच्याच पाचसहा वर्षांत कृष्णरावांचा पारंपरिक मराठी काव्य, भारतीय मिथकं, मराठी व संस्कृत यांचं भाषिक ज्ञान या सर्वांचा चांगला अभ्यास होऊन गेला. हा अभ्यास पुढे त्यांना उपनिषदांचे अनुवाद, भगवद्‌गीतेवरचं भाष्य आणि धर्मविचार यांविषयीच्या लेखनासाठी उपयुक्त ठरला.

एकीकडे पारंपरिक वाड्मयाचे असे संस्कार होत असताना कृष्णराव केळूसकर परंपरावादी, धर्मभोळे मात्र बनले नाहीत. याचं कारण याच वयात आधुनिक जीवनमूल्यांशी परिचय घडवून आणणारे कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्यासारखे शिक्षक त्यांना लाभले. या गुरुशिष्यांची गाठ मुंबईतल्या फणसवाडीच्या शाळेत पडली.

मुंबईला चरितार्थाचा नवा मार्ग उपलब्ध होताच १८७० च्या सुमारास अर्जुनरावांनी कृष्णरावांना सावंतवाडीहून मुंबईला आणलं. इंग्रजी शाळेची फी परवडणारी नव्हती, त्यामुळे अर्जुनरावांनी त्यांना गिरगावातल्या जगन्नाथ शंकरशेट स्कूलमध्ये प्रवेश मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. १८५७ साली सुरु झालेल्या या शाळेत दरवर्षी वीस मुलांना मोफत शिक्षण मिळे. शाळेला सरकारी अनुदान होतं. जगन्नाथ शंकरशेट यांनी ही शाळा सुरु करताना सरकारकडे चाळीस मुलांच्या मोफत शिक्षणाची दरवर्षी व्यवस्था व्हावी अशी विनंती केली होती. पण सरकारने वीस मुलांच्याच फी माफीला मंजुरी दिली होती. पुढे ही शाळा एल्फिन्स्टन मिडल् स्कूलमध्ये विलीन झाली (पु. बा. कुळकर्णी १९५९ : ११६-११). या शाळेत जगन्नाथ शंकरशेट यांनी आपली परीक्षा घेतली अशी माहिती केळूसकरांनी दिली असली, तरी तिच्यात गफलत आहे हे धनंजय कीरांनी लक्षात आणून दिलं आहे. जगन्नाथ शंकरशेट यांचं १८६५ मध्येच निधन झालं होतं. त्यामुळे १८७० च्या सुमारास केळूसकरांची चाचणी घेणारे जगन्नाथ शंकरशेट नसून त्यांचे चिरंजीव विनायकराव शंकरशेट असावेत असा अंदाज कीरांनी व्यक्त केला आहे. या चाचणीत उत्तीर्ण होऊनही इंग्रजी पहिल्या इयत्तेत जागा नसल्याने केळूसकरांना या शाळेत प्रवेश मिळाला नाही आणि शंकरशेट यांनी त्यांना फणसवाडीतल्या एका शाळेत फी माफीच्या तत्त्वावर पाठवलं. कृष्णशास्त्री गोडबोले इथं मुख्याध्यापक होते. कृष्णशास्त्री गोडबोले (१८३१-१८८६) गणितज्ञ, मराठीचे व्याकरणकार, संस्कृत भाषेचे आणि भारतविद्येचे अभ्यासक म्हणून ओळखले जातात.

सिंधी आणि पारशी भाषांचेही ते जाणकार होते. दादोबा पांडुरंगांच्या व्याकरणाप्रमाणेच गोडबोल्यांचं 'मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण' (१८६३) हे पुस्तक त्या काळात महत्त्वाचं मानलं जाई. कृष्णशास्त्री आर्यसमाजाचे अनुयायी होते. सामाजिक आणि धार्मिक विषयांवरची त्यांची मतं बुद्धिप्रापण्यवादी होती. अंधश्रद्धा, धार्मिक कर्मकांडं, सनातनी विचार, जातिभेद यांच्यावर ते टीका करत. त्यांच्या विचारांचा खोलवरचा संस्कार केळूसकरांच्या मनावर झाला. आपल्या या गुरुबद्दल त्यांनी भरभरून लिहिलं आहे. केळूसकरांच्या व्यक्तिमत्त्वात निधर्मीपणा, निरश्वरवाद हे दृष्टिकोन कृष्णशास्त्रांमुळेच रुजले. आधुनिक विवेकवादी मूल्यांचे संस्कार त्यांच्या मनावर झाले. त्यामुळेच पारंपरिक धर्मकेंद्री मराठी साहित्याची गोडी लागूनही केळूसकर धर्मश्रद्धा, आस्तिक बनले नाहीत. त्यांची या साहित्याविषयीची रुची वाढूमयीन आणि तत्त्वज्ञानाच्याच अंगाने होती.

या शाळेत केवळ इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेपर्यंतच शिक्षण घेण्याची सोय असल्याने केळूसकरांसमोर पुढील शिक्षणाची पुन्हा अडचण निर्माण झाली. तेव्हा कृष्णशास्त्री गोडबोल्यांनी त्यांना गोविंद विष्णू नावाच्या शिक्षकाच्या खाजगी शाळेत प्रवेश मिळवून दिला. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून या शाळेत शिकण्यासाठी फी माफी मिळाली; परंतु या शाळेत केळूसकरांना चार-पाच महिनेच जाता आलं. तेवढ्यात त्यांच्या बडलांची नोकरी गेल्यामुळे त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडून पुन्हा कोकणातल्या गावी परतावं लागलं. कृष्णराव गोडबोल्यांच्या विनंतीवरून केळूसकरांना फीमध्ये सवलत देणाऱ्या गोविंद विष्णू या शिक्षकाची ही खाजगी शाळा कोणती असावी याचा शोध लागणं अवघड आहे. परंतु गोविंद विष्णू भिडे या नावाचे गृहस्थ १८६२ मध्ये जगन्नाथ शंकरशेट स्कूलमध्ये मुख्याध्यापक होते, आणि ते समर्थपणे ही शाळा चालवत होते, असा उल्लेख जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या चरित्रात सापडतो (पु. बा. कुळकर्णी १९५९ : ११९).

५.

लेखक म्हणून कृष्णराव केळूसकरांकडे पाहताना त्यांच्या भौतिक जीवनाचा, त्यातल्या दमछाक करणाऱ्या चढउतारांचा विचार आधी करावा लागतो. केळूसकरांच्या संपूर्ण लेखकीय कारकिर्दीला आर्थिक विवंचनेची आणि कौटुंबिक आपत्तींची काटेरी किनार आहे. वडिलांपासूनच त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती अतिशय हलाखीची होती. केळूसकरांचं शिक्षण मॅट्रिकपर्यंतच झालेलं असल्यामुळे पदवीधारक शिक्षकापेक्षा

(एकोणतीस)

त्यांना अतिशय कमी पगार मिळे. मग अधिक मिळकतीसाठी ते शिकवण्या करत. पण शाळेव्यतिरिक्तचा वेळ या कामात जात असल्यामुळे लेखन-वाचनाला कमी वेळ मिळे. ही तारेवरची कसरत केळूसकरांना अखेरपर्यंत करावी लागली. पण शिकवणीचे मिळणारे तुटपुंजे पैसे तरी कुठवर पुरणार? त्यामुळे केळूसकरांना लेखन-संपादनाच्या मिळणाऱ्या मानधनाच्या रकमाही कौटुंबिक आपत्तीच्या निवारणासाठीच जिरत. एक भाऊ बेकार आणि जुगारी तर दुसरा क्षयाने आजारी. ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’च्या संपादनाच्या मानधनातला हिस्सा जुगारी भावाच्या संसारासाठी जायचा; तर दुसऱ्या भावाच्या आजारपणाचा खर्च ‘फ्रान्सचा इतिहास’ या पुस्तकाच्या अनुवादाच्या मानधनातून झाला. आजारी असलेल्या नारायणाला आपल्या या लेखक भावाचं फार कौतुक होतं आणि त्याची शक्ती सांसारिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यातच खर्ची पडते हे पाहून त्याला वाईटही वाटत असे. ‘मी वकील होईन आणि दादाला नोकरीची दगदग सोडून ग्रंथ लिहीत राहा म्हणून सांगेन,’ असं तो म्हणायचा, पण क्षयाच्या दुर्घर विकाराने त्याला ही संधी दिली नाही. आयुष्यभर अशा कौटुंबिक आपत्तींना केळूसकर तोंड देत राहिले.

लेखनाची काही कामं केळूसकरांना पैशाच्या गरजेपोटी स्वीकारावी लागली असंही दिसतं. त्याचबरोबर पैशाच्या निकडीतून ‘घोस्ट रायटर’ म्हणून त्यांनी काम केल्याचंही त्यांनी कबूल केलं आहे. नीतिप्रसारक मंडळीचे सिमियन बेंजामिन वॉकर यांच्यासाठी त्यांनी अनुवादात सहाय्य केल्याचं म्हटलं आहे (पृ. ७८-७९). भानू केशव गांगनाईक यांच्या नावे असलेली काही पुस्तकं प्रत्यक्षात केळूसकरांनी लिहिली असल्याचं केळूसकराऱ्या आत्मचरित्रावरून उघड होतं (पृ. १४). अर्थात, पैसा हवा म्हणून काहीही लिहावं हा प्रकार त्यांनी केला नाही. ते नास्तिक आणि बुद्धिमाण्यवादी असूनही धर्मविषयक लेखन त्यांनी केलं असं म्हणता येईल. पण हे धर्मविषयक लेखन परंपरागौरवाचं, धर्मश्रद्धेचा गौरव करणारं नव्हतं, तर चिकित्सक होतं. गीतेवर त्यांनी लिहिलेतं भाष्य किंवा उपनिषदांची केलेली भाषांतरं ही चिकित्सक तत्त्वज्ञानाच्या मांडणीच्या रूपातली होती. इथे महत्त्वाचा मुद्दा असा की प्रामुख्याने या तज्जेच्या लेखनाला त्या काळात लोकाश्रय आणि राजाश्रय प्राधान्याने मिळत असे. एकोणिसाव्या शतकात सुरु झालेल्या मुद्रणयुगात पारंपरिक पंथीय आणि पंडित कर्वींचं साहित्य अधिक लोकप्रिय होई. त्यामुळेच लक्ष्मण पांडुंगं नागवेकर यांनी केळूसकरांना ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’च्या मासिक अंकांमधून ‘ज्ञानेश्वरी’ आणि वामनपंडिताची ‘यथार्थदीपिका’ या ग्रंथांचा सारांश क्रमशः प्रसिद्ध करण्यास सांगितलं आणि साधुपुरुषांची

चरित्र लिहायला सांगितली. केळूसकरांनी मात्र ‘ज्ञानेश्वरी’ व ‘यथार्थदीपिका’ यांचा सारांश लिहिण्याएवजी प्रस्थानत्रयीचा भाग असलेल्या मूळ गीतेचाच भावार्थ लिहिण्याचं ठरवलं आणि चरित्र लिहिण्यासाठी तुकाराम आणि गौतम बुद्ध हे प्रस्थापित वैदिक धर्मपरंपरेत विद्रोही मानले गेलेले ‘साधूपुरुष’ निवडले. लेखक म्हणून केळूसकरांची धाडसी आणि स्वतंत्र विचाराची वृत्ती या निवडीतून दिसून येते. आर्थिक अडचणी, आपत्ती येऊनही केळूसकरांनी आपल्या लेखनात स्वतंत्र वृत्ती आणि जीवनदृष्टी अखेरपर्यंत जपली. म्हणूनच ते शिवाजी महाराजांचं मराठीतलं पहिलं विश्लेषक चरित्र लिहू धजले; ब्राह्मणेतर समाजातल्या यशस्वी, कर्तृत्ववान व्यक्तींची चरित्र लिहू शकले; पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र इत्यादी विषयांवरचं मौलिक साहित्य तत्कालीन मराठी वाचकांमध्ये खपेल ना, त्यांना रुचेल ना, याची पर्वा न करता अनुवादित करू शकले.

६.

एक स्वतंत्र विचारदृष्टी असलेला लेखक म्हणून कृष्णराव केळूसकरांचं नाव १८८७ पासून हळूहळू लोकांच्या नजरेत भरू लागलं असं धनंजय कीर यांनी केळूसकर-चरित्रात म्हटलं आहे (पृ. १३३). पण अगदी प्रथमपासून कृष्णराव केळूसकरांची नोकरी आणि त्यांचं लेखनकार्य या दोन्ही क्षेत्रांत ज्या लोकांशी त्यांचे क्रणानुबंध प्रस्थापित झाले, सूर जुळले, ज्यांनी त्यांना नवी वाट दाखवली, मदत केली, त्यांत मराठी संस्कृतीव्यवहाराच्या मुख्य प्रवाहातले लोक अभावानेच दिसतात. केळूसकरांचं एक व्यक्ती म्हणून, एक लेखक म्हणून सामाजिक-सांस्कृतिक स्थान परिघावरचं होतं आणि त्यांनी ग्रंथकार म्हणून मराठीत मोठं कार्य पार पाडल्यानंतरही अखेरपर्यंत ते जवळपास तसंच राहिलं.

कृष्णराव केळूसकरांना १८८२ मध्ये पहिली शिक्षकाची नोकरी मिळाली ती त्या काळातल्या मुंबईतल्या कुठल्या प्रतिष्ठित, मान्यतप्राप्त शाळेत नव्हे, तर हाईम सॅम्युएल केहीमकर या ज्यू समाजकार्यकर्त्याने माझगाव भागात चालवलेल्या इम्ब्रायली शाळेत. हाईम केहीमकरांनी केळूसकरांना शिक्षकाची नोकरी तर दिलीच, पण त्याचबोराबर त्यांचं ‘इम्ब्रायल’ हे सासाहिक चालवण्याची संधी देखील दिली. आपले लेखनगुण दाखवण्याची संधी केळूसकरांना इथंच सर्वप्रथम मिळाली. १८७३ साली मुंबईतले सत्यशोधक कार्यकर्ते नागू सयाजी यांच्या बंगल्यावर महात्मा फुले यांच्या उपस्थितीत झालेल्या सत्यशोधकांच्या बैठकीला केळूसकर हजर होते (कदम १९९९ : ४१). या काळात ते फणसवाडीतल्या शाळेत शिकत होते आणि शिक्षक कृष्णशास्त्री गोडबोले

यांच्याकडून बुद्धिप्रामाण्यवादाचे धडे घेत होते. याचा अर्थ शालेय वयापासूनच केळूसकरांची मुंबईतल्या सत्यशोधकांमध्ये ऊठबस सुरु झाली होती. नोव्हेंबर १८८२ मध्ये सत्यशोधक नेते रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू यांनी इस्त्रायली लेखक सिमियन बेंजामिन वॉकर व त्यांच्या पत्नी रिबेका यांच्या सहकाऱ्यानि स्थापन केलेल्या ‘नीतिप्रसारक मंडळी’ या संस्थेचे केळूसकर प्रथमपासून सदस्य होते (कदम १९९९ : ४९). सिमियन वॉकर हे ‘फ्री थिंकर’ होते. धर्म हा नैतिक आचरणासाठी आवश्यक असतो असा युक्तिवाद धर्माच्या समर्थनासाठी आणि नास्तिकमताच्या विरोधासाठी होत असे. परंतु धार्मिकता आणि नैतिकता यांचा मुळीच संबंध नसतो, धार्मिक नसतानाही एखादी व्यक्ती नैतिक आचरण करू शकते असा विचार मांडणारे हे ‘फ्री थिंकर’ होते. केळूसकरांवर शालेय वयापासूनच बुद्धिप्रामाण्यवादाचे संस्कार झाले असल्याने त्यांना हे विचार जवळचे वाटणं स्वाभाविकच होतं. या विचारांच्या आकर्षणाने केळूसकर ‘नीतिप्रसारक मंडळी’त गेले आणि तिथे जवळजवळ तेरा वर्ष चाललेल्या सामाहिक बैठकांमधून आधुनिक तत्त्वज्ञानाचं अध्ययन आणि चर्चा, वादविवाद करत राहिले. चालर्स ब्रॅडला, अॅनी बेझांट यांचं साहित्य वाचून ते पूर्ण नास्तिक बनले. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या ‘डेटा ऑफ एथिक्स’ची पारायण केली. नीतिप्रसारक मंडळीत केळूसकरांचे स्नेही बनलेल्या रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू यांनीच केळूसकरांची शिफारस बडोद्याचे दिवाण रामचंद्र विठोबा धामणसकर यांच्याकडे केली आणि गायकवाड सरकारने आखलेल्या राष्ट्रकथामालेतील ग्रंथांचा अनुवाद करण्याचं काम केळूसकरांकडे आलं. या काळात सत्यशोधक नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी ‘दीनबंधु’ पत्रात लेखन करण्याची संधी दिली; तर महात्मा फुले यांचे दुसरे मित्र मोरो विडुल वाळवेकर यांनी प्रार्थनासमाजाचं मुख्यपत्र असलेल्या ‘सुबोधपत्रिके’ची जबाबदारी १८९४ अखेरीस त्यांच्याकडे आल्यावर या नियतकालिकात नियमित लेखन करण्याची संधी केळूसकरांना दिली. हे पत्र १८९४ च्या अखेरीपासून वाळवेकर चालवत होते. याशिवाय वाळवेकरांच्या स्वतःच्या मालकीचं ‘सुबोधप्रकाश’ हे नियतकालिक त्यांनी नंतर ‘सुबोधपत्रिके’त समाविष्ट केलं (वैद्य : २४८-४९). या ‘सुबोधपत्रिके’साठी वाळवेकरांनी कृष्णगाव केळूसकरांकडून थॉमस पेन याच्या ‘राईट्स ऑफ मॅन’ या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचा अनुवाद करवून घेतला (गो. म. कुलकर्णी २००३ : ३८).

इस्त्रायली विचारक-लेखक, सत्यशोधक चळवळीतली मंडळी, नीतिप्रसारक मंडळी यांपैकी कुणालाही मराठी संस्कृतीच्या मुख्य प्रवाहाकडून अधिमान्यता, महत्व मिळालेलं नव्हतं. ही मंडळी अल्पमतातली, दुर्लक्षित, परिघावरची होती. केळूसकरांचा

(बत्तीस)

लेखक म्हणून प्रवास या मंडळीच्या सहवासातून, सहकार्यातून सुरु झाला, कारण केळूसकरही त्याच पर्यावरणातून आले होते. पण मराठी साहित्याच्या परिघावरून केंद्रवर्ती अशा मुख्य प्रवाहाकडे केळूसकरांचा प्रवास सहजपणे झाला नाही. या प्रवासादरम्यान त्यांना वेळोवेळी स्वतःला लेखक म्हणून, अभ्यासक म्हणून, अनुवादक म्हणून सिद्ध करावं लागलं. इतकं होऊनही मध्यवर्ती मराठी वाडमयीन प्रवाहाने केळूसकरांना स्वीकारलं का, लेखक म्हणून त्यांच्या योग्यतेचं स्थान दिलं का, हा प्रश्न उपस्थित होतोच. एकंदर आपल्या हयातीत आणि त्यानंतरही केळूसकर लेखक म्हणून मराठी वाडमयीन संस्कृतीत ‘आऊटसायडर’च राहिले, त्यांना या संस्कृतीने स्वीकारलं नाही, असंच या प्रश्नाचं उत्तर द्यावं लागतं.

कोणत्याही विषयावर लेखन करताना कृष्णराव केळूसकर त्या विषयाचा किती सखोल व्यासंग करत, त्यासाठी किती अपार कष्ट उपसत याच्या हकिगती त्यांनी आत्मचरित्रात सांगितलेल्या आहेत. त्यांची पुस्तकंही याला साक्षी आहेत. अगदी सुरुवातीला महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी सुरु केलेल्या राष्ट्रकथामाला या अनुवाद-मालिकेसाठी १८९३ मध्ये फ्रान्सचा इतिहास या पुस्तकाचा अनुवाद करण्याची संधी केळूसकरांना मिळाली. या कामासाठी त्यांनी एवढे कष्ट उपसले की ते अखेर आजारी पडले. फ्रान्सच्या इतिहासाचा मूळ ग्रंथ केवळ मध्ययुगीन फ्रान्सच्या इतिहास-विषयी असताना त्याच्या मराठी अनुवादाला फ्रान्सच्या प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासाचीही जोड दिली. शिवाय मूळ ग्रंथातल्या व्यक्ती व संस्था यांच्याविषयीची माहिती देणाऱ्या विस्तृत टीपा लिहिल्या. शेवटी युरोपातल्या निरनिराळ्या संस्थांची माहिती देणाऱ्या पुरवण्या जोडल्या. यामुळे मूळ ग्रंथापेक्षा त्याचा केळूसकरांनी केलेला मराठी अनुवाद दुप्पट आकाराचा झाला.

१८९६ मध्ये ग्रीक स्टोइक तत्त्वज्ञ सेनेका आणि एपिकटेस यांची बोधवचने हे अनुवादित पुस्तक केळूसकरांनी गायकवाड ग्रंथमालेसाठी तयार केलं. या अनुवादासाठी त्यांनी अनुक्रमे ‘मॉरल्स ॲफ सेनेका’, संपादक वॉल्टर क्लॉड (१८८८) आणि ‘एपिकटेस’, संपादक टी. डब्ल्यू. रोलस्टोन (१८९०) या इंग्रजीतल्या समकालीन काळात प्रकाशित झालेल्या अद्ययावत ग्रंथांच्या संहिता निवडल्या. दोन हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या या ग्रीक तत्त्वज्ञांच्या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्या यापूर्वी निघाल्या होत्या. त्यातून केळूसकरांनी केलेली निवड त्यांच्या साक्षेपी दृष्टीचं द्योतक आहे.

‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’साठी गीतेवर भाष्य लिहिताना केळूसकरांनी गीतेतल्या

प्रत्येक श्लोकानंतर त्यातल्या कठीण शब्दांचे अर्थ, नंतर त्या श्लोकाचा शब्दशः अर्थ, त्यानंतर मध्ययुगीन मराठीतल्या वामन, मोरोपंत, श्रीधर, तुकाराम आणि उद्धवचिद्धन या पाच कवींनी त्या श्लोकावर केलेलं भाष्य आणि त्यानंतर श्लोकावरची स्वतःची दीर्घ टीका अशी रचना केली आहे. हा ग्रंथ सुमरे नऊशे पानांचा झाला आहे.

पण कृष्णराव केळूसकर केवळ कष्टाळू लेखक होते असं नव्हे. त्यांच्या श्रमांमागे विशिष्ट दृष्टिकोन, स्वतंत्र वैचारिक भूमिका असे. या स्वतंत्र दृष्टीला, वैचारिक भूमिकेला मुरड न घालता, तडजोड न करता केळूसकर लिहीत राहिले. प्रसंगी त्याची किंमतही त्यांनी मोजली. सयाजी ग्रंथमालेसाठी उपनिषदांचा अनुवाद मँकसम्यूलरच्या इंग्रजी अनुवादावरून करावा असा सयाजीराव महाराजांचा आदेश असतानाही केळूसकरांनी त्यांना दिलेल्या सात उपनिषदांचा मँकसम्यूलरऐवजी मूळ संस्कृतमधल्या शंकराचार्यांच्या संहितेवरून तयार केला. त्याला टीपाही संस्कृत संहितेच्या आधारेच लिहिल्या. उपनिषदांसारखा प्राचीन ग्रंथाचं मर्म परक्या संस्कृतीतल्या अभ्यासकाहून एतदेशीय प्राचीन भाष्यकारालाच अधिक उत्तमप्रकारे उमगू शकतं असा त्यांचा युक्तिवाद होता. या सातही अनुवादांना त्यांनी सात स्वतंत्र उपोद्घात जोडले होते. या उपनिषदांच्या अनुवादावरून बडोद्यामध्ये काय राजकारण शिजलं आणि आपल्याला त्याचा कसा त्रास झाला याविषयी केळूसकरांनी विस्ताराने लिहिलं आहे. गायकवाड महाराज एका शूद्राकडून उपनिषदांचा अनुवाद करवून घेत आहेत, यामुळे बरेच उच्चवर्णीय तेव्हा अस्वस्थ झाले होते. त्यापैकी शंकर मोरो रानडे या बडोदा संस्थानातल्या वजनदार गृहस्थाने केळूसकरांच्या अनुवादाला कमअस्सल ठरवण्यासाठी अनेक उठाठेवी केल्या. हे रानडे त्या काळातले प्रसिद्ध नाटककार आणि खरं तर सुधारकी विचाराचे लेखक होते. पण तरीही केळूसकरांसारख्या एका ब्राह्मणेतराने उपनिषदांचा अनुवाद करणं त्यांना असह्य झालं.

७.

मराठी वाडमयीन संस्कृती तेव्हा जवळजवळ एकारलेली होती. इंग्रजी अमदानीतली ही नवी वाडमयीन संस्कृती मुद्रणतंत्रज्ञानाद्वारे आकाराला आली होती. इंग्रजी विद्येच्या संस्कारातून आलेले अनेक घटक या संस्कृतीमध्ये समाविष्ट झालेले असले, तरी मुद्रणपूर्व युगातल्या पारंपरिक, जात-वर्णकेंद्री जाणिवांनी नियत झालेल्या अनेक सांस्कृतिक घटकांचं व्यवस्थापन या वाडमयीन संस्कृतीमध्ये बेमालूमपणे झालेलं होतं. तिने आधुनिकतेचा तोंडवळा धारण केलेला असला, तरी तिच्या पोटात प्रत्यक्ष-

(चौतीस)

अप्रत्यक्षपणे जात-वर्णवादी जाणिवेचं वर्चस्व अबाधित होतं. दादोबा पांडुरंग, बाबा पद्मनजी, महात्मा फुले यांच्यासारखे तुरळक लेखक वगळता ब्राह्मणेतर समाजातले नावारूपाला आलेले लेखक मराठीत नव्हते. परिणामी समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरांतल्या लेखकांच्या जीवनदृष्टीला तत्कालीन मराठी वाडमयात स्थान नव्हतं. त्यातही पद्मनजी यांनी खिस्ती धर्म स्वीकारला म्हणून, महात्मा फुले यांनी ब्राह्मणी धर्मपरंपरेची कठोर चिकित्सा केली म्हणून त्यांच्या हयातीत त्यांना मराठीतल्या मुख्य वाडमयीन परंपरेत वाचकवर्ग आणि अधिमान्यता, दोन्हीही मिळाली नाही. मराठी वाडमयीन संस्कृतीच्या एकागरलेपणाला उच्चवर्णियांच्या जातीय, धार्मिक गंडाची धार होती. विशेषत: विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'निबंधमाले' तून (१८७४ ते १८८१) दादोबाकृत मोरोपंती कवितेकडे पाहण्याची आधुनिक समीक्षादृष्टी, महात्मा फुले यांची हिंदूधर्मचिकित्सा, प्रार्थना समाजाचे सुधारणावादी विचार यांच्यावर उपहासगर्भ टीका केल्यानंतर ही धार अधिकच विखारी झाली.

अशा वातावरणात कृष्णराव केळूसकर १८८५-८६पासून लिहू लागले. या वातावरणात लेखकाची भाषा देखील ब्राह्मणी वळणाची असण आवश्यक होतं. अशी भाषा जन्माने ब्राह्मण असलेल्या व्यक्तीलाच येऊ शकते अशी समाजाची धारणा होती. म्हणूनच शंकर पांडुरंग पंडितांसारख्या सुधारकाला देखील केळूसकरांसारखा तरुण लेखक मराठा असून कसे चांगले लिहितो याचं नवल वाटतं. विनायक कोंडदेव ओकांसारखा प्रसिद्ध ज्येष्ठ लेखक ब्राह्मणांशिवाय इतरांना शुद्ध मराठी लिहिता येणार नाही. धार्मिक विषय तर त्यांना समजेच शक्य नाही, असं ठामपणे म्हणू शकतात (पृ. १३३). अगदी शिक्षकाच्या नोकरीत प्रवेश केल्यावर देखील केळूसकरांना ते ब्राह्मण नसल्यामुळे तथाकथित 'शुद्ध' भाषेचे संस्कार स्वतःच्या भाषेवर करून घेण भाग पडलं होतं. या काळात साहित्यात विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांची भाषाशैली आदर्श म्हणून प्रमाण मानली गेली आणि तिचा प्रभाव पुढं विसाव्या शतकातही बरीच दशकं मराठी साहित्यावर टिकला. 'भारदस्त' आणि 'पल्लेदार' वाक्यरचना ही चिपळूणकरी शैलीची वैशिष्ट्य होती. त्यामुळे १८८२ मध्ये इत्यायली शाळेत हाईम केहीमकरांनी केळूसकरांना त्यांची मराठी सुधारण्याचा उपदेश केल्यावर केळूसकरांना शैलीदार मराठीचं चिपळूणकरी वळण गिरवावं लागलं. 'निबंधमाले'ची दोन वर्ष पुनःपुन्हा पारायणं करून केळूसकरांनी मराठी साहित्यात प्रतिष्ठा पावलेली लेखनशैली कमावली. त्यानंतर आपण मराठीत लोकांना मान्य होईलशी ग्रंथरचना करू शकू असा आत्मविश्वास

त्यांना आला (पृ. ७६-७७). कालांतराने विल्सन हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी करताना त्या शाळेचे मुख्याध्यापक डॉ. निकोल मँकनिकल यांना मराठी आणि संस्कृत या दोन भाषा शिकवण्याचं कामही त्यांनी केलं. मिशनरी असलेले हे मँकनिकल पुढे मराठी साहित्याचे जाणकार म्हणून नावाजले गेले. त्यांनी ज्ञानेश्वर, जनाबाई, मुक्ताबाई, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या १०८ अभंगांचा इंग्रजी अनुवाद करून ‘साम्स ऑफ मराठी सेन्ट’ (Salms of Marathi Saints) या नावाने १९१९मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांना ‘पुण्यनगरीचे मुनी’ असं संबोधलं जात असे (पिंगे १९६० : ३५७).

केळूसकरांच्या लेखनातलं त्यांचं भाषाप्रभुत्व नंतर सर्वमान्य झाल. ज्या वि. कों. ओकांनी केळूसकरांच्या लेखनाची हेटाळणी केली होती, त्यांनीच नंतर त्यांच्या बुद्धचरित्राचं कौतुकही केलं (पृ. ८७-८८). पण केळूसकरांच्या साहित्यातून प्रकटणारी जीवनदृष्टी, त्यांची वैचारिक भूमिका मात्र मराठी साहित्याच्या मध्यवर्ती प्रवाहातल्या प्रस्थापित जाणिवा-मूल्यांना छेदणाऱ्या असल्याने लेखक म्हणून केळूसकर या प्रवाहाच्या बाहेरच राहिले.

वर म्हटल्याप्रमाणे साधूपुरुषांची चरित्र लिहिण्याचं काम त्यांच्यावर सोपवल्यानंतर परंपरेत मान्यतप्राप्त साधूऐवजी केळूसकरांनी तुकाराम आणि गौतम बुद्ध या ‘विद्रोही साधूंची चरित्रलेखनासाठी निवड केली. संत तुकारामांच्या काव्याचं मोठेपण महाराष्ट्रातले ख्रिस्ती मिशनरी आणि प्रार्थना समाजासारखे धर्मसुधारणावादी लोक यांना प्रथम जाणवलं. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात तुकारामांच्या अभंगांची निवडक संकलनं प्रकाशित होऊ लागली. तुकारामांच्या अभंगांची विष्णू परशराम पंडितांनी संपादित केलेली पहिली सर्वसमावेशक आवृत्ती १८६९ आणि १८७३ मध्ये दोन भागांमध्ये प्रकाशित झाली. पाश्चात्य अभ्यासक आणि एतदेशीय सुधारक यांचं हे ‘तुकारामप्रेम’ परंपराभिमानी विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांना बोचणं स्वाभाविक होतं. या लोकांनी ‘शूद्र कवी’ तुकारामाची ऐवढी तळी उचलून धरताना इतर पारंपरिक मराठी कवींकडे दुर्लक्ष केलं याबद्दल त्यांना चिपळूणकरांनी दोष दिला आहे. त्यांच्या दृष्टीने मोरोपंत हे श्रेष्ठ मराठी कवी होते (मोरे २०१४ : २१२-१३). या पार्श्वभूमीवर केळूसकरांनी तुकारामांचं चरित्र लिहिण्याची कृती विद्रोहाची ठरते. पुन्हा हे चरित्र लिहिताना त्यांनी तुकारामाच्या जीवनातले चमत्कारपूर्ण घटना-प्रसंग अनैतिहासिक म्हणून वगळले अथवा तर्काच्या कसोटीवर त्यांचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची ही कृती महिपतीच्या

पारंपरिक संतचरित्रांवर पोसलेल्या वाचकांच्या मानसिकतेला धक्का देणारी होती. केळूसकरांनी या चरित्राद्वारे आख्यायिका-दंतकथांच्या धुक्यात हरवलेल्या मध्ययुगीन ऐतिहासिक व्यक्तिरेखांची चरित्र आधुनिक इहवादी दृष्टीतून कशी लिहावीत याचा वस्तुपाठ मराठीत घालून दिला.

संत तुकाराम महाराष्ट्राच्या जिवंत अशा वारकरी परंपरेचा एक भाग तरी होते; पण गौतम बुद्ध तर एकोणिसाब्या शतकातला मराठी समाजाला जबळजवळ अनभिज्ञ होते. इतके की १९०० साली धर्मानंद कोसंबी या तरुणाने रा. गो. भांडारकरांपाशी बौद्ध धर्माच्या अभ्यासासाठी मार्गदर्शनाची विनंती केली तेब्हा त्या प्राच्यविद्यापंडिताने देखील, ‘बौद्ध धर्माचा भारताला उपयोग काय? आणि त्याचा अभ्यास भारतात करण शक्य होणार नाही,’ अशा शब्दांत कोसंबीना त्यांच्या इच्छेपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला होता (सुखटणकर १९७६ : ३१). पण केळूसकरांना मात्र गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानातलं क्रांतिकारकत्व आणि त्याच्या कार्याची महत्ता यांची जाणीव होऊन, आमच्या या भारतभूमीमध्ये हे अप्रतिम नररत्न निर्माण होऊन अखिल मानवजातीस स्वतेजाने दिपविणरे झाले असता, त्याच्या परमपवित्र चरित्राविषयी व बोधामृताविषयी आम्ही आर्याचे वंशज म्हणविणाऱ्या जनांनी आजवर उदासीन राहावे, याबद्दल आश्रव्य वाटत होतं (केळूसकर २०१४ : ३७-३८). इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेल्या बुद्धाविषयीच्या पुस्तकांचा अभ्यास करून या चरित्रलेखनात केळूसकर इतके रमले की इतक्या आवडीने व प्रेमाने मी दुसरा कोणताही ग्रंथ लिहिला नाही, असं त्यांनी म्हटलं आहे (पृ. ८७). या पुस्तकाला दक्षिणा प्राईज कमिटीचं बक्षिष मिळालं, परंतु तत्कालीन शिक्षितांच्या मराठी वाडमयीन संस्कृतीत गौतम बुद्धाविषयी आत्मियता किंवा जिज्ञासादेखील नसल्यामुळे त्याच्या तीनचारशे प्रती देखील खपल्या नाहीत.

मात्र असं असलं तरी ज्या थोडक्या वाचकांपर्यंत हे चरित्र पोहोचलं, त्यांच्यावर त्याचा खोलवरचा प्रभाव पडला असं मानायला जागा आहे. यापैकी दोन वाचक म्हणजे डॉ० बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. आनंदराव नायर. बाबासाहेबांनी ‘बुद्ध अँड हिज धम्म’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत आपल्याला शालेय वयात कृष्णराव केळूसकरांनी भेट दिलेलं बुद्धचरित्र वाचूनच सर्वप्रथम बुद्धाविषयी आकर्षण निर्माण झाल्याचं म्हटलं आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या धर्मांतराच्या क्रांतीच्या मुळाशी अशाप्रकारे केळूसकरांच्या या बुद्धचरित्राचं बीज आहे. डॉ. आनंद नायर यांना देखील केळूसकरांचं बुद्धचरित्र वाचून बुद्धाच्या अभ्यासाची प्रेरणा झाली

आणि त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारून मुंबईत बुद्ध सोसायटी स्थापन केली (पृ. ८९-९०). या सोसायटीने बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी अनेक उपक्रम राबवले. याशिवाय आपल्या बुद्धचरित्राने प्रभावित झालेल्या तिसऱ्या व्यक्तीचा उल्लेख केळूसकरांनी केला आहे; ती व्यक्ती म्हणजे बौद्ध धर्माचे अभ्यासक धर्मानंद कोसंबी. धर्मानंद कोसंबी का. र. मित्र यांना एकदा म्हणाले की डॉ. भांडारकरांना केळूसकरलिखित बुद्धचरित्र वाचून दाखवताना आपल्या मनात सर्वप्रथम बौद्ध धर्माविषयी उत्सुकता निर्माण झाली, असं केळूसकरांनी आत्मचरित्रात म्हटलं आहे (पृ. ८८). पण धर्मानंद कोसंबी यांनी मात्र त्यांच्या आत्मकथनात १८९७ सालच्या वि. कों. ओकांनी चालवलेल्या ‘बालबोधा’च्या अंकात आपण सर्वप्रथम बुद्धचरित्र वाचलं आणि तेव्हापासून आपली बुद्धावर अधिकाधिक श्रद्धा जडत गेली असं म्हटलं आहे (सुखटणकर १९७६ : ११). का. र. मित्रांची बुद्धचरित्रासंबंधाने वेगळीच हकिगत कोसंबींनी सांगितली आहे. धर्मानंद कोसंबी १८९९-१९०० मध्ये पुण्यात भांडारकरांकडे राहून प्रार्थना समाजाचं काम करत असताना त्यांचा बौद्ध धर्मात असलेला रस पाहून का. र. मित्रांनी त्यांना गोविंद नारायण काणेकृत बुद्धचरित्र वाचायला दिलं अशी कोसंबींची आठवण आहे (सुखटणकर १९७६ : ३०). दोन आत्मचरित्रांपैकी कुठल्या आत्मचरित्रातला तपशील खरा आहे, हे ठरवणं अवघड आहे. पण एखाद्या पुस्तकाच्या प्रेरणेतून समाजामध्ये किती मूलगामी परिवर्तनाला चालना मिळू शकते, केळूसकरकृत बुद्धचरित्राच्या डॉ. आंबेडकर व डॉ. नायर यांच्यावर पडलेल्या प्रभावावरून दिसून येतं, हे नक्की.

नवशिक्षित मराठी वाचकांकडून केळूसकर लिखित बुद्धचरित्र जसं दुर्लक्षित राहिलं, तशीच त्यांच्या छत्रपती शिवाजी महाराज चरित्र आणि गीतेवरचं भाष्य या पुस्तकांची देखील नीट दखल घेतली गेली नाही. शिवाजी महाराज हे एव्हाना महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विश्वात अस्मितेच्या राजकारणाचं सांस्कृतिक चिन्ह बनलं होतं. राजवाडे-टिळकांचा शिवाजी आणि महात्मा फुल्यांचा शिवाजी अशी शिवाजी महाराजांची दोन रूपं परस्परांविरुद्ध मांडली गेली असली, तरी राजवाडे-टिळकप्रणित शिवाजी महाराजांचं रूप मध्यवर्ती मराठी साहित्याला अधिक प्रिय होतं. केळूसकरांना सत्यशोधक परंपरा जवळची होती. त्या दृष्टिकोनातून गौरवशाली चमत्कारकथा, व्यक्तिमत्त्वाचं उदात्तीकरण, धर्मयुद्धाची ‘अतिकथन’ टाळून वस्तुनिष्ठ ऐतिहासिक आधारांच्या सहाय्याने त्यांनी शिवचरित्र लिहिलं. दादोजी कोंडदेव आणि रामदास स्वामी यांचा शिवाजी महाराजांच्या मोठेपणाशी काहीही संबंध नाही या भूमिकेचा मुद्रेसूद उच्चार सर्वप्रथम केळूसकरांनीच केला. त्यामुळे हे शिवचरित्र प्रस्थापित

अभिरुचीला पसंत पडलं नाही. तर केळूसकरांच्या गीताभाष्याच्या आस्वादाच्या आड समाजाची उच्चवर्णीय जाणीव आली. एका तथाकथित शूद्राने गीतेवर लिहिलेलं भाष्य नवशिक्षित उच्चवर्णीय वाचकवगाने स्वीकाराणं अवघड होतं. बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या विद्वत्तेविषयी त्या काळात समाजात आदराने बोललं जात असे. पण त्यांनी वेदाविषयी आधुनिक दृष्टिकोनातून काही भाष्य करताच लोकमान्य टिळकांनी, सयाजीराव कितीही विद्वान असले तरी ब्राह्मण-क्रष्णांच्या अधिकारकक्षेत येणाऱ्या वेदांसारख्या विषयावर बोलण्याचा त्यांना मुळीच अधिकार नाही असं जाहीरपणे खडसावलं (टिळक १९३० : ३१२-१६). अशा जातिवर्णभावनेने दूषित असलेल्या संकुचित सांस्कृतिक वातावरणात सयाजीरावांच्या तुलनेत एका 'सामान्य'सामाजिक स्थानी असलेल्या केळूसकरांसारख्या लेखकाच्या शब्दांना काय स्थान असणार ? १९०२ साली छापून प्रसिद्ध झालेल्या केळूसकरांच्या गीताभाष्यावर तत्कालीन काही नियतकालिकांमध्ये अनुकूल अभिप्राय छापून आले; परंतु याही ग्रंथाला लोकाश्रय मिळाला नाही.

८.

एखाद्या लेखकाची त्याच्या साहित्यातून प्रकटणारी नैतिक भूमिका जेवढी प्रस्थापितविरोधी आणि दृढ, तेवढा त्याला लेखक म्हणून होणारा त्रास, विरोध अधिक असतो. तत्कालीन मराठी वाडमयीन संस्कृती ज्या जीवनमूल्यांना महत्त्व देत होती, त्यांच्या चौकटीत केळूसकरांचं साहित्य बसत नव्हतं हे आपण पाहिलं. पण केळूसकरांची वैचारिक भूमिका ही सर्वच अंगांनी त्या काळात त्यांना लेखक म्हणून एकटं पाडणारी होती, असं दिसतं. १९०८ पासून पुढली सात वर्ष एफ. एफ. गॉर्डन या पत्रकाराच्या मालकीच्या 'जगद्वृत्त' या वृत्तपत्राचं संपादन करताना केळूसकरांनी त्यात वेगवेगळ्या विषयावर भरपूर लेखन केलं. सामाजिक विचार, नीतिविचार, अर्थशास्त्र, आरोग्य अशा विषयांचा यात समावेश होता. आधीच हे पत्र सरकारी मदतीवर चालत असल्याने लोकांचा त्याच्यावर राग होता. त्यात या पत्रात छापून येणारे केळूसकरांचे आधुनिक जीवनदृष्टीचा पुरस्कार करणारे लेख पुराणमताभिमानी लोकांच्या पचनी पडेनात. अशात नाशिकचा जिल्हाधिकारी ए. एम. टी. जॅक्सन याला अनंत कान्हेरे या क्रांतिकारकाने गोळ्या घालून ठार केलं. केळूसकरांनी याविषयी लिहिलेल्या लेखात या प्रकरणाचा आपल्या दृष्टीने विचार करून या कारवायांमागच्या ब्राह्मणी तत्त्वावर (element) बोट ठेवलं. त्यामुळे केळूसकरांविरुद्ध फार आगपाखड होऊन त्यांच्याविरुद्ध सरकारपर्यंत तक्रारी गेल्या (पृ. ११६-१७).

प्रार्थना समाज हा त्या काळातला महाराष्ट्रातला प्रभावी विचारसंप्रदाय. प्रार्थना समाज धार्मिक-सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करत होता, पण प्रबोधनवाद आणि पारंपरिक धर्मविचार यांत समन्वय साधण्याची त्याची मध्यममार्गी भूमिका होती. याउलट कृष्णराव केळूसकर हे नास्तिक, निधर्मी विचाराचे; त्यामुळे धर्मविचार पूर्णपणे नाकारणारे. या भूमिकेतून ते प्रार्थना समाजावरही टीका करत. त्यामुळे ते या विचारसंप्रदायाचे विरोधक गणले जात. अशा परिस्थितीत मोरो विठ्ठल वाळवेकर या त्यांच्या मित्राने केळूसकरांचं प्रार्थना समाजाचं मुख्यपत्र असलेल्या ‘सुबोधपत्रिके’त लेखन छापलं, पण ते निनावी. ‘सुबोधपत्रिके’तल्या केळूसकरांच्या लेखांचं अनेक मान्यवरानी कौतुक केलं; पण त्यांचं नाव उघड न झाल्याने त्या लेखनाचं श्रेय त्यांना जाहीरपणे मिळू शकलं नाही (पृ. ७७).

इकडे ज्या कारणामुळे केळूसकर त्यांच्या ज्या भूमिकेमुळे प्रार्थना समाजाचे विरोधक मानले जात, त्याच भूमिकेमुळे काही ख्रिस्ती मिशनरीही त्यांना परकं मानत. केळूसकरांची नास्तिक भूमिका त्यांना खटकत असे (पृ. १२६). अशाप्रकारे प्रस्थापित मराठी वाड्मयविश्व, प्रार्थनासमाजिस्टांचा सुधारणावादी संप्रदाय आणि ख्रिस्ती मिशनच्यांचं वाड्मयविश्व या तीनही वर्तुळांमध्ये केळूसकर काहीसे उपरे ठरले.

असं असलं तरी स्वतःच्या भूमिकेवर ठाम राहून केळूसकर लिहीत राहिले; संघर्ष करत राहिले. त्यांनी लिहिलेली पुस्तकं प्रकाशित करणारे, त्यांना अर्थसाहाय्य करणारे, वाड्मयीन संस्कृतीच्या सत्तास्थानी केळूसकरांच्या साहित्याला अधिमान्यता मिळण्यासाठी प्रयत्न करणारे अनेक मित्र आणि सयाजीगवांसारखे त्यांच्या लेखनगुणांची कदर करणारे संस्थानिकही लाभले. त्यामुळे लेखक म्हणून केळूसकरांना कराव्या लागलेल्या संघर्षाला बळ मिळालं.

लेखकांचं एखादं पुस्तक किंवा अख्यां लेखकच विस्मरणाच्या खाईत ढकलला जातो त्यामागे वाड्मयीन संस्कृतीं राजकारण असतं. संस्कृती ही नेहमीच निवडक, वेचक गोष्टी पुढं नेत असते; नकोशा, निरुपयोगी गोष्टी मागे सोडत असते. पण अशा निवडीसाठी तिने लावलेली चाळणी ही भाबडी वा निःपक्षपाती कधीच नसते. संस्कृतीमध्ये वर्चस्ववादी घटक या चाळणीवर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवून असतात.

लेखक म्हणून कृष्णराव केळूसकरांनी जीवनभर जे सांगण्याचा प्रयत्न केला ते त्यांच्या समकालीन वाड्मयीन संस्कृतीने विस्मरणात ढकलण्याचं राजकारण केलं. यामुळे त्यांच्या नावे नोंदलं जायला हवं अशा बच्याचशा कर्तृत्वाचं श्रेय त्यांना मिळू

शकलेलं नाही. उदाहरणार्थ, मराठी वाडमयाच्या इतिहासात निबंधकार, चरित्रकार म्हणून केळूसकरांच्या साहित्याचं स्थान आजवर निश्चित झालेलं नाही. त्यांचा विचारच आजवरच्या मराठी वाडमयेतिहासकारांनी केलेला नाही. केळूसकरांनी चरित्रकार म्हणून बजावलेल्या कार्याचं वेगळेपण त्यांच्या चरित्रनायकांच्या निवडीपासून सुरु होतं. आधी म्हटल्याप्रमाणे केळूसकरकृत तुकाराम-चरित्राची महत्ता एका धार्मिक संतपुरुषाच्या इहवादी चरित्रेखाटनात आहे. त्यांनी घालून दिलेल्या पठडीवरूनच पुढील काळात तुकाराम चरित्रं लिहिली गेली असं दिसेल. शिवाजी महाराजांच्या प्रचलित प्रतिमेला छेद देत त्यांचं स्वतंत्र, स्वयंभू कर्तृत्ववान रूप त्यांनी आपल्या चरित्रातून रेखाटलं. प्रस्थापित अभिरुचीची पर्वा न करता लेखन करण्याचं धाडस केळूसकरांनी आयुष्यभर केलं. फार कमी लेखक हे धाडस करतात. त्यातल्या बन्याच लेखकांना हेटाळणी, दुःस्वास, दुर्लक्ष अशा विखारी अनुभवांना तोंड द्यावं लागतं. केळूसकरांना हे अनुभव आले. पण त्याहून वाईट म्हणजे त्यांच्या नंतरच्या सुमारे पाऊणशे वर्षांपर्यंतच्या काळात देखील त्यांच्या लेखकीय मोठेपणाची दखल मराठी वाडमयीन संस्कृतीने घेतली नाही. ज्या उच्जातीय जाणिवांच्या कुंपणांनी एकेकाळी मराठी वाडमयीन आक्रसली होती, ती कुंपण उदूधवस्त झाल्यानंतर, बहुमुखी, बहुस्तरीय वाडमयाभिरुचीचा उदय झाल्यावर देखील केळूसकरांच्या साहित्याकडे कोणाचं लक्ष गेलं नाही. उलट या काळात त्यांचं आत्मचरित्र प्रकाशकाविना बरीच वर्ष पडून राहिलं. परंतु आज उशिरा का होईना, केळूसकरांचं समग्र साहित्य पुनर्प्रकाशित करण्याच्या निमित्ताने केळूसकरांच्या साहित्याचा पुनर्विचार होतो आहे. केळूसकरांचं आत्मचरित्र या संदर्भात आज पुन्हा एकदा वाचताना त्यातून उभी राहणारी या लेखकाची प्रतिमा अतिशय भव्योदात आहे. या प्रतिमेत उग्रकठोर, लेखककुळाशी निष्ठा सांगणारा, आपल्या विचाराशी, सापडलेल्या सत्याशी प्रामाणिक असणारा, त्यासाठी पडेल ती किंमत मोजणारा अशा लेखकाच्या अनेक छटा उघड होतात. सध्याच्या मराठी वाडमयीन संस्कृतीच्या जाणिवा विस्तारित करण्याची ताकद शतकभरापूर्वी होऊन गेलेल्या या लेखकाच्या जीवनकहाणीत निश्चितच आहेत.

(एकेचाळीस)

संदर्भ टिपा-

१. कदम मनोहर १९९९ : मुंबईच्या उभारणीत तेलुगु समाजाचे योगदान, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.
२. कुलकर्णी गो. म. २००३ (संपा.) : मराठी वाड्यमयकोश, खंड दुसरा, भाग एक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
३. कुलकर्णी पु. बा. १९५९ : ना. नाना शंकरशेट यांचे चरित्र (काळ व कामगिरी), नाना शंकरशेट चरित्र प्रकाशनसमिती, मुंबई.
४. केळूसकर कृ. अ. २०१४ : गौतम बुद्धांचे चरित्र, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. टिळक, बाळ गंगाधर १९३० : लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, भाग ४ था, केसरी मराठा संस्था, पुणे.
६. पिंगे श्री. म. १९६० : युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा, श्री. म. पिंगे, औरंगाबाद.
७. प्रियोळकर अ. का. १९५७ (संपा.) : नवनीत (शतसांवत्सरिक अठरावी आवृत्ति), मुंबई राज्य शिक्षण खाते, मुंबई.
८. मोरे सदानंद २०१४ : तुकाराम दर्शन, सकाळ प्रकाशन, पुणे.
९. वैद्य द्वा. गो. १९२७ : प्रार्थना समाजाचा इतिहास, प्रार्थनासमाज, मुंबई.
१०. सुखटणकर ज. स. (संपा.) १९७६ : धर्मानंद : आचार्य धर्मानंद कोसंबी यांचे आत्मचरित्र आणि चरित्र, धि गोवा हिंदु असोसिएशन, मुंबई.

– नीतीन रिंदे,
मुंबई

गुरुवर्य श्री केळूसकरांचे प्रास्ताविक...

माझे सन्मान्य मित्र श्रीपाद केशव नाईक^१ यांनी व इतर काही निकट स्नेहांनी मला अनेक वेळा सूचना केल्यामुळे आपले वृत्त स्वतः टिपावे असे मला वाटले. माझे परमप्रिय मित्र चि. द. पु. वेंगुर्लेकर^२ यांचे माझे निकट नाते असून ते माझे काम एखाद्या पगारी चिटणिसासारखे करीत असत. पत्रे, अर्ज वगैरे टाइप करण्याच्या कामी त्यांची मला अतिशय मदत होते. असली कामे त्यांना मध्यरात्री करावयास सांगितली तरी ती ते मोठ्या खुशीने करतात. माझे जेवढे ऊर्जित होईल, तेवढे साध्य करण्यास ते एखाद्या सुशील पितृभक्त पुत्रासारखे झटत असतात. त्यांचे आजपर्यंत माझ्यावर अनंत उपकार झाले आहेत.

माझ्या बहुतेक बारीक सारीक कृती वेंगुर्लेकर यांना चांगल्या माहीत आहेत. त्यांच्यापासून मी कोणतीही गोष्ट सहसा लपवीत नसतो. इतका त्यांच्यावर माझा अद्भुत विश्वास आहे. ह्या सहदेस व ऋजू मित्राला माझ्या चरित्रातल्या ज्या कित्येक ठळक गोष्टी ठाऊक आहेत, त्यांच्या आधारावर त्यांनी माझे अल्पस्वल्प चरित्र आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहे. तथापि त्यात थोडी भर घालून व ज्या पुष्कळ गोष्टी त्यांना अवगत नाहीत, त्यांचे क्षेपतः निरूपण करून माझे जीवनवृत्त स्वहस्ते लिहून प्रसिद्ध करावे असे मला वाटले. त्यात काही विशेष सांगण्यासारखे नसले तरी प्रतिकूल परिस्थिती व प्राप्तिक संकटे कशी प्राप्त झाली व त्यातून निभावण्यासाठी मी काय काय केले ते तरुण लोकांना कळले तर त्यापासून त्यांना काही तरी बोध होईल, असे मला वाटले म्हणून हा प्रयत्न मी केला आहे.

त्या प्रयत्नाला नावे ठेवण्यास चिकित्सक टीकाकार प्रवृत्त होतील, हे मी पक्के जाणून आहे. खरे पाहता माझ्या आयुष्यक्रमात माझ्या हातून काही नावाजण्यासारख्या गोष्टी झालेल्या नाहीत. तेह्वा मी माझे चरित्र लिहिण्यास का प्रवृत्त व्हावे, असा प्रश्न कोणी केला, तर तो वावगा होणार नाही. हे मी जाणून आहे; परंतु माझा असा समज आहे की, प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनवृत्तात बोध घेण्यासारखे काहीतरी असतेच असते. त्याच समजुतीचे मी आजपर्यंत लहानमोठी पस्तीस-चाळीस चरित्रे लिहून प्रसिद्ध केली आहेत. ह्या कामास अनुसरून मी आपले एक लहानसे वृत्त लिहून ठेवावे, असे

(चौवेचाळीस)

माझ्या कित्येक मित्रांनी मला सांगितले व मलाही असे करणे उचित वाटल्यावरून मी हा स्वचरित्र लेखनाचा उद्योग केला आहे.

श्री. गो. ज. बोरकर^३ शास्त्री वैरे कित्येक सन्मित्रांच्या खटपटीने नुकताच माझा ७४ वा वाढदिवस, माझे अव्यंत जुने व प्रेमल मित्र श्री. डॉ. नायर^४ यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला, त्यावेळी माझे परमस्नेही श्रीयुत रामराव बाळकृष्ण कीर्तिकर^५ ह्या विख्यात कविवरांनी माझ्यासंबंधीचे थोडेसे प्रेमाचे वृत्त श्रोतृजनांस विदित केले. त्यांच्या ह्या स्नेहाळूपणाच्या उद्गारांवरून मी आपले वृत्त सगळा संकोच सोडून देऊन लिहावे असे मला वाटते. आणि हा यत्न मी केवळ विनय-शीलतेने व नप्रतेने केला आहे. याबद्दल माझे मित्र मला क्षमा करतील, अशी मला उमेद आहे.

आता हे खेरे की, आत्मवृत्त लेखनात एक मोठा दोष असा असतो की, लेखक विनयादी वृत्तीस वश होऊन आपल्या संबंधाच्या कितीएक गोष्ट लिहिण्यास प्रवृत्त होत नाही. त्यामुळे त्याच्या संबंधाच्या पुष्कळ गोष्टी अज्ञात राहतात. हा दोष साधेल तेवढा काढून टाकण्यास मी प्रांजल्यणे प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे कित्येक स्थळी मी आत्मशलाघेच्या दोषाला पात्र झालो आहे. परंतु मी हा प्रयत्न सत्याला स्मरून केला असल्यामुळे मी हा दोष पत्करण्यास तयार झालो आहे. तसेच काही स्थळी स्तुतिपर उल्लेख करणे इष्ट असते; परंतु आत्मवृत्तात ते यत्किंचितही साध्य नसते. त्या दोषामुळे प्रकृत लेख रुक्ष झाला आहे ही गोष्ट निरूपयोगी आहे. तरी अशा स्तुती करण्याचे फारसे प्रयोजन नसते. सहदय वाचक ही कमतरता मनावर न घेता भरून काढतात आणि अशा स्तुतीच्या अभावी स्ववृत्तक कथनास यत्किंचितही व्याघात होत नसतो. वस्तूच्या खन्या पारखीस तिखटमिठाची किंवा अत्युक्तीची अपेक्षा मुळी नसते.

असो, तर मी आता स्ववृत्तलेखनास बिनदिकक्त; परंतु विनम्रभावाने प्रवृत्त होतो. यातील प्रत्येक गोष्ट अगदी खरी आहे; परंतु कित्येक गोष्टी लोकनिंदेच्या भीतीने मी यात नमूद केल्या नाहीत. त्या स्पष्टपणे कथन करण्यापासून कोणाचेही हित किंवा नुकसान होणार नाही, अशी माझी खात्री आहे. स्ववृत्त जसेच्या जसे लिहून काढणाराला ही एक मोठी अडचण असते आणि तीमुळे त्याच्या त्या कथनात अपूर्णता असते. ती तशी राहणे अपरिहार्य आहे आणि अशा अपरिहार्य गोष्टीबद्दल स्ववृत्त लेखकास सुजन गय करतील, यात शंका नाही.

(पंचेचाळीस)

संदर्भ टिपा-

१. मुंबईतील एक सामाजिक कार्यकर्ते, प्रार्थना समाजिस्ट, मातृदिन सुरु करणारे, कैद्यांना सदुपदेश करणारे, आर्यन लीगचे एक संस्थापक.
२. केळूसकरांचे जावई शांताराम पुतळाजी वेंगुलेंकर यांचे बंधू, लेखक, अनेक सामाजिक संस्थाचे सभासद, एक कार्यकर्ते.
३. बोरकर गोविंद जनार्दन (१९०३ - १९६०) : मुंबईचे लोकप्रिय ज्योतिषाचार्य, शास्त्री.
४. नायर डॉ. आनंदराव : एन. पॉवेल कंपनीचे चालक, नायर हॉस्पिटलचे उत्पादक, दानशूर बुद्धभक्त, आनंद विहार या बुद्धसोसायटीचे संस्थापक.
५. कीर्तिकर रामराव बाळकृष्ण (१८७२ - १९४३) : मुंबई वैभव व जगद्वृत्त पत्रांचे सहसंपादक, 'शाकुंतल', 'पुंडलिक', 'सावित्री', वगैरे नाटके, 'नूर जहांगीर' काढंबरी, अनेक लहान मोठे ग्रंथ व निबंध यांचे लेखक.

अनुक्रमणिका

संपादकीय :	...	सात
प्रस्तावना :	...	पंधरा
गुरुवर्य श्री. केळूसकरांचे प्रास्ताविक	...	त्रिचाळीस
आत्मकथा :		
१. बाल्य व अध्ययन	...	३
२. धंदा रोजगार	...	२७
३. स्वाध्याय	...	६५
४. वाड्मयसेवा	...	७९
चरित्र :		
लेखक – धनंजय किर		
५. सामाजिक सुधारणा व सार्वजनिक चळवळी	...	१४१
६. भाष्यकार, चरित्रकार व डॉ. आंबेडकरांचे मार्गदर्शक	...	१५८
७. विपत्तीत विकलता व अंत	...	१७४
निर्देश सूची	...	१८८

आत्मवक्त्वा

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

बाल्य व अध्ययन

माझे पूर्वज केळूस गावातले शेतकरी. हे गाव वेंगुर्ले पेट्यातले असून वेंगुर्ल्यापासून सात मैलांवर आहे. सावंतवाडीच्या सावंतांच्या लष्करात माझे काही पूर्वज शिपायगिरीचा पेशा सांभाळून होते, त्याबद्दल त्यांना काही जमीन सुटली होती. जरूर पडे तेव्हा त्यांना लढाईच्या कामासाठी जावे लागत असे.

पुढे इंग्रज लोकांचा अंमल चालू होऊन सर्वत्र शांतता नांदू लागल्यामुळे त्यांना ह्या लष्करी पेशाचे प्रयोजन उरले नाही आणि केळूस गाव समुद्रतीरीचे असल्यामुळे इंग्रजांनी ते आपल्या स्वाधीन ठेविले, तरी माझ्या पूर्वजांना मिळालेली जमीन त्यांच्याकडे राहिली. ही जमीन बाबाजी नावाच्या माझ्या पूर्वजाच्या नावे होती.

बाबाजीच्या भावात या जमिनीचे वाटे होत जाऊन माझे आजे बाळाजी यांच्या वाट्यास फार थोडी जमीन आली. ती तरी सगळी आमच्या आजाच्या हाती राहिली नाही. आमच्या गावात कुडाळदेशकर शेणवी शिरून त्यांनी आमच्या लोकांच्या जमिनीचे कोणत्या ना कोणत्या निमित्ताने बरेच हरण केले. त्यामुळे आमच्या मालकीची अशी फारच थोडी जमीन राहिली. तेवढीवर निर्वाह चालणे शक्य नसल्यामुळे माझ्या आजांना व वडिलांना ह्या कुडाळदेशकर शेणव्यांच्या जमिनी कराव्या लागल्या.

असा कुणबावा करून निर्वाह चालणे कठीण झाल्यामुळे माझे वडील व त्यांचे दुसरे दोघे बंधू लक्ष्मणबा व बापू यांना दुसरे काहीतरी व्यवसाय करण्यास भाग पडले. ह्या भावांपैकी लक्ष्मण हे वडील. त्यांनी एका हरदासाकडे राहून तबला वाजविण्याची विद्या चांगली साध्य केली. आणखी तबले व मृदंग तयार करण्याचे कसबही त्यांनी चांगले साधले. यावर त्यांचा निर्वाह चांगला चालू लागला. तेव्हा त्यांनी शेतकीचे काम सोडले.

माझे वडील हे चांगले देखणे असल्यामुळे मालवण वेंगुर्ला वगैरे तालुक्यात त्यावेळी दशावतारी^१ नाटके चालू असत. त्यात त्यांना स्त्रीच्या अभिनयाचे काम मिळून वर्षाकाठी बरीच पैदास होई. अशा एका दशावतारी मंडळीत (आज गावकर मंडळीत) माझे वडील तरुण वयात काम करीत असत. त्यावेळी फोंड सावंत हे

वाडीच्या खेमसावंताशी बंडावा पुकारून शिपाईप्पादे जमवून होते. त्यांनी माझ्या वडिलांना व दुसऱ्या कित्येकांना आपल्या करमणुकीसाठी पळवून नेले.

ह्याप्रमाणे बंडखोरांच्या ताब्यात सापडल्यामुळे माझ्या वडिलांच्या हाती बंदूक आली आणि त्यांना असे फर्माविण्यात आले होते की, विरुद्ध पक्षाची माणसे दृष्टीस पडली म्हणजे त्यांच्यावर गोळीबार करावा. हे काम त्यांनी झाडापेडांच्या आड राहून करावे असे होते. त्यामुळे त्यांना दिवसांचे दिवस रानात राहावे लागे. माझे वडील खेमसावंतांच्या बाजूचे असून आपल्या धन्याशी विरोध मुळी करावयाचा नाही, असा त्यांचा निर्धार असे. त्यांना काही दारूगोळा दररोज देत. तो त्यांनी शत्रूवर बंदुका झाडण्यात संपवावा असे असे. त्या हुक्माप्रमाणे आपण वागतो, असे दाखविण्यासाठी माझे वडील जवळचा दारूगोळा बार काढण्यात खपवीत; ते कोणालाही मारण्यासाठी बंदूक झाडीत नसत.

पुढे इंग्रजांनी मध्ये पडून ह्या बंडखोरांचा उपसर्ग नाहीसा केला. बंडखोर गोव्यात जाऊन राहिले. तेव्हा माझे वडील यांच्या हातचे सुटून सावंतवाडीस गेले. तेथे ते काही दिवस सरकारावाड्यात श्री. बापूसाहेब व श्री. अण्णासाहेब यांच्या नोकरीस राहिले. त्यांची नोकरी ते इमाने इतबारे बजावीत असल्यामुळे राजेसाहेबांची त्यांच्यावर मोठी मर्जी बसली. तेथून ते काही सरकारी कामानिमित्त बेळगावास गेले. त्या कामासाठी त्यांना बरेच दिवस तिकडे रहावे लागले. तेथे असता पोलीस खात्यात शिपाई ठेवण्याची खटपट सुरु झाली. माझे वडील चांगले उंच, सशक्त व देखणे असल्या कारणाने शिपायांची भरती करणाऱ्या अमलदाराच्या नजरेत ते भरले आणि त्यांनी त्यांना काही दाम जादा देण्याचे आमिष दाखविल्यामुळे ते तेथल्या पोलिसांत नोकरीस राहिले. ते वाडीस परत गेले नाहीत.

बेळगावास असता एका मामलेदारांची आणि त्यांची चांगली ओळख झाली. हा मामलेदार जातीचा कायस्थ असून ठाणे जिल्ह्यातल्या एका तालुक्यात नोकरीस होता. त्याला काही सरकारी कामावर बेळगावास जावे लागले. तेथे तो मुक्कामास असता त्याच्या एका घाणेरड्या रोगाने भारी उचल घेतली आणि त्याला तेथे बरेच दिवस औषधपाणी घेत पडावे लागले. त्यांच्या रोगाला मुळी आळा पडेना. तेव्हा कोणी त्याला माझ्या वडिलांकडे त्यांच्या रोगावर दिव्य औषध असल्याचे सांगितले आणि त्यांना त्याच्याकडे नेले. माझ्या वडिलांनी त्याला त्याच्या रोगातून साफ मुक्त केल्यामुळे त्याची माझ्या वडिलांवर फारच मर्जी बसली आणि त्यांना बरेच द्रव्य देऊन असे वचन

दिले की, “अर्जुनबा, तुम्ही मुंबईकडे रोजगारास याल, तर तुम्हाला चांगली नोकरी मिळवून देण्याच्या कामी मी खटपट करीन आणि तिकडे माझे पुष्कळ नातलग मोठमोठ्या हुद्यांवर असल्याकारणाने ह्या कामी मला चांगले यश येईल, अशी मला पूर्ण उमेद आहे.”

हा मामलेदार आपल्या स्थानी गेल्यावर थोड्याच दिवसांनी माझे आजे निवर्तल्याचे पत्र आल्यावरून माझे वडील रजा घेऊन गावी आले. त्यांच्या मनात सदरील मामलेदारांचे वचन असल्यामुळे त्यांनी मुंबईस जाण्याचा घोशा धरिला. ते बेळगावास परत गेले नाहीत.

ह्या सुमारास त्यांची एक विधवा बहीण माहेरी घेऊन राहिली होती. तिचा नवरा ब्रिटिश लष्करात नोकरी करून पेशन घेऊन आला. तो एक-दोन वर्षांनी निवर्तला. त्याने चीनच्या लढाईत बराच पैसा व जवाहीर मिळविले होते. ते सगळे माझ्या आतेने आपल्या कब्ज्यात ठेविले होते. ते घेऊन ती माहेरी आली. पुढे माझ्या वडिलांनी गावी आल्यावर मुंबईस जाण्याचा हट्ट केल्यामुळे त्यांचे लग्न करण्याचे त्यांच्या सदरील मळगावच्या बहिणीने ठरविले आणि तिने आपल्या तिघाही भावांची लग्ने आपल्या खर्चाने करून दिली.

परंतु मुंबईस जाऊन चांगला रोजगार करण्याचा माझ्या वडिलांचा निर्धार कायम राहिला. त्याप्रमाणे ते घरून पळून वेंगुर्ले येथे जाऊन आपल्या एका नातलगाच्या सोबतीने जहाजात बसले आणि मुंबईस घेऊन त्यांच्या येथे राहिले. पुढे ते ठाण्यात त्या मामलेदाराचा पत्ता काढून त्याला भेटले. त्याने त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्वागत करून मुंबईतल्या पोलिसांत त्यांना ठेवून देण्याची व्यवस्था केली.

माझ्या वडिलांच्यामागून लवकरच माझे धाकटे चुलते बापू हे मोरूड गावातल्या काही असामीबोराबर मुंबईस घेऊन, त्यावेळी वसईच्या पुलाचे काम चालले होते, तेथे कामास लागले. हे मोरूडकरही त्याच कामावर होते. मोरूडकरांची व बापूर्जींची ओळख होण्याचे कारण असे की, त्यांना मोरूड गावातली बायको केली होती आणि सासुरवाडीस शेतकीच्या कामानिमित्त त्यांचे जाणे-येणे सुरु झाले होते. वसईच्या पुलाच्या कामी त्यांनी चांगले नाव कमावून ते बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या सडकेचे एक मुकादम झाले आणि त्यांना चांगले वेतन मिळू लागले.

बापूजी अतिशय बळकट असत. आपल्या हाताखालचे घाटी व्यागन बरोबर लोटीनात म्हणून ते त्यांच्यावर एकदा खूप रागावले. तेव्हा ते म्हणाले, “उगीच ओरडता कशाला? व्यागन फार जड आहे.” त्यांना बापूजी म्हणाले, ‘तुम्ही सगळे

हात सोडा, मी एकटा तो लोटतो.’ हे एकंदर आठ गडी होते. त्यांनी हात सोडल्याबरोबर बापूजींनी तो लोटून मुक्कामावर गेला. हे त्यांचे प्रचंड बल त्या कामावरच्या युरोपियन सुपरिनेन्डन्ट यांनी पाहून नवल केले आणि बापूजींना आपल्या बिन्हाडी बोलावून नेऊन त्यांना दहा रुपये इनाम दिले.

माझ्या आईला वडिलांनी मुंबईत आणून बापूजींच्या बायकोच्या सोबतीस ठेवून दिले. ह्याप्रमाणे माझे एक-दोन वर्षांचा असता वसईस येणे झाले. माझ्या ह्या चुलत्याचे माझ्यावर अतोनात प्रेम होते. कारण तिघा भावांमध्ये मीच पहिले अपत्य होते. हे चुलते मला नेहमी खांद्यावर घेऊन फिरवित व माझे लाड पुरवीत असत. अशा लाडात राहून मी बिघडेन असे माझ्या वडिलांना वाटून त्यांनी मला मुंबईस आपल्यापाशी नेऊन ठेविले.

माझ्या वडिलांनी मी सहा वर्षांचा होताच मला एका खाजगी शाळेत घातले. ही शाळा गावदेवीस होती. ती अमळ दूर असून त्या शाळेचा पंतोजीही, आपल्या कामात दक्ष नसल्यामुळे मी फारसा नेमाने शाळेत जात नसे. त्यावेळी बँकवेच्या संबंधाने काम चाललेले असे ते पाहत मी भटकत असे.

माझे वडील थोडेसे शिकले होते. त्यांना मोडी वाचता येत असून पत्रे लिहिता येत असत. ते माझी गती कोठवर झाली, ते जेव्हा तेव्हा पाहत; परंतु मी मुळी शाळेत नेमाने जात नसल्यामुळे सहा महिन्यांत मला अ-आसुद्धा आली नाही. त्यावरून ते त्या पंतोजीला भेटून त्याच्याशी भांडले आणि त्यांनी मला दुसऱ्या शाळेत घातले. ती विलायती फाणसापाशी असून तिचा शिक्षक चांगला हुशार व तरुण होता. त्यांनी मला वारंवार चोपून बेरेच सुधारले व त्यांच्या कृपेने मला चांगले लिहिता वाचता येऊ लागले.

ह्या पंतोजींच्या शिक्षेत दोन वर्षे राहिल्यावर मला पुन्हा: गावी जावे लागले; कारण यावेळी माझ्या वडिलांनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला. राजीनामा देण्याचे कारण असे झाले की, त्यांनी एका खुनाचा मोठ्या हुशारीने पत्ता लावून खुनी मनुष्यात पकडून दिले. त्या कामगिरीबद्दल त्यांना वरची जागा मिळावयाची होती; परंतु काही खटपटी मुसलमान अंमलदाराच्या वशिल्यामुळे एका मुसलमान शिपायाला ही बढती मिळाली. त्या पक्षपाताचा माझ्या वडिलांना संताप येऊन त्यांनी आपल्या जागेचा राजीनामा दिला.

सावंतवाडीस शिक्षण—

ही नोकरी सोडल्यावर त्यांनी एका ब्राह्मणाच्या भागीत शिरून जळाऊ लाकडांची

वरखार घातली; परंतु ह्या ब्राह्मण भागीदाराने पुष्कळ दगाबाजीचा व्यवहार केल्यामुळे त्यांचा हा धंदा बुडाला आणि निर्वाहाची पंचाईत पडली. म्हणून ते मला घेऊन केळसाला गेले; परंतु माझ्या शिक्षणाची त्यांना फारच काळजी असल्याकारणाने त्यांनी मला सावंतवाडीस नेऊन तेथल्या एका शाळेत घातले. तेथे त्यांनी आपला एक लाडू नावाचा चुलतभाऊ सरकार वाढ्यात नोकरीस ठेविला होता. ह्याने आपला भाऊ जिवाजी ऊर्फ बाबा याला तेथे नेऊन एका ब्राह्मण कारखानदाराच्या स्वाधीन केले. त्याचा कारखाना रंगीत पाट, बाहुल्या वर्गारे करण्याचा होता. ह्या कामात जिवाजी तरबेज होऊन पुढे त्यांनी स्वतःच्या हिमतीवर तसला कारखाना काढला. तो चांगला चालून त्यात त्याला बरीच द्रव्यप्राप्ती होऊ लागली होती. याच्याकडे मला ठेविले.

जिवाजीला मूलबाळ नसल्यामुळे व सगळ्या नातलगामध्ये मीच तेवढा साक्षर असून शिकत असल्यामुळे माझ्यावर त्यांची फार ममता होती. त्याकाळी इयत्ता ठरवून त्याप्रमाणे शिक्षण देण्याचा प्रघात असल्याकारणाने मला त्या पद्धतीप्रमाणे शिक्षण मिळू लागले. शिक्षक चांगले होते व ते मला वारंवार चांगला चोप देत असत. वडील जवळ नसून चुलत्याचाही माझ्यावर चांगलासा दाब नसल्याकारणाने मी नेमाने शाळेत जात नसे. शाळेच्या वेळी मी वाटेल तिकडे रानावनातून हिंडत असे व तळ्यात तासाचे तास पोहत बागडत असे. तरी कविता शिकवीत तासाचे तास घालविण्याचा शिक्षकाचा क्रम असल्यामुळे त्यांचे हे शिक्षण मी फारसे चुकवीत नसे. शिवाय व्याकरण, भूगोल व इतिहास ते पाठ करून घेत असत. ते मी पाठ केले होते. कविता तर मला पुष्कळच पाठ येत असत. ह्या प्रकारच्या शिक्षणाने माझी पाठशक्ती पुष्कळ वाढली होती.

मी येथे राहत असे, तेथे जवळच एक सधन शेणवी गृहस्थ राहत असत. त्यांचे मुलगे मी जात असे त्या शाळेत जात असत. त्यांची माझी मैत्री जमली होती. मात्र ते माझ्यासारखे उनाड नसत. ते नेमाने शाळेत जाऊन शिकत. तरी बहुतेक विषयात त्यांच्यावर माझा नंबर लागे व त्याबद्दल शिक्षक माझी पाठ थोपटीत.

ह्या शेणवी मित्रांच्या घरी मी जात असे. त्यांच्या घरातील सगळ्या माणसांना मी आवडण्याचे एक कारण असे होते की, त्यांच्या घरी दररोज रात्री पोथ्या वाचण्याचा प्रघात असे. ह्या पोथ्या ऐकावयास जाऊन बसण्याचे मी मुळी कधी चुकवीत नसे. पोथ्यांचा चौरंग जागा झाडून ठेवण्याचे व दिवा लावण्याचे काम मी मोठ्या तत्परतेने करीत असे. ही माझी सेवा त्यांना फार आवडत असे. गुरुचरित्र^३ वाचू लागले म्हणजे

मला ते ऐकावयास बसू देत नसत; कारण ते शूद्रांच्या कानी पडू नये अशी त्यांची भोळी समजूत होती.

ह्या शेणव्यांच्या घरी सणासुदिशी गोडधोड झाले म्हणजे मला ते मिळत असे. त्यांच्या बायका व मुले मला 'कृष्ण' म्हणत असत. कृष्ण हे कृष्ण याचे अपभ्रंश रूप होय. हलक्या मानलेल्या जातीच्या माणसांच्या नावाचा असा अपभ्रंश करण्याची वहिवाट वरच्या जातीच्या म्हणविणाच्या लोकांमध्ये आहे.

पोथ्या ऐकावयाचा योग मला मिळाल्यामुळे माझ्या शिक्षणात त्या अल्पवयात पुष्कळ भर पडली. शिवाय वर सांगितल्याप्रमाणे शाळेतल्या शिक्षकांस कविता शिकवीत बसण्याचा नाद असल्याकारणाने मला कवितांचा अर्थ लावता येऊ लागला. रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप वगैरे काव्ये^३ मला चांगली समजू लागल्यामुळे त्यातल्या सगळ्या कथा मला चांगल्या आठवू लागल्या. त्यामुळे मला पुढे मोरोपंत, वामन यांच्या काव्याचा अर्थ समजणे सोपे गेले. नवनीत ग्रंथ त्यावेळी शाळाखात्याने छापून थोड्या किमतीत मिळण्याचे अनुकूल केले. त्यामुळे आमच्या भाषेतील बच्याच कवींचे सुंदर वेचे वाचावयास मिळण्याची यावेळी सोय झाली होती. मी अतिशयित गरीब स्थितीतला असल्यामुळे, मला हा ग्रंथ मिळणे कठीण होते; परंतु वर सांगितलेल्या शेणव्यांच्या घरी तो असल्याकारणाने मला तो वारंवार पहावयास मिळत असे. पुढे माझ्या वडिलांना मुंबईस धंदा असल्यामुळे त्यांनी मला पुन्हा मुंबईस नेऊन इंग्रजी शाळेत घातले.

मुंबईत शिक्षण : अडचणी—

वडिलांची अतिशयित गरिबी असल्यामुळे मला मोफत शिक्षण मिळण्याची काहीतरी व्यवस्था करणे प्राप्त होते. आतापर्यंत मला जे शिक्षण मिळाले ते बहुतेक मोफत होते आणि पुढे मॅट्रिक होईपर्यंतही शाळेची काही फी दिल्याचे मला आठवत नाही. वर सांगितलेल्या वेळी वडिलांनी येथील त्यावेळचे नगरशेट श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या शाळेत फुकट ठेवण्याची खटपट केली. यासाठी श्रीमंत जगन्नाथ^४ शंकरशेट यांच्यापुढे मला नेऊन उभे केले. शेटर्जींनी माझी परीक्षा घेतली. त्यांनी माझ्या हाती नवनीत देऊन त्यातली मोरोपंतांची एक कविता वाचावयास सांगून तिचा अर्थ विचारला. तो मी बरोबर सांगितल्यावरून त्यांनी मला शाबासकी दिली आणि मला आपल्या शाळेत माफी ठेवण्याविषयी शिफारस केली; परंतु तेथे इंग्रजी पहिल्या इयत्तेत बसायला जागा नसल्यामुळे मला त्यांची चिठी घेऊन फणसवाडीतील अमरचंद वाडीच्या शाळेत

जावे लागले. येथे मी तीन वर्षे एकसारखा तीन इयत्ता मोफत शिकलो. त्या शाळेच्या हेडमास्टरांनी मला शाळेत मोफत घेताना असे बजावले होते की, वर्गात पाचाच्या आत नंबर ठेविलास तर तुला माफी ठेवण्यात येईल. ही अट पाळण्यासाठी मी फार झटत असे.

या शाळेत केशवराव म्हणून एक शिक्षक होते. ते जातीचे ब्राह्मण होते. त्यांना मला फुकट शिक्षण मिळत असल्याचे वैषम्य वाटत असे. मोफत शिक्षण ब्राह्मणांच्या मुलांनाच तेवढे मिळावे, असे ते जेव्हा तेव्हा म्हणत. एका महिन्यात मी आजारी पडल्यामुळे माझा नंबर खाली गेला. तेव्हा ह्या शिक्षकाने मला सांगितले की, तुला फी द्यावी लागेल. ती दिली नाहीस, तर तुला शाळेतून काढून टाकू. हे ऐकून मला पराकाष्ठेचे दुःख झाले आणि मी घरी जाऊन पांघरून घेऊन निजलो. आईने जेवावयास उठविले; परंतु मी उठलो नाही. वडील घरी आले तेव्हा हा प्रकार आईने त्यांना सांगितला. वडिलांनी माझी समजूत करून मला आपल्याबरोबर जेवावयास बसविले. थोर मनाचे विवेकवादी कृष्णशास्त्री गोडबोले—

दुसऱ्या दिवशी वडील कामावर न जाता माझ्या शाळेत आले आणि केशवरावांकडे गयावया करू लागले. तरी तो कठोर गृहस्थ बिलकूल नरम न होता म्हणू लागला की, तुम्हा कुणबटांना कोणी सांगितले आहे इंग्रजी शिकायला? फी देण्याचे सामर्थ्य नसेल, तर याला कसलातरी धंदा शिकावयास ठेवा. माझ्या वडिलांच्या डोळ्यात अश्रू आले. तरी निराश न होता शाळेच्या हेडमास्टरांकडे गेले. हेडमास्टर थोर मनाचे होते. त्यांचे नाव कृष्णशास्त्री गोडबोले.^५ त्यांनी माझ्या वडिलांची विनंती शांतपणे ऐकून घेतली आणि केशवरावांना बोलावून आणून सांगितले की, त्यांचा मुलगा गेल्या महिन्यात आजारी होता. म्हणूनच त्याचा नंबर खाली गेला आहे. तरी ह्या अपरिहार्य संकटाबद्दल त्यांची आपण कीव केली पाहिजे. ह्या मुलास मी चांगला ओळखतो. मी त्याच्या वर्गावर अनेकवेळा गेलो आहे आणि सगळ्या वर्गात कवितांचा अर्थ लावण्याच्या व पुराणातल्या कथा सांगण्याच्या बाबतीत त्याच्याइतका हुशार दुसरा कोणीही नाही. तरी त्याला ह्या महिन्यात क्षमा करून त्याच्याकडून फी घेऊ नये.

हे ऐकून केशवरावांचा निरुपाय झाला आणि माझ्या वडिलांनी त्यांना मोठ्या अदबीने नमन करून, मलाही त्यांच्या पायावर मस्तक ठेवावयास सांगितले. पुढे असा संकटप्रसंग पुन्हा कधीही आला नाही. खुद ह्या केशवरावांनाही मी पुढे फार आवडू लागलो.

आता येथे सदरील थोर मनाचे हेडमास्तर कृष्णशास्त्री यांच्याकडून मला जे उत्तम शिक्षण मिळाले, त्याविषयी थोडेसे लिहिणे अवश्य होय. ते न लिहिण्यास मी कृतघ्न ठरेन. शास्त्रीबुवा ज्योतिषशास्त्रात व गणितशास्त्रात प्रवीण होते. त्यांचे संस्कृत भाषेचे व तीतील तात्त्विक ग्रंथाचे अध्ययन फार मोठे होते. वर सांगितलेल्या सावंतवाडीच्या मराठी शिक्षकांप्रमाणे त्यांना इयत्तांच्या नेमाप्रमाणे निरनिराळ्या विषयांचे शिक्षण देण्याचा पुरा कंटाळा असे. ते गणित शिकवू लागले. म्हणजे तासांचे तास तोच विषय शिकवीत बसत. अशा पद्धतीमुळे गणिताचे निरनिराळे प्रकार एकाएका बैठकीस विद्यार्थ्यांच्या मनात चांगले ठसतीलसे करिता येत असत. त्यांना हा गणित विषय उत्तम येत असून तोच सगळा वेळ शिकवीत बसावे, असे त्यांना वाटे आणि तो शिकविताना इयत्तेची मर्यादा ते मुळी मानीत नसत. ह्यामुळे आम्हाला मॅट्रिक होण्याला जितके गणित हवे होते त्याहून जास्त त्यांच्याकडे शिकावयास मिळाले. मलातरी पुढे जास्त गणित शिकण्याची गरज उरली नाही.

गणिताप्रमाणे कविताही शिकविण्याचा त्यांचा परिपाठ होता. त्यांनी आम्हाला कितीतरी कविता शिकविल्या. नवनीत आम्हाला लावून त्यातले मोरोपंत व वामन यांचे सगळे काव्य त्यांनी आम्हाला शिकविले आणि ते समजावून देण्याची त्यांची पद्धती अप्रतिम असल्याकारणाने माझी त्यात चांगली प्रगती झाली. मला कोणतीही कविता कठीण वाटत नसे आणि संस्कृत भाषेतले शेकडो-हजारो शब्द व समास मला चांगले कळू लागले. शास्त्रीबुवांच्या शिक्षेखाली मला व्याकरण विषय आणखी चांगला समजला. त्यांनी मराठी भाषेचे एक सुंदर व्याकरण यावेळी लिहिले. ते लिहित असता त्यांनी त्याचे सगळे नियम व सिद्धांत आम्हाला समजावून दिले. ते मला चांगले समजले आणि ह्या शास्त्रात माझी चांगली गती झाली. यामुळे मला इंग्रजी व्याकरणही चांगले समजू लागले आणि ह्या शास्त्राविषयी मला चांगली गोडी लागली.

ह्याप्रमाणे ह्या उत्तम शिक्षकाच्या हाताखाली माझी गणित, कविता व व्याकरण ह्या विषयांत चांगली तयारी झाली. ह्या त्यांच्या अनुग्रहाबद्दल मी त्यांचा सर्वदा आभारी राहीन. ह्याशिवाय आणखी शास्त्रीबुवांच्या कृपेने धर्म व नीती यांची उदात व विवेकशुद्ध तत्त्वे माझ्या हृदयात चांगली बिंबली. शास्त्रीबुवांची लहर लागली म्हणजे ते ह्या विषयावर आम्हाला प्रवचने देत. ती मला सहज समजत. पोथ्या ऐकून ऐकून ह्या विषयांचा थोडासा अनुगम मला यापूर्वीच झाला होता.

परंतु शास्त्रीबुवांची विवेचनशैली विवेकशुद्ध व सत्य असल्यामुळे माझ्या मनावर

त्यांचा उत्तम ठसा उमटण्याला उशीर लागला नाही. देव एक आहे, म्हणून सर्व विश्वाचे व्यापार सुयंत्र चालले आहेत. आत्मा अमर आहे. तो अनंग असल्यामुळे त्याला देहांतर झाल्यावर सुखदुःखे भोगावी लागतात. हे म्हणणे खोटे किंवा काल्पनिक आहे. मरणोत्तर आत्म्याचे काय होते हे कोणाही माणसाला सांगता येणे शक्य नाही. या संबंधाने केवळ निरनिराळ्या धर्मात कल्पना रचल्या आहेत. त्या परस्पर भिन्न असल्याकारणाने त्या कोणत्याही विश्वसनीय नाहीत हे सिद्ध होते. उदाहरणार्थ न्यायाधीश एकादी गोष्ट घडली किंवा नाही याच्या विचारासाठी पुरावा घेऊ लागला म्हणजे त्या संबंधाच्या निरनिराळ्या साक्षी घेतो. ह्या साक्षी परस्परविरुद्ध पडल्या तर तो विवक्षित गोष्ट घडल्याबद्दल विश्वसनीय पुरावा नाही असा निर्णय देतो. या मुद्द्यावर नरक व स्वर्ग आहे, असे मानणे केवळ खोटे आहे, असे ते म्हणत.

अशीच गोष्ट शास्त्रीबुवा देवाच्या स्वरूपासंबंधाने सांगत. पेटीत एखादी वस्तू कोणी ठेवली असून ती ज्यांना मुळी माहीत नाही त्यांनी केवळ कल्पनेने तिची नावे सांगावी, तसाच प्रकार ईश्वर स्वरूपाविषयी आहे. तेव्हा अमुक एक धर्माने त्याचे स्वरूप निश्चितपणे सांगून त्याला अमुक उपासनाप्रकार आवडतो, असे श्रद्धाळू माणसांना सांगून त्याला निरनिराळे धर्ममार्ग लावून देणे केवळ मूर्खपणा व वंचना आहे असे शास्त्रीबुवा म्हणत. यामुळे त्यांची जशी कोणत्याही उपासना मार्गावर की ब्रतावर बिलकूल श्रद्धा नसे तशीच आमचीही वृत्ती झाली होती. अनेक देवतापूजन हे तर खोटे आहे असे त्यांच्या उपदेशामुळे आम्हाला वाटू लागले. त्यामुळे कोणत्याही देवळात मी कधी गेलो तर तेथल्या मूर्तीच्या मी पाया पडत नसे.

ह्या गोष्टीमुळे मी माझ्या वडिलांकडून शिक्षाही सोसली. शास्त्रीबुवांचे आणखी असे म्हणणे असे की, देहातील आत्मा निघून गेल्यावर तो भूतयोनीत जाऊन संचार करीत असतो व तो आपल्या नातलगांना केव्हा केव्हा दिसतो असे मानणे केवळ निराधार आहे. भूत-पिशाच्चादिक मुळी अस्तित्वात नाहीत असे ते प्रतिपादन करीत. माझ्या मनावर त्याचा उत्तम परिणाम झाल्यामुळे माझी यासंबंधीची भीती साफ नाहीशी झाली. अज्ञान लोकांना भेडसावण्यासाठी देव व भुते मानण्यात आली आहेत. त्यांचे वास्तविक स्वरूप कोणी कधी पाहिले नाही, असे ते म्हणत. ह्या प्रकरणी त्यांनी केलेला बुद्धिवाद माझ्या मनावर असा ठसला की, तो मी कधीही विसरलो नाही आणि या संबंधाचा वाद मी वाटेल त्याशी करून त्यात प्रतिपक्षाला हरवीत असे.

ह्या एवढ्या अप्रतिम बोधाखेरीज आणखीही ते असा बोध करीत की, जातिभेद

मानणे हे अन्यायाचे व मानवाची बेअबू केल्यासारखे आहे. अशा रीतीने एका मानवाने किंवा मनुष्यसंघाने दुसऱ्यास कमी लेखणे अत्यंत निराधार व अश्लाघ्य आहे, असे ते म्हणत. मनुष्याला उच्चनीच मानवयाचे ते त्यांच्या आचारावरून. जो नीतिमान असेल तो अनीतिमानाहून हवा असल्यास श्रेष्ठ म्हणावे; परंतु त्याने आपला दुराचार सोडून दिल्यावर त्याला नीच समजणे अन्यायाचे आहे. खरा धर्म म्हटला तर नीतीने वागणे हाच होय. मोठा उच्च वर्गातला उपाध्याय असला तरी तो जर दुराचारामध्ये असला तर अत्यंत नीच मानलेल्या जातीतील सदाचारी माणसाहून नीच समजावा, असे हे शास्त्रीबुवाने उत्कृष्ट व विवेकशुद्ध धर्मशिक्षण माझ्या मनात पूर्णपणे बिंबले. ते अद्यापपर्यंत मला मार्गदर्शक झाले आहे.

ह्या अशा उत्कृष्ट शिक्षणाबद्दल मी त्या थोर सत्पुरुषाचा अक्षयीचा ऋणी आहे. त्यांच्यासारखे सदगुरु फारच थोडे झाले असतील. त्यांच्या ठायीची उच्च नीचत्वाची कल्पना बिलकूल गेली होती. ते सर्वदा म्हणत की, सचादार किंवा नीती हाच माझा धर्म आहे. आम्ही सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहोत. आम्हाला एकमेकांस नीच उच्च म्हणण्याचा मुळी हक्क नाही. कोणी काही ओंगळ वाटणारी कामे करीत असता त्याच्या अंगाला घाण लागल्यामुळे त्याला अस्पृश्य किंवा नीच म्हणावयाचे म्हटले म्हणजे आपल्या आईलाही हाच न्याय लावावा लागेल. तिला असली ओंगळ वाटणारी कामे नेहमी करावी लागतात; परंतु तिला कोणी त्यामुळे ओंगळ समजत नाही. पाणी, तिचे हात पुन्हा पुन्हा स्वच्छ करिते. तसाच प्रकार महार, भंगी वगैरे जनांच्या संबंधाने मानला पाहिजे. त्यांनी आपले अंग स्वच्छ धुतले व वस्त्रे चांगली घातली म्हणजे त्यांच्या ठायीचा अस्पृश्यपणाचा दोष आपल्या आईसारखाच जावा, हे न्यायास धरून आहे, असे ते सांगत व त्याप्रमाणे वागत.

व्यसनामुळे व दुराचारामुळे मनुष्याला नीचता प्राप्त होते. उपयुक्त असे कोणतेही उद्योग करून येत नाही. एखादा भंगी नीतीने वागत असला तर तो शुचिर्भूत म्हणविणाऱ्या धर्मोपाध्यायांपेक्षा मला अधिक मान्य व आदरणीय वाटेल. त्याला मी कदापि अस्पृश्य समजणार नाही, असे शास्त्रीबुवा म्हणत व ते विवेकशुद्ध वाणीने सांगत. त्यामुळे त्यांचा माझ्या हृदयावर उत्तम ठसा उमटत असे. तात्पर्य काय की, ह्या थोर व सात्त्विक गुरुच्या शिक्षणाचा माझ्या मनावर उत्तम परिणाम होऊन तो कायम राहिला.

त्यांच्या वर्गात मी नेहमी पहिला नंबर ठेवण्यास झटत असे. एखाद्या महिन्यात माझा नंबर खाली गेला, तर मला अतिशयित दुःख वाटत असे.

ह्या आंगलो व्हर्नाक्युलर शाळेत शिकत असता माझ्या मनावर आणखी एक संस्कार झाला. त्याचे येथे निरूपण करणे इष्ट आहे. आम्ही मुगभाटात राहत असता आमच्या शेजारी एक वृद्ध सोनार राहत असे. तो डोळ्यांनी आंधळा असल्याकारणाने त्याला देवळात जाऊन पुराण ऐकण्याची अडचण होती. त्याने मला बरोबर घेऊन दररोज संध्याकाळी ठाकूरद्वाराच्या देवळात जावे. त्या संबंधाची परवानगी त्याने माझ्या वडिलांकडून मिळविली होती. ह्या देवळात दोन पुराणे वाचीत. एक संध्याकाळी साडेचार वाजल्यापासून साडेसहा वाजत तोपर्यंत व हे आटोपल्यावर दुसरे लागलीच सुरु होऊन ते नव वाजत तोपर्यंत चाले. ही पुराणे संस्कृत ग्रंथांचा अर्थ करून सांगत. सांगणारे दोघेही पुराणिक हुशार होते. वरील वृद्ध गृहस्थास घेऊन जाण्याचा क्रम मी सतत साडेतीन वर्षे ठेविला आणि नंतर मला गावी जावे लागल्यामुळे तो क्रम सुटला.

पुराणिकबुवा सांगत ते मी लक्षपूर्वक ऐकत असे आणि ते मला समजण्यास मुळी पंचाईत नसे; कारण सावंतवाडीस असता परूळकरांच्याकडे मराठी पोथ्या दोन-तीन वर्षे ऐकल्या होत्या. त्यामुळे महाभारत व रामायण यातील बहुतेक कथा मला येत असत. इतकेच नव्हे तर त्यातला बोधही मला चांगला अवगत होता. त्या पुराणिकबाबांना मी आवडत असे. त्यामुळे त्यांच्यापुढे श्रोत्यांनी ठेवलेल्या शेंगांचा मी भागीदार होत असे. मी एक दिवस गेलो नाही तर त्यांना उघडे उघडे वाटे.

आमच्या वृद्ध सोनारबुवांचा आणखी असाच क्रम असे की, रामाची व दत्ताची आरती झाल्यावाचून देवळातून निघू नये. ही आरती दुसरे पुराण संपल्यानंतर लागलीच होत असे. ह्या आरतीच्या वेळी तेथला नगार रोज विण्याचे काम मी मोठ्या हौसेने करीत असे. देवळातले पुजारी वगैरे मला प्रति तुकाराम म्हणत व त्यांची माझ्यावर मोठी मेहरबान असे. त्याप्रमाणे सतत तीन वर्षे येथे घडलेल्या पुराणश्रवणाचाही माझ्या मनावर चांगला संस्कार झाला आणि भाषेच्या दृष्टीने पाहता तो फारच अमोल होता. त्यात आणखी वर सांगितल्याप्रमाणे शास्त्रीबुवांनी कविता शिकविल्या, त्यांची भर पडली.

व्यायाम—

शाळा जवळ असल्यामुळे मी दहा वाजता नुसती पेज पिऊन शाळेत जात असे आणि मधल्या सुटीत धावत येऊन जेवीत असे. ह्या वयात मला भूक फार लागत असे. याची कारणे दोन. एक असे की मी प्रातःकाळी उटून स्नान थंड पाण्याने करी. ते एका विहिरीवर करी. ते करण्यापूर्वी तेथे असलेल्या तालीमखान्यात जाऊन मी थोडीशी मेहनत करीत असे आणि तालीमखान्यात अंगाला व लंगोटाला लावलेली

माती विहिरीवर धुवून टाकी. त्याशिवाय पंचा व पैरणही साफ धूत असे आणि एका ब्राह्मणाने सूर्याची बारा नावे मला दिली होती तेवढी म्हणून त्याने दाखविले होते तसे नमस्कार घालीत असे. हे नमस्कार मी आठदहापट वाढविले होते. ही अंग मेहनत मला पुष्कळ होई. त्यामुळे खालेली पेज व भात ही कोठच्या कोठे जिरून जात.

शाळेत जाणाऱ्या मुलांस खाऊसाठी पैसे मिळत तसे मिळण्याची मला मुळीच अशा नसे. तथापि ही कमाई मी कधी कधी अंगाच्या जोरावर भरून काढी. त्यावेळी शाळेच्या दाराशी ऊसवाल्या बसत. त्यातले दोन किंवा तीन तुकडे घेऊन जो एकदम मोडी त्याला ते बक्षीस मिळत. जो कोणी फसे, त्याला तेवढे तुकड्यांचे पैसे द्यावे लागत असत. मी एकवेळ हिया करून दोन तुकडे घेऊन मोडले. हे असे यश आल्यावर मी ही पैज पुन्हा पुन्हा घेई. तीत मला दर खेपेस यश मिळे. त्या तुकड्यातले मी काही खाई व काही थोडक्या किमंतीला विकी आणि हे असे मिळविलेले पैसे मी दुसरे खायचे पदार्थ विकत घेण्यात खर्ची.

तिसरी इयत्ता संपल्यावर पुढील इयत्ता शिकावयास दुसऱ्या शाळेत जाणे प्राप्त होते; कारण ह्या शाळेत तीनच इयत्ता शिकवित असत. त्यावेळी हायस्कुलात चौथी इयत्ता शिकावयास श्रीमंतांची मुले जात असत. कारण त्या शाळेची फी फार मोठी होती. त्या शाळेत रुजू होण्यास परीक्षा द्यावी लागत असे. ती देण्यास आमच्या वर्गातले बरेच विद्यार्थी गेले. त्यांच्याबरोबर मीही गेलो. तेथल्या परीक्षेत मी पास झालो आणि मला फीचे आठ रुपये आणावयास सांगितले; पण एवढी फी देण्याचे माझ्या वडिलांना सामर्थ्य नव्हते. तेव्हा अर्थात मला दुसरी मोफत शिक्षण देणारी शाळा पाहावी लागली.

त्यावेळी गोविंदविष्णू नावाच्या एका गृहस्थाने खाजगी शाळा काढिली होती. तीत माझा प्रवेश व्हावा म्हणून शास्त्रीबुवांनी प्रयत्न केला. तो सिद्धीस जाऊन मला गोविंद विष्णूच्या कृपेने शाळेत माफी ठेवण्यात आले. चौथ्या इयत्तेचा शिक्षक सहस्रबुद्धे आडनावाचा एक गृहस्थ होता. त्याला गोविंद विष्णूनी सांगितले की, हा मुलगा तुमच्या इयत्तेला चालेल की काय ते कळवा. मी लायक ठरलो, तर मला फी माफ होईल, असे त्यांनी सांगितले होते. मला वर्गात बसविले त्यावेळी ते शिक्षक व्याकरण चालवून घेत होते. त्यात मी इतर सगळ्या विद्यार्थ्यांपेक्षा हुशार ठरलो. दोनतीन प्रश्नांतच मी पहिली जागा घेतली आणि नंतर प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर मीच तेवढे देऊ लागलो. पुढे त्यांनी वर्गाला गणित घातले. मी प्रत्येक उदाहरण बरोबर केले आणि

एक उदाहरण तर माझ्याशिवाय इतर कोणालाही आले नाही. सहस्रबुद्ध्यांनी मला मोठी शाबासकी दिली.

गोविंद विष्णू पुन्हा माझ्या संबंधाने विचारावयास आले तेव्हा सहस्रबुद्ध्यांनी त्यांच्याकडे माझी फार तारीफ केली. तीवरून त्या उदार व मायाळू गृहस्थांनी मला मोफत शिक्षण देण्याचे कबूल करून सांगितले की, वर्गात पाचाच्या आत नंबर ठेविलास तर, तुला माफी करू नाहीतर तुला अर्धी फी द्यावी लागेल. त्या वर्गात मी चार-पाच महिने होतो; परंतु तेवढ्या अवकाशात मला फी देण्याचा प्रसंग मुळीच आला नाही. तरी मी वर्गाचा अर्धा वर्षाचा अभ्यास झाला असल्याकारणाने मला त्यांचे संस्कृत व इंग्लिश डेपण्यास मोठे प्रयास पडले. ह्या वेळी मी जसा रात्रिंदिवस अभ्यास केला तसा कधीही केला नाही; पण ह्या वर्गाची वार्षिक परीक्षा होण्यापूर्वी मला शाळा सोडावी लागली; कारण माझ्या वडिलांना रोजगार मिळेनासा होऊन गावी जाणे प्राप्त झाले.

दुष्काळात गंभीर परिस्थिती—

हे वर्ष (१८७६) दुष्काळाचे असल्यामुळे घरी पोटभर अन्न मिळण्याची मारामार पढू लागली. नाचण्याची आंबील, वन्याची पेज याशिवाय काही मिळण्याची सोय नव्हती व तीही पोटभर मिळत नसत. माझ्या पोटाची भर ब्हावी म्हणून माझ्या आईला अर्धपोटी उपाशी राहावे लागे. हे हाल माझ्या वडिलांना पाहवतना. म्हणून निदान मला तरी पोटभर अन्न कसे मिळेल याची त्यांना काळजी लागून राहिली.

माझा अनंत नावाचा एक नातलग होता, त्याला मी इंग्रजी शिकत असल्याबद्दल मोठा अभिमान असे. म्हणून माझी उपासमार त्याच्याने पाहावेना. ती स्वतः गोविंद परुळकर नावाच्या एका श्रीमंत भंडारी गृहस्थाकडे नोकरीस असे. हे परुळकर मालवणचे त्या काळच्या प्रख्यात खोतांचे भाचे होते व थोडेसे मराठी शिकल्यामुळे सुशिक्षितात मोडत असत. आमच्या नातलगाने माझी ह्या गृहस्थाकडे पुष्कळ स्तुती करून म्हटले की, मला इंग्रजी व संस्कृत चांगले येते. हे ऐकून त्यांच्या मनात मला पाहावे असे आले.

हे गोविंदराव गृहस्थ आंबेरी जवळच्या जुव्यांचे मालक होते. हे जुवे म्हणजे नदीतले बेट. ही नदी कुडाळावरून वाहात येऊन मालवणापासून चार-पाच मैलांवर समुद्रास मिळते. तेथे तिला कर्लेची तार म्हणतात. अनंताने वडिलांची परवानगी घेऊन मला आंबेरीस जुव्यावर नेले.

गोविंदरावांनी मला पाहून काही प्रश्न विचारले व एक-दोन संस्कृत श्लोक म्हणावयास सांगितले. ते ऐकून गोविंदराव फार खूश झाले आणि आमची गरिबी लक्षात आणून मला आपल्याजवळ ठेवून घेण्याचा विचार केला. गोविंदरावांचा एक आठ-नऊ वर्षांचा मुलगा होता. त्याची आई वारल्यामुळे गोविंदराव त्याचे भारी लाड करीत, म्हणून त्यांच्या शिक्षणासाठी त्याला दूर कोठे पाठवावे असे त्यांना वाट नसे. म्हणूनच मला जवळ ठेवून त्याला शिकवावयास लावावे, असे त्यांच्या मनात आले होते. ह्याप्रमाणे मी त्यांच्या मुलाचा शिक्षक झालो. मी त्या मुलास मूळाक्षरांपासून शिकवावयास लागलो. मी त्यांच्या घरी सहा महिने राहून हे काम मोठ्या उत्साहाने व इमानाने केले.

आता येथे असता घडलेल्या एक-दोन गोष्टी सांगाव्याशा वाटतात. गोविंदरावांचा भाऊखोत नावाचा एक मामा पावसाच्या दिवसात त्यांच्याकडे आला. त्याची स्नानसंध्या व सोवळे ब्राह्मणासारखे असे व तो गीतेची पोथी जवळ ठेवून दररोज वाचीत असे. ती मराठी ओवीत भाषांतर केलेली होती. त्यांना विहिरीतले पाणी आणून स्नानास देण्याचे काम मला सांगितले होते. रात्री जेवल्यावर ते रामविजय एखाद्या पुराणिकासारखे वाचीत असत आणि त्यांच्या तोंडी पोथी ऐकण्यासाठी जुव्यावरचे व नदीपलीकडचे लोक मोठ्या भाविकपणाने येत असत. मीही एका कोपन्यात बसून त्यांचे पुराण ऐकत असे.

एकदा नासत्य हा शब्द आला. त्याचा अर्थ खोत साहेबांस आला नाही. आणि भलताच काहीतरी अर्थ सांगून वेळ मारून नेण्याइतके ते अप्रामाणिक नव्हते. इतक्यात मी त्या शब्दाचा अशिवनी कुमार हा अर्थ हळूच सांगितला. तो ऐकल्याबरोबर त्यांना आनंद झाला आणि आपल्या दररोज अंघोळीला पाणी देणारा गडी कोण असा त्यांनी प्रश्न केला. तेव्हा गोविंदरावांनी माझी माहिती त्यांना सांगितली. ती ऐकून त्यांना मोठे कौतुक वाटले आणि त्यांची माझ्यावर मेहरबानी होऊन माझ्या तोंडून संस्कृत श्लोक ऐकण्याची त्यांनी इच्छा प्रकट केली.

त्यावेळी आमच्या लोकांना संस्कृत अतिशयित पूज्य वाटे. गोविंदरावांना खोतांकडील भगवदगीतेची नक्कल हवीशी वाटून, ती त्यांनी माझ्याकडून करून घेतली. ही बहुतेक मुक्तेश्वरांनी किंवा श्रीधरांनी भाषांतर केलेली असावी. गीतेची अशी नक्कल करणारा पुढे वीस वर्षांनी प्रत्यक्ष संस्कृत गीतेचे भाषांतर करून तिच्यावर सर्वमान्य टीका निरनिराळ्या संस्कृत ग्रंथाच्या आधाराने लिहिणारा निपजेल, ही कल्पना त्यावेळी कोणाला तरी होती काय ? हे खोतमामा आल्यापासून गोविंदरावांच्या ठायी मजविषयी विशेष आदराची बुद्धी उत्पन्न झाली आणि ते मला गडी माणसाबरोबर लेखीनासे झाले.

एके प्रसंगी त्यांचा कारकून जवळ नव्हता. म्हणून त्यांनी मला एक पत्र लिहावयासाठी बोलविले; परंतु मी सांगितले की, मला मोडी लिहिता येत नाही. तेव्हा ते म्हणाले, “तुझ्यासारख्या शिकलेल्या मुलास मोडी लिहिता येऊ नये ही लाजिरवाणी गोष्ट आहे.” हे त्याचे म्हणणे मला फार लागले आणि मी मोडी अक्षर वळवावयाचा निश्चय केला आणि अनंत दुसरे दिवशी मालवणात जात होता. त्याला रानडे यांचा सर्वांत लहान अक्षरांचा कित्ता व काही पातळ कागद आणावयास सांगितले. ते घेऊन मी अक्षर वळविण्यास आरभ केला. हे काम मी गोविंदरावांना न कळत करीत असे. ते दररोज दुपारचे तीन-चार तास निजत असत व सकाळी सातनंतर उठत. एवढा वेळ त्यांना न समजता मला अक्षर वळविण्यात घालता येत असे.

थोड्याच दिवसांत मला कित्याप्रमाणे अक्षर काढता येऊ लागले व मुलांसाठी एक मोडी पहिले पुस्तक आणविले होते, ते सगळे मी लिहून काढले. त्यातल्या वळणाप्रमाणे सुंदर अक्षर मला येऊ लागले आणि लवकर लिहिता यावे म्हणून मी त्यातले कित्येक धडे पुन्हा पुन्हा लिहून काढले. अशी माझी तयारी झाल्यावर एके दिवशी वरच्यासारखा कारकून जवळ नसण्याचा प्रसंग आला. तेव्हा मी चटकन पुढे होऊन पत्र मी लिहितो असे धीटपणाने म्हटले तेव्हा ते म्हणाले, ‘‘पोराप्रमाणे लिहिण्याचे हे काम नाही.’’ मी म्हणालो, ‘‘मला प्रयत्न तर करू द्या.’’ असे म्हणून मी त्यांचे पत्र सुंदर वळण शुद्ध अक्षरांनी लिहिले. ते पाहून गोविंदराव अगदी चकित झाले आणि एवढ्या लवकर ही विद्या मी शिकल्याबद्दल माझी त्यांनी पाठ थोपटली आणि म्हणाले की, अशा मानी व उद्योगी स्वभावाच्या योगाने थोर पदवीस पोहोचशील.’’

बेडर नावाडी—

यानंतर लवकरच वडिलांनी मला मुंबईस नेण्याच्या निमित्ताने तेथून आणले. याचे कारण असे झाले की, मला आंबेरीच्या नदीत पोहण्याचा व होड्या वल्हविण्याचा नाद फारच लागला. पलीकडच्या तीरी कोणी पाहुण्याने होडी आणण्याविषयी ओरड केली की मी तत्काळ उदून होडी ढकलीत असे. याप्रमाणे दिवसाला एक दोन वेळा करावे लागत असल्यामुळे मी होडी वल्हविण्याच्या कलेत पटाईत झालो. एकदा असे झाले की, गोविंदरावांनी मालवणाच्या एका मोठ्या कसबी मनुष्याला गणपतीची मूर्ती करण्यासाठी आपल्या घरी मुद्दाम ठेवून घेतले होते. तो गांजेकस होता. त्याच्या गांजाची सामग्री एके दिवशी खलास होऊन, तो अगदी अस्वस्थ झाला. तेव्हा गोविंदरावांनी लागलीच गांजा आणण्याकरिता अनंताला मालवणास पाठविले; परंतु

मालवणास जाऊन लागलीच परत येण्याला सगळा दिवस लागणार असल्यामुळे त्या बाबाचा दम निघणे कठीण दिसले. तेव्हा गोविंदरावांना समोरच्या चिंदरगावात एक गांजेकस असल्याची आठवण झाली आणि त्याच्याकडून थोडा गांजा आणण्याची कामगिरी त्यांनी मला सांगितली.

मी लागलीच होडी ढकलून त्या कामगिरीवर गेलो. काम करून परत होडीत बसून निघालो, तो अकस्मात वरून प्रवाहाचा मोठा लोंदा येऊन माझी होडी मला वर नेता येईना. ती फिरून लोंद्याबरोबर खाली जाऊ लागली. ती अशी थोडी गेली तो ती पाण्यात पडून राहिलेल्या एका नारळीच्या झाडाला आपटून मला असा जबरदस्त धक्का बसला की, त्यासरशी मी पाण्यात पडलो. मी तेथे गेल्यापासून पोहण्याचा चांगला अभ्यास केल्यामुळे त्या तडाक्यात सावरून पोहू लागलो आणि मोठ्या प्रयासाने तडीच्या एका उंडणीच्या आडव्या फांदीस विळखा घातला आणि त्या झाडीवर चढून खाली जमिनीवर उतरलो आणि होडी कोठवर वाहत गेली ते न्याहाळीत राहिलो.

इतक्यात जुव्यावर राहणाऱ्या एका इसमाने ती ओळखून अडवून तो तीवर चढला आणि तो ती मोठ्या प्रयासाने वर बल्हवून आणीत आहे, असे माझ्या नजरेस पडले. तो जवळ आला तेव्हा त्याला मी हाक मारली. त्याने मला ओळखून होडी तडीजवळ मोठ्या प्रयासाने आणिली. त्यासरसा मी होडीत चढलो आणि दिवे लागता जुव्यावर आलो. माझे सगळे वृत्त त्या गृहस्थाने गोविंदरावांना सांगितले. गांजाविषयी त्यांनी विचारता मी टोपीत ठेवलेली पुडी पुढे केली. तेव्हा आनंद होऊन त्यांनी ती त्या गांजेकसाला देऊन म्हटले की, तुमच्या ह्या व्यसनापायी आज एका हुशार रत्नाचा प्राणनाश होणार होता. मी अंगातली पैरण व पंचा काढून धुऊन वाळत घालून न्हाणीपाशी शेकत बसलो. इतक्यात अनंत मालवणाहून येऊन त्या व्यसनी माणसाची चांगली तरतूद झाली. माझे जीवावरचे संकट ऐकून तो फार हळहळला. कारण त्याचा माझ्यावर अगदी जीव की प्राण होता.

ह्या अपघातानंतर अनंत मला नागपंचमीच्या सणानिमित्त घरी घेऊन आला. त्याने माझ्या वडिलांकडे माझ्या हूडपणाची तक्रार करून मला परत जुव्यावर नेले नाही. वडिलांस माझ्याबाबत आता फारच काळजी लागून राहिली. मला सावंतवाडीच्या इंग्रजी शाळेत ठेवण्याच्या खटपटीसाठी ते तिकडे गेले.

दरम्यान माझ्या हातून आणखी एक हूडपणाची गोष्ट झाली. ती अशी: आमच्या गावात बाबा नावाचे एक म्हापणचे शेणवी गृहस्थ शाळा घालून होते. मी त्यांच्या

शाळेत दुपारचा जाऊन बसे. नागपंचमीस आपल्या गावी ते गेले. तेथे त्यांच्यावर एक मोठे संकट आले. त्यांच्या बहिणीचा वीस पुतळ्यांचा दोरा विहिरीत पाण्यास गेली असता पाण्यात पडला. विहीर भरून वाहत होती.

बाबांनी एक-दोन गावीत (कोळी) विहिरीत उतरविले; पण त्यांना काही पता लागेना. तेव्हा त्यांनी माझ्याकडे येऊन आपले हे संकट मला सांगितले. मी त्यांना घाबरू नका, असे सांगून लागलीच त्यांच्या गावी आईला विचारून गेलो आणि त्यांची ती विहीर पाहून तीत बुडी मारण्याचे धाडस केले. एकावेळी माझ्या हाती काही तळ आला नाही. म्हणून मी पुन्हा बुडी मारिली तेव्हा तळ सापडला; पण दागिना हाती लागला नाही. तरी वर येऊन त्यांना असे आश्वासन दिले की, आणखी लागल्यास दहादा बुड्या मारीन; पण विहिरीत दागिना खरोखर पडला असल्यास तो वर आणीन. असे बोलून मी मोठ्या जोराने डोकीकडून पाण्यात बुडी मारली. त्यामुळे तळाशी लवकर जाऊन रापण्यास अधिक वेळ मिळाला आणि दागिना माझ्या हाती सापडला. तो घेऊन मी वर आलो, तेव्हा त्यांना अतिशयित आनंद झाला हे सांगावयास नकोच.

माझ्या हुडपणाची आणखी एक गोष्ट सांगणे इष्ट दिसते. ती अशी की, मी आमच्या गावच्या नदीतल्या एका कोंडीत डुंबत असता एक माझ्या वयाचा महाराचा मुलगा माझ्याबरोबर पोहत होता. तो दमून खालीवर करून कासावीस होऊन बुडण्याच्या बेतात आला. ते पाहून मी त्याला म्हणालो, “भिऊ नको, घाबरू नको.” असे म्हणून मी त्याच्याकडे बुझून पोहत गेलो आणि त्याला जोराची मुसंडी देऊन तडीपर्यंत नेले. तेथे त्याचे पाय जमिनीस लागले. हा महार पुढे कित्येक दिवस स्वप्नात “भिऊ नको, घाबरू नको” असे ओरडे !

बडिलांनी मला वाडीस नेऊन शाळेत घालण्याची सगळी व्यवस्था केली आणि मला तेथल्या इंग्रजी शाळेत ठेविले. माझी चौथी इयत्ता बहुतेक पुरी झाली होती, तरी मला चौथे इयत्तेतच राहावे लागले. त्यांचा मला पुढे शिक्षण देण्याचा निर्धार कायम असल्यामुळे त्यांनी मला पुन्हा सावंतवाडीस मागे सांगितलेल्या चुलत्याच्या घरी ठेविले आणि तेथल्या हायस्कुलात मला माफी घेण्याची तजबीज केली.

त्यावेळी ह्या शाळेत पाचच इयत्ता शिकवीत असत. माझी चौथी इयत्ता पुरी झाली नसल्या कारणाने मला प्रथम चौथीतच बसावे लागले; परंतु माझा चौथीचा अभ्यास बहुतेक पुरा झाला आहे असे वर्गावरच्या शिक्षकाच्या नजरेस येण्याला विलंब लागला

नाही. कारण गणित, संस्कृत व मराठी हे विषय वर्गातल्या सगळ्या मुलांहून मला चांगले येत असत व माझे इंग्रजीही बरेच पुढे आहे असे त्याला आढळून आले. म्हणून त्याने त्यावेळचे हेडमास्तर हरबा वागळे यांना मला वरच्या वर्गात ठेवावयाची शिफारस केली; परंतु त्याला त्या वर्गाचा त्यावेळी झालेला अभ्यास झेपण्याजोगा नव्हता म्हणून मला चौथीतच ठेविले.

कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्या अनुग्रहाने माझे गणित चांगले झाले होते आणि संस्कृत व मराठी कविताही मला चांगली येत असल्यामुळे मला संस्कृत शिकणेही इतरांहून सोपे पडले. शिवाय ही भाषा चांगली शिकावी असे मला मनापासून वाटत असल्यामुळे मी तिच्यावर त्यावेळी पुष्कळ परिश्रम केला होता. वर्गातले मुलगे मला संस्कृतात निष्णात म्हणत असत आणि त्याबद्दल ते माझी थट्टा करीत असत. त्याप्रमाणेच मोरोपंतांची कविता लावण्यात मी तरबेज असल्यामुळे ते मला आर्यापंडित म्हणत.

मी मुंबईस असता तालीमखान्यात जाऊन तालीम करीत असे व कुस्त्या खेळत असे. हे माझे शारीरिक शिक्षण या वर्गातले मुलगे फार वाखाणीत. त्याबद्दल ते मला पहिलवान म्हणत. वर्गातल्या माझ्याहून मोठ्या वयाच्या मुलांशी कुस्ती खेळून मी त्यांना चीत करीत असे. पोहण्याच्या कलेत तर माझा हात कोणीही धरणारा नसे. ही कला माझ्या वडिलांना फार उपयुक्त वाटत असल्यामुळे त्यांनी ती मला आमच्या गावच्या नदीत नेऊन शिकविली होती. पुढे सावंतवाडीच्या तळ्यात मी तिचा अभ्यास पुष्कळ केला होता. ह्या तळ्यात कोणी पोहू नये असा नेम असे. तरी मी पाण्यात बुझून लांबपर्यंत दम धरण्याची शक्ती मिळविली आणि पाण्यात बुडी मारून दूरवर पोहोत जाऊन पुन्हा तडीस येऊन उमटत असे. याप्रमाणे कायदा मोडल्याचा दोष मी टाळीत असे. हे माझे करणे शाळेतल्या एका शिक्षकाने पाहून त्यासंबंधीची कागाळी हेडमास्तर हरबाराव यांच्याकडे केली; परंतु त्यांनी मला हुडपणाबद्दल शिक्षा न करता उलट शाबासकी दिली.

चोरीचा आळ—

ह्या हेडमास्तरांची माझ्यावर मूळपासून मेहरबानी असे. तिचे कारण येथे सांगतो. मी पूर्वी मराठी शाळेत असता वागळ्यांच्या घराण्यातले एक दोन मुलगे माझे सहाध्यायी होते. यामुळे त्यांच्या घरी मी वेळोवेळा जात असे आणि त्यांच्या बायकांची कामे मी ऐकत असल्यामुळे त्यांची माझ्यावर कृपा असे आणि मागे सांगितलेल्या परुळकरांच्या बायकांसारखे त्या मला सणासुदीशी गोडधोड पदार्थ खाऊ घालीत असत. एकदा असे

झाले की, त्यांच्या एका मुलाचा चाकू नाहीसा झाला. तो कोठे सापडेना म्हणून तो मी चोरून नेला असा त्यांनी माझ्यावर आरोप घेतला आणि सदरील हेडमास्तरांच्या थोरल्या भावाने मला त्यासंबंधाने दरडावून विचारिले. तो अपराध मी केला नसल्यामुळे “ती चोरी मी केली नाही.” असा खडखडीत जबाब मी त्यांना दिला. तो ऐकून ते भारी रागावले आणि त्यांनी मला बेदम मारले.

हा त्यांचा अन्याय मला निमूटपणे सोसावा लागला. चुलत्यांना तो मी मुळीच कळविला नाही; परंतु पुढे कर्मधर्मसंयोगाने तो चाकू मला मारणारांच्याच दसरात बांधून ठेवलेला सापडला. तेव्हा त्यांना आपण मोठा अन्याय केल्याचा पश्चात्ताप वाटून ते पुष्कळ हळहळले आणि लागलीच मला शोधीत आले. त्यांनी माझ्या चुलत्याला हा प्रकार सांगितला. इतक्यात मी शाळेतून घरी आलो तेव्हा त्यांनी माझा हात धरून मला घरी नेले आणि दही पोहे तयार करवून खाऊ घातले आणि मी त्यांच्या घरी जाण्याचे बंद केले होते; तसे न करण्याविषयी मला त्यांनी सांगितले. त्यांचे मुलगे जे माझे सहाध्यायी होते, त्यांना माझ्या प्रामाणिकपणाविषयी पुरी खात्री असल्यामुळे मी चाकू चोरला असे त्यांना मुळी वाटत नव्हते आणि त्यांची माझी मैत्री मुळी सुटली नव्हती.

पुढे मी मुंबईहून पुन्हा वाढीस आलो व इंग्रजी शाळेत जाऊ लागलो तेव्हा सदरील गृहस्थांनी मला आपल्या घरी एके दिवशी जेवावयास बोलविले. त्यावेळी हरभाराव बी. ए. ची परीक्षा देऊन आले असून त्यांना इंग्रजी शाळेवर हेडमास्तर नेमले होते. त्यांना माझी गोष्ट ह्या त्यांच्या बंधूने सांगितल्यावरून त्यांचीही माझ्यावर मर्जी बसली आणि शाळेतली माझी हुशारी पाहून ते माझे कौतुक करू लागले.

ह्याप्रमाणे माझा अभ्यास तेथे चालला असता, माझ्या वडिलांना मुंबईस धंदा सापडल्यामुळे मला त्यांनी पुन्हा मुंबईस नेले. सन १८७७ च्या जानेवारी महिन्यात व्हिक्टोरिआ महाराणीना हिंदुस्थानच्या ‘एप्रेस’ म्हणजे बादशाहीण करण्याचा विधी हिंदुस्थानात सर्वत्र झाला. इतरांप्रमाणे वाढी संस्थानातही तो साजरा करण्यात आला. ह्या समारंभाच्यावेळी मी शाळेत होतो. शाळेतील काही मुलगे निवडून त्यांचे काही खेळ ह्या समारंभाच्या वेळी जुळविले होते. त्यात काही कुस्त्या करविल्या. शाळेतील अतिशयित सशक्त व हुशार अशा दोन मुलांची एक जोडी निवडली होती. तीत माझी निवड झाली. माझ्या समोरचा मुलगा ब्राह्मणाचा होता. तो माझ्याहून दीडपट भारी दिसत होता. तरी कुस्तीमध्ये मी त्याला हरवून चीत केले आणि त्याच्या पोटावर

बसलो हे पाहून पोलिटिकल एजंट चटकन पुढे आले आणि त्यांनी मला शाबासकी देऊन उठविले. याबद्दल पुढे मला एक पुस्तक इनाम मिळाले. ते गोष्टीचे पुस्तक होते. ते मी पुष्कळ दिवस जपून ठेविले होते.

वर सांगितल्याप्रमाणे वडिलांनी मला मुंबईला आणून कोठेतरी नोकरी लावून देण्याचा विचार केला. आम्ही राहत होतो तेथे जवळच एका गृहस्थाने पाचव्या इयत्तेचा वर्ग काढला होता. पाचव्या इयत्तेची त्यावेळी परीक्षा घेत आणि तीत जे पास होत त्यांना कारकुनीची नोकरी करण्यास लायक मानीत. माझ्या वडिलांनी मला ह्या वर्गात घातले. त्या वर्गासाठी लागणारी पुस्तके त्यांनी ओळखीच्यांकइून मिळविली. ह्या वर्गाचा अभ्यास बराच झाला होता, तरी नोकरी मिळण्याच्या आशेने मी मोठ्या नेटाने रात्रंदिवस अभ्यास केला.

मला गणित व मराठी चांगले येत असे आणि इंग्रजी व्याकरणातही माझी गती चांगली झाली होती. त्यामुळे इंग्रजी वाक्ये मला इतरांहून चांगली समजत व व्याकरणात तर मी शिक्षकांशी वाद करीत असे. माझे म्हणणे खेरे असल्याचा पुरावा मी एक व्याकरणाचे पुस्तक मजपाशी होते ते आणून दाखवून करीत असे. वर्गातले विद्यार्थी मला, इंग्रजी व्याकरणात हुशार असल्यामुळे केलीसाहेब म्हणत. त्याप्रमाणेच ते मला आर्यापंडित म्हणत; कारण ज्या आर्या शिक्षकाला लागत नसत त्यांचा अर्थ मी सहज लावीत असे. ही अशी माझी तयारी होती. तरी मला इतिहास व भूगोल मुळी येत नसे. त्यामुळे मी ह्या परीक्षेत पास झालो नाही.

मला शाळेत यावयाचे आहे—

माझ्या वडिलांचे एक मित्र सखाराम पडवेकर म्हणून होते. ते बी. ए. पर्यंत शिकलेले असून मी चांगला हुशार आहे असे म्हणत. त्यांनी माझ्या वडिलांस असा सल्ला दिला की, मला निदान मॅट्रिक होईपर्यंत शिकवावे. हा सल्ला पसंत वाटून माझ्या वडिलांनी मला आणखी शाळेत पाठविण्याचे ठरविले आणि पडवेकर त्यावेळी उइलसनच्या शाळेत शिक्षक असल्याकारणाने त्यांनी मला त्या शाळेचे प्रिन्सिपल रेवरन्ड ब्लेक यांच्याकडे नेऊन मला सहाव्या इयत्तेत बसविले. मला त्यांनी शाळेत अमुक वेळी यावयास सांगितले होते. त्यावरून मी त्यावेळी शाळेच्या दरवाजापाशी जाऊन उभा राहिलो. इतक्यात ब्लेकसाहेब बाहेर येऊन मला मराठीत म्हणाले, “तुम्हाला काय पाहिजे?” मी त्यांना इंग्रजीत उत्तर दिले, “मला शाळेत शिकावयास

यावयाचे आहे.” ते ऐकून त्यांनी मला आत बोलावून आपल्या खोलीत नेले.

माझ्या अंगावरची चिरगुंटे पाहून त्यांना पहिल्याने वाटले होते की, मी कोणीतरी गरीब हेलकन्याचा मुलगा आहे; परंतु इंग्रजी येते, असे पाहून त्यांनी मला आत नेले. मी त्यांना सांगितले की, माझा पाचवे इयत्तेपर्यंतचा अभ्यास झाला असून मला सहाव्या इयत्तेत बसावयाचे आहे. मी अगदी गरीब असल्यामुळे ह्या शाळेतले पडवेकर नावाचे शिक्षक मला येथे माफी ठेवण्याविषयी शिफारस करणार आहेत. त्यावरून त्यांनी पडवेकरांस बोलावून आणले. त्यांनी माझी शिफारस केल्यावरून साहेबांनी मला सहाव्या इयत्तेच्या शिक्षकाकडे नेऊन त्याला माझी परीक्षा घ्यावयास सांगितले.

सहाव्या इयत्तेच्या शिक्षकाचे नाव गणेशपंत असे होते. ते बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन, वकिलीचा अभ्यास करीत होते. मी वर्गात बसल्यावर थोड्यावेळाने शिक्षकांनी अंकगणितातले एक उदाहरण वर्गाला घातलून मलाही ते करावयास सांगितले. मी ते तत्काळ केले. वर्गातल्या दुसऱ्या कोणत्याही विद्यार्थ्याला ते आले नाही. त्यांनी आणखी दोन उदाहरणे घातली. तीसुद्धा माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणी बरोबर केली नाहीत. एवढ्यावरून माझ्याविषयी त्या शिक्षकांचा उत्तम अभिप्राय झाला आणि मधल्या सुटीनंतर ब्लेकसाहेबांनी वर्गात येऊन माझ्याविषयी विचारले आणि शिक्षकांनी उत्तम अभिप्राय दिल्यावरून मला साहेबांनी माफी ठेविले.

झटून अभ्यास केला—

मला ह्या वर्गाबरोबर चालावयास अतोनात मेहनत करावी लागली. बीजगणित व भूमिती हे विषय मला पहिल्यापासून शिकावे लागले आणि माझे संस्कृत पहिल्या पुस्तकापलीकडे झाले नव्हते. त्यामुळे शिक्षक म्हणाले की, मी मराठी घ्यावे संस्कृत सोडावे. तेब्हा मी म्हणालो की, मी संस्कृत सोडणार नाही. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा मी संस्कृतात पास होणार, त्यावरून मला ते संस्कृताच्या वर्गाला बसू देत. पुढे उन्हाळ्याची रजा आली तेब्हा मी हा विषय वर्गाबरोबर ठेवण्यासाठी बेसुमार मेहनत केली.

माझे परममित्र रावसाहेब का. रां. कोरगावकर^६ बी. ए. एलएल. बी. यांची प्रथम गाठ ह्या वर्गात पडली. त्यांवे बंधू तुकाराम यांची माझी पहिली मैत्री गोविंद विष्णूच्या शाळेत चौथे इयत्तेत पहिल्याने झाली होती. कोरगावकरांकडून मला संस्कृताच्या वह्या मिळाल्या. त्यांचा मला पुष्कळ उपयोग झाला. शिवाय बीजगणिताचे पुस्तक ह्यांच्याकडून मिळाले. त्यामुळे मला ह्या विषयाचाही अभ्यास करिता आला. यापूर्वी मला हा

विषय मुळी येत नव्हता. तो मी आता कोणाची मदत न घेता पुस्तकांच्या स्पष्टीकरणाच्या केवळ साहाय्याने शिकलो. अशीच गोष्ट भूमितीची होती. या विषयावरचे पुस्तक मला कधीही मिळाले नव्हते. ते मी कोरगावकरांकडून घेऊन पहिल्याने नुसते घोकले. मग ते मला हळूहळू समजू लागले. सुटी संपण्यापूर्वी भूमितीचे पहिले पुस्तक मी तयार केले. ही माझी सगळी तयारी पाहून गणेशपंतांना मी फारच आवळू लागलो.

माझे इंग्रजीही फारच मागे होते. तरी प्रत्येक धड्याचे शब्दकोशातून काढून नेहमी चांगली तयारी ठेवी. अशा रीतीने तयारी करण्यात माझा सगळा फुरसतीचा वेळ जात असे. मला दररोज सकाळी किंवा संध्याकाळी बाजारात जावे लागत असे. तेवढा वेळ फुक्ट जाऊ नये म्हणून मी हाती शब्दांची वही ठेवी व जाता येता शब्द पाठ करीत असे.

आमची राहण्याची खोली लहान असून गडबड फार असल्याकारणाने बाजार केल्यावर मी बँकबेवर जाऊन काळोख पडेपर्यंत अभ्यास करीत असे आणि घरी येऊन जेवल्यावर आणखी अभ्यास करावयास दिवा मिळत नसे. बिन्हाडात चुलीकडे तेवढा एकच दिवा असल्यामुळे मी रस्त्यावरच्या फाणसाखाली जाऊन बसत असे.

पुढे वर्षअखेर शाळेची वार्षिक परीक्षा झाली. त्यावेळी शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर यांनी येऊन शाळेची परीक्षा घेतली. तीत माझ्या वर्गातला मीच एकटा सगळ्या विषयात पास झालो. ह्या परीक्षेत प्रत्येक विषयात जेवढे मुलगे पास होतील त्यांच्या मानाने सरकारातून ग्रांट मिळत असे. मीच एकदा सगळ्या विषयात पास झालो हे पाहून आमचे प्रिन्सिपल ब्लेकसाहेब यांची माझ्यावर अतिशयित मेहरबानी बसली आणि पुढल्या वर्गात मला माफी ठेवण्याबद्दलचा प्रश्नच उरला नाही.

ह्या वर्गात आम्हाला कमनशिबाने संस्कृत अध्यापक चांगले मन लावून शिकविणारे मिळाले नाहीत. तरी मी व्याकरण चांगले पाठ केले आणि संस्कृत कविता लावावयास त्रिंबकशास्त्री नावाचे उत्तम शिक्षक मिळाले; परंतु त्यांना इंग्रजी येत नसल्यामुळे संस्कृत कवितांचे इंग्रजी भाषांतर त्यांना शिकविता आले नाही. याप्रमाणे माझी संस्कृत व्याकरणासंबंधाची चांगली तयारी झाली. बाकीचे विषय शिकविणारे शिक्षक चांगले होते. त्यातल्या त्यात दारूवाला नावाच्या पारशी शिक्षकांनी आम्हाला गणित, मेक्निक्स व ज्योतिष हे विषय उत्तम शिकविले; परंतु प्रिलिमिनरीच्या अगोदर एक महिना मी आजारी झाल्यामुळे मला त्या परीक्षेस बसता आले नाही. तरी वर्गातले जे विद्यार्थी परीक्षेला पाठविण्याचे ठरले त्यात माझे नाव होते; परंतु मला लवकर बरे न वाटल्यामुळे स. १८८० साली परीक्षेला बसता आले नाही.

पुढल्यावर्षी मला फारसा अभ्यास करावयाचा नसल्यामुळे मी तीन रुपयांची एक शिकवणी धरिली. ती मी परीक्षेला जाईपर्यंत केली. परीक्षेच्या तीन दिवसांपुरती रजा घेतली. ही शिकवणी दररोज दीड तास करावी लागत असे. तरी प्रिलिमिनरीच्या परीक्षेत माझा दुसरा नंबर आला. ह्या परीक्षेस प्रख्यात ग्रंथकार रावसाहेब विनायक कोंडदेव ओक यांचे जेष्ठ चिरंजीव गोपीनाथजी हे होते. त्यांचा नंबर प्रिलिमिनरीत पहिला आला होता. पुढे मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत माझा नंबर २५ वा आला आणि गोपिनाथजीचा ३० वा आला. ह्यामुळे वाईट वाटल्याचे रावसाहेब विनायकरावांनी बोलून दाखविले.

ह्या वेळी माझे मित्र काशीनाथ कोरगावकर व काशीनाथ मोरेश्वर पिंगळे हेही पास झाले. त्यांची ही दुसरी खेप होती. पुढे हे माझे तिघे मित्र कॉलेजात गेले. माझ्या गरिबीमुळे मला कॉलेजात जाऊन शिकण्याची अडचण आली. डॉ. म्याकिकन यांनी कोरगावकर यांच्याकडे मला बोलावणे पाठविले आणि असे सांगितले की मला मोफत शिक्षण मिळून आणखी सहा रुपयांची शिष्यवृत्ती मिळेल. मी म्हटले मला निदान दहा रुपयांची शिष्यवृत्ती द्यावी. ते म्हणाले, आम्ही दहा रुपयांची शिष्यवृत्ती प्रो. जिनसीवाल्यांच्या^९ शिफारशीवरून संस्कृतमध्ये ज्याला स्कॉलरशिप मिळाली आहे त्याला देण्याचे ठरविले आहे. मी म्हणालो, ह्या कॉलेजातल्या पहिल्या शिष्यवृत्तीवर माझा हक्क असून ती दुसऱ्या इसमास मिळावी हा अन्याय आहे; पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही आणि मी कॉलेजच्या शिक्षणास अंतरलो.

स्वाध्यायशीलता—

शिवाय आमची घरची स्थिती यावेळी इतकी वाईट होती की, मला कोठेतरी नोकरी केल्यावाचून गती नव्हती; परंतु यावेळी मी असा निश्चय केला की, माझे मित्र माझ्यापुढे गेले, तरी स्वाध्यायबळाने विद्यार्जनाच्या बाबतीत मी मागे राहणार नाही आणि मी त्या वेळापासून घरी अभ्यास करावयास आरंभ केला. तो मी कधीही बंद केला नाही. दोन – तीन वर्षांपूर्वी दृष्टी मंद झाल्यापासून ग्रंथाध्ययन सोडून देणे मला निरुपायास्तव भाग पडले. ह्या माझ्या स्वाध्यासंबंधाचे थोडेसे वृत्त पुढे एका स्वतंत्र प्रकरणात दिले आहे.

संदर्भ टिपा-

१. दशावतारी नाटके : परमेश्वराच्या दहा अवतारांचे वर्णन करणारी नाटके, ती खेड्यापाड्यांमधील देवळांत वार्षिक उत्सवात साजरी होत. ह्यांना 'खेळ' म्हणत.
२. गुरुचरित्र : ह्या ग्रंथाचा कर्ता सरस्वती गंगाधर (सन १४५८ या सुमारास) यात मंत्र असल्यामुळे स्थियांनी नि शूद्रांनी ग्रंथ वाचू नये असे बंधन.
३. श्रीधरस्वार्मीचे पद्य ग्रंथ.
४. नाना तथा जगन्नाथ शंकरशेट (१८०३-१८६५) : मुंबईतील हिंदू समाजाचे थोर पुढारी. लोकनायक, कायदे कौन्सिलचे सभासद, विद्याप्रसार नि सामाजिक प्रगती ह्या बाबतीत मोठी कामगिरी. धनाढ्य, गुणाढ्य व दानशूर. अनेक ऐतिहासिक कार्याची मुहूर्तमेढ. विद्यार्थी केळूसकरांची नाना शंकरशेट यांचे चिरंजीव विनायकराव जगन्नाथजी शंकरशेट यांनी शिफारस केली असावी. कारण १८६५ मध्ये नाना शंकरशेट निधन पावले होते.
५. गोडबोले कृष्णशास्त्री पांडुरंग (१८३१-१८८६) : नामांकित जोतीर्विद, गणितज्ञ, व्याकरणकार, बुद्धिग्रामाण्यवादी, निरीश्वरवादी, समतावादी, समदृष्टी.
६. कोरगावकर काशीनाथ रामचंद्र : मराठी - ऐक्येच्छू सभेचे एक प्रमुख संस्थापक व नेते, वकील, मागास वगंचे कैवारी, सामाजिक चळवळीचे एक आधारसंतंभ.
७. जिनसीवाले प्रो. श्रीधर गणेश (१८५२ - १९०३) : टिळक कालखंडातील पुण्याचे एका विद्याव्यासंगी. वैदिक धर्माचे कट्टर अभिमानी; पण वेद पौरुषेय आहे असे मानणारे, विल्सन कॉलेजात संस्कृतचे प्राध्यापक, सुधारकांनी ह्यांना नोकरी सोडावयास भाग पडले.

धंदा रोजगार

मॅट्रिक्युलेशन पास झाल्यावर मला नोकरी पाहणे भाग पडले; पण ती मला पुढे मे महिन्यापर्यंत मिळाली नाही. माझे अध्यापक रेवरन्ड ब्लेक यांनी बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या ट्रॅफिक मॅनेजरना देण्यासाठी मला शिफारस पत्र दिले. त्यांनी मला आपल्या हेडक्लार्ककडे पाठविले. त्याने माझी परीक्षा पाहण्याकरिता एक कठीण उदाहरण दिले. ते मी केले. ते पाहून त्या गृहस्थाला नवल वाटले. ते उदाहरण साध्या अंकगणिताच्या रीतीने होणार नाही असे वाटून मी ते बीजगणितातील क्वाड्राटिक इक्वेशनच्या साहाय्याने केले होते. मी नुसता मॅट्रिक असल्यामुळे मला ते येणार नाही असे त्याला वाटले होते. त्याने मला बीजगणिताचे हे प्रकरण कोठे शिकलास म्हणून विचारले. तेब्हा मी सांगितले की, मला त्या विषयाची आवड असल्यामुळे मी परीक्षा आटोपल्यावर खाजगी रीतीने ह्या विषयाचे थोडेसे अध्ययन पुढे केले आहे. त्यावरून त्याने मला आणखी विचारले की, “तुमच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेत अक्षर पाहत नाहीत काय? मी तुमचा परीक्षक असतो तर मी तुम्हाला नापास केले असते.” मग त्याने माझा गणित केलेला कागद व अर्ज ही आपल्या वरिष्ठांकडे काही शेरा करून पाठविला. तो पाहून त्याने मला सांगितले की, तुमची गरज पडेल तेब्हा तुम्हाला बोलवू. हे बोलावणे मला कधी आले नाही.

माझे अक्षर अगदी वाईट असल्यामुळे मी कारकुनीचे काम करण्यास नालायक आहे, असे त्यांनी ठरविले असावे. ह्या माझ्या नालायकीची माझी मला लाज वाटल्यावरून मी रे. ब्लेक यांच्याकडे पुन: गेलो नाही. तरी त्यांची माझ्यावर मोठी मेहरबानी असल्यामुळे त्यांनी मला बोलावून नेऊन एक चांगले सर्टिफिकिट दिले. असेच दुसरे सर्टिफिकिट मला प्रो. गीन यांनी आपण होऊन पाठवून दिले; परंतु या त्यांच्या सर्टिफिकिटांचा मी कोठेही उपयोग केला नाही. कारण मला माझ्या अक्षरामुळे कोणीही नालायक ठरविले असते. ही अशी फजिती करून घेण्याची माझी तयारी नव्हती. ह्या माझ्या एका कमीपणामुळे कारकुनीचे काम मिळवावयाचा प्रयत्न मुळी करावयाचा नाही, असा मी ठराव केला; शिवाय मला असली नोकरी शिफारशीच्या अभावी मिळण्याचा मुळी संभव नव्हता.

कोठेतरी शिक्षकाचे काम मिळवावे असा मी बेत करून ते पाहत राहिलो. इतक्यात माझा कै. काशीनाथ मोरेश्वर पिंगळे नावाचा परमस्नेही, जो माझ्या बरोबर उइल्सन हायस्कूलातून परीक्षेस बसून मॅट्रिक होऊन कॉलेजात गेला होता, तो मजकडे येऊन म्हणाला, “इसायलांच्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी आहे. ती तुला पाहिजे असल्यास त्या शाळेतल्या एका शिक्षकाची आणि तुझी ओळख करून देतो. तो तुला त्या शाळेच्या मालकाकडे नेर्ईल.”

काशीनाथचे ते म्हणणे मी तात्काळ मान्य केले. त्या शाळेच्या मालकाकडे जाण्यासाठी मला डोकीस घालण्यासाठी रुमाल व अंगात घालावयासाठी पांढरा अंगरखा ह्या माझ्या परम मित्राने मला पुरविला. अशा धाटाने शाळेचे मालक मेहरबान हाईमसाहेब^१ यांच्यापुढे मी उभा राहिलो. त्यांनी माझ्याकडे पाहून मला विचारले, “तुम्ही देशस्थ की कोकणस्थ?” मी सांगितले, “मी मराठा आहे” आणि माझे मॅट्रिकचे सर्टिफिकिट पुढे केले. ते वाचून त्यांनी “पंधरा रूपयावर राहता काय?” असा प्रश्न केला. त्यावेळी माझी स्थिती अतिशयित गरिबीची असल्यामुळे मी तेवढ्या पगारावर राहण्याचे कबूल केले.

मग हाईमसाहेबांनी एका ग्रंथातल्या काही मजकुराचे मराठी भाषांतर करावयास दिले. ते मी केल्यावर ते त्या शाळेच्या हेडमास्टरांना त्यांनी तपासण्यात सांगितले. हे गृहस्थ जातीचे कोकणस्थ ब्राह्मण होते. त्यांचे नाव नारायणराव गोखले. ते प्रसिद्ध अध्यापक वर्डस्वर्थ यांच्या शिक्षेतले ग्रॅन्ज्युएट असल्यामुळे ज्ञातिभेदमूलक कुढाभाव त्यांच्या ठायी नव्हता. त्यांनी माझे भाषांतर उत्तम असल्याबद्दल तारीफ केली. ती वरून हाईमसाहेबांनी मी मराठा होतो, तरी मला शिक्षकाच्या जागेवर नेमून वर सांगितलेला पगार मला देऊ केला आणि मला एकीकडे नेऊन अशी ताकीद दिली की, तुम्ही जातीचे मराठे आहात, आमच्या मुलांबोरावर तुम्हाला शुद्ध मराठी भाषा बोलण्यास जपले पाहिजे.

मराठीचा अभ्यास : विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—

ही त्यांची ताकीद मला फारच लागली आणि तेव्हापासून भाषेच्या सुधारणेसाठी मराठी ग्रंथ मी अत्यंत काळजीपूर्वक वाचू लागलो. तोंडून अवचित एकही अशुद्ध शब्द येऊ न देण्यास मी जपू लागलो. मी अगदी मराठी पहिल्या पुस्तकापासून वाचावयास सुरुवात केली. एक लहानशी खिशात सहज वागविता येण्याजोगी चोपडी मी नेहमी जवळ बाळगीत असे. एखादा सहज न सुचणारा भाषा संप्रदाय किंवा शब्द

वाचताना आला असता तो मी अशा चोपडीवर उतरून घेत असे. हा क्रम मी पुढे पुष्कळ वर्षे चालू ठेविला होता. त्याप्रमाणे माझ्या पुष्कळ लहान लहान चोपड्या झाल्या होत्या. त्या मी पुन्हा पुन्हा वाचीत असे.

ह्या रीतीने इस्सायली शाळेत लागल्यावर पहिल्या दोन वर्षांत माझे मराठी भाषेचे अध्ययन पुष्कळ झाले. पुढे मला विष्णुशास्त्री^१ चिपक्ळूनकरांची निंबंधमाला वाचावयास मिळाली. त्यांची भाषा उत्तम असून विषय विवेचनही उत्तम असल्यामुळे ती मला फार आवडली आणि तिचा अभ्यास मी मोठ्या कसोशीने केला. ह्या मालेची मी एकंदर सात पारायणे केली. त्यांचा माझ्या भाषणावरच नाही तर एकंदर भाषण व लेखनशैलीवर चांगला परिणाम झाला.

ह्याप्रमाणे मी सतत दोन वर्षे चांगला नेमाने अभ्यास केल्यावर मला मराठी लिहिण्याची व बोलण्याची चांगली शक्ती आली असे मला वाटू लागले.

हाईमसाहेब : एक आदर्श समाजसेवक—

मे. हाईमसाहेबांनी पेन्शन घेतल्यावर त्यांच्या वडील बंधूंनी केवळ आपल्या धर्मबंधूसाठी चालविलेली ही शाळा हाती घेऊन ती पुष्कळ वाढवून सुधारली. तीत फक्त मराठी शिकवीत. तिला इंग्रजी पाच इयत्ता शिकविण्याचे वर्ग जोडले. सगळ्या इस्सायल मुलांस मोफत शिक्षण देण्याचे त्यांनी ठरविले. त्यासाठी त्यांनी डेव्हिड ससून वगैरे श्रीमंत धर्मबांधवांकडून वर्गण्या मिळविल्या व सरकारकडूनही वार्षिक ग्रांट मिळविली. या लोकांचे बरेच पुरुष लष्करात मोठमोठ्या अंमलदाऱ्या मिळवून पेन्शनीस आले होते. त्यांच्याकडून ते मदत मिळवीत असत. त्याशिवाय आणखी सधन इस्सायल व्यापाऱ्यांकडून ते मदत मिळवीत.

हाईमसाहेब रात्रंदिवस शाळेसाठी खपत, तरी काहीएक मोबदला न घेता स्वतः दरमहा काही मदत करीत असत. स्वजातीच्या उत्कर्षसाठी हाईमसाहेबांसारखा निरपेक्ष बुद्धीने व कळकळीने झटणारा मनुष्य मला आजपर्यंत कोणीही आढळला नाही. दररोज शाळेच्या वेळापूर्वी पाच दहा मिनिट लवकर हजर राहून शाळेचे शिक्षक वेळेवर येतात की नाही पहावयाचे व शाळा सुटेपर्यंत शाळेत राहून काही तरी काम करीत बसायचे व मधून मधून शाळेतील प्रत्येक वर्गावर फेरी करून शिक्षक काम करितात की नाही, ते पहावयाचे असा त्यांचा दरारा असल्या कारणाने प्रत्येक शिक्षक निरलसपणे काम करीत असे. त्यांना आपल्या लोकांची अतोनात कळकळ असल्याकारणाने शाळेत येणारी सगळी मुले आपली आहेत, अशी त्यांची भावना असे.

मला जी ताकीद त्यांनी केली होती तो उपदेश समजून माझ्या शक्तीप्रमाणे मी ती अमलात आणिली. वर्गला जे विषय शिकवावयाचे असत त्यांची तयारी मी घरी करीत असे. त्यामुळे मला ते चांगले शिकविता येत असत. हाईमसाहेबांचे जोसेफ म्हणून एक बंधू होते. ते बँकेत नोकरीला होते. ते प्रती रविवारी शाळेत येत असत. या शाळेला शनिवारी रजा असे व रविवारी ती चालत असे. ह्या बंधूंनी हाईमसाहेबांकडे जेव्हा तेव्हा माझी तारीफ करावी आणि म्हणावे की, हा शिक्षक बाकीच्या सगळ्या शिक्षकांहून हुशार व प्रामाणिकपणाने काम करणारा आहे. त्यांच्या शिफारशीवरून हाईमसाहेबांनी वचन दिल्याप्रमाणे मला पाच रुपये वाढविले.

पुढे वर्षअखेर इन्स्प्रेक्टरांनी शाळेची परीक्षा घेतली. ही परीक्षा प्रत्येक विषयाची असे. तीत माझा वर्ग इतर सगळ्या वर्गपरीक्षा चांगला उतरला. हे वागळे नावाचे इन्स्प्रेक्टर होते. त्यांनी आणखी माझी चांगली वाखाणणी केली. म्हणून हाईमसाहेबांनी मला आणखी पाच रुपये अधिक दिले. म्हणजे मला आता पंचवीस रुपये मिळू लागले आणि मी शाळेच्या मालकांना फारच आवडू लागलो.

दुसऱ्या वर्षी त्यांनी मला वरची इयत्ता म्हणजे दुसरी इयत्ता शिकवावयास दिली. तीही मी चांगली शिकविल्यारून त्यांनी मला तिसरी इयत्ता शिकवावयास सांगितले. त्यावेळी माझी मराठीतील तयारी कसाला लागण्याचा एक प्रसंग प्राप्त झाला. तो असा- त्यावर्षी वर्डस्वर्थ नावाचे एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल यांना आमच्या शाळेच्या बक्षीस समारंभाला आणावयाचे ठले आणि त्या प्रीत्यर्थ तयारी चालली. शाळेचा आरंभपासूनचा इतिहास नानासाहेब गोखले यांनी इंग्रजीत सविस्तर लिहिला. त्याचे मराठी भाषांतर करण्याचे काम मला सांगितले. मी ते उत्तम प्रकारे केले, असा गोखले यांचा अभिप्राय पडला. तो ऐकून मला कृतकृत्यता वाटली.

‘इस्त्रायल’च्या संपादनाचे कार्य—

ह्यामुळे हाईमसाहेबांच्या मनात मी मराठा असल्याचा जो थोडासा कमीपणा होता तो बहुतेक निघून गेला आणि ‘इस्त्रायल’ नावाचे त्यांच्या ज्येष्ठ चिरंजीवांनी चालविलेले साप्ताहिकपत्र चालवावयाचे काम त्यांनी मला सांगितले. कारण त्यावेळी त्यांचे हे चिरंजीव आजारी पडून पुढे निवर्तले. हे काम मला भारी कठीण गेले. त्यांच्या लोकांना उपयोगी पडतील असेच विषय या पत्रात यावयाचे असत. त्यावेळी “ज्युझ क्रॉनिकल” नावाचे एक साप्ताहिक विलायतेस निघत असे. ते आमचे हाईमसाहेब घेत असत. त्याचे आलेले अंक ते माझ्या स्वाधीन करून सांगत की, त्यातील

घेण्यासारख्या मजकुराचे मी आपल्या पत्रात भाषांतर करून घ्यावे. शिवाय काही पत्रव्यवहार घेण्यासारखा वाटल्यास तो नीट शुद्ध करून छापावा. वर्तमानपत्र चालवावयाचे हे काम मी जवळ जवळ एक वर्ष चालविले.

नंतर त्यांचे पत्र काढणरे चिरंजीव दिवंगत झाल्यामुळे पत्र बंद केले. या पत्राच्या कामासाठी मला दररोज एक तास शाळेचे काम नसे. हा तास हिब्रूच्या एका तासाला जोडून मिळाल्यामुळे मला बराच वेळ वाचन लेखनात घालविण्यास मिळे. याशिवाय बहुतेक आरंभापासून ‘बायबल स्केचबुक’ नावाच्या ग्रथांचे भाषांतर करण्यासाठी एक तास मला रिकामा सोडीत. यामुळे माझे इंग्रजी भाषाज्ञान फारच वाढले आणि भाषांतराच्या कामासाठी मला उत्कृष्ट कोश दिलेले असत. त्यांचा उपयोग मी इमानाने व उत्साहाने करीत असे. हाईमसाहेबांच्या ह्या कृपेमुळे मला इंग्रजीचे मराठी करण्याचे सामर्थ्य चांगले प्राप्त झाले याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत क्रणी आहे.

मी मोठ मोठे कोश टेबलावर ठेवून दररोज दोन-दोन तास काहीतरी लिहीत वाचीत असे. ते काही दुसऱ्या शिक्षकांना खपत नसे. ते मला थड्डेने ओरिएन्टल ट्रान्सलेटर म्हणत. आमचे हेडमास्तर नानासाहेब मात्र माझी थड्डा किंवा मत्सर करीत नसत. ते माझे भाषांतराचे काम नेहमी पाहत असत. त्यामुळे त्यांच्या मनात माझ्याविषयी आदबुद्धी वाढत चालली होती. ते मलाही फार आवडत असत; कारण त्यांची धर्मविषयक मते माझ्यासारखीच असत.

पुढे तिसऱ्या इयत्तेची परीक्षा शाळाखात्याच्या इन्स्पेक्टरांनी घेतली. तीत माझ्या वर्गातील सगळी मुले सगळ्या विषयांत पास झाली. याबद्दल हाईमसाहेबांना मोठा संतोष वाटला आणि त्यांनी मला पाच रूपये अधिक दिले. म्हणजे मला आता तीस रूपये मिळू लागले. याशिवाय आणखी पाच रूपये देण्याची मला सोय केली. ती अशी- इंग्रजी वर्गातीली जी मुले घरी अभ्यास करून येत नसत त्यांच्याकडून तो शाळा सुटल्यावर त्यांना बसवून ठेवून करून घेण्याचे ठरवून त्या कामावर माझी नेमणूक केली. मला काहीतरी आणखी मिळणे जरूर असल्यामुळे हे काम मी पत्करले. त्यामुळे माझे स्वाध्यायाचे काम सहज साधत असे आणि ते मधल्या सुटीत वाचीत असे. त्यात आणखीही एक तासाची भर पडून मला त्याबद्दल वेतन मिळू लागले.

प्रामाणिकपणा—

हाईमसाहेबांची माझ्यावर विशेष मेहरबानी व्हावयाला शिकविण्याच्या चांगल्या कामाशिवाय आणखी दोन गोष्टी कारण झाल्या. त्या येथे सांगणे इष्ट होय. त्या अशा :

ह्या शाळेत शिक्षण मोफत मिळून आणखी गरीब मुलांना पाठ्या, पेन्सिली, बोरू, कागद वरैरे मोफत देण्यात येत असत. हे काम रत्नपारखे नावाच्या एका ब्राह्मण शिक्षकाला सांगितले होते. पुढे तो नोकरी सोडून गेला. तेव्हा ते काम त्यांनी मला सांगितले आणि त्याबद्दल मला आणखी पाच रुपये मिळू लागले. हे काम मी शाळेत लागल्यावर दुसऱ्या वर्षापासून करू लागलो. पहिल्या वर्षाचा खर्च दाखविला तो पाहून हाईम्साहेब चकित झाले; कारण तो खर्च पूर्वीच्या निम्मे होता. त्यावरून रत्नपारखे खोटा खर्च दाखवी, असे त्यांच्या लक्ष्यात आले आणि ते माझा प्रामाणिकपणा वर्णू लागले.

दुसरी माझ्या प्रामाणिकपणाची गोष्ट अशी एकदा हाईम्साहेब एक हजार रुपयांच्या नोटांचे पेंडोळे आपल्या टेबलाच्या एका उघड्या खणात ठेवून विसरले. त्या खणात निबसू होती, त्यांतले एक घेण्याकरिता मी तो खण ओढला, तेव्हा ते पेंडोळे माझ्या नजरेस पडले. ते मी उघडून पाहिले आणि तत्काळ हाईम्साहेबांकडे नेऊन दिले. त्याची त्यांना आठवण नव्हती आणि ते त्या खणात सात दिवस पडलेले होते. हे माझे दुसरे प्रामाणिकपणाचे कृत्य पाहून त्यांचा माझ्या प्रामाणिकपणाविषयीचा अभिप्राय फारच दृढ झाला आणि ते हरएक कामी माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकू लागले.

माझा विचार घेतल्यावाचून हाईम्साहेब कोणतेही काम करीत नसत. शाळेत नवीन शिक्षक नेमताना ते माझा विचार अवश्य घेत असत. मी एखाद्या माणसाची शिक्षकाच्या कामावर शिफारस केली तर ती सहसा व्यर्थ जात नसे. हा माझा मान हाईम्साहेब शेवटपर्यंत ठेवीत असत. ते म्हणत की केळूसकरांच्या वशिल्याची माणसे त्यांच्यासारखीच असावयाची. याचे एक येथे मोठे उदाहरण देतो. नानासाहेब गोखले वकिली पास होऊन गेल्यावर त्यांच्या जागी दुसरा त्यांच्यासारखा इंग्रजीत हुशार मनुष्य त्यांना ठेवावयाचा होता. त्यासाठी हाईम्साहेबांनी जाहिरात दिली होती; परंतु शेवटी माझ्या वशिल्याचा माणूस त्यांनी ठेविला. तो कोण म्हणाल तर सांप्रतचे हायकोर्टचे न्यायाधीश जस्टिस रांगणेकर. बी. ए., एल. एल. बी. हे होते. ते त्यावेळी बी. ए. होऊन एल. एल. बी. चा अभ्यास करीत होते. त्यांचे वडील सावंतवाडीच्या शाळेतले माझे सोबती असल्यामुळे त्यांची माझी मैत्री होती. माझा इस्त्रायली शाळेच्या मालकाशी स्नेही असल्याचे त्यांना माहीत असल्यामुळे काकांविषयी (त्यांचा हा मुलगा) हाईम्साहेबांकडे बोलावयास मला सांगितले. ज्या दिवशी ते नवीन मनुष्याची नेमणूक करणार होते त्या दिवशी काकांना हाईम्साहेबांकडे घेऊन जाण्यास मला मुळी सवड नव्हती. म्हणून मी हाईम्साहेबांना नुसते एक पत्र दिले. ह्या

पत्रास मान देऊन काकांची हेडमास्तरांच्या जागेवर नेमणूक केली. इतर मोठमोठ्या वशिल्याच्या उमेदवारांस त्यांनी निराश केले.

ह्या माझ्या पहिल्या धन्याच्या ठायी माझ्याविषयी आमरण आदर होता. त्याचे आणखी एकच उदाहरण देतो. मी पहिल्याने शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केले. (१९०७) ते त्यांच्याकडे नजर म्हणून गा. वन्हाडकर यांच्या हाती पाठविले. ते हाती घेऊन त्यांनी त्याचा मुका घेऊन म्हणाले, ‘‘हे माझ्या केळूसकराने लिहिले काय?’’ बळवंत भाऊ नगरकर यांच्या द्वितीय कुटुंबाला इस्सायली शाळेत मुर्लींच्या विभागावर हेडमिस्ट्रेस नेमण्याची शिफारस मी केली होती. हे उपकार स्मरून नगरकरांनी उइलकर स्कूलात शिक्षकांची जागा खाली झाल्याचे मला कळविले. ही बातमी ऐकल्याबरोबर मी डॉ. म्याकिकन यांच्याकडे अर्ज घेऊन गेलो. त्यासाठी हाईमसाहेबांकडे त्यांच्या शाळेत काम केल्याचा दाखला सांगितला. तो देण्याची त्यांनी नाखुशी दर्शविली. कारण मी त्यांची शाळा सोडून जावे हे त्यांना मुळी पसंत नव्हते. डॉ. म्याकिकनकडे अर्ज देताना म्हटले की, इस्सायली शाळेचे मालक मला सर्टिफिकेट देत नाहीत. कारण मी त्यांची शाळा सोडून जावे हे त्यांना आवडले नाही. म्याकिकनसाहेब म्हणाले, Why a certificate in a father?

मला त्यांनी १८८६ साली नवेबंरच्या १५ तारखेस आपल्या शाळेत नेमिले. इस्सायली शाळा सोडताना मला तीस रुपये पगार झाला होता. तेवढाच पगार म्याकिकन साहेबांनी मला देऊ केला. पगाराच्या बाबतीत फायदा नव्हता, तर ही शाळा माझ्या बिन्हाडाच्या अगदी जवळ असून पुढे पगार वाढण्याची आशा होती. इस्सायली शाळेचा फंड फार थोडा होता. हाईमसाहेब नेहमी म्हणत की, तुमच्या योग्यतेप्रमाणे पगार देण्याचे सामर्थ्य आम्हाला नाही. असे ते आपण होऊन बोलत. पगार वाढविण्याचा तगादा मी त्यांना कधीही लावीत नसे.

उत्तम शिक्षक; पण वाइटातील वाईट कसाई—

माझी योग्यता हाईमसाहेबांना किती वाटे याचा एकच दाखला येथे देतो. त्यांचा धाकटा मुलगा मोसमी (जोसेफ) माझ्या वर्गात असताना मी त्याला एका वाईट अपराधाबद्दल पुष्कळ छड्या मोठ्या जोराने मारिल्या. मुलाचे अंग नाजूक व गोरे असल्यामुळे छड्याचे लाल वळ त्याच्या पाठीवर व पायावर उठले. ते त्याच्या आईने पाहून मला शिव्यांचा भडिमार केला आणि हाईमसाहेब घरी गेल्यावर त्यांच्याकडे असा घोशा घेतला की, असल्या निर्द्य शिक्षकाला एकदम काढून टाकावे.

ही हकीकत दुसरे दिवशी त्यांच्या शेजारी राहणाऱ्या एका इस्तायल शिक्षकाने मला सांगितली आणि माझी नोकरी आज जाणार म्हणून मोठे दुःख प्रकट केले. मी म्हटले, “काय होणार ते होऊ द्या. मी माझे कर्तव्य केले आहे.” शाळेचा वेळ झाला तेव्हा हाईम्साहेब आले; पण साच्या दिवसात ते मजकडे आले नाहीत. असाच दुसरा दिवस गेला. मला त्यांचा रागीट स्वभाव चांगला माहीत होता. ते मला केव्हा हाकलून देतात याची मी सचिंतपणे वाट पाहात होतो. ह्या दोन दिवसांत मुलगा तापाने पडल्यामुळे तो शाळेत आला नाही. तिसरे दिवशी मधल्या सुटीत त्यांनी मला हाक मारून माझा हात धरून एकीकडे नेऊन म्हटले, ‘‘माझ्या योस्मीला तुम्ही पशूसारखे निर्दर्घपणाने झोडले. म्हणून तुम्हाला हाकून द्यावे, असा माझ्या घरच्या मंडळीचा आग्रह आहे; पण प्रत्यक्ष माझ्या मुलास तुम्ही असा मारला, त्यावरून त्याने काही तरी तसाच मोठा अपराध केला असला पाहिजे. तर तो अपराध कोणता ते मला सांगा.’’ मी म्हटले, ‘‘तुम्हाला तो अपराध सांगितल्यास तुम्ही त्याला आणखी मार द्याल. वास्तव तुम्ही मला प्रश्न न विचारता माझ्या ह्या क्रूरपणाबद्दल मला तुम्ही नोकरीवरून दूर करावे हे बरे. मला कोठेतरी नोकरी मिळेल.’’

तेव्हा हाईम्साहेब चूप राहिले व मी नोकरीवर राहिलो आणि मुलगाही शाळेत येऊ लागला; पण त्या वेळापासून तो फार चांगला वागू लागला. आपण मालकाचे मुलगे, हे मास्तर आमचे नोकर यांच्याबरोबर कसेही वागले तरी चालेल, ही जी त्या मुलाची समजूत ती साफ निघून गेली. हा प्रकार घडल्यानंतर एक मोठा माणूस हाईम्साहेबांकडे आला असता मी त्यांच्याकडे काही कामासाठी गेलो. तेव्हा ते त्या पाहुण्यास म्हणायचे, “He is the best teacher but the worst butcher” सारांश काय की मी अशी कीर्ती मिळवून त्यांच्याकडून निघालो. तरी त्यांच्या मनातला मजविषयीचा आदर वर सांगितल्याप्रमाणे कधी कमी झाला नव्हता.

उइल्सन हायस्कूल – आदर्श शिक्षक—

डॉ. उइलसनच्या शाळेत मला तिसरी इयत्ता शिकवावयास मिळाली. मी डॉ. म्याकिकनच्या वशिल्याचा माणूस होतो. तरी तेथे एक भक्कम रिपू मला मिळाला. तो साहेबांच्या कृपेतला असून शाळेत कारकुनीचे काम करून शाळेवर देखरेख करी. डॉ. म्याकिकनसाहेबांस शाळेवर यावयास फुरसद मुळी मिळत नसे. म्हणून जे काही ह्या कारकुनाने सांगावे त्यावर साहेबांना पुरा विश्वास असे. अशा या मेहरबानीतल्या कारकुनाच्या मनात माझ्याऐवजी आपल्या एका नातलगास ठेवावयाचे होते; पण हा

त्याचा डाव हुकला. म्हणून तो संताप पावला आणि त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की, ह्या मनुष्याला (म्हणजे मला) पंधरा दिवसात काढून टाकीन; पण ही त्याची प्रतिज्ञा पुढे बारा वर्षे शेवटाला न जाता, त्याचाच प्लेगच्या दिवसांत (१८९७) बोहेरगावी पळून गेला असता शेवट झाला. त्याला यश न येण्याचे कारण असे की, डॉ. म्याकिकन-साहेबांची माझ्यावर अतिशयित मेहरबानी होती. शिवाय मी आपल्या कामात कधीही कसूर करीत नसे. माझी शिकविण्याची पद्धत इतरांहून निराळी असून ती विशेष कार्यक्षम्ही असल्याविषयी शाळाखात्याच्या इन्स्प्रेक्टरांचा प्रतिवर्षी शेरा मिळून मला शाबासकी मिळे.

खुद म्याकिकनसाहेबांना माझे काम किती पसंत वाटे याची दोन उदाहरणे येथे देतो. एक असे की, मी शाळेत लागल्यावर दोन महिन्यांची ‘ज्ञानोदय’ नावाचे एक लहान व्याकरण तिसऱ्या इयत्तेस लाविले होते. ते मी पाहिले आणि त्यावर व्याकरण शिकविण्यास काही अर्थ नाही असे ठरवून मी साहेबांची त्यासंबंधाची आज्ञा मागितली नाही. ह्याची कागाळी माझ्या वरील हितशत्रूने साहेबांकडे केली. तीवरून साहेब माझ्या वर्गात व्याकरणाच्या तासाला आले आणि मुलांच्या हाती ‘ज्ञानोदयाचे’ पुस्तक नाही असे पाहून, “असे का?” म्हणून त्यांनी मला प्रश्न केला. मी म्हटले, “त्या चिमुकल्या लहान व्याकरण ग्रंथात काहीएक अर्थ नाही. मी त्यांच्या हाती ते किंवा दुसरे कोणतेही व्याकरणावरील पुस्तक न देता, व्याकरण विषय शिकविण्यास आरंभ केला आहे.” म्याकिकनसाहेब म्हणाले की, “एका महिन्याने मी परत येऊन तुमच्या पद्धतीचा कसा काय परिणाम होतो ते पाहीन.” त्या भल्या कारकूनाचा हा डाव हुकला. हे पाहून त्याला वाईट वाटणे साहजिक होते.

साहेब एका महिन्याने परत आले आणि माझ्या वर्गाची त्यांनी व्याकरणात परीक्षा घेतली. ती कसून घेण्यास मी त्यांना आडवे तिडवे प्रश्न विचारण्यास सुचविले. वर्गाची एका महिन्याच्या मानाने पुष्कळ तयारी झालेली पाहून त्यांना मोठे आश्चर्य वाटले. ही अशी तयारी करण्यासाठी मला दररोज दोन-दोन तास तोच विषय शिकवावा लागला. साहेबांनी मला शाबासकी देऊन सांगितले की, तुमची पद्धत विशेष परिणामकारक असल्याकारणाने तुम्ही तो चालू ठेवा. असे सांगून ते तिसऱ्या इयत्तेच्या दुसऱ्या तुकडीवर जाऊन त्या वर्गातील मुलांची त्याच विषयाची त्यांनी परीक्षा घेतली.

ह्या वर्गाला ‘ज्ञानोदय’ व्याकरण लावले असून, आमचे मित्र कारकून ते शिकवीत होते. मुलांकडून त्यांनी पहिले वीसपंचवीस नियम तेवढे पाठ करून घेतले होते.

माझ्या वर्गाला क्रियापदांचे कोणतेही रूप करणरूपी, अकरणरूपी व प्रश्नरूपी चटकन सांगता येत होते. तसले काही त्याच्या वर्गाला शिकविले नव्हते. माझ्या वर्गाला व्याकरण चालविता येत असे. तसे त्याच्या वर्गाला नामे, विशेषणे, क्रियाविशेषणेसुद्धा ओळखता येत नव्हती. हे पाहून साहेबांना नुसते व्याकरणाचे नियम घोकून घेण्यात काही एक अर्थ नाही, असे प्रत्ययास आले. मग त्यांनी पुढल्या दोन इयत्तांवर जाऊन ह्याच विषयाची परीक्षा घेतली; पण माझ्या वर्गासारखी तयारी त्या वर्गाची मुळीच नव्हती.

या एका गोष्टीने माझ्याविषयी म्याकिकन साहेबांचे मत विशेष चांगले झाले आणि ते मला नमुनेदार शिक्षक म्हणत. कोणाही नवीन इसमाची नेमणूक करावयाची झाली म्हणजे ते त्याला माझ्या वर्गात थोडे दिवस बसून मी कसे शिकवितो, ते पहावयास सांगत. माझे परममित्र काशिनाथ कोरगावकर हे एल. एल. बी.चा अभ्यास करीत असता त्यांना काही काम हवे होते. ते त्यांना साहेबांनी देताना सांगितले की, माझ्या वर्गात बसून मी कसे शिकवितो ते पाहा आणि त्यांच्यासारखे शिकविण्याचा प्रयत्न करा.

असेच पुढे मी, मदन^३ बी. ए., एल. एल. बी. यांना शाळेत शिक्षक नेमताना सांगितले आणि ते पूर्वी माझ्या वर्गात शिकत होते तरी थोडे दिवस माझ्या वर्गात बसले होते. हे गृहस्थ आज ह्यात आहेत. त्यांच्याकडे विचारले असता ह्या गोष्टीची सत्यता येण्याजोगी आहे. तेव्हा तात्पर्य काय की, ह्या शाळेच्या वरिष्ठांनाही माझे काम चांगले आवडले तरी तीन वर्षे मला बढती मिळाली नाही. तिसन्या वर्षांच्या अखेरीस वार्षिक परीक्षा घेऊन वर्गावर्गी करण्याचा समय आला तेव्हा खुद्द डॉ. म्याकिकन यांनी माझ्या वर्गाची इंग्रजीत परीक्षा घेतली.

वर्गात ४७ मुलगे होते. डॉ. म्याकिकन यांनी प्रथम शुद्ध लिहिणे दिले. त्यात चाळीस मुलगे बरोबर आले. हे पाहून साहेबांनी मला विचारले, “हे शुद्ध लिहिणे तुम्ही नुकतेच दिले होते काय ?” मी म्हटले, “नाही.” तोच प्रश्न त्यांनी एका मुलास केला. त्यानेही तेच उत्तर दिले. नंतर सगळ्या विषयांची परीक्षा त्यांनी घेतली. तीत बहुतेक मुलगे उतरले. त्या विषयांत ४७ पैकी ४२ मुलगे पास झाले. हे पाहून त्यांस मोठा संतोष वाटला आणि दुसन्या महिन्याच्या आरंभी साहेबांनी माझ्याकडे येऊन सांगितले की, तुम्हाला पाच रुपयांची बढती ह्या महिन्यापासून मिळेल आणि त्यांनी मला विचारले, “तुम्ही बढतीसाठी अर्ज केला होता काय ?” मी म्हटले, “नाही.” ते म्हणाले, “तर ही बढती आम्ही तुम्हाला न मागता देत आहोत.” मी त्यांचे त्याबद्दल आभार मानले.

ह्यानंतर पुन्हा तीन वर्षांनी मला दुसरी पाच रुपयांची बढती मिळण्याचा योग आला. तो असा प्रोफेसर गार्डनर यांच्याकडे शाळेच्या देखरेखीचे काम काही महिने आले. ते दररोज प्रत्येक वर्गावर जाऊन पाहत असत. बाकीच्याबरोबर माझ्याही वर्गावर ते येऊ लागले. ते बहुधा मी अंकगणित शिकवीत असता येत असत. त्यावेळी अंकगणिताचे जे प्रकार मी शिकवीत होतो, ते प्रकार चालू इंग्लिश अंकगणितात त्याकाळी समाविष्ट केलेले नसत. ते पुढे काही वर्षांनी नामदार गोखल्यांच्या अंकगणितात देण्यात आले. मला हे प्रकार पहिल्याने माझे मित्र केशव वामन पेठे^४ यांच्याकडच्या व्यांत पहावयास मिळाले. त्यांनी ते ट्रेनिंग कॉलेजात असताना लिहून घेतले होते.

मला ह्या विषयाची विशेष आवड नसल्याने मी रा. पेठे यांच्याकडच्या व्यांत घेतल्या आणि त्यातून माझ्या वर्गाला मी उदाहरणे घालीत असे. ती बरीच मनोरंजक; पण बिकट असत. ती प्रोफेसर गार्डनर यांना फार आवडत आणि एखादे दुसरे उदाहरण ते आपल्या स्मरण वहीत टिपून घेऊन आपली बहीण मिस् गार्डनर जी मुर्लीच्या शाळेवर सुपरिटेन्डन्ट असे, तिला ही माझी उदाहरणे नेऊन दाखवीत. ती त्या बाई रा. पेठे यांस देऊन सांगत की, असली उदाहरणे तुम्ही आमच्या तिसऱ्या इयत्तेच्या मुर्लीना शिकवा. रा. पेठ्यांना ती काही कठीण वाटत नसत. ते मला नेहमी समुद्रावर भेट आणि ती ते दाखवून म्हणत की, ही ट्रेनिंग कॉलेजात फक्त शिकवितात. ती ह्या गार्डनर बाईला कोटून मिळतात नकळे. तेव्हा मी म्हटले, ही उदाहरणे आमचे प्रोफेसर गार्डनर साहेब माझ्या वर्गात गणिताच्या वेळी येऊन उतरून घेत असतात. ते मला विचारतात की, ही उदाहरणे तुम्ही कोणत्या अंकगणितातून घेता ? तेव्हा मी सांगितले की, ती पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकून आलेल्या एका माझ्या मित्राच्या व्यांतली आहेत.

प्रोफेसर गार्डनरसाहेबांचे ह्या गोष्टीवरून मजविषयी फारच चांगले मत झाले आणि मला मिळे ते रु. ३५ हे वेतन माझ्या योग्यतेच्या मानाने फार कर्मी आहे, असे त्यांनी प्रो. वेलनकर जे त्यावेळी शाळेवर सुपरिटेन्डन्ट म्हणून होते त्यांच्याकडे बोलून दाखवून मला बढती मिळण्याविषयी अर्ज करावयास सांगितले. त्यांच्या व वेलकरांच्या आग्रहास्तव मी सिनेटसला अर्ज केला. प्रो. गार्डनरासाहेबांनी मला दहा रुपयांची बढती मिळण्याविषयी शिफारस केली. तरी सिनेटसने फंडाच्या कमताईस्तव पाचच रुपयांची बढती दिली.

ही बढती मिळाल्यानंतर वर सांगितलेल्या आमच्या कारकुनास फार वाईट वाटले आणि त्याने माझी नामुशकी करण्याचा प्रयत्न जारीने चालविला. तो असा- मी

मुलांना बेदम मारीत असतो, अशी कागाळी त्याने गार्डनरसाहेबांकडे केली आणि अशा कागाळीची पत्रके मुलांच्या पालकांस लिहिण्याविषयी त्याने भर दिली; पण त्यापैकी कोणीही कबूल झाला नाही, असे दिसले. अशा गृहस्थांपैकी दोघे माझ्या ओळखीचे होते. त्यांनी उलट कारकुनाचा निषेधच केला.

ह्या कागाळीत काही तथ्य आहे, असे मात्र गार्डनरसाहेबांच्या नजरेस आले; पण प्रत्यक्ष मला त्या बाबतीत त्यांनी ताकीद वगैरे काही एक दिली नाही; परंतु त्यांनी असा वटहुकूम काढला की, कोणाही शिक्षकाने कोणत्याही मुलास कोणत्याही कारणावरून कसल्याही प्रकारची शारीरिक शिक्षा करू नये. मी ह्या वटहुकूमाविरुद्ध लेखी तक्रार केली. दुसऱ्या कोणत्याही शिक्षकाने अशी तक्रार केली नाही. मला गार्डनरसाहेबांनी आपल्या ऑफिसात बोलावून नेऊन माझ्याशी बराच वेळ बुद्धिवाद केला आणि मी त्यांचा वटहुकूम निघाल्यावरही मुलांस छडीची शिक्षा करीत असतो, असे कारकुनाकडून ऐकून ह्या बेलगामी वर्तनाबद्दल मला त्यांनी दोष दिला.

मुलांना शारीरिक शिक्षा करावी की नाही—

मी त्यांच्याशी असा बुद्धिवाद केला की, शिक्षकांना शारीरिक शिक्षा करण्याविषयी अशी मनाई केल्याने त्यांचा मुलांना काहीएक दरारा न वाटून ते त्यांचे मुळी ऐकतनासे होऊन, त्यांची कोणत्याच बाबतीत प्रगती होणार नाही आणि जे विषय शिक्कवण्यासंबंधीने त्यांच्यावर जबाबदारी असत तीतून पार पडण्याची त्यांना मुष्कील असते. पाठ तयार केला नाही तर शिक्षकांकडून शिक्षा होईल ही भीती नसली तर अल्लड व आळशी मुलांची प्रगती होणे शक्य नसते आणि शिक्षकांचा त्याच्यावर ताबा नसल्यास अशा शिक्षकांना त्यांना चूप ठेवण्याचे काम जड जाते आणि प्रतिक्षणी सुपरिन्नेन्डन्टकडे किंवा हेडमास्टरकडे दांडग्या मुलांना शिक्षेसाठी घेऊन जाणे शिक्षकांना मानहानीचे वाटून, त्या सुपरिन्नेन्डन्टला किंवा हेडमास्टरला हे काम अतिशयित असंतोषकारक वाटेल.

शिवाय शाळेतल्या चौदा (७२) वर्गातल्या शिक्षकांना प्रतिसाली त्या वरिष्ठांकडे मुले घेऊन जावे लागल्यास त्या वरिष्ठांना एवढेच एक असंतोषकारक काम करीत बसावे लागेल आणि मधूनमधून शिक्षकांना वर्ग सोडून जावे लागल्यामुळे शिक्षणाच्या बाबतीतही बराच व्यत्यय येणार आहे. दुसरे असे की, ज्या शिक्षकाची आगळीक केली त्या अपराधाच्या मानाने शिक्षा करायला जसे साधते तसे ह्या तिच्छाइतास साधन नसते. यामुळे शिक्षेच्या बाबतीत पुष्कळ अन्याय होण्याचा संभव असतो. पुन्हा ही शिक्षा देण्याची रीत केवळ कृत्रिम होय. ज्याचा अपराध घडतो, त्याच्या ठायी उत्पन्न

होणाऱ्या वृत्तीचा या शिक्षादानाशी यत्किंचित संबंध राहत नाही. हे शिक्षणाच्या बाबतीत मुळी इष्ट नसून इष्ट कार्यक्षमही नसते. शाळेच्या शिक्षकाकडून मिळणारी शिक्षा काही मॅजिस्ट्रेटाकडून मिळणाऱ्या शिक्षेसारखी नसते. तसे तिला रूप देऊ पाहणे सुशिक्षणदानास विघातक होय. शिवाय अशी व्यवस्था केल्यास शिक्षकाविषयी विद्यार्थ्यांच्या मनात दरारा व आदर राहत नाही. त्यांचे हुकूम पाळण्याविषयी त्यांना फारशी दरकार वाटत नाही.

शिक्षक हुशार व आपल्या कामात तरबेज असले तर काही सुशील व शिक्षणाविषयी काळजी वाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मनात त्यांच्याविषयी थोडा आदर उत्पन्न होईल तेवढाच. बाकीचे आडदांड व अविचारी विद्यार्थी त्यांची टर उडविण्यास तयार असतात. यास्तव शिक्षकांना शिक्षा देण्याची मनाई मुळी करिता कामा नये. आता जे शिक्षक ह्या अधिकाराचा दुरुपयोग करतील, त्यांना ताकीद देता येते, ती मुलांना नकळत देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. इतके करूनही ते शिक्षक सुधारत नाहीत, असे दिसून आल्यास त्यांना काढून टाकणे वरिष्ठांच्या हाती असते.

हे व असेच दुसरे मुद्दे मी प्रो. गार्डनर यांच्यापुढे मांडले व त्यांची आणखी व्यवस्थित लेखी मांडणी मी केली. त्यामुळे त्यांच्या मनावर थोडाबहुत परिणाम झाला असावा, असे त्यांनी पुढे जे मजशी वर्तन केले त्यावरून दिसून आले. एकंदरीत पाहता हे प्रोफेसर फारच विचारी व समंजस होते. सुशिक्षणदानाच्या बाबतीत त्यांची कळकळ विलक्षण होती. कोणी लायक, प्रामाणिक शिक्षक त्यांना दिसला, तर त्यांची त्याच्यावर विलक्षण मर्जी बसे. प्रो. गार्डनर थोऱ्याच दिवसांनी विलायतेस गेले. त्यांना आमच्या शाळेतून निरोप देण्यात आला. त्या प्रीत्यर्थ भरलेल्या सभेत त्यांच्यावर स्तुतिपर भाषणे झाली. त्यात मला संधी मिळाली नाही. गार्डनरसाहेब उत्तरादाखल बोलले. त्यात त्यांनी माझ्या शिक्षणपद्धतीची उघडपणे तारीफ केली आणि मला शाळेत राखून ठेवण्यासाठी मला चांगली बढती देणे इष्ट आहे, असे बोलूनही दाखविले. ह्या बोलण्याने कोणाला मत्सर किंवा राग वाटेल याची पर्वा केली नाही.

मला असे वाटते ह्या प्रोफेसरांच्याच शिफारशीमुळे मला पुढील वर्षांभी चौथी इयत्ता शिकविण्यास सांगितले. येथे ही गोष्ट अभिमानपूर्वक सांगाविशी वाटते. ती अशी की, मी तिसरी इयत्ता शिकवी तेव्हा माझ्या वर्गात बाकीच्या कोणत्याही वर्गप्रेक्षा पुष्कळ अधिक विद्यार्थी असत. एकदा असे झाले की, डॉ. म्याकिकन यांनी काही युरोपियन पाहुण्यांना माझ्या वर्गावर आणिले. त्यावेळी माझ्या वर्गात ५५

विद्यार्थी होते. ते पाहून म्याकिकनसाहेब म्हणाले की, ह्या शिक्षकाचा लौकिक उत्तम असल्यामुळे यांच्या वर्गात सर्वाहून अधिक विद्यार्थी असतात. हा शिक्षक आमच्या ह्या शाळेतच शिकून तयार झाला असल्याकारणाने ह्याला आमच्या शाळेचा मोठा अभियान वाटतो. पाहुण्यांनी मुलांचे थोडेसे वाचन घेतले. ते ऐकून ते फार खूश झाले. एका लहान मुलास त्याच्या वाचावयास पुस्तकातील एक कविता पाठ म्हणावयास सांगितली. ती त्याने उत्तम म्हणून दाखविली. ती ऐकून तर पाहुणे मंडळी फारच आनंद पावली. त्या सर्वांनी मला शाबासकी देऊन मला शेकहॅन्ड दिला. हे पाहून माझ्या विरोधी कारकुनाला मोठे दुःख झाले.

पटवर्धनांची कारबाई—

तिसरी इयत्ता शिकवीत असता माझ्या ह्या दीर्घद्वेषी मित्राकडून आणखी एक गोष्ट माझ्या नाशाच्या उद्देशाने घडून आली. तिचा येथे उल्लेख करणे इष्ट दिसते. शाळाखात्याचे पटवर्धन नावाचे ब्राह्मण इन्स्पेक्टर होते. त्यांनी आमची शाळा पाहण्याचे पत्र लिहिले. ते शाळेवर येणार होते. त्याच्या आदल्या दिवशी त्यांच्याकडे माहितीचे कागद घेऊन हे माझे मित्र गेले असता, त्यांनी माझ्या वर्गाची परीक्षा कसून घेण्याविषयी सूचना केली. मी नुसता मॅट्रिक असून जातीचे शूद्र आहे हेही त्याने त्या इन्स्पेक्टरांस सांगावयाचे सोडले नाही.

हे इन्स्पेक्टर वरचे वर्ग तपासून माझ्या वर्गावर आले. त्यांनी पहिल्याने मुलांना घरी जे काही लिहावयास वगैरे देतात ते दाखवा, असे म्हटले. तेव्हा मुलांनी एका मागून एक सहा-सहा बह्या दाखविल्या. त्या पाहून ते चकित झाले. वरच्या बाकीच्या वर्गात त्यांना कोठे कोठे एकही वही पहावयास मिळाली नव्हती, तरी माझा काही तर दोष काढण्याच्या उद्देशाने त्यांनी एका मुलाची इंग्रजी शब्दांची वही तपासून पाहिली; तो तीत त्यांच्या बुद्धीने हरकत घेण्यासारखी दोन स्थळे आढळली. मला त्यात काही एक अर्थ नाही असे वाटले. तेव्हा त्यांना राग येऊन ते माझे चूक आहे असे दरडावून बोलले. ते म्हणाले, “मालवणच्या बाजूला असले प्रयोग करीत असतील.” त्यावर मी म्हणालो, “विष्णुशास्त्रांसारख्या अभिजात ग्रंथकारांनी असले प्रयोग केल्याचे दाखवून देता येतील.”

कर्मधर्मसंयोगाने शास्त्रीबुवांची निबंधमाला त्यावेळी माझ्या पेटीत होती. ती चटकन काढून तीतली अशा प्रयोगांची स्थळे मला त्यांना चटकन दाखविता आली. असा पुरावा केला तरी त्यांची काही तरी बटवट अधिकाराच्या जोरावर चालू होतीच. त्या

वहीत त्यांना दोन-तीन स्थळे दुरुस्त न केलेली सापडली आणि अशा रीतीने मुलांच्या चुका कायमच्या राहून जातात असे ते म्हणाले. मी म्हणालो, ‘‘ही चुकी मुलाच्या हलगर्जीपणाने राहून गेली आहे.’’ वर्गात चोपड्या तपासल्या त्यावेळी मुलांचे दुर्लक्ष झाले, म्हणून ही चूक राहून गेली आहे. ‘‘मुलांकडून चोपड्या अशा रीतीने तपासणे बरोबर नाही,’’ असे त्यांनी मला धमकी देऊन सांगितले.

ते मला सहन न होऊन मी त्यांना उलट असे सांगितले की, वर्गातल्या पन्नास पंचावन्न मुलांच्या शब्दांच्या वह्या शिक्षकाने तपासून देणे अशक्य आहे. पुष्कळ विद्यार्थी असले म्हणजे असाच मार्ग स्वीकारावा लागतो. हे ऐकून त्यांना भरी राग आला आणि ते म्हणाले, ‘‘तुम्ही फार उद्घाम आहात. माझ्या प्रत्येक म्हणण्यावर तुमचे काही तरी उलट बोलणे असते. याचा मला तुमच्या वरिष्ठांना रिपोर्ट करावा लागेल.’’

याप्रमाणे माझ्या वर्गावर दोन-तीन तास राहून माझा पाणउतारा होईल अशी तपासणी त्या इन्स्पेक्टरांनी केली आणि बाकीचे वर्ग ते नुसते पाहून गेले. आमच्या विरोधाला आता चांगली संधी मिळाली. तो म्याकिकन साहेबांकडे लागलीच गेला आणि त्याने सगळी हकीकत सांगून आपली ग्रांट जाण्याची भीती आहे, असा त्यांना धाक घातला. दुसरा दिवस शनिवाराचा होता. त्या दिवशी साहेब शाळेत येत नसत. तर त्या दिवशी ते आले. गाडीतून उतरताच ते माझ्या वर्गाकडे धावत आले आणि अमळ रागाच्या मुद्रेने मला म्हणाले, ‘‘काल काय झाले ?’’ म्हणून विचारले. तेह्या मी त्यांना साद्यांत हकीकत सांगितली. माझ्या ज्या चुका झाल्या असे सांगून सगळ्या मुलांदेखत माझी फजिती करण्याचा प्रयत्न पटवर्धन यांनी केला. त्या मुळी चुका नव्हत्या, असा साहेबांचाही अभिप्राय झाला. कारण त्यांना मराठी चांगले येत असे. साहेबांनी एकदम नरम येऊन मला रागे भरण्याचे सोडून उलट माझे आश्वासन घेऊन आणि पटवर्धनाला बोलावून आणून त्याला याबद्दल ठपका दिला. हाही डाव आमच्या कारकून साहेबांचा फसला.

त्या इन्स्पेक्टरांसंबंधीची आणखी एक गोष्ट येथे सांगितली पाहिजे. माझ्या वर्गावर आसल्याबरोबर त्यांनी विचारले, ‘‘हे काही मुलगे तुम्ही आपल्या इच्छेप्रमाणे वरच्या वर्गात पाठविले, त्यांची परीक्षा घेऊन पाठविले नाहीत.’’ मी म्हटले, ‘‘परीक्षा घेऊन जे लायक दिसले त्यांनाच वरच्या वर्गात पाठविले.’’ हे ऐकताच ते मोठ्या रागाने म्हणाले, ‘‘तुम्ही साफ खोटे बोलता.’’ हा दोषारोप मला सहन झाला नाही. मी लागलीच खाली जाऊन परीक्षेच्या मार्किंगचे कागद आणून त्यांना दाखविले. ते इंग्रजी

व गणित या दोन विषयांपुरतेच असल्यामुळे बाकीच्या विषयांचे कागद कोठे आहेत असे त्यांनी मला विचारले. मी सांगितले की, हे दोन विषय आणखी तिसरा मराठीचा विषय यापुरताच मी जबाबदार होतो. बाकीचे दुसरे शिक्षक शिकवीत. इतक्यात म्याकिकन साहेब घरी जाताना त्यांना भेटावयास आले. तेव्हा त्यांनी परीक्षा घेतल्यावाचून वर्गांवर्गी केल्याबद्दलचा दोष सांगितला. साहेब मला म्हणाले, “तुम्ही परीक्षा घेऊन वर्ग बदलले आहेत. त्या परीक्षांचे कागद त्यांना दाखवा.” हे कागद त्यांच्या पुढे होतेच. खरे पाहता ही त्यांची तक्रार बाकीच्या वर्गांसंबंधाने खरी होती.

दुसरी त्यांची तक्रार, घरून काही लिहून आणण्याचा प्रघात नसल्याबद्दलची; पण हीही त्यांची तक्रार माझ्यासंबंधाने खरी नव्हती. माझ्या वर्गात त्यांना निरनिराळ्या सहा वह्या पहावयास मिळाल्या. हा असा माझा विशेष पाहून त्यांनी वास्तविक माझ्यासंबंधाने संतोष प्रकट करावा; पण जवळ जवळ तीन माझे दोष काढून मला धमक्या देण्यात घालवावे, ही कृपा आमच्या विरोधकाच्या खटपटीचेच आणि सगळ्या शाळेत मीच एक कुणबट शिक्षक होतो, ह्या गोष्टीचे फळ होय, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही.

ह्या विरोधामुळे माझे काही एक नुकसान न होता, उलट डॉ. म्याकिकन साहेबांची माझ्यावर अधिकच मर्जी बसली आणि मला चवथी इयत्ता शिकवावयास दिली. ही माझी बढती पाहून माझ्या विरोध्यास काय वाटले असावे याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे.

मिशनच्यांना मराठी व संस्कृत शिकविले—

यानंतर प्रत्येक वर्गाच्या परीक्षा घेऊन वर्गांवर्गी करण्याची वहिवाट सुरु झाली तीमुळे माझा फायदा अतिशयित झाला. तो असा की, माझे काम इतरांपेक्षा चांगले होत असे. प्रतिवर्षी वरिष्ठांच्या प्रत्ययास येत असे. ते पाहून मला डॉ. म्याक्निकल जे शाळेवर कायमचे प्रिस्पिल होऊन आले, त्यांनी पाच रुपयांची बढती दिली. ह्या साहेबांची माझ्यावर मोठी मेहरबानी होती. ते स्वतः मोठे विद्याव्यासंगी असून त्यांची त्यावेळच्या पंडितांत बहुतेक पहिली गणना असे.

मला मोठमोठ्या विषयांचा अभ्यास करण्याचा नाद आहे असे त्यांच्या दृष्टीस एके दिवशी अवचित पडले. ते माझ्या वर्गावर आले असता माझ्या टेबलावर एक गहन विषयांवरील (Basis of Religion) पुस्तके पाहून त्यांनी मला म्हटले, “तुम्ही असल्या गहन विषयांवरील पुस्तके वाचता काय ?” असे म्हणून त्यांनी मला काही प्रश्न

विचारले. साहेबांचा असा समज होता की, ज्यांना कॉलेजचा वारा मुळी लागला नाही, त्यांना असले विषय कोटून समजावयाला; परंतु हा त्यांचा मजविषयीचा समज तात्काळ बदलून ते माझ्याशी अधिक आदरशीलतेने बोलू लागले.

पुढे कर्मधर्मसंयोगाने त्यांचा माझा अधिक दाट परिचय पडण्याचा सुयोग आला. त्यांना हिंदुस्थानात आल्यावर मराठीचा अभ्यास करून दोन परीक्षा द्याव्या लागल्या होत्या. पुढे त्यांना त्या भाषेचा आणखी अधिक अभ्यास करावा असे वाटले. तेव्हा माझे परममान्य समित्र बळवंतराव ख्रिस्ती, जे माझ्याविरोधी कारकुनाच्या मृत्यूनंतर शाळेचे काम पाहू लागले होते, त्यांनी माझी या साहेबांपाशी शिफारस केल्यावरून मी त्यांना मराठी शिकवू लागलो. ते अत्यंत उत्साही व प्रबुद्ध विद्यार्थी असल्याकारणाने त्यांची त्या विषयात उत्तम प्रगती झाली आणि त्यांना मराठी चांगले बोलता लिहिता येऊ लागले. त्यांनी माझ्याकडे मराठी कविताही बरीच वाचली.

अशा रीतीने मराठीत चांगली गती झाल्यावर त्यांना संस्कृत भाषा शिकण्याची इच्छा होऊन त्या बाबतीत आमच्या शाळेतले संस्कृत शिक्षक काळे बी. ए. यांस त्यांनी असे विचारले की, आपणाला मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांतके संस्कृत शिकावयास किती दिवस लागतील?” त्यांनी दोन वर्षे लागतील असे सांगितले. हाच प्रश्न त्यांनी मला केला तेव्हा मी म्हटले निदान तीन महिने लागतील. हे ऐकून त्यांना मोठे आश्चर्य वाटले आणि त्यांनी ते मजकडे शिकविण्याचा तत्काळ आरंभ केला. मी त्यांच्याप्रीत्यर्थ एक सुलभ योजना तयार केली आणि एक महिन्याच्या अवधीत त्यांना भांडारकरांचे पहिले पुस्तक शिकता आले. ते इतके की, त्या पुस्तकाच्या शेवटच्या कविता त्यांच्या त्यांना सहज लावता आल्या आणि त्यांना लहान लहान वाक्ये बोलता येऊ लागली. आणखी पुढे एका महिन्यात त्यांना त्यांचे मॅट्रिक्युलेशनला लागणारे व्याकरण येऊ लागले आणि पुढे संस्कृत वाचण्याचे तेवढे राहिले.

एके दिवशी ते मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गात संस्कृत चालले असता जाऊन बसले. तो त्यांना जेवढे संस्कृत येत असे, ते त्या वर्गापेक्षा अधिक आहे असे वाटले आणि त्यांनी रा. काळे यांना सांगितले की, जे शिकवायला दोन वर्षे लागतील, असे तुम्ही सांगत होता तेवढे मला आज येत आहे. रा. काळयांना त्याचे मोठे आश्चर्य वाटले. यानंतर दुसरा महिना पुरा होण्यापूर्वी या साहेबांना शाळा सोडून देऊन पुण्यास जावे लागले. तिकडे गेल्यावर अर्थात त्यांचा तिसऱ्या महिन्याचा संस्कृतचा अभ्यास राहून गेला. तो पुरा करण्याच्या उद्देश्याने त्यांनी मला उन्हाळळ्याच्या सुटीत पुण्यास बोलाविले.

जाण्यायेण्याचा व तेथे महिनाभर राहण्याचा खर्च देतो म्हणून सांगितले. त्याशिवाय ते मला महिन्यास तीस रुपयांप्रमाणे वेतन देणार होते; परंतु त्यावेळी गायकवाड सरकारातून एक ग्रंथ भाषांतर करावयास मिळाला होता. तो उन्हाळ्याच्या सुटीत पुरा करावयाचा होता. कारण त्याची मुदत जून अखेर होती. म्हणून मी साहेबांचे बोलावणे पत्करले नाही.

आता ह्या साहेबांनी आपल्या अमदानीत मला दोन वेळा पाच पाच रुपयांची बढती दिली. सन १८९४ त ते आमच्या शाळेचे प्रिन्सिपाल झाले. त्यानंतर लवकरच मला रे. ग्रे यांनी रॉयल एशियाटिक लायब्ररीत कारकुनाची नोकरी देऊ केली आणि शाळेची नोकरी मला सोडता यावी म्हणून रु. ४५ पगार देण्याचे ठरविले; कारण मला शाळेत रु. ४० मिळत. मी त्यांना सांगितले की, याबाबतीत डॉ. म्याकिकनना विचारावे. तसे त्यांनी केल्यावरून म्याकिकनसाहेबांनी म्याकूनिकलसाहेबांना असे सांगितले की, थोडका जास्त पगार मिळण्याच्या आशेपायी मला जाऊ देऊ नये. माझा चाळीस रुपये पगार आहे तो पंचेचाळीस करावा. डॉ. म्याकूनिकलसाहेबांनी माझ्याशी असा बुद्धिवाद केला की, तुम्हाला ग्रंथवाचन व ग्रंथलेखन यांचा नाद आहे. त्याला शाळेत पुष्कळ वेळ मिळेल. तशी दुसऱ्या कोणत्याही नोकरीत मिळणार नाही. हे त्यांचे म्हणणे मला त्यावेळी पटून मी लायब्ररीतली नोकरी नाकारली.

ख्रिस्ताचा उपदेश—

त्यावेळी माझे परममित्र रा. तिवरेकर हे रॉयल एशियाटिक लायब्ररीचे लायब्रेरिअन होते आणि त्यांच्या शिफारशीने रे. ग्रे साहेब मला लायब्ररीत घेणार होते. त्यांनी मला पुढील बढतीची लालूच दाखविली; परंतु त्यावेळी माझी द्रव्यदृष्टी नव्हती. ज्ञानसंपादन करून लोकांच्या उपयोगासाठी ग्रंथ लिहावे, यातच आपल्या जीविताचे साफल्य आहे, असे मला वाटत होते. यानंतर म्याकूनिकलसाहेबांनी मला एक इंग्रजी ग्रंथ भाषांतर करावयास दिला. तो ग्रंथ ख्रिस्ताचा उपदेश होय. तो बराच कठीण होता व त्याचे चांगले भाषांतर करण्याचे सामर्थ्य ख्रिस्तीमंडळीत कोणासही नव्हते. त्यांचे भाषांतर मी केले. ते पसंत होऊन आज त्याचा ख्रिस्तीजनांना धर्मज्ञान संपादन करण्याच्या कामी उपयोग होत आहे.

मला काही जास्त प्रासी व्हावी म्हणून त्या साहेबांनी मला आपला मराठी भाषेचा शिक्षक केले आणि युरोपातून येणाऱ्या नवीन मिशनन्यांना मराठी शिकविण्याचे काम मला द्यावे, असे ठरविले. हा वेळ पावेतो नवीन मिशनरींना मराठी शिकविण्यास ब्राह्मणांवाचून दुसऱ्या कोणास ठेवीत नसत. हा त्यांचा प्रधात माझी शिफारस

डॉ. म्याक्रनिकल यांनी केल्यामुळे बराच बंद पडला आणि माझी मराठी शिकविण्याची पद्धत सोपी असून माझ्या विद्यार्थ्यांना मराठी लवकर बोलता येते, असे मिशनच्यांच्या अनुभवास आल्यामुळे, ते पुढे माझीच शिफारस करीत. यामुळे माझे उत्पन्न बरेच वाढले आणि दुसरीकडे नोकरी पाहण्याचा माझा नाद मुळी सुटला.

आता डॉ. म्याक्रनिकल साहेबासंबंधाने दोनतीन गोष्टी येथे सांगणे इष्ट दिसते. एक अशी की, त्यांना मी संस्कृत शिकवीत असता त्यांनी मला एकदा एका महिन्याचे वेतन दिले. ते घेऊन मी खिशात घातले. पुढे घरी गेल्यावर त्या तीस रुपयांच्या तीन नोटा आहेत असे समजून त्या दोन महिन्यांचे भाडे म्हणून माधवराव नागवेकर यांच्या हाती दिल्या. तो वेळ संध्याकाळचा असल्यामुळे त्यांनी त्या न पाहता ठेवून दिल्या. दुसरे दिवशी त्यांनी त्या नोटा पाहिल्या. तो त्यातली एक नोट वीस रुपयांची आहे असे त्यांना दिसले. तेव्हा त्यांनी लागलीच माझ्याकडे येऊन ती चुकी दाखविली. ती वीस रुपयांची नोट मँक्रिनिकलसाहेबांची आहे, असे तेव्हाच जाणून ती शाळेत जाताच ती त्यांच्या हाती देऊन त्यांची चुकी त्यांना सांगितली. ह्यावरून मी प्रामाणिक आहे अशी त्यांची पक्की खात्री झाली आणि त्याबद्दल त्यांनी मला शाबासकी दिली.

दुसरी गोष्ट अशी की, त्यांना ‘इमिटेशन ऑफ ख्राइस्ट’^५ या नावाच्या एका इंग्रजी ग्रंथातील उताऱ्यांचे मराठी भाषांतर करण्याच्या कामी ते माझी मदत घेत असता एकदा त्यांचा आणि माझा एका अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर वाद झाला. तो विषय असा की, देवाने प्रत्येक माणसाला कसकशी स्थिती प्राप्त व्हावयाची ते जन्मतःच लावून दिले आहे. असा ख्रिस्ती धर्माचा एक मूलभूत सिद्धांत आहे. “हा जर खगा आहे असे मानिले तर पापपुण्याची जबाबदारी मनुष्यमात्रावर मुळी राहत नाही,” असे मी म्हटले. त्यावर त्यांनी माझ्याशी बराच वेळ वाद केला; पण माझा मुद्दा त्यांना खोडून टाकता आला नाही. ह्या वादावरून माझे धर्मग्रंथाचे अध्ययन किती आहे हे त्यांच्या लक्षात येऊन माझ्याविषयीची त्यांची बुद्धी अगदी पालटली.

तिसरी गोष्ट अशी की, १८९६ साली माझी आई प्लेग सुरु होण्याच्या पूर्वी दम्याच्या विकाराने मरण पावली. ती त्या विकाराने तीन महिने फारच बेजार होऊन बिछाऱ्यास खिलली होती. एवढे महिने शाळेच्या कामाखेरीज दुसरे काही एक न करता मी तिच्या शुश्रूषेत घालवीत असे. या तीन महिन्यांच्या अगोदर मला गायकवाड सरकारकडून दोन ग्रंथाचे भाषांतर करावयास मिळाले होते. ते सहा महिन्यांत पुरे करावयाचे होते. माझी आई आजारी असल्याकारणाने मी त्याला हातही लावला

नव्हता. भाषांतर मुदतीत केले नाही तर मी हजार रुपयांच्या पारितोषिकास मुकण्याचा संभव होता; परंतु माझ्या परम प्रिय मातेच्या जीवितापुढे मी त्याची मुळी परवा केली नव्हती.

आईचे निधन झाल्यावर एक दोन आठवड्यात प्लेगमुळे मुंबई सोङ्न जाण्याचा प्रसंग आला. तो अर्थात माझ्या पथ्यावर पडला. मी तत्काळ मुंबई सोङ्न मुलामाणसांसह आपल्या गावी गेलो आणि तेथे भाषांतराच्या कामास सुरुवात केली; परंतु फेब्रुवारी महिन्यात साहेबांनी शाळा सुरु केली आणि ती तशी सुरु व्हावयासंबंधाचे एक पत्र मला पाठविले. त्यावेळी मी एका घसरणीवरून पडून माझा पाय बराच दुखावला होता. त्यामुळे मला येता येत नाही, असे पत्र मी पाठविले. त्यावरून त्यांनी एक बदली ठेवला आणि बदलीस सगळे वेतन जावयाचे असल्यामुळे मला फेब्रुवारीचे वेतन मिळावयाचे नव्हते. तरी मी साहेबांना माझी खर्चाची अडचण कळविल्यावरून त्यांनी आपल्या पदरचे वीस रुपये मला दोन महिने पाठविले. हा त्यांचा माझ्यावर मोठा अनुग्रह झाला आणि मला सगळे भाषांतर करिता येऊन त्याचे पुरे पारितोषिक मिळाले.

हो डॉक्टर साहेबांची मजवरची मेहरबानी पुढे कायम राहिल्याचे आणखी एक अति महत्त्वाचे कारण व त्यांच्या थोरपणाची व्यंजक गोष्ट येथे सांगतो. माझ्या शिवरायाच्या चरित्राचे भाषांतर इंग्रजीत करावे असे माझ्या मनात आले. हे काम माझे परमस्नेही प्रो. ताकाखाव एम. ए. यांनी केले. प्रोफेसरांचे इंग्रजी उत्कृष्ट आहे. तरी ते भाषांतर एकाद्या इंग्रजी पंडिताने तपासून पाहिल्यास बरे वाटल्यावरून डॉ. म्याक्रॉनिकल साहेबांसही विनंती केली. ही त्यांनी तत्काळ मान्य करून हे भाषांतर तपासून दिले आणि पुढे छापण्यास विलंब लागला. तेव्हा ते छापण्याविषयी साहेबांनी आग्रह केला.

ते छापण्याची व्यवस्था झाली तेव्हा आमचे परमप्रिय प्रिस्सिपल मि. कथर्बर्ट यांच्याकडे साहेबांनी असा निरोप पाठविण्याची कृपा केली की छापताना प्रत्येक प्रूफशीट आपणाकडे तपासायला पाठवावा. त्याप्रमाणे मी प्रत्येक प्रुफाची शेवटली नक्कल त्यांच्याकडे पाठविली. त्यांना कामामुळे पुके वेळेवर पाठविता येत नसत. तरी ती त्यांच्याकडून तपासून आल्यावाचून मी छापवीत नसे. हा त्या साहेबांचा माझ्यावर अत्यंत मोठा अनुग्रह झाला आणि त्या पुस्तकास शुद्धत्वाच्या बाबतीत मोठी मान्यता मिळाली. ती त्यांच्या केवळ कृपेनेच होय. यावरून त्यांच्या ठायी मजविषयी केवढा आदर वसत आहे ते दिसून येते. ते हल्ली हिंदुस्थानातले काम सोङ्न विलायतेस गेले आहेत.

येथे आणखी एका प्रोफेसरची माझ्यावर केवढी मेहरबानी होती ती सांगणे इष्ट होय. मला ह्या शाळेत नोकरी लागल्यावर ८-९ वर्षांनी मूळव्याधीचा विकार होऊन ऑपरेशनसाठी हॉस्पिटलला जावे लागले. तेथे मला ४७ दिवस राहावे लागले आणि हॉस्पिटलातून बाहेर पडल्यावर थोडे दिवस बाहेरगावी जावे लागले; परंतु एवढ्या दिवसांचा मला भर पगार मिळाला ही कृपा मुख्यत्वे करून प्रोफेसर म्याकोमिश यांनी केली. ते त्यावेळी शाळेचे काम पाहत असत.

या प्रकरणी एक मोठी मजेची गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. ती अशी की, मी गावाहून परत आल्यावर कामावर रुजू होण्यासाठी शाळेत गेलो तेव्हा प्रिन्सिपालसाहेब म्हणाले, “महिना पुरा होईपर्यंत थांबा म्हणजे तुमच्या बदलीस एक महिन्याचा पुरा पगार मिळेल,”. हे त्यांचे म्हणणे मला वाजवी वाटून मी काही लगेच कामावर रुजू होण्याचा आग्रह धरला नाही.

पण एके दिवशी एका मोठ्या विद्वान अमेरिकनाचे एक महत्वाच्या विषयावर व्याख्यान झाले. ते ऐकावयास मी गेलो असता तेथे डॉ. म्याक्निकल साहेबांनी मला पाहिले. गर्दी मोठी होती. तरी साहेबांच्या तीक्ष्ण नजरेतून मी चुकलो नाही. सभा आटोपल्यावर इतरांबरोबर मीही खाली उतरलो. तरी डॉक्टर साहेबांनी माझ्यावर पुरी दृष्टी ठेवून मला सभागृहाखाली गाठून विचारले, “तुम्ही बरे झाला काय?” मी म्हटले “होय.” “मग तुम्ही शाळेत रुजू झाला काय?” त्यांनी विचारले. मी म्हटले, “नाही. आमच्या प्रिन्सिपालांनी मला पुढच्या महिन्याच्या आरंभी बोलावले आहे.” हे ऐकून त्यांनी सांगितले, “तुम्ही उद्या जरूर शाळेत या.” त्याप्रमाणे मी शाळेत जाऊन रुजू झालो. जुना शिक्षक यावयास समर्थ झाला असून त्याच्या बदलीकडूनच काम घ्यावे, हे ठीक नाही असे साहेबांचे मत पडले.

यावेळी माझे परमस्नेही रा. रामराव बाळकृष्ण कीर्तिकर हे माझे बदली होते. त्यांना एका महिन्याचे पुरे दाम मिळावे अशी माझी इच्छा होती; पण ती डॉ. म्याक्निकल साहेबांच्या वरील अभिप्रायामुळे व्यर्थ गेली.

इन्स्प्रेक्टरांशी खटके—

मी चौथी इयत्ता बरीच वर्षे शिकवीत होतो. चौथे इयत्तेपासून वरच्या सगळ्या इयत्तांवर ग्रॅज्युएट शिक्षण असावे, असा शाळाखात्याचा साधारण नियम असल्यामुळे मला चौथी इयत्ता शिकवावयास दिली हेच मोठे होते. ही इयत्ता शिकवित असता एके वर्षी माझ्या वर्गात सत्तर मुलगे होते. एवढे मुलगे एका शिक्षकाच्या हवाली करणे

बरे नाही, असा अभिप्राय इन्स्प्रेक्टरांचा पडला. ह्या माझ्या वर्गाची तयारी चांगली नसावयाची, अशा पूर्वग्रहाने त्याने माझ्या वर्गाची तपासणी केली. त्यांनी एका मुलास मराठीचे इंग्रजी करावयास सांगितले. ते त्याने केले. ते त्याने एकदम पुरे वाक्य केले. ते ऐकून ते संतापले आणि म्हणाले की, “अशी वाक्ये पाठ करून घेत असता काय ?” मी म्हटले, “नाही, तर सगळे वाक्य मनात जुळवून सांगितले आहे. पुन्हा ज्या पाठातले वाक्य आपण करावयास सांगितले तो वर्गात केला नाही.” हे ऐकून ते अधिकच संतापले.

त्यावर त्यांनी पुढला पाठ काढावयास सांगितला आणि त्यातल्या एका वाक्याचे भाषांतर करावयास सांगितले. तेही त्याने अगोदरच्या सारखेच केले. तेव्हा त्याने विचारले, “तुम्ही भाषांतर शब्दास शब्द करून मग वाक्य जुळवावयास सांगत नाही काय ?” मी म्हटले, “तसा घोटाळा करीत बसण्याएवजी इंग्रजी वाक्याच्या रचनेप्रमाणे कर्ता, कर्म, क्रियापद वगैरे एकदम रचणे सोईचे व समजण्यास सोपे असते.” साहेब बहादूर म्हणाले की, ‘ही पद्धत वाईट आहे.’ मी म्हणालो, “ह्याच पद्धतीने मी आजपर्यंत शिकविले आहे आणि ते कार्यक्षम असल्यामुळे ह्या पद्धतीत बदल करू नये.”

हे ऐकून ते विशेष रागावले व त्यांनी मला अतिशहाणे आहात, असे म्हटले. यावर मी काही उत्तर न करता उभा राहिलो. आमचे प्रिन्सिपाल म्याकॅनिकल हे वर्गात होते. त्यांनी हे ऐकून त्या साहेबांस खडखडीत जबाब दिला की, तुमचा पक्ष चुकीचा असून केवळ अधिकाराच्या जोरावर असे अपशब्द बोलता, हा मोठा अन्याय आहे. पटवर्धनानंतर हा दुसरा अहंमन्य इन्स्प्रेक्टर भेटला. ह्या बेअटबीबद्दल डायरेक्टरकडे तक्रार करण्याचे मी योजिले होते; परंतु असे करण्यात फायदा नाही, असे डॉ. म्याकॅनिकल साहेबांनी मला सांगितले.

आता मला चौथीवरून पाचवीवर नेमण्यापूर्वीच्या दोन गोष्टी येथे सांगणे इष्ट दिसते. मि. प्रायर नावाचे इन्स्प्रेक्टर वरच्या बहुतेक सगळ्या वर्गावर नाखूश होऊन माझ्या वर्गावर आले. त्यांनी तपासणी संतम वृत्तीतच सुरू केली; परंतु त्यांना हवी तशी उत्तरे मिळू लागून ते अमळ शांत झाले. त्यांनी वर्गाला शुद्ध लिहिणे घातले. त्यात सगळेच मुलगे बरोबर आले तेव्हा ते फारच खूश झाले आणि मग त्यांनी व्याकरणाचे दोन तीन प्रश्न विचारले. त्यांचीही उत्तरे मनाजोगती मिळाली. तेव्हा ते वर्गातून बाहेर पडताना म्हणाले, “तुमचे काम पाहून मला फार संतोष झाला आहे.” हे शब्द आमचे प्रो. म्याकोमिश व माझे परममित्र मि. खिस्ती यांच्या कानी पडले होते.

यानंतर दुसऱ्या वर्षी मि. मॅन नावाचे इन्स्पेक्टर आले. त्यांनी येथील हायस्कूलवर व इतरत्र शिकविण्याचे काम बरेच दिवस केले होते. त्यांनी वरच्या वर्गाची तपासणी केली. तीत त्यांना संतोष वाटला नव्हता. माझ्या वर्गावर येताच त्यांनी मुलांना कविता पाठ म्हणावयास सांगितल्या. त्या त्यांनी इतक्या तयारीने म्हटल्या की, साहेब अतिशय खूश झाले आणि डुलू लागले. पुढे त्यांनी त्यातल्या काही पद्यांचा अन्वय व अर्थ विचारला आणि शब्दांचे व्याकरण विचारले. ते त्यांनी अगदी बरोबर सांगितले. एकंदरीत ते खूश झाले आणि आपल्या रिपोर्टीत त्यांनी माझ्या वर्गाचे उत्कृष्टत्व स्पष्टपणे लिहून माझी त्यात वाहवा केली. ती वाचून आमचे न्यायप्रिय प्रिस्निपाल मि. कथबर्ट यांनी मला दुसऱ्या वर्षी पाचवी इयत्ता शिकवावयास देऊन पाच रुपयांची बढती दिली.

शिक्षणपद्धती—

ही इयत्ता मी शेवटपर्यंत शिकविली. माझी शिक्षणपद्धती इतरांहून भिन्न असे. हे प्रत्येक इन्स्पेक्टरांच्या लक्षात येई आणि ती चांगली असल्याबद्दल काही इन्स्पेक्टर शेरा देत. काही तीत दोष दाखविण्याचा घोळ घालीत; पण मी त्यांची समजूत पालटण्याचा नेहमी प्रयत्न करीत असे. मी मुलांना घरी पुष्कळ लिहावयास देतो, असे बन्याच इन्स्पेक्टरांना व आलेल्या प्रिस्निपालांना वाटे; पण मी आपला क्रम कधीही सोडला नाही. माझ्या वर्गात मुलांचा चांगला फायदा व्हावा, ही काळजी मला नित्य असे. माझ्या वरिष्ठांस संतुष्ट ठेवल्याने माझे काही ऊर्जित होईल, याची मला मुळी आशा नसे.

मी नुसता मॅट्रिक असल्यामुळे मला ग्रॅज्युएटांचे वेतन मिळण्याची आशा नसे. आमच्या शाळेवर माझ्या अमदानीत पन्नास पाऊणशे ग्रॅज्युएट येऊन गेले. ते बहुशः वकिलीची परीक्षा पास होत तोपर्यंत किंवा दुसरी कोठे मोठ्या पगाराची नोकरी मिळेपर्यंत शाळेत राहत. शिक्षणदान हा आपला कायमचा धंदा, असे त्याना मुळी वाट नसे. खासगी शाळांतील बहुतेक ग्रॅज्युएट शिक्षकांचा असा विचार असतो; कारण अशा शाळांत पगार बेताचा असून तो एकसारखा वाढत जाण्याची मुळी आशा नसते. सरकारी शाळांतसुद्धा पगाराची चांगली बढती व पेन्शन मिळण्याची आशा असूनही शिक्षकांचे रडके काम शेवटपर्यंत करीत राहणे पुष्कळ ग्रॅज्युएटांना मान्य नसते.

यास्तव आमच्या शाळेत कामास लागलेले बहुतेक ग्रॅज्युएट आपल्या कामाकडे चांगले लक्ष पुरवीत नसत. त्यांच्याहून जास्त योग्यता माझी आहे. असे वरिष्ठांच्या

लक्षात येत असे; परंतु मला त्यांच्याइतके वेतन देणे बरोबर नाही, असे त्यांना वाट असे. त्यामुळे नेहमी असे होई की, ग्रॅज्युएटांस आरंभी मिळणारे वेतन माझ्या पगाराइतके असे आणि ते तीन चार वर्षांत आणखी बढती मिळवून जात असे आणि मी अल्प वेतनावर कायमचा रखडत असे.

वर सांगितल्याप्रमाणे तीन चार प्रिन्सिपालांनी मला थोडीशी बढती दिली तेवढीच. मि. कथबर्ट यांच्या लक्षात ही गोष्ट येऊन त्यांनी पुढे पुढे ही तफावत फारशी राहू दिली नाही आणि मला शेवटी शंभराहून अधिक पगार मिळू लागला. हा नवीन येणाऱ्या ग्रॅज्युएटांच्या डोळ्यात सलत असे; परंतु मी कोणत्याही ग्रॅज्युएटाहून आपल्या कामात कमी नसून उलट त्यांच्याहून सरस असे, असे वार्षिक परीक्षांच्या वेळी व इन्स्प्रेक्टरांच्या रिपोर्टात नजरेस येत असे. त्यापैकी एक ठळक उदाहरण इथे देतो.

मी पाचवी इयत्ता शिकवीत असता जोशी या नावाचे एक इन्स्प्रेक्टर शाळा तपासावयाला आले. ते कर्नाटकातल्या एका शाळेचे अनेक वर्षे प्रिन्सिपाल होते. त्यामुळे त्यांना हायस्कूलातल्या कामाची चांगली माहिती होती. कर्मधर्मसंयोगाने त्यांची पद्धती बहुतेक माझ्यासारखीच होती. यास्तव माझे काम त्यांना सगळ्यापेक्षा अधिक आवडून त्यांनी माझ्या कामाला उत्तम शेरे दिले. अशा रीतीने शेरे देण्याची पद्धत माझ्या अनुभवास कधीही आली नव्हती.

ते शाळा तपासावयास आले त्यावेळी शाळेची देखेरेख मि. कथबर्ट रजेवर गेल्यामुळे प्रो. म्याकलीन यांच्याकडे होती. ह्या इन्स्प्रेक्टरांनी काम लवकर संपविण्याऱ्या इराद्याने प्रत्येक वर्गाच्या दोन दोन तुकड्या एकदम तपासल्या. असाच प्रकार त्यांनी माझी तुकडी आणि दुसरी ग्रॅज्युएट शिकवीत असलेली तुकडी एकत्र घेऊन तपासणी केली. म्याकलीनसाहेब त्यांच्याबरोबर सगळा वेळ होते. दुसऱ्या तुकडीची तयारी माझ्या तुकडीहून अगदी कमी प्रतीची होती. त्या तुकडीची नोटबुके व्यवस्थित ठेवली नव्हती. तिचे कंपोझिशेन फारच थोडे असून ते नीट तपासले नव्हते. त्या तुकडीला प्याराफ्रेज मुळी कधी लिहावयास दिली नव्हती. माझ्या तुकडीची सगळ्या कवितांचा प्याराफ्रेज होऊन ती व्यवस्थितपणे तपासली होती. व्याकरणावर चालविण्याचे वाक्यपृथक्करणाचे पाठ दुसऱ्या तुकडीला मुळीच लिहावयास दिले नव्हते. माझ्या वर्गाचे बरेच झाले होते. मराठीचे इंग्रजी भाषांतर त्या तुकडीचे मुळीच झाले नव्हते. माझ्या वर्गाची एक मोठी चोपडी अशा पाठांनी भरली असून ते सगळे तपासले होते.

पुढे दोन्ही तुकड्यांना काही तोंडी प्रश्न त्यांनी विचारले. त्यापैकी बहुतेक माझ्याच

वर्गाने बरोबर सांगितले. त्या वर्गाची तपासणी चालली असता हे परीक्षक चांगला शिक्षक कसे शिकवीत असतो, यावर म्याकलीनसाहेबांकडे बोलत होते आणि साहेब आपल्या नोटबुकात त्यांच्या सूचना लिहून ठेवीत होते. माझ्या वर्गावर ह्या इन्स्पेक्टरांनी अन्युत्तम शेरा दिला, हे संगावयास नकोच. पुढे कथर्बर्ट्साहेब आल्यावर म्याकलीनसाहेबांनी सगळ्या सूचना त्यांच्यापुढे ठेविल्या. त्यांनी त्याचा योग्य विचार करून घरी पाठ लिहून आणण्याच्या बाबतीत पुष्कळ सुधारणा केली आणि त्यावर योग्य नजर ते ठेवू लागले.

ह्या माझ्या कामामुळे सहाव्या इयत्तेचे इंग्लिश व गणित मला शिकवावयास सांगितले. ह्यामुळे ह्या इयत्तेची दुसरी तुकडी शिकविणारांना व इतर ग्रॅज्युएटांना वाईट वाटले. पुढे शाळा तपासावयास इन्स्पेक्टर सावरकर साहेब आले. त्यांनाही मला सहाव्या इयत्तेचे इंग्रजी दिले ते बरे वाटले नाही, असे दिसते. ते शाळेवर आले त्या दिवशी मी आजारी होऊन शाळेत आलो नव्हतो. माझ्या वर्गाची कसून तपासणी करावयाची ह्या उद्देशाने त्या दिवशी त्यांनी माझा वर्ग तपासावयाचा तो दुसऱ्या दिवसावर ठेवला; पण दुसऱ्या दिवशीही मी हजर न राहिल्यामुळे त्यांनी पश्चात तो तपासला; पण माझ्या वर्गातल्या मुलांनी त्यांना चांगले संतुष्ट केले. त्यांच्या आडव्या तिडव्या प्रश्नांसही न डगमगता त्यांनी चांगली उत्तरे दिली. तपासणीच्या वेळी मि. म्याकलीन व मि. कथर्बर्ट हे हजर होते. अशा रीतीने माझा वर्ग चांगला असल्यामुळे त्यांना अपल्या रिपोर्टात वाईट शेरा देता आला नाही. तरी त्यांनी सहाव्या इयत्तेचे इंग्रजी मॅट्रिक झालेल्यास देऊ नये, असा सल्ला दिला असावा. कारण पुढे कधीही हा वर्ग मला शिकवावयास मिळाला नाही.

स्वाध्यायाचे महत्त्व—

आता येथे ह्या बाबतीत थोडेसे लिहिणे इष्ट दिसते. एखादा नुसता मॅट्रिक होऊन त्याला कॉलेजचा वारासुद्धा लागला नसला, तर तो ग्रॅज्युएटाहून शिक्षणाच्या बाबतीत नेहमी कमी प्रतीचा समजणे बरोबर नाही. तो स्वाध्यायाच्या योगाने ग्रॅज्युएटाहून किती तरी श्रेष्ठ असण्याचा संभव असतो. ही गोष्ट सामान्यतः लोकांच्या ध्यानात नसते. पाठशाळेच्या थोड्याशा पुस्तकांचे अध्ययन नोटांची वगैरे घोकंपटी करून केल्याने त्यांचे ज्ञानसंपादन होते. ते एखाद्या मॅट्रिकने कॉलेज शिक्षणाच्या अभावी निरनिराळ्या शेकडो ग्रंथांचे अध्ययन करून निरनिराळ्या विषयांचे ज्ञानसंपादन केले, तरी त्याच्याहून कायमचे श्रेष्ठ समजण्याइतके हट्टीग्रही कोणी असावे, हे आश्चर्य होय.

माझा असा अनुभव आहे की, एखाद्या विषयाचा अभ्यास ग्राज्युएटांनी परीक्षेपुरता नोटांच्या साहाय्याने केल्यावर त्यांनी हे असे थोडेसे परीक्षेपुरते मिळविलेले ज्ञान स्वाध्यायाच्या अभावी लवकरच ते विसरतात. मी तर्कशास्त्राचा अभ्यास करीत असता मिल्लच्या ग्रंथातला काही भाग मला समजला नाही तो माझ्या एका नुकत्याच दुसऱ्या वर्गात पास झालेल्या मित्राला विचारला. तो म्हणाला, “मला त्याचा असा विसर पडला. मला तुम्हाला काही एक मदत करता येणार नाही. हा प्रोफेसर वर्डस्वर्थसारख्या विद्वानाकडे शिकला होता. तरी त्याची ही स्थिती. ह्या विषयावर मी पुढे पाच सहा ग्रंथ वाचले व त्या शास्त्राची मला अत्यंत आवड नसल्यामुळे त्याची मला अजून चांगली उपस्थिती राहिली आहे.”

एकंदरीत, तात्पर्य काय की, कॉलेजात मिळविलेले ज्ञान तुटपुंजे असते. त्यात नेहमी भर घालीत राहिले तरच त्याचा काही उपयोग आहे. एखादा मॅट्रिक कॉलेजाच्या शिक्षणास पारखा झाला, तरी जर तो स्वाध्यायबलाने तेथे शिकविल्या जाणाऱ्या विषयांचे ज्ञान संपादून त्यात एकसारखी भरच घालीत राहिला, तर तो ग्रंज्युएटाहून कमी नसतो, तर तो त्याच्याहून अधिकाधिक श्रेष्ठ होत जातो असे अनेकदा प्रत्ययास येते. ह्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून अशा मॅट्रिकला नेहमी कमीच लेखावयाचे हा मोठा अन्याय होय.

ह्या अन्यायास मी थोडाबहुत बळी पडलो. तरी मी माझ्या स्वाध्यायाचा क्रम आजपर्यंत सोडला नाही. ज्ञानप्राप्ती करावयाची ती काही अर्थप्राप्तीसाठीच करावयाची असा समज केव्हाही नव्हता आणि बी. ऐ. एम. ए. च्या परीक्षा दिल्यावर ज्यांनी पुस्तकांना कायमची रजा दिलेली असते, त्याच्याहून मी किती जास्त असलो तरी ते दाखविण्याचा किवा लोकांना समजण्याचा जोपर्यंत काही एक मार्ग नसतो, तोपर्यंत त्यांनी मला कमीच लेखिले, तर त्यात त्यांनी अन्याय केला, असे तरी मी काय म्हणून म्हणावे? असा प्रकार आहे, तरी ज्यांना ज्ञानप्राप्तीची आवड आहे. त्यांनी ती पुरी करून घेण्यास कधीही कमी करू नये; तरच ते खन्या विद्यादानास पात्र होतील. हे विचार माझ्या मनात रात्रंदिवस घोळत असल्यामुळे ते मी येथे लिहून ठेविले आहेत. त्याबद्दल मला कोणी वाटल्यास अहंमन्स म्हणोत.

सेवानिवृत्ती—

मी सरकारी नोकरीत असतो, तर माझे वय ५५ वर्षांचे झाल्यावर मला कामावरून दूर व्हावे लागले असते. हा नियम खाजगी संस्थांत कडक रीतीने पाळीत नसल्यामुळे

सन १९१५ त माझी पंचावन्न वर्ष पुरी झाली, तरी वरिष्ठांनी कृपा करून आणखी दहा वर्ष म्हणजे १९२५ सालापर्यंत मला नोकरीवर राहू दिले. खेरे पाहता एवढी वर्ष झाली, तरी मला शाळा सोडून घरी बस म्हणून सांगावयास ते तयार नव्हते. तर मी होऊन नोकरीचा राजीनामा दिला; कारण त्यावेळी माझी एक विकृती बळावून असह्य झाली होती. तीवर शस्त्रक्रिया करणे अत्यंत निकटीचे झाले होते. त्या शस्त्रक्रियेतून मी बेरेपणी निभावेन असे मला वाटत नव्हते.

शाळा सोडून जाताना शाळेच्या मुलांनी, शिक्षकांनी व प्रोफेसरांनी मोठी सभा भरवून मला प्रेमाचा निरोप दिला. हे त्यांचे मानपत्र म्हणजे मला मोठे सर्टिफिकेट आहे असे वाटते. ते येणेप्रमाणे :

Krishnarao Arjun Keluskar, Esqr.
Teacher, Wilson High School, Bombay.

Dear Sir,

We, your past and present pupils and colleagues, take this opportunity of placing our deep appreciation of your long, honest and able services to this institution.

As you had from the begining a literary turn of mind you chose the avocation of a teacher and stuck to it perseveringly though is paid you very meagerly. But without the least consideration of adequate remuneration, you always worked conscientiously, earnstly and regularly for the last 43 1/2 years out of which you devoted full 39 years to the school which is one of the premier institutions in Bombay.

Your intense sense of duty and ardent desire to do as much good to your pupils as you possibly could, were always evident in hour energetic and able work as a teacher. You have impressed the stamp of your sterling character and high intellectual ability on your numerous pupils, many of whom now occupy distinguished positions in different walks of life and they remember with gratitude how helpful hou were to them in their study.

Though you were growing in years you have always preserved freshness of mind and unflagging intellectual activity as you have been a life - long student. Your unmitigated thirst for knowledge of various subjects has made a very favourable impression not only upon the tender mind of your pupils but even upon your comparatively young colleagues.

Besides hour honesty of purpose. sympathetic and considerate demeanour. amiable and cheerful disposition and very high moral standard endeared you to all who came in contact with you.

Your literary and social activities outside the school precincts are indeed praiseworthy. Notwithstanding your poor circumstances and domestic difficulties, you have never swerved from your firm resolve to make useful addition to marathi literature, the students of which will always cherish your memory as a standard author of popular biographies of noble personages like Gautam buddha, Saint Tukaram and Shivaji Maharaja and also of philosophic works on Gita and Upanishadas.

The British and foreign Bible Society has highly appreciated your valuable services of it in the work of retranslation of the Old Testament in Marathi. You have also evinced your intellectual powers as a journalist by editing weekly paper Jagadvitta for about six years.

You have been actuated to seek retirement because you are anxious to devote your last years to writing some works in Marathi on Morals which will be helpful to the rising generations in building their character. May God spare you long in sound health of body and mind to enable your to accomplish this very useful and laudable work.

We are sincerely sorry to lose such an honest and amiable friend. But we cannot grudge your rest and leisure to prosecute your very useful literary efforts which are sure to enrich Marathi literature and impart useful guidance to youths among whom you passed your life and towards whom you naturally feel a sense of duty which is sure to keep you busy with your pen till life ebbs away. We confidently hope however, that you will not discard from your mind such long standing association with this institution and will not forget us.

In conclusion our sincere prayer to the Almighty is that he may keep you in sound health and comfort and enable you to enjoy your well-earned rest and to do useful literary work.

ह्याप्रमाणे १९२५ सालच्या अखेर मी शाळा सोडली, त्यावेळी मला शाळेने एकंदर जितके वेतन दिले त्याचा सोळावा हिस्सा मला ग्रॅच्युइटी म्हणून दिला. आमच्या शाळेत ग्रॅच्युइटी देण्याचे नियम माझी पंचावन्न वर्षे उलटल्यावर सुरु झाले. म्हणून मी त्या नियमास पात्र झालो नाही. माझी ग्रॅच्युइटी फार थोडी झाली. ती मी घेऊन सेवानिवृत्त झालो आणि काही लिहिण्याचे काम मिळेल ह्या आशेवर मी भिस्त ठेवलीय; पण ती निष्फल झाली आणि मिळालेला फंड व इंग्रजी शिवचरित्राच्या

व्यवहारात मिळालेली रक्कम अशी दोन्ही संपल्यावर मी पुन्हा निष्कांचन होऊन, शाळेच्या अधिकाऱ्याकडे काही काम मागितले.

पुन्हा वुझत्सन हायस्कूल नोकरी—

मि. कथबर्टसाहेब अतिशयित दयाळू असल्यामुळे त्यांनी मला थोडे काम देण्याची व्यवस्था केली. ही व्यवस्था मी दृष्टीच्या अंधत्वामुळे नालायक होईपर्यंत चालू राहिली. ह्याप्रमाणे पुन्हा ६८-६९ व्या वर्षी शाळेत काम करावयास आलो. हे पाहून एक दोन ग्राज्युएटांस फार वाईट वाटले. त्यांच्या वेतनाच्या आड मी आलो म्हणून माझा टिकाव न होऊ देण्याचा डाव मांडला. त्यांनी मुलांस माझ्याविरुद्ध चिथवून दिले. त्यामुळे मला फार त्रास झाला; पण अगदी कफल्लक मला तो सहन करावा लागला; पण खुद्द प्रिन्सिपाल मि. कथबर्ट व हेडमास्टर मि. ख्रिस्ती यांच्या कृपेमुळे मला तेथे अडीच वर्षे टिकाव धरिता आला. या विरोधाची खेदजनक हकीकत येथे देत नाही.

मि. कथबर्ट साहेबांच्या कृपेने पुन्हा धरलेले काम वयाच्या ७१ व्या वर्षी प्रकृतीच्या वैकल्यास्तव सोडल्यावर पुन्हा निष्कांचन स्थिती होऊन माझी उपासमार होण्याचा प्रसंग आला. तेव्हा मला माझी इतक्या वर्षांची नोकरी लक्षात आणून मला थोडेसे वेतन द्यावे, वृद्धापकाळी मला उपासमाराने मरू देऊ नये, ह्या माझ्या अर्जाचा योग्य विचार करून मला दरमहा तीस रुपयांचे वेतन देण्याचे ठाराव सिनेटस्कइून करविण्याचे यश मि. कथबर्ट यांनी संपादिले. याप्रमाणे त्यांनी माझे हाल या वयात होऊ नयेत, असे केल्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे आणि ह्या मिशनच्यांची सेवा शेवटपर्यंत इमानाने केल्याचे हे पारितोषिक मला माझ्या अंतकाळी चांगले मिळाल्याबद्दल मला अत्यंत समाधान वाटते. त्यातूनही विशेषत: मि. कथबर्ट यांनी माझ्याशी ममतेचे व आदराचे वर्तन केले. त्यावरून ते किती थोर मनाचे व सज्जन आहेत हे चांगले निर्दर्शनास आले.

आता असे थोडेसे वेतन मला मिळावे अशी सिनेटस्कडे मोठ्या कळवळ्याने शिफारस व्हावी म्हणून मी माझे थोर मनाचे पुरस्कर्ते डॉ. म्याकनिकल यांना विलायतेस एक पत्र लिहिले. ते त्यांना पोहोचून त्यांनी आजारी असता माझ्या शिफारशीचे थोडे इंग्रजीत पत्र लिहिले ते असे.

परंतु हे पत्र पोहोचण्यापूर्वीच मि. कथबर्ट यांच्या खटपटीने मला सिनेटस्कने दरमहा तीस रुपये वेतन (अलावास) देण्याचे ठरविले. हे वेतन मला सन १९३१ सालापासून

मिळू लागले. ते अद्यापि चालू आहे. ते तहाहयात असून त्यांना ते वाटेल तेव्हा बंद करता येण्याजोगे आहे. येथे माझ्या रोजगाराचा शेवट झाला.

उत्पन्नाची दुसरी साधने—

आता आणखी कोणत्याप्रकारे मी आपल्या उत्पन्नात भर घालीत असे याचे थोडेसे वृत्त लिहून हे प्रकरण पुरे करतो. मला मिळणारा पगार माझ्या प्रपंचाला पुरेसा नसल्याकारणाने मला दुसरा व्यवसाय करून त्यात भर घालावी लागत असे. दुसरा व्यवसाय म्हटला म्हणजे मुख्यतः शिकवण्या शिकविण्याचा होय. पहिल्या पहिल्याने मला लहान लहान शिकवण्या मिळत. त्या करण्यात माझे सकाळ-संध्याकाळ तीन चार तास मोडत. पुढे माझे परममित्र मि. ख्रिस्ती यांच्या कृपेने मला पहिल्याने डॉ. म्याकूनिकल साहेब यांची शिकवणी मिळाली. ते आमच्या शाळेचे प्रिन्सिपाल झाल्यावरही ओळख झाली. त्यांनी यापूर्वी मराठी भाषेचा अभ्यास दोन वर्षे केला होता व त्यांना आणखी मराठी शिकविण्याची इच्छा झाली. ही अशी मदत करावयास मी योग्य आहे, अशी शिफारस रा. सा. ख्रिस्ती यांनी कृपा केल्यावरून माझा त्यांच्याशी निकट संबंध आला. यात त्यांना माझी योग्यता चांगली कळून आली.

पुढे (इंग्लंडहून) येणाऱ्या मिशनरी बायांकडे ख्रिस्ती यांनी माझी शिफारस केली. तीवरून मला त्यांना शिकवावयाचे काम मिळून त्यात मला वेतन चांगले मिळू लागले. असे काम मिळाल्यावरून मी वांद्रे व पुढे दादर येथून सकाळी निघून संध्याकाळपर्यंत कामात गुंतलेला असे. माझा जेवणाचा डबा मी शाळेत मागवीत असे. असे कष्ट करून मी जेमतेम प्रपंच भागवीत असे.

माझ्या वडिलांस म्हातारपण येऊन त्यांच्या हातून काही एक काम होईनासे झाले होते. ते १८९५ साली वारले. माझा एक भाऊ सीताराम हा काही शिकत नाहीसे पाहून त्याला माझे परममान्य स्नेही श्रीमंत लक्ष्मण पांडुरंग नागवेकर यांच्या बुकांच्या दुकानात ठेवले ते अर्थात अशा उद्देशाने की त्याने आपले इंग्रजी वाढवावे आणि कोठेतरी अधिक किफायतीचे काम धरावे; परंतु त्या दुकानात राहून त्यांच्या अंगात भलतेच चाळे शिरले. आईच्या आग्रहास्तव मी त्याचे लग्न करून दिले. हे कर्ज मी भानू केशव गांगनाईक यांचे काढले आणि मासिक हसा वर सांगितलेले नागवेकर दादा मला ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ नावाचे त्यांचे मासिक चालविण्याबद्दल वेतन देत, त्यातून देत असे.

परंतु ह्याप्रमाणे १८९५ साली लग्न करून दिले, तरी तो सुधारला नाही. दादा

नागवेकर त्याला नेमाने मासिक वेतन देत असत. तरी ते तो जुगार वगैरे खेळण्यात सगळे खलास करीत असे. आईकडे एखादा दामही देत नसे. आई ही गोष्ट मला कळू देत नसे. पुढे आई वारल्यावर आम्ही सगळी प्लेगच्या कारणाने गावी जाऊन बरेच दिवस तेथे राहिलो. प्लेगचा जोर कमी झाल्यावर मी तेवढा एकटा मुंबईस आलो आणि सीतारामास सगळ्या कुटुंबाबरोबर गावीच ठेवून दिले; कारण त्याला त्यावेळी काही धंदा नव्हता.

पुढे सगळ्या कुटुंबाला मुंबईस आणले आणि सीतारामाला म्युनिसिपालिटीत लावून दिले. तेथे माझे मित्र व सहाध्यायी शंकरराव रांगणेकर यांच्या कृपेने पहिल्याने त्याला वार्ड क्लार्कची नोकरी मिळाली; पांतु तेथे तीस चाळीस रुपये वेतनापैकी अधिक रुपये त्यांनी माझ्या हाती कधी दिले नाहीत. याप्रमाणे त्याचा व त्याच्या बायकोच्या निर्वाहाचा बोजा बहुतेक माझ्यावरच पडू लागला. हा असा प्रकार बरोबर नाही, असे मी त्याला वारंवार सांगितल्यावरून तो एके दिवशी मला काही एक न सांगता बायकोसह निघून जाऊन आपल्या सासूच्या भावाच्या आश्रयाने राहू लागला. तो मजकळून जाण्यावरीं त्याच्या बायकोचे बाळंतपण माझ्या बिञ्छाडी झाले. त्यावेळी त्याने अवघे रु. ५ आपल्या पगारापैकी दिले होते. यावरून माझे ओळे हलके करण्याची त्याची बुद्धी कशा प्रकारची होती हे दिसून येर्इल!

माझा दुसरा एक भाऊ होता. त्याचे नाव नारायण. हा एवढा बेउपकारी नव्हता; परंतु तो शाळेत शिकत असता क्षय रोगाने निवर्तला. मला गायकवाड सरकारकडून फ्रान्सचा जुना इतिहास लिहिल्याबद्दल रु. ५०० मिळाले. त्यावेळी हा हयात होता. मला ग्रंथ लिहिल्याबद्दल एवढे मोठे बक्षीस मिळाल्याबद्दल त्याला मोठा हर्ष झाला. त्यावेळी तो आजारी होता. तो त्यावेळी म्हणाला, की मी बरा होईन तर चांगला अभ्यास करून बी. ऐ., एल्‌एल्. बी. होईन आणि विकिली करावयास लागून दादाला नोकरीची दगदग सोडून देऊन ग्रंथ लिहीत रहा, असे सांगेन; परंतु तो त्या रोगातून बरा झाला नाही. तो मोठा बुद्धिमान होता. तो परीक्षा पास होऊन मला मदत करण्यास खात्रीने झाटला असता. ह्याप्रमाणे ह्या दोघा भावांकडून मला काही एक मदत झाली नाही. सगळा प्रपंच मला सांभाळावा लागला.

जंक्सन व जगद्वृत्त—

शिकवण्या शिकवण्याची दगदग वरच्यासारखे पुस्तके लिहावयास मिळाली तरी फारशी सुटत नाही. पुढे १९०८ साली मला ‘जगद्वृत्त’ नावाचे वर्तमानपत्र चालवावयास

सात वर्षे मिळाले. तेव्हा मात्र ही दगदग करावी लागली नाही. ‘अँडब्होकेट ऑफ इंडिया’ या इंग्रजी पत्राचे मालक गॉडन म्हणून एक इंग्रजी गृहस्थ होते. त्यांच्याकडे माझे परममित्र नारायणराव गोविंद पवार^१ व त्यांच्या छापखान्यात सुपरिनेन्डन्टचे काम करणारे माझे सन्मान्य मित्र यशवंतराव तानाजी माणगावकर^२ जे हल्ली घाल्हेर संस्थानातील अलिजा दरबार प्रेसचे मैनेजर आहेत, यांनी माझी शिफारस केल्यावरून मला ‘जगद्वृत्त’ नावाचे पत्र चालवावयास मिळाले. हे काम मी माझी शाळेची नोकरी सांभाळून करीत असे. पत्राला लागणारा मजकूर मी घरून लिहून पाठवीत असे. त्याची सगळी व्यवस्था मि. रामराव बाळकृष्ण कीर्तिकर नावाचा एक माझा मित्र मी माझ्या मदतीस म्हणून घेतला होता, तो पाहत असे. शाळा सुटली म्हणजे मी छापखान्यात जाऊन व्यवस्था पाहत असे. सात वाजेपर्यंत बसत असे.

सरकारला ह्यावेळी एक मराठी पत्र त्यांच्या पक्षाचे असे हवे होते. त्याने हे पत्र आपल्या तर्फेने लेख लिहील असे मानून वर्षाला रु. १५,००० मालकास द्यावे, असे ठरविले. अशा कारणाने गॉडनसाहेबांनी हे पत्र चालविण्याचे कबूल केले. तरी मी ते चालविण्याचे काम पत्करले तेव्हा गॉडनरसाहेबांपाशी असा करार केला की, माझ्या देशाच्याविरुद्ध असे मी काही एक लिहिणार नाही. अमुक असा मजकूर पत्रात छापावा असे सांगितल्यास तो माझ्या देशाच्या हिताविरुद्ध असला तर तो मी ह्या पत्रात छापू देणार नाही. देशाशी विरोध करून माझे पोट जाळावयास मी तयार होणार नाही. ह्या माझ्या अटी मि. गॉडनरसाहेबांना कबूल झाल्या व सरकारी अधिकाऱ्यासही त्या पसंत झाल्या होत्या असे दिसते; कारण सात वर्षांच्या अवकाशात माझ्या इच्छेविरुद्ध कोणताही मजकूर सरकारकडून किंवा मि. गॉडनकडून प्रसिद्ध करण्याविषयी मला कधीही सांगणे आले नाही. पत्राच्या प्रत्येक अंकात काय काय येत असे ते मी प्रत्येक शनिवारी गॉडनरसाहेबांना कळवीत असे. तरी त्यांच्याकडूनही कोणत्याही बाबतीत नापंसती प्रदर्शित होत नसे.

हे पत्र सरकारच्या आश्रयाने प्रसिद्ध होत असे. एवढ्यावरून काही वर्तमानपत्रे त्याच्यासंबंधाने विरुद्ध टीका करीत असत; पण त्यातल्या कोणत्याही गृहस्थाच्याविरुद्ध मी कधी लिहीत नसे. नाही म्हणायला माझ्या दोन लेखांवर त्यांनी मोठा गहजब करून सोडला. या सुमारास नाशिकचे कलेक्टर मि. जॅक्सन यांचा खून होऊन त्यासंबंधीची चौकशी सुरु झाली. त्यावेळी मी दोन लेख लिहिले. ते ब्राह्मण पत्रकारांना मुळी आवडले नाहीत. त्यांनी त्याबद्दल मोठे काहूर माजविले. कायदे कौन्सिलात याबाबत प्रश्न विचारावयास लाविला. वरिष्ठ कायदे कौन्सिलातही त्यांनी प्रश्न विचारला.

इतक्याने तृप्त न होऊन त्यांनी पार्लमेंटातही प्रश्न विचारला. त्यावर मुंबई सरकारकडे जाब मागितला. तेव्हा मात्र गॉर्डनरसाहेबांना सरकारकडून ताकीद आली की, एखाद्या जातीविरुद्ध लिहिणे सरकारला इतःपर आवडणार नाही.

यावेळी गॉर्डनरसाहेब विलायतेस जावयास निघाले होते. त्यांनी प्रायव्हेट सेक्रेटरीला विचारले की, यापासून सरकारी मदतीला व लेखकाला काही धक्का आहे काय? त्यावर त्याला असे आश्वासन आले की, त्याने विलायतेस खुशाल निघून जावे. सरकारी मदतीला धक्का पोहोचणार नाही व लेखकाला नुसती ताकीद मिळेल. मला हा जबाब त्यांनी कळविला आणि ह्यापुढे जपून लिहावयास सांगितले. मी त्यांना असे सांगितले की, सरकारने याबाबत काही जाब विचारल्यास तो देण्यास मी तयार आहे, तुम्ही खुशाल विलायतेस जावे.

पुढे रीतीप्रमाणे सरकारातून ताकीदपत्र आले, तेव्हा मी प्रायव्हेट सेक्रेटरीला भेटून या गोष्टीचा खुलासा करण्याचे ठरवून तेव्हाच प्रायव्हेट सेक्रेटरी यांस पत्र लिहिले आणि त्यांच्या अनुकूल जबाबाची वाट न पाहता महाबळेश्वरास भेटीस गेलो. त्या अधिकाऱ्यांनी मला भेट देऊन माझ्याशी पुष्कळ वेळपर्यंत मोकळ्या मनाने भाषण केले. माझे बोलणे त्यांना पटलेसे दिसले; कारण मी निघते वेळी त्यांनी उटून मला शेकहऱ्णंद दिला. इतकेच नव्हे तर ते मला पोहोचवीत खाली कंपाउन्डाबाहेर माझा टांगा उभा होता, तेथर्पर्यंत आले. शेवटी त्यांनी असे म्हटले की, तुमच्या आजच्या भाषणाने आम्हाला बन्याच नव्या; पण खन्या गोष्टी कळल्या.

यानंतर आम्हाला आमची ठरलेली मदत बरोबर मिळत जाऊन आम्हांस सरकारी अधिकाऱ्यांकडून कोणत्याही प्रकारचा निषेध किवा ठपका मिळाला नाही. हे पाहून गॉर्डनसाहेबांस मोठे समाधान वाटून माझ्याविषयी त्यांच्या मनात अतिशयित आदर वाटू लागला. ते मला आपल्या बरोबरीचा मान देत असत.

आता येथे माझ्या ब्राह्मणबंधूंचा माझ्या लेखावरून माझ्यावर झालेल्या रोषाचे कारण येथे सांगणे अत्यंत इष्ट होय. जॅक्सन साहेबांच्या खुनावरून उघडकीस आलेल्या कटात एक वेडगळ मारवाड्याशिवाय इतर सारे चित्पावन ब्राह्मण होते. ही गोष्ट पहिल्याने मी उघडकीस आणून तिच्यावरून मी अशी टीका केली की, पेशव्याकडची राजसत्ता गेल्यामुळे चित्पावन ब्राह्मण जे पेशव्यांचे ज्ञातीबांधव त्यांना विशेष वाईट वाटत आहे. ब्रिटिशांशी साधेल त्या मागाने विरोध करण्यास ते तयार असावे हे साहजिक आहे. त्यांना हा तर्क न आवडून त्यांनी माझ्यावर दात ओठ चावले; परंतु

माझे म्हणणे खोटे आहे, असे सप्रमाण सिद्ध करण्याचा एकानेही प्रयत्न केला नाही. आता हे खरे की हा तर्क केला तो चुकीचा नसला, तर तो करणे बरोबर नव्हते. हा विरोध विनाकारण माजविल्याबद्दल मला आता वाईट वाटते.

हे पत्र मला चालविष्ण्यास मिळाल्यामुळे मला बन्याच गोष्टी करिता आल्या. एक अशी की सामाजिक सुधारणेसंबंधांचे स्पष्ट व तात्त्विक विचार मला प्रकट करिता आले. ते पुराणवादी जनांस आवडले नाहीत. तरी आमचे प्रजापालनदक्ष व विवेकशाली महाराज श्रीमंत सयाजीराव^८ यांना ते आवडले. याची साक्ष अशी आहे की, श्रीमंतांनी मि. गॉर्डन याला तत्संबंधाने स्तुतिपर पत्र लिहून हे लेख कोण लिहीत आहे, असे विचारले. गॉर्डनसाहेबांनी माझे नाव सांगण्यास काही हरकत आहे की काय असे विचारले होते. हे लेख आणखी एका मोठ्या समाजसुधारकाला आवडल्याचा पुरावा आहे. तो अशा तशाचा नव्हे तर प्रत्यक्ष न्यायमूर्ती चंदावरकर^९ बी. ए., एल.एल. बी. यांचा होता. ह्या विद्वद्यांनी मि. गॉर्डनसाहेबांना ही लेख मालिका प्रसिद्ध होत असल्याबद्दल आभारप्रदर्शन पत्र लिहिले होते. त्यानंतर माझी त्यांची भेट झाली, तेव्हा त्यांनी आपली पसंती स्पष्टपणे बोलून दाखविली होती. ही त्यांची पसंती उत्तेजनकारक होती.

ही लेखमाला मी बहुतेक जपून ठेविली आहे; परंतु ती स्वतंत्र पुस्तकाच्या रूपाने प्रसिद्ध करण्याचा योग आला नाही. आणखी असे की, हे लेख थोर विभूतीस पसंत वाटले असूनही ते पुढे लिहू नये, असे मालकांनी मला सांगितल्यावरून ते अर्धवट राहिले आहेत. हे लेख पुराणप्रिय लोकांस नाखूश करणारे असल्यामुळे मि. गॉर्डन यांनी ते बंद करण्यास सांगितले असावे.

ह्या पत्रात काही थोर पुरुषांची त्रोटक चरित्रे लिहिण्याची मला मालकांकडून सूचना झाली. तिचा फायदा घेऊन आमच्या मागासलेल्या वर्गातले जे पुरुष स्वतःच्या कर्तव्यारीने उच्चपदास चढलेले मला दिसले, त्यांची संक्षिप्त चरित्रे मी प्रसिद्ध करण्याचा क्रम सुरु केला होता. ती सगळी जपून ठेवली नाहीत ही माझी मोठी चुकी झाली.

सदरील लेख बंद करणे भाग पडल्यावर मी अर्थशास्त्रावर लेखमाला लिहू लागलो. संपत्तीचे उत्पादन व संपत्तीची वाटणी ही दोन प्रकारे पुरी केल्यावर ही लेखमाला सामान्य वाचकाला कठीण वाटण्याचा संभव दिसल्यावरून तीही मालकानी बंद करविली. त्याचे म्हणणे असे होते की, वर्तमानसार खेरीज पत्रात काहीही देऊ नये; पण सोळा मोठ्या पानांच्या मोठ्या पत्रात बातमी कितीशी देत बसावयाचे हा त्यांना विचार नसे.

असा मतभेद असताही मी माझा अत्यंत आवडता विषय जो नीतीचा त्याच्यावर शेवटपर्यंत लेख लिहिण्याचा क्रम ठेविला होता. हे माझे सगळे लेख माझ्या एका मित्राने केले होते. ते मी माझ्या संग्रही ठेविले आहेत. ते सगळे नीतिबोधावर आहेत. ते मुख्यतः तरुणजनांकरिता असल्यामुळे त्यांना स्वतंत्र पुस्तकांच्या रूपाने प्रसिद्धी मिळणे अत्यंत इष्ट आहे. ते सगळे मिळून अडीचशे अडीचशे पृष्ठांचे सहा ग्रंथ होतील एवढे आहेत.

याशिवाय आणखी आरोग्यशास्त्रावर एका मोठ्या ग्रंथास पुरतील इतके लेख लिहिले होते; पण ते जमवून ठेवण्याची मी खबरदारी घेतली नाही, ही माझी मोठी चुकी झाली आहे. अशीच गोष्ट दुसऱ्या किंत्येक उपयुक्त विषयासंबंधाची झाली आहे. तेव्हा त्यांचा येथे उल्लेख करून चित्ताला विषाद वाटेल असे करून काय अर्थ? याशिवाय आणखी पुष्कळ लेख विविध विषयांवर लिहिले असून ते स्वतंत्र ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाले असते, तर चिरकाल उपयोगी पडण्यासारखे झाले असते; परंतु त्यांचे रक्षण मजकळून घडले नाही.

आता सरकारतर्फे ह्या पत्राला प्रतिवर्षी रु. १५,००० देण्याचा मुख्य उद्देश आपण कसा कारभार करीत आहोत हे सामान्यजनांच्या नजरेस आणून द्यावे हा असावा, असे मानून मी सात वर्षांच्या अवधीत निरनिराळ्या खात्यांसंबंधाने जेवढे रिपोर्ट सरकारने प्रसिद्ध केले, तेवढ्या सान्याचा गोषवारा देण्यास कधी चुकलो नाही, याबद्दल मला सरकारकडून शाबासकी मिळण्याजोगी होती. एकिझक्युटिव कौन्सिलरांनी मला अनेक प्रसंगी तसे बोलूनही दाखविले होते.

मी नीतिबोधमालेचे लेखन लिहीत असता मालकांनी एक वेळ मला असा इशारा दिला की, आपले पत्र लोकांची नीती सुधारण्यासाठी नाही. त्यांना केवळ वर्तमान कळविण्यासाठी आहे. मी असे लोकोपयोगी लेख लिहीत असता त्या संबंधीची नापसंती जेव्हा तेव्हा मालकाकडून प्रकट व्हावी, हे मला रुचले नाही आणि ह्या पत्राशी असलेला संबंध सोडण्याचे मनात आणून दोन वर्षे विनददात प्रपंच चालेल, एवढे रक्कम उदार मित्राच्या साहाय्याने मिळविण्याचा प्रयत्न केला. तो सिद्धीस जाण्याचा संभव दिसताच मी ह्या पत्राचा संबंध सोडून दिला. मि. गॉर्डन यांनी हा संबंध न सोडण्याविषयी बरेच सांगितले; पण उपयुक्त ग्रंथ लिहिण्यात उरलेले आयुष्य घालविण्याचा माझा निर्धार मी सोडला नाही. आता माझ्या संकल्पासंबंधाने पुढे लेखन स्वाध्यायाच्या प्रकरणात विशेष तपशिलाने लिहिले आहे.

बायबलचे भाषांतर :

आता ह्या प्रकरणात आणखी एक मोठी उत्पन्नाची बाब सांगणे इष्ट आहे. ती अशी- येथील बायबल सोसायटीकडून मराठी बायबलच्या दुरुस्तीचे काम काही वर्षे चालले होते. हे काम माझे परममान्य गुरु डॉ. म्याकिकन व दुसरे एकदोन मिशनरी यांच्या हाती होते. त्यांनी वे. शा. सं. त्रिंबकशास्त्री यांना मदतीस घेतले होते. त्यांच्या हातून पहिल्याने नव्या कराराची दुरुस्ती होऊन तो पुन्हा छापण्यात आला.

त्यांनी जुन्या करारातील काही प्रकरणांची दुरुस्ती केल्यावर सदरहू शास्त्री निर्वतले आणि नुसते डॉ. म्याकिकनसाहेब व रे. कॅनन जोशी तेवढे कमिटीवर राहिले. तेव्हा हे जोशीसाहेब म्हणाले की, शास्त्रीबुवांच्या जागी कोणातरी दुसऱ्या शास्त्राची नेमणूक अवश्य केली पाहिजे. केवळ माझ्याच मदतीने काम चांगले होणार नाही. तेव्हा डॉक्टर म्याकिकन साहेबांना माझी आठवण होऊन त्यांनी मला ते काम घेता काय असे विचारले. मी ते तत्काळ पत्करले. त्यांनी मला शास्त्रीबुवांना जे वेतन देत असत, ते देऊ म्हणून सांगितले.

पुढे वेळेचा प्रश्न आला. डॉ. साहेबांना तिसरे प्रहरी दोन अडीच तासांची तेवढी फुरसत ह्या कामाला होती; पण माझे शाळेचे काम साडेचार तास तरी संपत नसे. म्हणून मला दीड वाजताची मधली सुट्टी झाल्यावर मोकळे करावे आणि माझे वेतन आहे, तेच ठेवावे असे त्यांनी आमचे प्रिन्सिपाल कथर्बर्ट यांना सांगितले. ते त्यांना कबूल करावे लागले आणि मी पुढे सतत नऊ वर्षे दीड वाजता सुटून ह्या कामास जाऊ लागलो. हे काम दोन वाजल्यापासून साडेचार पाच वाजत तोपर्यंत करीत असे. म्हणजे अर्थात् शाळेइतकेच ते काम असे तरी वेतन रु. ३५ अधिक मिळू लागले.

दोन-तीन महिने गेल्यावर मी कॅनन जोशांपाशी अशी तक्रार केली की, हे काम फार दगदगीचे व महत्वाचे आहे. तरी मला काही अधिक वेतन मिळवून देण्याची व्यवस्था करावी. त्यांनी ही माझी तक्रार म्याकिकन साहेबांपुढे मांडली. तीत बरेच तथ्य आहे, असे दिसल्यावरून त्यांनी बायबल सोसायटीपुढे अशी शिफारस केली की, मला निदान पन्नास रूपये द्यावे. त्यावेळी त्यांनी माझ्या लायकीविषयी मंडळीला पुष्कळ सांगितले. तेव्हा रे. निकंबे नावाचे एक प्यास्टर उठून म्हणाले की, हा मनुष्य निरीश्वरबादी आहे. त्याला म्याकिकनसाहेबांनी असा जबाब दिला की, त्याच्या खाजगी मतांशी आपणाला काय कर्तव्य आहे. त्याला खिस्तीशास्त्राचे ज्ञान उत्तम असल्यामुळे व त्याची मदत आम्हाला बहुमोल आहे. यानंतर मला पन्नास रूपये मिळू लागले.

पुढे म्याकिकन साहेब हे आपले काम आटपून स्वदेशी गेल्यावर काही काम माझ्या मदतीने पुन्हा पाहून छापावयाचे राहिले होते. ते करावयासाठी रे. मि. डग्लस, रे. मि. एडवर्डस् व कॅनन जोशी यांची एक कमिटी नेमून तिने माझ्या मदतीने हे काम संपवावे, असे ठरले. ह्या कमिटीचे काम मि. डग्लस यांच्या घरी साडेतीन वाजता होत असे. त्या कामावर मला वेळेवर जाता यावे म्हणून रे. मि. कथबर्ट यांच्या शिफारशीने मला गाडीभाडे मिळू लागले. हे काम जवळजवळ दोन वर्षे चालले. ह्याप्रमाणे एकंदर नऊ वर्षे मला शिकवण्या शिकविण्याची दगदग न करिता प्रपंचास पुरे इतके जेमतेम मिळू लागले.

हे काम सुटल्यावर मला मि. कथबर्टसाहेबांनी शाळेच्या पगारात थोडीशी बढती कृपा करून दिली. तेवढ्याचे माझे भागत नसल्यामुळे मला शिकविण्याची व ग्रंथ लेखनाची वगैरे कामे करावी लागली. आणखी हा प्रपंच नीट चालावा म्हणून आणखी काही मित्रांची मदत अजून घ्यावी लागत आहे. तिची हकिकत पुढे देईन. येथे शेवटी एवढेच सांगावयाचे की, माझ्या कोणत्याही बंधूंकडून किंवा मुलांकडून एका छदमाची मदत न घेता हा प्रपंच मी आजपर्यंत जेमतेम चालविला आहे. त्यात मला दोन-तीन महामनस्क मित्रांची मदत झाली आहे. तिचा उल्लेख मी पुढे करीन.

संदर्भ टिपा-

१. केहीमकर हांगीम शेमोएल (साम्युएल) (१८३१-१९०८) : वडील मिशनच्या मराठी शाळांचे इन्स्प्रेक्टर होते. हाईमसाहेबांचे मराठी शिक्षण अलिबाग येथे. नंतर त्यांनी मिलिटरी खात्यात नोकरी केली. १८७८ साली निवृत्त झाले. त्यांचे ध्येय : शिक्षण प्रसार व अध्यापन. त्यांनी १८५३ च्या जूनमध्ये बेने इसायल सोसायटीची स्थापना केली. उद्देश गोरगरीब, आंधळे, पांगळे, विधवा, निराश्रित मुले, गरीब वृद्ध यांना आश्रय देणे. चौदा वर्षे संस्थेचे चिट्ठीस व खजिनदार. ५ जुलै, १८७५ रोजी बेने इसायल परोपकारी मंडळीकडून इसायल शाळेची स्थापना. हाईमसाहेब स्त्री शिक्षणाचे कैवारी, समाजसुधारक, इंग्रजी व मराठी ग्रंथकार, उत्साही, दयावृद्ध निष्ठावंत कार्यकर्ते होते. त्यांच्या पत्नीचे नाव मिल्काबाई, मुलाचे नाव अब्राहम, धाकटा योस्मी जोफेस. इसायली शाळेला पुढे १९३९ पासून सर एली कदुरी हायस्कूल असे नाव देण्यात आले.
२. चिपळूणकर विष्णुशास्त्री (१८५०-१८८२) : पुना हायस्कूल व रत्नागिरी सरकारी हायस्कूल यामध्ये शिक्षकांची नोकरी. १८७४ साली 'निबंधमाला' सुरु केली. तीत न्यायमूर्ती रानडे, लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख व महात्मा फुले यांच्यावर कुत्सित टीका केली. मराठी भाषेतील एक युगप्रवर्तक लेखक. भाषाशैली भावनाप्रधान, तरुणांना कार्यप्रवण केले. अनेक उपयुक्त संस्था काढल्या.
३. मदन जे. आर. : सुवर्णकार समाजातील पहिले कलेक्टर.
४. पेठे, के. वा. : वक्तृत्वसभा, नीतिप्रसारक सभा यांच्या चळवळीतले एक प्रमुख कार्यकर्ते. शिक्षक, वर्तमानपत्रात लेखक.
५. थॉमस एकेमीसचा ग्रंथ : ‘‘इमिटेशन ऑफ खाइस्ट.’’
६. हे पुढे कोलंबो येथे असेसर व कलेक्टर होते.
७. माणगावकर य. ता. (१८७५ - १९४६) : जन्म बेळगाव. प्राथमिक शिक्षण वेंगुले. माध्यमिक शिक्षण एलफिन्स्टन हायस्कूल, मुंबई, उद्योगशील. जगद्वृत्त प्रेम. क्रॉनिकल प्रेस व ग्वालहेरचा अलिजाह प्रेस यामध्ये व्यवस्थापक. मुद्रणकलेतील एक नामांकित व्यक्ती.
८. गायकवाड महाराज सयाजीराव (१८६३-१९३८) : बडोदा संस्थानाचे महाराज, साठ वर्षांहून अधिक राज्य केले. प्रगतीपर विचार, समाजसुधारक, सर्वांगीण सुधारणेचे पुरस्कर्ते, देशभक्त संस्थानिक.
९. चंदावरकर नारायण गणेश (१८५५-१९२३) : न्यायमूर्ती, राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, प्रार्थना समाजाचे एक आधारस्तंभ, धर्मशील समाजसुधारक, अस्पृश्योद्धाराविषयी कळकळ.
- * हे पत्र केळूसकर दसरात नाही.

स्वाध्याय

गरिबीमुळे मला कॉलेजात जाऊन पुढे शिकावयास मिळाले नाही आणि कोठेतरी नोकरी धरावी लागली. कर्मधर्मसंयोगाने नोकरी शाळेची मिळाली. म्हणून मला स्वाध्याय करावयास बराच अवधी मिळू लागला. जे शिक्षण गरिबीमुळे पाठशाळेत मिळणे शक्य नव्हते, ते घरी स्वतः प्रयत्न करून मिळविण्यास काही अडचण नसते. ते मिळविण्याचा अटळ निर्धार मात्र केला पाहिजे. हे मी माझ्या अनुभवावरून सांगू शकतो. हा माझा निर्धार शेवटपर्यंत अढळ राहिला याचे मला समाधान वाटते.

नोकरी सांभाळून व अपुन्या वेतनात खाजगी शिकवण्या शिकवून भर घालणे प्राप्त होत होते. तरी वेळात वेळ काढून काही तरी वाचीत राहण्याचा माझा संकल्प माझ्या मित्रांना व ओळखीच्यांना हास्यास्पद वाटत असे; पण माझ्याठारी ज्ञानप्राप्तीची लालसा प्रबळ असल्याकारणाने लोकांच्या थड्डेची किंवा टीकेची मी मुळी पर्वा करीत नसे.

चालताना, प्रवासात व बागेत वाचन—

मी जाई तेथे माझ्यापाशी पुस्तक असे. शाळेत थोडीशी फुरसत मिळाली की, मी पुस्तक उघडून वाचीत असे. सूर्योदयापासून सूर्यस्तापर्यंत निसर्गदत्त प्रकाशाचा मी वाचनाकडे उपयोग करीत असे. शाळेच्या कामात कुचराई न करिता गणिताच्या वगैरे वेळी जो अल्पस्वल्प अवधी मिळे तो मी वाचनात घालवी. कमी रहदारीच्या स्त्यातून शिकवण्या वगैरे शिकवावयास जाताना मी वाचीत जात असे. ग्रांटरोडजवळ मिशनरी लोकांचे एक ठाणे आहे. तेथे राहणाऱ्या मिशनरी बायांना शिकवावयाचे काम मला मिळे, तेहा मी वांद्र्याहून व नंतर दादरवरून पहाटेच्या गाडीने चर्नरोडच्या स्टेशनावर उतरून समुद्रावरून उइलसन कॉलेजला वळसा घालून ग्रांटरोडकडे वाचीत जात असे. ते इतक्या मंदगातीने की, शिकवणीच्या ठिकाणी बरोबर साडेसात वाजता पोहोचत असे.

वांद्र्यास जाऊन राहण्यापूर्वी मला शिकवण्या मिळत. त्या शिकवावयास जावयाचे ते थेट घरून निघून शिकवणीच्या ठिकाणी मी जात नसे, तर पहाटेस उटून पहिल्याने समुद्रावर जात असे. तेथे दिसू लागताच मी वाचावयास लागत असे आणि तेथून शिकवणीच्या ठिकाणी वाचीत जात असे. रहदारी फार असली तरच पुस्तक बंद करीत असे.

सकाळच्या व संध्याकाळच्या शिकवण्या शिकवावयाच्या नसल्या म्हणजे मी समुद्रावरील चर्नीरोडच्या बागेत जाऊन वाचीत बसे. सकाळचे ऊन बरेच झाले म्हणजे मी एखाद्या झाडाखाली बाकावर बसत असे आणि उन्हाचा ताप होऊ नये म्हणून छत्री उघडून काखेला बांधून ठेवीत असे आणि संध्याकाळचा संधिप्रकाश संपताच पुस्तक बंद करून फेरफटका करीत असे. सुटीच्या दिवशी तर बहुतेक सगळा दिवस बागच माझे घर होत असे. वाटल्यास अशा दिवशी हँगिंग गार्डन, राणीचा बाग, युनिव्हर्सिटी गार्डन किंवा सर्कलमधला बाग येथे जाऊन वाचीत बसत असे. कोठली तरी शांत निर्वेद जागा पाहत असे.

पावसाळ्यात ज्या दिवशी पाऊस जास्त असे, त्या दिवशी वांद्रे येथे जाऊन राहिल्यापासून आगगाडीत बसून वाचीत असे. नेहमीच्या चर्नीरोड स्टेशनवर न उतरता कुलाबा स्टेशनपर्यंत वाचीत असे आणि तेथे न उतरता त्याच गाडीने परत वांद्र्यापर्यंत येत असे; पण पाऊस जोराचा असल्यास तेथे न उतरता पुन्हा त्याच गाडीने कुलाब्यास जात असे. अशा रीतीने बिन्हाड टाळून बाहेर काही होईल तेवढे वाचन करीत असे. गाडीत सदोदित वाचीत राहिल्यामुळे तीत चालू असलेल्या गडबडीचा माझ्या वाचनास काही एक अडथळा येत नसे आणि ग्रंथ समजून लक्षात राहण्यासही मला मुळी कठीण जात नसे. ह्याकारणे यक्किंचितही वेळ न गमावण्याचा मला माझ्या वयाच्या ७० व्या वर्षापर्यंत मी बहुतेक अव्याहत चालविला होता. दृष्टीला मंदता आल्यामुळे तो बराच कमी झाला आणि आता कोणाच्या मदतीवाचून मला कसलेही वाचन होत नाही. ही आपत्ती मला इतर सर्व आपत्तीहून असह्य झाली आहे.

आता हा जो स्वाध्याय मी सन १८८२ पासून १९३० पर्यंत बहुतेक अविरतपणे केला, तो बहुतेक सहेतुक होता. काहीतरी सैरावैरा वाचण्याचा मला नाद नसे. त्यामुळे वर्तमानपत्रांच्या वाचनात माझा वेळ अगदी थोडा जात असे. म्हणून मला जगात काय चालले असे ते दुसऱ्यांच्या तोंडून काय कळे तेवढेच. त्यासाठी निरनिराळी पत्रे धुंडाळीत बसण्यात व्यर्थ वेळ घालविणे मला मुळी पसंत वाटत नसे. वर्तमानपत्रात एखाद्या उपयुक्त विषयांवर ऊहापोह केला असला तर तो मी अवश्य वाची व त्यावरील टीकाही वाची; परंतु असे उपयुक्त विषय आमच्या पत्रात क्वचित कधी यावयाचे आणि तेही अशा षुष्कळ विचारांनी भरलेले असावयाचे की, ते न वाचणे बरे, असे मला वाटत असे.

माझ्या सुदैवाने मला सखाराम पडवेकर नावाच्या विद्वान गृहस्थाच्या संगतीचा योग केवळ विद्यार्थीदेशेत घडला. मी सहाव्या इयत्तेत असता त्याने मला एक उत्तम पुस्तक

दाखविले. ते How to get on in the World ह्या नावाचे होते. त्यातला काही भाग मी मोठ्या उत्साहाने वाचला. त्या ग्रंथाची भाषा फार प्रौढ व गहन शब्दप्रचुर होती. तरी मी सुटीच्या दिवसांत तो ग्रंथ लावून लावून वाचीत असे. कोशातून शब्द काढून अर्थ लावण्याचा मी कधीही आळस करीत नसे. हावरून मला बोधपर ग्रंथवाचनाची गोडी अतिशयित लागली. यापूर्वी गोविंद विष्णूच्या शाळेत चौथी इयत्ता शिकत असता इंग्रजी वाचनासाठी Moral Class Book नावाचे एक चांगले बोधपर पुस्तक लाविले होते. त्यातला थोडासा भाग वर्गात वाचल्यावर मला ती शाळा सोडून गावी जावे लागले. तेव्हा तेथे सावंतवाडीच्या शाळेत जाण्यापूर्वी बरेच दिवस मला घरी राहावे लागले. ते दिवस मी व्यर्थ घालविले नाहीत. सकाळ संध्याकाळ हे नीतीवरील पुस्तक मी स्वतः लावून लावून वाचीत असे. शब्द अडत ते कोशात पाहून चोपडीवर लिहून ठेवी. येणेप्रमाणे ते सगळे पुस्तक मी वाचून काढले आणि त्यातील सुंदर वचने मी पाठ केली.

खरे पाहता हा माझ्या स्वाध्यायाचा आरंभ होय. पुढे मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला बसल्यावर माझ्या स्वाध्यायास आरंभ झाला. तो असा : मला त्या परीक्षेत इंग्रजीच्या कच्चेपणामुळे यश होणार नाही असे वाटले. इतर विषयांची मला मुळी भीती नव्हती. म्हणून मी असा निर्धार केला की, पुढील सहा महिने एक सारखा नुसत्या इंग्रजीचा अभ्यास करावयाचा. ह्या उद्देशाने मी Getting on in the World नावाचे इंग्रजी पुस्तक वाचण्यास आरंभ केला. ह्या पुस्तकाची भाषा उत्तम असून कठीण शब्दांनी भरलेली होती. प्रत्येक कठीण शब्द चोपडीत उत्तरून घेऊन कोशात पाहून त्याला योग्य मराठी शब्द अर्थ संदर्भावर ठरवून लिहून ठेवी. अशा क्रमाने परीक्षेचा निकाल लागेपर्यंत रात्रिंदिवस ते पुस्तक वाचून काढलेले शब्द घोकीत असे. ह्या मेहनतीमुळे मला तापही आला. अशा स्थितीत असता मी पास झाल्याचे कळले तेव्हा हा रात्रिंदिवस अभ्यास करण्याचा नियम जरा ढिला पडला. तरी तो अगदी बंद असा कधीच केला नाही. घेतलेले पुस्तक संपल्यावर मी त्याचा दुसरा भाग पैदा करून तोही वाचून काढला. या ग्रंथातला बोध मला अतिशयित अमोल वाटला.

बोधपर ग्रंथ—

मी असा विचार केला की, अशीच दुसरी बोधपर पुस्तके वाचून इंग्रजीचे व व्यवहाराचे ज्ञान संपादन करावे. ह्या प्रकारची पुस्तके इंग्रजी भाषेत शेकडो आहेत आणि त्यातली बरीच पुस्तके जुने ग्रंथ विकणारांच्या दुकानात थोडक्या किमतीस

मिळत. ती मी एकामागून एक विकत घेऊन वाचली. चार-सहा आणे खर्चून अशी बोधाची पुस्तके मिळण्याची सोय असावी हे ज्ञानेच्छू मनुष्याचे मोठेच भाग्य होय. पुष्कळ व काल्पनिक गोर्टींची पुस्तके वाचून तारुण्यातला काळ व्यर्थ घालविणे मला मुळी रुचत नसे.

कादंबन्या व कहाण्या वाचावयाचा काळ म्हातारपण होय, असे माझे मत आहे. तरुण वयात कादंबन्यापेक्षा चरित्रग्रंथ वाचणे अत्यंत इष्ट होय आणि त्यातल्या कथा काल्पनिक नसल्यामुळे त्या फारच मजेदार व अनुकरणीय वाटतात. इंग्रजीत थोर पुरुषांची चरित्रे चांगल्या भाषेत चांगल्या ग्रंथकारांनी लिहिलेली पुष्कळ आहेत. ती सोडून त्यातल्या कादंबन्या वाचण्यात वेळ घालविणे तरुणजनास मुळी उपयोगाचे नाही. त्यांचे पूर्ववय, प्रपंच मार्गदर्शक व जीवितासाफल्यदर्शक बोध ज्या ग्रंथात असतो, अशी पुस्तके वाचण्यातच गेले पाहिजे. द्रव्यार्जनास उपयोगी पडणारी विद्या संपादन करून तीत अधिकाधिक प्रवीण होण्यासाठी झटणे व संसारात योग्य रीतीने कसे वागावे याचे ज्ञान मिळविणे हे तरुण जनांचे आद्य कर्तव्य होय. हे बोधपर व ज्ञानवर्धक ग्रंथ वाचून प्राप्त होते. हे ध्येय मनापुढे ठेवून मी स्वाध्यायास सुरुवात केली.

परीक्षा पास झाल्यावर नोकरी लागेपर्यंत बोधपर ग्रंथ वाचण्याचा क्रम मी नेटाने ठरविले; परंतु पुढे माझे पहिले धनी मे. हाईमसाहेब यांच्या सूचनेवरून मी मराठी वाचण्याचा धडाका सुरू केला. असे करिता करिता माझ्या मनात असे आले की, उपयुक्त ग्रंथ उत्तम भाषेत लिहिण्याचे सामर्थ्य आपल्या ठायी यावे. ह्यासाठी आपण मराठी भाषेचे ज्ञान चांगले मिळवावे. ह्या उद्देशाने मी मराठी भाषेतले उत्तम ग्रंथ मिळवून त्यांची पारायणे करण्याचा घोशा श्रमपूर्वक चालविला. मी वेंगुल्यांकिडचा असल्याकारणाने माझ्या भाषेत निसर्गसिद्ध दोष होते. ते घालविण्यास मी मनापासून झटलो. कित्येक शब्द व भाषाप्रयोग मी लहान चोपडी जवळ वागवून तीत टिपून ठेवीत असे. अशा पुष्कळ चोपड्या भरून गेल्या. त्या खिंशात वागवून संधी सापडली की त्या पुनः पुनः वाचून ठेवी. हा क्रम नेटाने चालविलेला पाहून माझे कित्येक हितचिंतक मित्र मला म्हणत की, मराठी भाषेचा असा अभ्यास करण्यात काही अर्थ नाही. हा असा अभ्यास इंग्रजी भाषेचा केल्यास काही तरी फायदा होण्याचा संभव आहे, असे ते म्हणत.

तथापि माझा खरा उद्देश मी त्यांना सांगत नसे; कारण तो ऐकून ते मला हसले असते; परंतु ह्या स्वाध्यायाचा उपयोग मला कसा झाला व तेणेकरून मला लोकसेवेस

कसे समर्थ होता आले ते पुढे निर्दर्शनास आले. ह्याप्रमाणे मी मराठी भाषेचा अभ्यास चालू ठेविला होता, तरी उपयुक्त इंग्लिश ग्रंथांचे वाचन मी सोडले नव्हते. घरी मराठी वाचावे आणि बाहेर इंग्रजी वाचावे, असा क्रम मी इस्त्रायली शाळेत होतो तोपर्यंत चालविला होता. एवढ्या अवधीत मला मराठी भाषा चांगली येऊ लागून तीत लेख लिहिण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले; तसेच मला शुद्ध मराठी भाषेत बोलण्याची शक्ती आली.

डॉ. वुइल्सनच्या शाळेत नोकरी लागल्यावर मला पुष्कळ वेळ मिळू लागला. तेव्हा मी वकिलीचा अभ्यास सुरु केला. मला यावेळी इंग्रजी भाषा विशेष चांगली येऊ लागल्यामुळे वकिलीवरच्या ग्रंथाचा अर्थ समजण्यास अडचण पडली नाही. निवेद्यपणे अभ्यास करिता यावा म्हणून मी माझ्या मित्रांच्या सोबतीने एक खोली भाड्याने घेऊन इस्त्रायली शाळेत नोकरी लागल्यापासून राहिलो होतो. माझ्याबरोबर माझे एक दातार नावाचे मित्र वकिलीचा अभ्यास करीत असत. हे मित्र पुढे आपली शिक्षकाची नोकरी सोडून एक-दोन शिकवण्या तेवढ्या शिकवू लागले. त्यांचे बंधू भिक्षुकी करीत. त्यामुळे त्यांच्या थोड्या उत्पन्नाचे निर्वाह भागे; परंतु माझी गोष्ट तशी नव्हती. मला शाळेत काम करून आणखी एक-दोन शिकवण्या लागत असत. तरी पहाटेस उटून व रात्री बराच वेळ जागून मी अभ्यास करीत असे. यामुळे माझा अभ्यास मंदगतीने चाले. तरी हा अभ्यास तीन साढेतीन वर्षे मी मोठ्या नेटाने चालविला. एवढ्या अवधीत मी ‘इक्विटी’ व ‘महॉमेडन लॉ’ हे दोन ग्रंथ खेरीज करून बाकीचे सगळे एक वेळ वाचले आणि हिंदू लॉ व एन्हिडन्स यावरील ग्रंथ दोनदा वाचले. कायद्याचा तात्त्विक अभ्यास मार्कचा त्या विषयावरील ग्रंथ व ब्रूमची लिगल प्रमेये वगैरे ग्रंथांच्या साहाय्याने केला.

ह्या विषयाचा अभ्यास मी १८९० साली सोडला. ह्या वर्षी २५० उमेदवार परीक्षेला बसले होते. त्यातले अवघे १० पास झाले. या परीक्षेला बसलेल्या विद्यार्थ्यांपैकी जे कित्येक मला माहीत होते, त्यांपैकी पाच-सहाजण, सात-सात, आठ-आठ वर्षे वाच्या करीत होते आणि ते दुसऱ्या कोणताही उद्योग न करिता केवळ कायद्याचाच अभ्यास करीत होते. हे पाहून मी मनात म्हटले की, दिवसाचा सगळा वेळ प्रपंचासाठी खपणाऱ्या माझ्यासारख्याला ही परीक्षा असाध्य आहे, तरी तिच्यासाठी खपण्यात काही एक अर्थ नाही. आपला हेतू जो ग्रंथ लिहिण्याचा त्याच्याच सिद्धीच्या मागे आपण लागावे हे बेरे. असा विचार करून मी हा मार्ग सोडून दिला.

नीतिशास्त्र व समाजशास्त्र

हे कायद्याचे व विशेषतः त्याच्या तात्त्विक सिद्धांताचे अध्ययन करीत असता माझे लक्ष नीतिशास्त्र व समाजशास्त्र ह्या विषयांकडे विशेष रीतीने गेले आणि यानंतर मी पहिल्याने समाजशास्त्राचे अध्ययन सुरु केले. बकल^१ नामक मोठ्या विद्वान पुरुषाचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ जो सुधारणेचा इतिहास, तो मी साद्यांत वाचला. हा अप्रतिम ग्रंथ मी दोन वेळा वाचला. नंतर फ्रांसचा अतिप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ कॉमेट^२ याचे ‘पॉझिटिविज्म’ वरचा ग्रंथ वाचला, याचीही दोन पारायणे केली. ह्यानंतर हर्बर्ट स्पेन्सर^३ या तत्त्वशिरोमणीचे ग्रंथ मी वाचले, त्यात त्यांच्या नीतिशास्त्रावरील ग्रंथांनी माझे मन इतके वेधले की, मी त्याची दोन पारायणे करून आणखी ह्याच विषयावर दुसरे अनेक ग्रंथ वाचण्याकडे माझी प्रवृत्ती होऊन हा नीतिशास्त्राचा विषय माझा जन्माचा आवडता झाला.

नीतिशास्त्र विषयावर इंग्लिश भाषेत प्रसिद्ध झालेले मुख्य ग्रंथ मी विकत घेऊन वाचले. त्याशिवाय आणखी रॉयल एशिआटिक लायब्ररीत ह्या विषयावर असलेले बहुतेक ग्रंथ मी वाचले. ह्या विषयाची आवड लहानपणी ‘मॉरल क्लास बुक’ नावाचे पुस्तक स्वतः साद्यांत वाचल्यापासून माझ्या हृदयात उत्पन्न झाली होती आणि पुढे १८८२ साली नीतिप्रसारक मंडळी नावाची एक संस्था माझे परममित्र सिमिअन बेन्जामिन^४ नावाच्या इस्त्रायल गृहस्थाने स्थापन केली. तीत मी सामील होऊन त्यांनी काढलेल्या ‘नित्युपदेशक’ नावाचे मासिक पुस्तकात ते लिहू लागले, तेब्हापासून ह्या विषयाचे महत्त्व मला फार वाटू लागले होते. नीतिशास्त्र विषयाचा हा आदर व महत्त्व माझ्या मनातून कधीही कमी झाले नाही. हा आदर उत्तरोत्तर वाढतच गेला आहे. आज माझ्या संग्रही वाचून ठेवलेले जेवढे नीतिग्रंथ आहेत तितके क्वचितच कोणा गृहस्थाकडे किंवा एक-दोन मोठ्या लायब्रन्यांखेरीज कोणाकडे असतील. त्यातल्या कित्येक ग्रंथांची मी तीन-तीन, चार-चार पारायणे केलेली आहेत.

युरोपात सॉक्रेटिसने^५ पहिल्याने ग्रीकभाषेत नीतिशास्त्राचे प्रणयन केले, तेब्हापासून ह्या शास्त्राचे स्वतंत्रपणे प्रणयन करण्याचा प्रघात सुरु झाला आणि त्याला धर्माचा आधार सांगण्याचा प्रघात बंद पडला. देवाने मानवांना धर्मग्रंथाद्वारे जो सदाचार सांगितला, तेवढ्याच्या आधाराने त्याने आपले आचरण ठेवावे म्हणजे त्याच्यावर देवाची कृपा होऊन त्याला मोक्ष प्राप्ती होईल, असे प्रतिपादन करणारांना स्वतंत्र नीतिशास्त्राचे प्रणयन पसंत वाट नाही. अशाच्या मते स्वतंत्र नीतिशास्त्राचे अस्तित्व शक्य नाही; कारण उघडच आहे की, जगात शेकडो धर्मग्रंथ असून त्यात भिन्नभिन्न

नित्याचार विहित केले आहेत. त्यांतले काही परस्परविरोधी आहेत. तेव्हा अशा विरोधी आज्ञांचे शास्त्र बसणे सर्वथा अशक्य आहे.

दुसरे कित्येक तत्वज्ञ नीतिशास्त्राची उत्पत्ती मनुष्याच्या उपजत स्फूर्तीवर अवलंबून आहे, असे प्रतिपादन करतात; परंतु ही उपजत बुद्धी सगळ्यांची सारखी नसते, असा अनुभव आहे. यास्तव नीतिशास्त्राचा हा आधार केवळ लटका आहे. तो विवेकशुद्ध नव्हे. यांच्या पोटी दुसरे अनेक नीतिशास्त्राचे प्रणेते आहेत. त्यांचा येथे उल्लेख न करिता जी पद्धती मला मान्य झाली आहे, तिचाच एवढा येथे उल्लेख करितो. मानवी प्रपंचाला खरी मार्गदर्शक अशी जी अनेक शास्त्रे त्यांचे प्रणयन ज्या पद्धतीने झाले आहे त्याच पद्धतीने नीतिशास्त्र प्रणित झाले. तरच ते विश्वसनीय व प्रगतिपर असावयाचे असे कित्येक नीतिशास्त्र प्रणेत्यांनी प्रतिपादन करून आपल्या शास्त्रपद्धतीचा प्रचार केला आहे. अशा विचारपद्धतीने जे नीतिग्रंथ निर्माण झाले आहेत ते मला मान्य आहेत आणि अशाच ग्रंथांचे मी पुन्हा पुन्हा अध्ययन करीत असतो. ह्या विचारपद्धतीचा आधार कार्यकारण मीमांसेवर आहे. ह्याच मीमांसेने सर्व शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. असो.

नीतिशिक्षण स्वतंत्रपणे देण्याचा उद्योग इंग्लंडात व अमेरिकेत काही नीतिशिक्षण संस्थानी आज बरीच वर्षे चालविला आहे. यासाठी त्यांनी पुष्कळ वाड्मय प्रसिद्ध केले आहे, त्यापैकी बरेच पैदा करून मी वाचले आहे. मुख्यतः गुल्ड नामक नीतिशिक्षकाच्या एतद्विषयक बहुतेक सगळ्या पुस्तकाचा संग्रह मी केला आहे.

सिमिअन व फ्री थिंकर—

इमायली शाळेत लागल्यावर तेथे एका मराठी शिक्षकाची आणि माझी मैत्री झाली. त्याचे नाव सखाराम विश्राम राजवडकर. याची सिमिअन बेन्जामिन यांशी ओळख होती. त्यांच्याकडे एक पत्रक त्याने मला वाचावयास आणून दिले. ते मी वाचले. तेव्हा धर्म सोडून स्वतंत्रपणे विचार करणारे लोक आहेत, असे मला कळून आले. त्यांना ‘फ्री थिंकर’ म्हणतात. मि. सिमिअन यांजकडे अशा गृहस्थाचे पुष्कळ ग्रंथ होते. त्यांनी १८८२ साली डिसेंबर महिन्यात ‘नीतिप्रसारक मंडळी’ नावाची संस्था स्थापन करून सदरीलसारख्या विषयावर वादविवाद चालविला होता. या संस्थेत मी सामील झालो. तिच्या सभाना त्या वेळचे कित्येक सत्यजिज्ञासू येत असत. मी त्यावेळी त्यांच्या वादविवादाचा नुसता श्रोता होतो. मी सखाराम राजवडकरांच्या शिफारशीने मि. सिमिअन यांची ओळख करून घेतली.

मी सिमिअन यांच्याकडचे बरेच स्वतंत्र विचारांचे वाडमय (Free thought literature) वाचले. त्यात विशेषतः चार्लस ब्रॅडलार्ड व अॅनी बेझन्टॉय यांचे ग्रंथ मला फार आवडले आणि तेव्हापासून माझी देव व धर्म यावरील श्रद्धा साफ नाहीशी झाली. आणि अशा विषयांना परिषोक्त ग्रंथ वाचण्याकडे माझी प्रवृत्ती अधिकाधिक झाली. त्यामुळे जॉन स्टुअर्ट मिल, हर्बर्ट स्पेन्सर वगैरे अति विख्यात तत्त्वज्ञांचे ग्रंथ मी मनःपूर्वक वाचले. त्यांच्या कित्येक ग्रंथांची मी अनेक पारायणे केली. स्पेन्सर साहेबांच्या ‘डेटा ऑफ एथिक्स’ नावाचा ग्रंथ मला अतिशयित आवडून त्याची अनेक पारायणे केली आणि तो नीतिशास्त्रावरील अत्युत्तम ग्रंथ असल्या कारणाने त्या शास्त्राच्या अभ्यासाला त्याची उत्तम मदत झाली आणि स्पेन्सर साहेबांच्या नीतिशास्त्रावरील साध्यांत वाडमयाचा मी मनःपूर्वक अभ्यास केला.

त्याचप्रमाणेच बेनसाहेबांचे मानसशास्त्र व नीतिशास्त्र ह्यांवरील ग्रंथ मी वाचले. या ग्रंथकाराचा शिक्षणशास्त्रावरील ग्रंथाचा मी मनापासून अभ्यास केला. ह्या शिक्षणशास्त्रावर मराठीत एक लहानसा ग्रंथ आहे. तो वाचावयास मि. हाईम साहेबांनी मला सांगितले होते. तो ग्रंथ मी वाचल्यावर त्या विषयावरील स्पेन्सर साहेबांचा, बेनचा व इतर अनेक विद्वान लेखकांचे ग्रंथ वाचून मी माझ्या व्यवसायास लागणारे ज्ञान मिळविले.

शिक्षकाचा धंदा करणाऱ्याला मानसशास्त्राचे ज्ञान आवश्यक असल्याकारणाने त्या विषयावरील अनेक ग्रंथ मी वाचले. त्यातून विशेषतः स्पेन्सर साहेबांच्या मानसशास्त्रावरील अति गहन व उत्कृतीपर ग्रंथाने माझे मन इतके मोहिले की, तो ग्रंथ मी मोठ्या प्रयासाने समजून घेऊन वाचला. त्याच्या योगाने मनाच्या व आत्म्याच्या संबंधाचे माझे कोते विचार साफ नाहीसे झाले आणि आत्मा असा काही मानवी देहात किंवा इतरत्र स्वतंत्रपणे अस्तित्वात नाही अशी माझी पूर्ण खात्री झाली.

पुढे या विषयावर पॉल कोरस यांचा आत्मा या विषयावरील उत्कृष्ट ग्रंथ वाचल्यावर आत्म्याच्या अस्तित्वासंबंधी माझी पूर्ण खात्री झाली.

वर सांगितलेली नीतिप्रसारक मंडळी तेरा वर्षे चालू होती आणि तेरा शेकडो विषयांचा ऊहापोह झाला. त्याचा मला उत्तम उपयोग झाला. ह्या मंडळीची सभा प्रत्येक रविवारी भरत असे आणि निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद होत असे. प्रत्येक विषयावर काही तरी सयुक्तिक बोलता यावे म्हणून मी त्या त्या विषयांवरील माहिती ग्रंथवाचनाने मिळवीत असे. ह्यासाठी कितीतरी ग्रंथ मला वाचावे लागले. ह्या सभेत माझे परमस्नेही विनायक दादाजी काही दिवस येत असत. त्यांना आरंभी मराठी

भाषा चांगली येत नसे. म्हणून ते इंग्रजीत बोलत असत. त्यांनी आम्हास अनेक शास्त्रीय विषयांची माहिती देऊन त्या विषयाचे ज्ञान संपादन करण्याची गोडी लावली. शारीरशास्त्र, जीवशास्त्र इत्यादी विषयांवरील त्यांची व्याख्याने मला अतिशयित आवडून ते विषय मी अनेक ग्रंथांच्या आधाराने वाचले.

डार्विनचा उत्क्रांतिवाद—

डार्विनच्यां^१ उत्क्रांतिवादाचे ज्ञान मिळविण्यास प्रथम हेच माझे मित्र मला कारण झाले. उत्क्रांतिमताचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक ग्रंथाचे वाचन मला घडले. त्यांतून विशेषतः हे केलसाहेबांचे एतद्विषयक ग्रंथ मोठ्या कसोशीनने वाचून सृष्टीच्या उत्पत्तीविषयीची मते मी निश्चित केली. सृष्टी उत्पन्न करणारी कोणी स्वतंत्र दैवी शक्ती आहे, असे मानण्याचे मुळी कारण नाही. असे मला कळून आले; ते ह्या विषयांवरील ग्रंथांच्या अध्ययनाने होय.

केवळ युक्तिवादाने देवाचे अस्तित्व सिद्ध होत नाही, हे जरी खरे आहे; तरी उत्क्रांतीमतावरील मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचे व विशेषतः केवळ साहेबांचे ग्रंथ वाचल्याने तत्संबंधाने पुरी खाकी होते. उत्क्रांतीच्या नियमाप्रमाणे समग्रविश्वाचा विकास होत आहे, त्यास जीवयुक्त वस्तू अपवाद नाहीत हे डार्विन, स्पेन्सर, हेकेल^{२०} वगैरे जीवशास्त्र शोधकांनी निश्चितपणे सिद्ध केले आहे.

प्राण्यांच्या ठायी आत्मतत्त्व कोणी ईशशक्तीने घातले असावे असे म्हणण्यास मुळी पुरावा नाही आणि प्राण्याचे जड शरीर जीवशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे त्यात जीव मन किंवा आत्मा अशी जी शक्ती आहे तिचा उद्भव निसर्ग नियमास अनुसरून होत असतो. हे तत्त्व कोणी घालतो, असे मानणे सर्वथा अयुक्तिक आहे.

सृष्टीचा उत्पन्नकर्ता कोणी नाही—

ह्या प्रमुख सिद्धांताचे ज्ञान करून देणाऱ्या ग्रंथाचे मी मनन व शोधपूर्वक अवलोकन केल्यामुळे त्या संबंधाचा मला आता यक्किंचितही संशय उरला नाही. स्पेन्सर व हेकेल यांचे एतद्विषयक ग्रंथ पुन्हा पुन्हा वाचून माझ्या मनाची अढळ प्रवृत्ती अशी झाली की, ह्या प्रचंड सृष्टीचा उत्पन्नकर्ता कोणीही असणे शक्य नाही. स्पेन्सरच्या उत्क्रांतीविषयक तत्त्वपद्धतीचा एक ग्रंथ मी वाचल्यावर ज्योतिषशास्त्र व भूगर्भशास्त्र वाचण्याकडे माझी प्रवृत्ती झाली. या शास्त्रावरील दोन-तीन मुख्य ग्रंथ मी वाचले. त्यावरून सृष्टीचा विस्तार अत्यंत प्रचंड असल्याचे मला कळून आले. हे सविस्तर ज्याच्या लक्षात येईल त्याला ही सृष्टी निर्माण करणारा कोणी विधाता आहे हे वाटणार

नाही. अत्यंत सूक्ष्मापासून अत्यंत विशालापर्यंत सर्व सृष्टी उत्क्रांत पावली आहे, ती काही नियमाप्रमाणे पावली आहे. सर्व निसर्गाचे व्यापार निश्चित व सुयंत्र नियमाप्रमाणे चालले आहेत आणि हे नियम तरी कोणी लावून दिले नसून ते निसर्गातील अनंत व्यापारांच्या अवलोकनाने मनुष्याने निश्चित केले आहेत. त्या संबंधाचे प्रयोग पुन्हा पुन्हा करून ह्या नियमास निश्चिती आली आहे. हे असे नियम ठरविणारे एक शास्त्र आहे. त्याला तर्कशास्त्र असे म्हणतात. ह्या शास्त्रावरील मिल, बेन^{१२} वगैरे विद्वान तत्त्वज्ञांचे ग्रंथ मी पुन्हा वाचले आहेत.

धर्मावरील व देवावरील माझी श्रद्धा नाहीशी झाली हे लोकांच्या दृष्टीने फार वाईट झाले. यास्तव ही माझी मते बरोबर आहेत किंवा कसे हे पाहण्यासाठी ह्या विषयांवरील साधकबाधक ग्रंथ मी मोठ्या काळजीपूर्वक वाचले. त्यांची नावे देण्यात काही अर्थ नाही. इंग्रज लोकांचे या बाबतीतले प्रयत्न विशेष आहेत आणि मोठ्या चतुर व बुद्धिमान ग्रंथकारांनी या विषयावर पुष्कळ लिहिले आहे. त्यातले बरेच मी वाचले आहे.

ह्या वाचनाने माझ्या मनात मुळी बदल झाला नाही. प्रोफेसर हक्सले^{१३} नावाच्या एका उत्क्रांतिमत प्रतिपादणाच्या शास्त्रज्ञाचे असे म्हणणे होते की, फोर्स (शक्ती) मॅटर (जडपदार्थ) व कॉन्शनसनेस (जाणीव) अशी तीन तत्त्वे आहेत. त्यांच्या योगाने सगळे विश्व विकास पावले आहे. त्यात निसर्गसिद्ध नियमात कोणाही बाह्य व्यक्तीस फेरबदल करता येणे शक्य नाही. ह्या आपल्या सिद्धांताच्या प्रतिपादनार्थ ह्या तत्त्वज्ञाने अनेक व्याख्याने दिली आहेत. ह्या व्याख्यानांचे व त्यांच्या इतर लेखांचे मी मनःपूर्वक वाचन केले.

ह्यावेळी आणखी इंगरसॉल^{१४} नामक एका अमेरिकन वक्त्याची उत्कृष्ट व्याख्याने मला वाचावयास मिळाली. ती माझ्या मतांच्या दृढीकरणास कारण झाली. अमेरिकेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या कामी वॉशिंगटनची तलवार आणि टॉमस पेनचे लेख कारणीभूत झाले असे तज्ज्ञाने म्हणणे आहे. त्यांतून थॉमस पेनचे^{१५} लेख मला फार आवडले. त्यांचे 'एज ऑफ रीझन' व 'राइट्स ऑफ मॅन' हे ग्रंथ फारच उत्कृष्ट आहेत. त्यांच्या राइट्स ऑफ मॅन नावाच्या ग्रंथाचे भाषांतर मी केले असून ते 'सुबोध प्रकाश' नावाच्या वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाले होते. त्यांचे एकीकरण करून छापावे, असे त्या पत्राचे मालक वाळवेकर^{१६} यांच्या मनात होते; पण ते छापण्याचे सामर्थ्य त्यांना पुढे उरले नाही. मिलचे धर्मविषयक तीन निबंध एके ठिकाणी छापून प्रसिद्ध झाले होते, ते वाचून त्यांचे भाषांतर मी केले आहे.

तत्त्वज्ञानाचा इतिहास—

तत्त्वज्ञानाचा इतिहास मि. ल्युझन^{१६} नावाच्या तत्त्वज्ञाने लिहिला आहे. त्याचा अभ्यास मी केला. त्यामुळे मला स्वतंत्र विचार करणाऱ्या बहुतेक तत्त्वज्ञांच्या विचारांची माहिती झाली. पुढे ह्याच विषयावर दुसऱ्या एका ग्रंथकाराचा विस्तृत ग्रंथ मला वाचावयास मिळाला. ह्या दोन्ही ग्रंथांच्या वाचनाने मला युरोपातील तत्त्वज्ञान्यांनी सृष्टीविषयक कल्पना कसकशा केल्या आहेत, त्यांची माहिती झाली आणि स्पेन्सरच्या शास्त्राच्या पायावर केलेले तत्त्वज्ञान किती श्रेष्ठ आहे, हे मला कळून आले. तत्त्वज्ञ चुडामणीचे सगळे ग्रंथ मी मनःपूर्वक वाचले. त्याच्या नीतिग्रंथाची तर मी अनेक पारायणे केली.

ह्या तत्त्वज्ञाचा ग्रंथनिधी प्रचंड आहे. तो मला माझ्या मित्रांच्या मदतीने सगळा मिळाला आहे. मी मराठी भाषेत काही ग्रंथ लिहिले व विशेषत: शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहिले. ह्या माझ्या वाड्यमयसेवेबद्दल मला मानपत्र देण्यात आले. यावेळी “मराठा प्रॉब्लिडंट फंड”^{१७} व “मराठा ऐक्येच्छू सभा”^{१८} या दोन संस्थांनी निर्णयसागर छापखान्याचे शेठ तुकाराम जावजी^{१९} यांच्या पुरस्कारावरून पुढाकार घेऊन हा मान मला दिला. ह्याप्रसंगी त्यांनी स्पेन्सरचे सगळे ग्रंथ मला दिले. त्यांची किंमत पावणेदोनशे रुपयांची होती. हे ग्रंथ मिळाल्यावर मी त्यांचे पुनर्वाचन केले. ह्या ग्रंथाची पाच हजार पृष्ठे आहेत. ती सगळी संपेपर्यंत मी दुसरा कसलाही ग्रंथ वाचला नाही.

अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांचे वाचन—

या ग्रंथांपैकी समाजशास्त्रावरचे ग्रंथ मला फार आवडले आणि ह्या शास्त्रावर आणखी ग्रंथ वाचण्याची मला इच्छा होऊन त्या विषयावरील एका अमेरिकन ग्रंथकाराचे ग्रंथ मी वाचले. या वाचनानंतर मला ‘जगद्वृत्त’ नावाचे पत्र चालवावयास मिळाले. तेहा अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ मला वाचावेसे वाटले आणि त्या विषयावरील ॲडम स्मिथ^{२०}, मिल फॉसेट^{२१} वगैरे अर्थशास्त्र प्रणेत्यांचे ग्रंथ मी वाचले.

त्या प्रमाणेच राजनीतीवरील शेलडन^{२२} मॉस सिजविक^{२३} वगैरे चार-पाच ग्रंथकारांचे एतद्विषयक ग्रंथ मी वाचले. सिजविकचा या विषयावरील ग्रंथ वाचल्यावर त्याचा ‘एलिमेन्ट्स ऑफ लॉ’ नावाचा अप्रतिम ग्रंथ मी वाचला आणि त्यानंतर ह्या ग्रंथकाराचा नीतीवरील उत्तम ग्रंथ वाचला. हा ग्रंथ मला फार आवडला. हा ग्रंथ व स्पेन्सरचे या विषयावरील दोन ग्रंथ वाचल्यावर मला आणखी दुसऱ्या नीतिशास्त्र प्रणेत्यांचे या विषयावरील ग्रंथ वाचावेसे वाटले.

बुद्धीची उपासमार—

पुढे पंधरा वर्षे ह्याच विषयावरील ग्रंथ मी वाचण्यास घालविली. सन १९३० साली माझी दृष्टी मंद झाली, तेव्हा माझे हे वाचन बंद झाले आणि पुन्हा दृष्टी शाबूत होण्याची आशा नसल्यामुळे हे वाचन ह्यापुढे होण्याची आशा उरली नाही. हल्ली मला असले ज्ञानान्न मिळत नसल्यामुळे माझी बुद्धीविषयक उपासमार होत आहे. गरिबीमुळे एखादा वाचक ठेवण्याची मला ऐपत नाही. अशा विपत्तीत न जगता लवकर अंत व्हावा असे मला मनापासून वाटत आहे.

०००

संदर्भ टिपा-

१. बकल, हेनी थॉमस (१८२१-१८६२) : 'हिस्ट्री ऑफ सिव्हिलायझेशन इन इंग्लंड'चा कर्ता. इंग्लिश इतिहासकार. त्याच्या शास्त्रीय पद्धतीचा व उदात्त दृष्टिकोणाचा पुढील इतिहास लेखकांवर परिणाम झाला.
२. कॉमेट (कॉन्ट) आँगस्ट (१८९८-१८५७) : कॅथॉलिक कुटुंबात जन्म. फ्रेंच तत्त्वज्ञ. प्रत्यक्ष प्रमाणवादाचा प्रणेता. अर्वाचीन समाजशास्त्राचा जनक. 'पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी' ह्या विष्यात ग्रंथाचा कर्ता.
३. स्पेन्सर हर्बर्ट (१८२०-१९०३) : इंग्रज तत्त्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, 'प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशिआॉलॉजी', 'प्रिन्सिपल्स ऑफ एथिक्स' ह्या ग्रंथाचा कर्ता. आजन्म विद्याव्यासंगी, विकासवाद व प्रगतिवाद यांचा पाया घातला. अंधश्रद्धा सोडून सर्वांनी शास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करावा या मताचा पुरस्कार करणारा. धर्म व विज्ञान यांचा एकांगीपणा स्पष्ट करून त्यांच्यामधील तेढ मिटविण्याचा प्रयत्न केला. व्यक्तिवादाचाही त्याने जोरदार पुरस्कार केला. ('डेटा ऑफ एथिक्स' की, 'प्रिन्सिपल ऑफ एथिक्स'?)
४. वॉकर सिमियन बेन्जामिन : हा त्या काळातील इस्यायली समाजातील मराठी लेखक. मार्क्स औरलिअस बादशाची बोधवचने (१८९३), काव्यदोष विवेचन (१८८३), नीत्युत्पत्ती (१८८६), सदुपदेशसंग्रह (१८८९), (थॉमस एकेम्पिसचा ग्रंथ 'एमिटेशन ऑफ ख्राइस्टच्या आधारे') इत्यादी दहा-बारा ग्रंथांचा कर्ता. त्यांची पत्नी रेबेका सिमियन ह्यांनी ही काही मराठी ग्रंथ लिहिले. यांची नीतिप्रसारक मंडळीची स्थापना डिसेंबर १८८२ मध्ये केली.
५. सोक्रेटिस (ख्रि. पू. ४६९ ते ३९९) : ग्रीक तत्त्ववेत्ता आहेत.
६. ब्रॅडला चार्लस् (१८२२-१८९९) : इंग्लिश समाजसुधारक. स्थियांना मतदानाचा हक्क मिळाला पाहिजे असा कैवार घेणारा. संततीनियमन व ट्रेड युनियन चळवळीचा पाठीराखा. फ्रेडरिक मॉरिस, मॅथ्यू आरनॉल्ड, थॉमस हक्सले, लेस्ली स्टीफन, चार्लस् किम्सले आणि चार्लस् ब्रॅडला ह्यांना 'फ्रिथिकर' म्हणत.
७. बॅंझट डॉ. मिसेस अर्नी (१८४७-१९३३) : मद्रास थिओसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्षा, अलौकिक वक्तृत्व, असामान्य संघटना कुशलता, १९१३ पासून हिंदी राजकारणत प्रवेश. राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षा १९१७. होमरूल लीग स्थापन १९१६. सुमारे ३९० ग्रंथ लिहिले.
८. मिल्ल जॉन स्टुअर्ट (१८०६-१८७३) : इंग्रज तत्त्वज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ असून तर्कशास्त्र व नीतिशास्त्र यांवरदेखील त्यांनी महत्वाचे विचार मांडले आहेत.
९. डार्विन चार्लस् (१८०९-१८८२) : जीवसूटीची उत्पत्ती व उत्क्रांती कशी झाली हे सांगणारा इंग्रज जीवशास्त्रज्ञ 'ओरिजिन ऑफ स्पिसीज' वरैरे ग्रंथ लिहिणारा.
१०. हेकेल अर्नस्ट (१८३४-१९१९) : शरीरशास्त्राच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. विश्वाचे कोडे नामक ग्रंथ 'रिडल ऑफ द युनिभर्स.'
११. बेन डेक्कन कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपल, शिक्षणशास्त्रज्ञ.

१२. हक्सले, प्रा. (१८२५-१५) : जीवशास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र यावर लेखन.
१३. इंगरसॉल रॅबर्ट ग्रीन (१८३३-१८९९) : अमेरिकन नेता, ग्रंथकार व वक्ता 'महान अज्ञेयवादी', वकील, धर्मावरील व्याख्याने प्रसिद्ध.
१४. पेन टॉमस (थॉमस) (१७३७-१८०९) : इंग्लिश - अमेरिकन ग्रंथकार, मानवतावादी 'एज ऑफ रिझन', 'राइट्स ऑफ मॅन' ह्या गाजलेल्या ग्रंथाचा कर्ता.
१५. वाळवेकर मोरो विड्ल (मृ. १८९९) : म. जोतीराव फुले यांचे स्नेही व सहकारी 'सुबोध प्रकाश'चे संपादक. निष्ठावंत लेखक. कळकळीचे समाजसुधारक.
१६. ल्यूझन जॉर्ज हेनरी (१८७२-७८) : इंग्रज ग्रंथकार. संपादक, समीक्षक, नाटककार, चित्रकार, शास्त्रज्ञ, 'बॉयॉग्राफिकल हिस्टरी ऑफ फिलॉसॉफी'चा लेखक, तत्त्वज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ.
१७. मराठा प्रॉब्लिंड फंड : पुढील प्रकरणात माहिती दिली आहे.
१८. मराठा - ऐक्येच्छू सभा : पुढील प्रकरणात माहिती दिली आहे.
१९. चौधरी तुकाराम जावजी (१८६४-१९१८) : निर्णयसागर छापखान्याचे मालक, औदार्य, उद्योगशीलता मनमिळाऊपणा हे गुण. लोकादरास व सरकारी बहुमानास पात्र. निर्णयसागर हे महाराष्ट्र मुद्रण कलेचे, महाराष्ट्र वाड्यमयाचे भूषण. विद्येत मागासलेल्या वर्गाचे एक हितचिंतक. केळूसकरांनी यांचे चरित्र लिहिले आहे (१९१८).
२०. अॅडम स्मिथ (१७२३-१७९०) : स्कॉटिश अर्थशास्त्रज्ञ. याचा 'वेल्थ ऑफ नेशन्स' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.
२१. फॉसेट हेनरी : क्रांतिकारक विचारसरणीचा मुत्सदी, हिंदी लोकांचे पैसे इंलंडमधील राज्यकर्त्यांनी आपल्या स्वार्थासाठी वापरू नयेत याविषयी तो आरडाओरडा करी. ब्रिटिश लोकसभेत हिंदी लोकांची बाजू मांडणारा सभासद.
२२. शेलडन चार्लस् मनो (१८५७-१९४६) : न्यूयार्क येथे जन्म, धर्मशास्त्रवेता, 'दि ब्रिश्चन हेरल्ड' या सामाहिकाचा संपादक. त्याचा 'इन हिज स्टेप्स' हा ग्रंथ १८९६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्याचे तेवीस भाषांत भाषांतर झाले. दोन कोटी प्रती संपल्या.
२३. सिजविक हेनरी (१८३८-१९००) : इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञ व तत्त्ववेता, नीतिशास्त्र दर्शन. स्त्रियांच्या उच्चशिक्षणाचा पुरस्कर्ता. राजकीय बाबतीत उदार दृष्टिकोण.

वाड्मयसेवा

मागे सांगितले आहेच की, मराठी भाषेच्या अभ्यासाकडे माझी प्रवृत्ती होण्यास माझे पहिले इमायल धनी मे. हाईम साम्युएल केहिंकर हे होत. हा अभ्यास मी नेटाने चालवल्यावर दोन वर्षांनी मला स्वतंत्र लेख लिहिण्याचे सामर्थ्यही त्यांच्याच प्रसादाने आले. त्यांच्या शाळेत लागल्यावर लवकरच त्यांनी मला एका इंग्रजीतील धर्मपर ग्रंथाचे भाषांतर करावयास सांगितले. त्यांचा जो ‘जुना करार’ नावाचा धर्मग्रंथ त्याचा संक्षेप त्या ग्रंथात होता. मी केलेले भाषांतर त्यांना पसंत वाटे आणि त्या ग्रंथाचे मी केलेले सगळे भाषांतर ते छापून प्रसिद्ध करणार होते. ह्या भाषांतराच्या कामाप्रीत्यर्थ मला ते शाळेच्या कामातून एक तास व हिब्रू शिकवीत तो एक तास असे दोन तास मिळत असत. हे काम मोठ्या आवडीने व इमानाने मी करीत असे. पुढे हाईमसाहेबांनी सुरु केलेले ‘इस्साएल’ नावाचे सासाहिक पत्र त्यांच्या बडील मुलाच्या अकालिक मृत्युमुळे मला चालविण्यास सांगितले. ‘ज्युईश क्रॉनिकल’ नावाचे एक इंग्लिश सासाहिक लंडनात निघत असे. त्यातल्या उपयुक्त मजकुराचे मी मराठी रूपांतर करीत असे. स्वतंत्र लेख क्वचित कधी लिहावे लागत. हा माझा मराठी लिहिण्याच्या कलेतला खोळबंबा म्हटल्यास हरकत नाही आणि ह्या कलेत माझा प्रवेश करून दिल्याबद्दल मी मेहेरबान हाईमसाहेबांचा अत्यंत क्रृणी आहे.

म. फुले यांच्या चळवळीत—

ह्यावेळी रावबहादूर नारायण मेघाजी लोखंडे^१ जे. पी. यांनी ‘दीनबंधू’ नावाचे एक मराठी सासाहिक चालविले होते. यात मराठे वगैरे लोकांच्या कैवाराने व गिरणी कामकच्यांच्या तर्फेने लेख येत असत. ह्या पत्रात मी वेळोवेळी लिहीत असे. शिवाय ब्राह्मणशाहीविरुद्ध म. जोतिबा फुले यांनी चालविलेल्या चळवळीत मी असून ठिकठिकाणी सभा होत त्यात भाषणे करीत असे. ती चांगली जोरदार वाटून त्यांचा सारांश नेहमी ‘दीनबंधू’त येत असे. त्याबद्दल त्यांच्याकडून व त्यांच्या वाचकांकडून मला प्रोत्साहन मिळाले. मला आता असा विश्वास वाटू लागला की, लोकांना पसंत पडेल असे लिहिता येईल. नीतिप्रसारक मंडळीच्या दर आठवड्याच्या सभेत कोणत्याही विषयावर चर्चा होत असली तरी तीत मी काहीना काही मुद्देसूद बोलण्याचा क्रम चालू

ठेविला होता. त्यामुळे माझ्या ठायी सभाधीटपणा व मुद्देसूट बोलण्याचे सामर्थ्य उत्तरोत्तर वाढत गेले. हे शिक्षण सतत तेरा वर्षे चालले होते. त्यामुळे कोणताही विषय तत्कालिक स्फूर्तीने आयत्यावेळी बोलण्याचे सामर्थ्य मला आले. यासाठी लागणारी भाषा कमविण्यास मी झाटत असे. आपल्या भाषेत काही तरी उपयुक्त ग्रंथ लिहून तीत भर घालावी व आपल्या भाषेत लोकांच्या मनावर चांगले ठसेलसे भाषण करण्याची शक्ती आपल्या ठायी वाढावी असे मला मनापासून वाटू लागले. नीतिप्रसारक मंडळीत सतत तेरा वर्षे ह्या संबंधाची मला तालीम मिळाली. ती अप्रतिम होती आणि तीबद्दल माझे परममित्र मि. सिमिअन बेन्जामिन यांचा मी अतिशयित ऋणी आहे.

माझे मित्र सखाराम राजवाडकर यांनी शेतकरी विद्यार्थी नावाची एक गोष्ट लिहून ती मला तपासावयास सांगितली. तीत पुष्कळ फेरफार करून तिला मी चांगले स्वरूप दिले आणि तिला एक मोठा उपोद्घात लिहिला. तो माझ्या काही मित्रांना आवडला व ते म्हणू लागले की, तो चिपळूणकरांच्या निबंधमालेच्या तोडीचा आहे.

मला आता असे वाटू लागले की, आम्हास मराठी भाषेत लोकांना मान्य होईशी ग्रंथरचना करता येईल.

माझे अत्यंत सन्माननीय मित्र श्री. मोरोबा वाळवेकर यांच्या हाती ‘सुबोध पत्रिके’ची व्यवस्था आल्यावर ते मला त्या पत्रात लेख लिहावयास सांगू लागले. प्रत्येक लेखाला ते मला थोडेसे वेतन देऊ लागले. त्याने मला फारच उत्तेजन आले. ह्या पत्रात मी लिहिलेल्या एका लेखाविषयीची हकीकत अशी आहे की, तो लेख त्यावेळचे अतिशयित नावाजलेल्या श्री. नारायण महादेव परमानंद^२ यांनी वाचला. तो त्यांना अतिशयित आवडला. तो त्यांनी वाचल्यावर काही वेळाने त्यावेळचे एलफिन्स्टन हायस्कूलचे श्री. वामन आबाजी मोडक^३ हे त्यांना भेटावयास आले. तेव्हा त्यांनी असा उत्तम लेख लिहिल्याबद्दल त्यांची फारच प्रशंसा केली. मोडक म्हणाले, ‘हा लेख आपण लिहिला नाही.’ त्यावर त्यांनी वाळवेकरांना हा लेख कोणी लिहिला त्याचे नाव विचारले; परंतु त्यांनी माझे नाव त्यांना सांगितले नाही. याचे कारण असे होते की, मी प्रार्थना समाजाच्याविरुद्ध असल्याचे प्रसिद्ध होते. यास्तव आपल्या विरोधी माणसाला त्यांच्या पत्रिकेत लेख लिहावयास सांगणे हे बरोबर नव्हते. तरी त्या लेखातील मजकूर त्यांना सर्वथा मान्य होता आणि तो श्री. मोडकांच्या लेखणीतून उतरला असावा असे परमानंद साहेबास वाटले. हा माझा मोठा विजय होय असे मला वाटले.

पुढे बडोदे संस्थानाचे अधिपती श्रीमंत महाराज सयाजीराव यांनी इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्रकथामालेचे मराठीत रूपांतर करण्याचे मनात आणून मोठमोठ्या विद्वानांस त्या मालेतले बारा ग्रंथाचे भाषांतर करावयास सांगितले. ह्यावेळी दिवाण बहादूर रामचंद्र विठोबा धामणसकर हे त्या संस्थानात मोठ्या हुळ्यावर असून महाराज साहेबांची त्यांच्यावर मोठी मेहरबानी होती. ह्या दिवाण बहादुरांची आणि माझे परममान्य मित्र शेठ रामय्या व्यंकय्या अस्यावारू यांची मोठी मैत्री होती. शेठर्जींनी त्यांच्याकडे माझी अतिशयित शिफारस करून विनंती केली की, श्रीमंत सयाजीराव भाषांतरासाठी पुस्तके देत आहेत, त्यातले एक मला देवविण्याची खटपट करावी.

दिवाणबहादूर धामणसकरांना माझी लायकी चांगली ठाऊक होती आणि त्यांचा व माझा भूतांच्या अस्तित्वासंबंधाने रामय्या शेठच्या घरी वाद होऊन माझा नास्तिकपक्ष मी उत्तम प्रकारे प्रतिपादन केला होता. त्यांनी महाराजसाहेबांकडे माझी गोष्ट काढली. त्यावरून महाराज साहेबांनी मला आपल्या भेटीस आणावयास सांगितले. भेट मुंबईत झाली. त्यावेळी महाराज साहेबांनी माझी खडसून परीक्षा घेतली. तथापि माझे पुष्कळ वाचन झाले असल्यामुळे मी त्यांच्या परीक्षेत उतरलो आणि मला राष्ट्रकथामालेपैकी ‘फ्रान्सचा जुना इतिहास’ ह्या नावाचे पुस्तक भाषांतर करावयास मिळाले.

मित्रास साहाय्य—

हे भाषांतर इतरांप्रमाणे सहा महिन्यांत करावयाचा करार होता. तो मी नऊ महिन्याचा करून घेतला. याचे कारण आता येथे नमूद करण्यास हरकत नाही की, माझ्याप्रमाणे माझे मित्र सिमिअन बेन्जामिन यांची दिवाणसाहेबांकडून महाराज सरकारांकडे शिफारस झाल्यावरून त्यांना मार्कस् अर्गेलिअसची^४ बोधवरचे भाषांतर करावयास मिळाली होती. ह्या ग्रंथाच्या भाषांतराच्या कामी मदत करण्याचे वचन त्यांनी माझ्याकडून घेतले होते आणि आमची दोघांची दिलेली मुदत एक असल्यामुळे मला वर सांगितल्याप्रमाणे आणखी तीन महिन्यांची मुदत मागून घ्यावी लागली.

भाषांतर पसंत झाल्यास पाचशे रुपये मिळावयाचे होते. यास्तव मी मोठ्या नेटाने तयारीस लागलो. पहिल्याने तीन-चार मराठी ऐतिहासिक ग्रंथांचे पारायण केले. शिवाय निबंधमालेतील काही निबंधाचे वाचन केले. हे असे मानसिक श्रम केल्यामुळे मी आजारी झालो आणि भाषांतराच्या कामास बरीच हरकत आली. सिमिअनसाहेबांना

ग्रंथ आधी लिहून घ्यावा असे होते. तो मुदतीत व्हावा, अशी त्यांना काळजी असणे स्वाभाविक होते. त्यांनी मला औषधे वगैरे पुरविण्यास काहीही कमी केले नाही. ते जेव्हा तेव्हा माझ्या घरी खेपा घालीत त्यांना वाटले होते की, मी माझ्या कामास लागून त्यांचे काम मागे ठेवीन. त्यांना माझा भरवसा न वाटून ते माझ्या घरी कधी कधी अकस्मात येत; पण असा दगा माझ्याकडून कधीच झाला नाही, असे त्यांच्या प्रत्ययास आले. त्यांचा ग्रंथ नीट समजण्यासाठी स्टोइक लोकांच्या तत्त्वज्ञानाचा मला आधी अभ्यास करावा लागला आणि त्यांचा सारांश मी पहिल्याने मराठीत लिहून काढला आणि नंतर त्या ग्रंथाच्या भाषांतराचे काम मला फार सोपे गेले आणि ते लवकर संपले.

असे इमानाने त्यांचे काम करीत होतो; परंतु त्यांना माझा संशय वाटून त्यांनी आपल्या एका मित्राच्या साहाय्याने त्या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन-तीन भागांचे भाषांतर केले. पुढे त्याच भागांचे मी केलेले भाषांतर त्यांच्या हाती गेले. ते त्यांनी आपण केलेल्या भाषांतराशी ताडून पाहिले, तेव्हा माझे भाषांतर उत्तम असल्याबद्दल त्यांची व त्यांच्या मदतगार मित्राची खात्री झाली आणि त्यांनी आणखी भाषांतर करण्याचे सोडून दिले आणि स्टोइक तत्त्वज्ञानाचा संक्षेप त्याला जोडून दिला व त्यातील तत्त्वज्ञानाच्या माहितीच्या टिपा जोडल्या. त्यांचा ग्रंथ कमिटीपुढे जाऊन लागलीच पसंत झाला आणि सिमिअनसाहेबांना पुरे पारितोषिक मिळाले. त्यातले त्यांनी मला अर्धे दिले.

पूर्वी काही एक करार केला नसल्यामुळे एवढी रक्कम मला मिळण्यास मोठे प्रयास पडले. त्याचा इतिहास येथे सांगणे बरोबर नाही. हा ग्रंथ अर्थात सिमिअनसाहेबांच्या नावाने प्रसिद्ध झाला. तो लिहिण्याच्या कामी माझी मदत झाल्याचाही उल्लेख नाही. असे सांगतात की, हा ग्रंथ महाराज साहेबांना अतिशयित आवडला आणि त्याबद्दल सरकारांनी सिमिअन यांचे आभार मानले.

ह्यापूर्वी महाराज सरकारांनी सिमिअनसाहेबांना ‘इमिटेशन ऑफ ख्राइस्ट’ नावाच्या इंग्रजी ग्रंथातील निवडक बोधवचनांचे मराठी रूपांतर करावयास सांगितले होते. ते त्यांनी तयार करून मला पहावयास दिले. मला त्यांची भाषा आणि निवड मुळी आवडली नाही आणि (त्यांची) भाषा सुधारण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असे मला आढळून आले. हे पाहून निराळा ग्रंथ लिहिण्याविषयी त्यांनी मला सांगितले. त्यावरून

मी एक लहानसा ग्रंथ त्यांच्यासाठी तयार केला होता. तो त्यांना आवडला होता आणि तो महाराज सरकारांकडे सादर केला होता. त्याबद्दल त्यांना मोठे पारितोषिक मिळाले असावे; परंतु त्यातले काहीही त्यांनी मला दिले नाही आणि ते माझे मित्र असल्यामुळे मी त्याबद्दल मुळी कांगावा केला नाही. महाराज सरकारांना तो लेख आवडल्याचे दिवाण बहादूर धामणसकर यांनी मला सांगितले आणि माझे मित्र भानू केशव गांगनाईक यांना त्याबद्दल मत्सर वाढून त्यांनी असा प्रवाद पसरवला की, तो लेख माझ्या लेखणीतून उतरला आहे. त्यांना सिमिअनसाहेबांचे एतद्विषयक सामर्थ्य चांगले माहीत होते आणि माझी भाषासरणी त्यांना ‘सुबोध पत्रिके’तील लेखावरून चांगली ठाऊक होती. असो.

फ्रान्सचा जुना इतिहास—

वर सांगितल्याप्रमाणे ती सिमिअनसाहेबांस भाषांतर करावयास दिलेल्या ग्रंथाचे भाषांतर केल्यावर मी मला मिळालेल्या ग्रंथाचे भाषांतर करावयास लागलो. हा ग्रंथ फ्रान्सच्या मध्यकाळाचा होता. यास्तव तो तेवढ्या कामापुरता पुरा करण्याचे योजून त्या देशाचा अगदी आरंभापासूनचा सगळा इतिहास अगदी संक्षिप्तपणे लिहिल्यास सोपे पडेल, असे वाटल्यावरून तो प्रयास मी केला आणि नंतर त्या ग्रंथास आरंभ केला. त्यात जेवढ्या म्हणून संस्था व मुख्य माणसांचा उल्लेख झाला त्यांची संक्षिप्त माहिती मी अगोदर टिपांच्या रूपाने दिली. ह्या टिपा मूळ ग्रंथाहून अधिक झाल्या; परंतु अतिशयित उपयोगी असल्याकारणाने मी त्या देण्यास मुळीच माघार घेत नाही. काही माहिती मी स्वतंत्र पुरवणीदाखल जोडली. तीत युरोपातील निराळ्या संस्थांचा संक्षिप्त इतिहास इतका आला आहे की, युरोपाचा तद्विषयक सगळा इतिहास संक्षेपाने आला आहे असे म्हणता येईल.

ह्या टिपांमुळे व पुरवणीमुळे माझा रूपांतर केलेला ग्रंथ मूळ ग्रंथाच्या दुप्पट झाला. हा सगळा उद्योग मला इंग्रजीतील एका उत्तम कोशाच्या आधाराने देता आला. ह्या कोशाचे नाव ‘एनसायक्लोपीडिआ ब्रिटनिका’ असे असून त्याचे मोठ्या आकृतीच्या १५००-१५०० पृष्ठांचे ३६ भाग आहेत. यात युरोपातल्या किंबहुना जगातल्या एकंदर घडामोडीचे, व्यक्तीचे व स्थलादिकांचे वर्णन दिले आहे. ह्या कोशाचा मला मार्क्स औरलिअस व फ्रान्सचा जुना इतिहास तयार करण्याच्या कामी अतिशयित उपयोग झाला. हा कोश मला भुलेश्वर लायब्ररीत पहावयास मिळाला. ह्या अजम्ब कोशाची किंमत पाचशे रुपये त्यावेळी होती आणि इतके पैसे त्या ग्रंथाचा संग्रह करण्यासाठी

कसे खर्चावे असे ह्या संस्थेच्या व्यवस्थापक मंडळीस वाटले होते; परंतु मी पुष्कळ सभासदांच्या साहात्वे एक विनंतीपत्र व्यवस्थापक मंडळीपुढे सादर करून ह्या प्रश्नाचा निकाल साधारण सभा भरवून करावा अशी सूचना केली. त्याप्रमाणे सभा होऊन हा ग्रंथ घेण्याचे बहुमताने ठरले आणि तो लायब्ररीत आल्यावर त्याचा उपयोग मीच पहिल्याने मनमुराद केला आणि माझ्या सदरील ग्रंथांना विशेष उपयुक्त स्वरूप दिले आणि पक्षपातविरहित विचार करणाऱ्या परीक्षकांच्या स्तुतीला मी पात्र झालो.

ह्या पुस्तकाच्या हस्तलिखित प्रतीची सुवाच्च नक्कल माझा परलोकवासी बंधू सीताराम याने केली. ग्रंथाचा अर्धा अधिक भाग लिहून तयार होण्यास साडेचार महिने म्हणजे ठरलेली नऊ महिन्यांची मुदत संपली. तेव्हा मी अशी युक्ती केली की, झाला तेवढा भाग परीक्षकांकडे पाठवून लिहिले की, बाकीच्या भागांची नक्कल होताच तो पाठवून देतो. परीक्षकांनी तो भाग तपासून मला असा जवाब लिहिला की, बाकीचा भाग आमच्याकडे न पाठविता तो परस्पर मुंबईतील तत्त्वविवेचक छापखान्यात पाठवावा. तो आम्ही पाहण्याची जरूर नाही. ह्याचा अर्थ असा की, त्यांना माझे काम पसंत वाटले असून ते सादांत पाहण्याची जरूर नव्हती.

ही अशी सवलत मिळाल्यावर मला सगळ्या ग्रंथाचा शेवट करण्यास चांगली संधी मिळाली. त्या छापखान्याचे मालक श्री. काशीनाथ घारुजी पडवळ हे माझे परम स्नेही होते. ह्यांनी दिवसाला एक फार्म छापून तयार करावा असा करार केला होता. त्याप्रमाणे छापखान्याचे काम मोठ्या जोरात चालले होते. ह्या पद्धतीने बारा पुस्तके छापून देण्यासाठी त्यांना आणखी काही यंत्रे खरेदी करावी लागली. ह्या वेगाने चाललेल्या कामास हरकत होत नाही ना असे पाहणे एकदेच माझे काम होते. तो अदमास पाहून मी आपल्या कामाचा वेग ठेविला होता. तो मी शेवटपर्यंत चालविला होता. शाळेतले काम सांभाळून आणि लायब्ररीत जाऊन कोश पाहण्याचे काम आणखी करावे लागले. ते मी रात्रंदिवस खपून केले. छापखानेवाल्यास हार गेलो नाही. लायब्ररीत बसून पेन्सिलीने लिहिलेल्या टिपा जेथल्या तेथे जुळविण्याचे काम मी छापखान्यात दररोज जाऊन करू लागलो. त्यामुळे नक्कल करण्यात वेळ घालविण्याची गरज पडली नाही आणि पुरे ५०० रुपयांचे पारितोषिक मिळविले. भाषेचा किंवा रचनेचा दोष कमिटीने काढला नाही. इतकेच नव्हे तर बारांपैकी दोघांतिघांची पुस्तके तपासून पाहून छापण्याजोगी आहेत, अशी शिफारस करण्यासाठी कमिटीने माझ्याकडे पाठविली. यावरून पाहता ग्रंथकार या दृष्टीने माझी योग्यता परीक्षक मंडळीस फारच वाटली असावी.

सगळे बारा ग्रंथ छापून निघाल्यावर त्यापैकी चांगले कोणते हे ठरविण्याचे काम कमिटीला सांगितले, तेव्हा सर्वांमध्ये माझा ग्रंथ उत्तम ठरला आणि त्या वेळच्या ‘बाळबोध’ मासिक पुस्तकातही रा. सा. विनायक कोंडदेव ओकानी‘ ही असाच अभिप्राय दिला. ह्या त्यांच्या अभिप्रायाचे मोल मला इतरांहून फारच अधिक वाटले. कारण रा. सा. ओकानी रा. पेठे व रा. डाबरे यांच्या देखत मी ऐकत असता असा अभिप्राय प्रकट केला होता की, शुद्ध मराठी भाषा केवळ ब्राह्मणासच लिहिता येईल, हा त्यांचा अभिप्राय मला फारच लागला होता आणि मी माझ्या मनाशी असा निर्धार केला होता की, मराठी लिहिता बोलता येण्याचा नेटाने प्रयत्न करून त्यांच्या तोंडून शाबासकी मिळवायची ! ही माझी प्रतिज्ञा शेवटास गेल्याबद्दल मला अतिशयित कृतकृत्यता वाटली. असो.

कृतज्ञता—

आता हे माझ्या ठायीचे सामर्थ्य प्रगट होण्यास जे माझे थोर मनाचे परमश्रेष्ठ मित्र कारण झाले त्यांचे येथे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले पाहिजेत.

पहिले आभार श्रीमंत रामय्या व्यंकय्या आय्यावारू^६ यांचे. यांनी दिवाणबहादूर धामणसकर यांच्याकडे माझी शिफारस केली नसती, तर त्यांनी श्रीमंत महाराज गायकवाड सरकार यांच्याकडे माझी गोष्ट काढली नसती. शेठसाहेब आमच्या नीतिप्रसारक मंडळीचे पहिल्यापासून अध्यक्ष होते. त्यांना महात्मा जोतिबा यांची ब्राह्मणांविरुद्ध चालू असलेली चळवळ पसंत वाटत असून त्यांना त्याचा पुरा पाठिंबा होता. नीतिप्रसारक सभेचे प्रमुख सभासदही याच मताचे किंवा याच मताचा पुरस्कार करणारे असल्याचे त्यांना आढळून आल्यावरून ह्या सभेचे ते सभासद झाले व तिचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. तेव्हापासून या सभेच्या कार्यास त्यांचे द्रव्यादिकांचे पुष्कळ साहाय्य होऊ लागले.

माझ्या ठायीचे भाषणसामर्थ्य व बहुश्रुतता पाहून त्यांची माझ्यावर मर्जी बसली आणि सभेस येणाऱ्या इतर सर्वांहून ते मला मानू लागले. या संस्थेचे ‘नित्युपदेशक’ नावाचे मासिक पुस्तक निघे. त्यातले माझे लेख त्यांना फार आवडत. ते म्हणत की, मी मागासलेल्या जनवर्गातला एक मोठा विद्वान गृहस्थ आहे. माझा त्याच्याविषयी असा अभिप्राय झाला असल्याकारणाने त्यांनी धामणसकर साहेबांकडे माझी शिफारस केली. हा त्यांचा अत्यंत मोठा अनुग्रह झाला आणि त्या दयाळू साहेबांनी महाराजांकडे

माझ्या योग्यतेसंबंधाने बोलून मला बारा ग्रंथांपैकी एक देण्याविषयी भलावण केली. हा त्यांचा माझ्यावर मोठा उपकार झाला आणि ग्रंथ लिहिण्याचे काम ब्राह्मणांनाच चांगले येते असा जरी सामान्यतः समज होता तरी मला हे काम दिले आणि माझी ग्रंथकारांमध्ये गणना होण्याचा योग आणून दिला. याबद्दल त्या थोर महाराजांचा मी आमरण आभारी झालो.

ह्या ग्रंथाबद्दल मला जे पारितोषिक मिळाले ते लोकांचे झालेले कर्ज फेडण्याकडे गेले. माझा कनिष्ठ भाऊ यावेळी क्षयरोगाने बेजार होऊन शेवटी मरणवश झाला. त्याच्यासाठी मला पुष्कळ खर्च झाला व कर्जही बरेच झाले. ते सगळे मला फेडता आले. ह्या ग्रंथाच्या कामामुळे माझी स्वतःची प्रकृती खराब झाली. मला मूळव्याधीचा विकार जडला होता तो बळावला. त्यावर एका माणसाने उपचार केले; पण रोग बरा न होता मी बराच हैराण झालो. तेह्वा मला बदली लावून रजा घेणे भाग पडले. त्यामुळे माझे वेतन गेले आणि औषधोपचाराला पैसे नाहीत अशी दशा झाली. मि. सिमिअनसाहेब या संकटाच्या वेळी औषधांची वगैरे थोडी मदत करीत. ही अशी माझी दुर्देशा पाहून माझ्या काही मित्रांना माझी करुणा आली. त्यामध्ये माझे बालमित्र माधवराव पांडुरंग नागवेकर हे प्रमुख होते. त्यांनी माझ्या मदतीसाठी काही मित्रांकडून वर्गणी काढली. तिचा मला मोठा उपयोग झाला. अमल बरे वाटल्यावर मी आईला व बायकोला घेऊन गावी गेलो आणि सुमारे एक महिना तिकडे राहिलो. ह्या हवाफेराने मला पुष्कळ बरे वाटून मी परत आल्यावर पुन्हा कामाच्या रगाड्यात सापडलो.

आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावलीचे संपादन—

ह्यावेळी माझे परमपूज्य व कृपाळू मित्र श्री. लक्ष्मणराव पांडुरंग नागवेकर यांनी अशी एक योजना केली की, ज्ञानोबाची ‘ज्ञानेश्वरी’^{१७} व वामनाची ‘यथार्थदीपिका’ ह्या ग्रंथांचा सारांश गद्यरूपाने प्रसिद्ध करावा. ही प्रसिद्धी यशस्वी होण्याकरिता ती मासिक पुस्तकाच्या रूपाने खंडशः प्रसिद्ध केली असता ग्राहकांना सोईचे होईल, असे त्यांना वाटले. हे काम सांगावे कोणाला असा प्रश्न नागवेकरांपुढे होता. माझे फ्रान्सवरचे पुस्तक पाहून व त्यावरील अभिप्राय वाचून आपले मासिक पुस्तकाचे काम करण्यास मी लायक आहे, असा त्यांचा अभिप्राय पडला. असाच अभिप्राय माझ्या इतर मित्रांनीही त्यांना दिला. त्यावरून त्यांनी या प्रकरणी मला विचारले. मी हे काम पत्करले.

પુઢે મી પાહિલે કી, ત્યાંની સુચવિલેલે દોન્હી ગ્રંથ ભગવદ્ગીતેવરીલ ટીકેચે આહेत. ત્યાંચે નિરનિરાળે સારાંશ દેણે મ્હણજે ગીતેવર દોન ગ્રંથ લિહિલ્યાસારખે આહે. ત્યાપેક્ષા ત્યાંચે એકીકરણ કરુન ગીતેવર એકચ ગ્રંથ લિહિણે બરે, અસે મી ત્યાંના સાંગિતલે. હા માઝા અભિપ્રાય ત્યાંના પસંત વાટૂન મલા માઇયા વિચારાસ યેર્ઝિલ તસે કામ કરાવયાસ ત્યાંની મલા સાંગિતલે.

ગીતા વ વેદાંતશાસ્ત્ર યાંચે અધ્યયન—

અશી મુખા મિળાલ્યાવર સાંપ્રતચ્ચા સ્વરૂપાત મી ગ્રંથ લિહિણ્યાસ ઘેતલા. હે કામ સુરુ કરણ્યાપૂર્વી ગીતેતીલ તત્ત્વજ્ઞાનાચા નીટ ઉલગડા વ્હાવા, મ્હણૂન વેદાંતશાસ્ત્રાચે જ્ઞાન મિળવિણ્યાસાઠી મી ચાર માહિને માગુન ઘેતલે આણિ વેદાંતાવરીલ કિંત્યેક લહાન મોઠ્યા ગ્રંથાંચા અભ્યાસ મી મોઠ્યા નેટાને કેલા. ત્યાતૂન મુખ્યત: ‘પંચદશી’ વ ‘વેદાંત સૂર્ય’^{૧૦} યા ગ્રંથાંચે મી મનાપાસુન અધ્યયન કેલે. ત્યાતલ્યા કિંત્યેક સિદ્ધાંતાંચા મલા નીટ ઉમજ હોઈના મ્હણૂન મી દોન-તીન વેદાંત વેત્યાંકડે સંશ્ય નિવૃત્તીસાઠી ગેલો; પણ ત્યાપૈકી દોઘાંના માઇયા સંશયાચા પરિહાર નીટસા કરતા આલા નાહી.

બલ્લવંતરાવ તિવરેકર—

શ્રી. બલ્લવંતરાવ તિવરેકર^{૧૧} નાવાચે એક ભંડારી જાતીચે ગૃહસ્થ બી. બી. સી. આય. રેલ્વેમધ્યે નોકરીસ હોતે. ત્યાંની વેદાંતાચે અધ્યયન ગુરુમુખાને ઉત્તમ કેલે હોતે. તે માઇયા બિન્હાડાચ્ચા નજીકચ કાંદેવાડીત આપલ્યા ઘરાત રાહત અસત. તે કેવ્હા કેવ્હા મલા વાટેત ભેટ આણિ કાહી ના કાહી કૂટ પ્રશનાંવર બોલત. તે વેદાંતાવરચ અસત. યાવરૂન ત્યાંના વેદાંત ચાંગળા સમજે, અસે વાટૂન મી ત્યાંના એક વેલ માઇયા સંશયાવિષયી બોલલો. તેવ્હા ત્યાંની મલા હ્યા વિષયાવર દહા વ્યાખ્યાને દિલી. તી માઇયા સંશયનિવૃત્તીસ ફાર ઉપયોગી પડલી આણિ ત્યાંની મલા ‘વિચાર સાગર’^{૧૨} નાવાચા ગ્રંથ વાચાવયાસ દિલા. તો મી સાદ્યાંત વાચલા. મલા તો ઇતર પુસ્તકાંહૂન વિશેષ ઉપયોગી પડલા.

હ્યાપ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્રાત ચાંગળી ગતી ઝાલ્યાવર મી ‘વ્યાસસૂત્ર’વરીલ શંકરાચાર્યાંચે ભાષ્ય સમજૂન ઘેણ્યાચા પ્રયત્ન કેલા. તે સમજણ્યાસ થિબા^{૧૩} નાવાચ્ચા વિદ્વાન પુરુષાચે શંકરાચાર્યાંચે ભાષ્યાચે^{૧૪} ભાષાંતર ફાર ઉપયોગી પડલે. ત્યાવરીલ ત્યાચા ઉપોદ્વાત તર મલા ફારચ આવડલા. નંતર દ્વિવેદી^{૧૫} નાવાચ્ચા એકા ગુજરાથી વેદાંત શાસ્ત્રજ્ઞાચે ઇંગ્રી ગ્રંથ મલા વાચાવયાસ મિળાલે. તે વેદાંતાચા અભ્યાસ કરણ્યાસ કેવળ અપ્રતિમ આહेत. હ્યા ગુજરાથી વેદાંતજ્ઞાચા ગીતેવરીલ ગ્રંથાચા તર મલા અતિશયિત ઉપયોગ ઝાલા.

ह्याप्रमाणे तयारी केल्यावर मी गीतेवरील संस्कृत भाषेतील शंकराचार्यांचे शंकरानंदाचे व श्रीधराचे अशी तीन भाष्ये मिळविली आणि रंगनाथस्वामीचे मराठी काव्य पैदा केले. ‘ज्ञानेश्वरी’ व ‘यथार्थदीपिका’ या ग्रंथांचाही संग्रह केला. ही सगळी भाष्ये वाचून जेवढे प्रत्येक श्लोकावर लिहावेसे वाटले तेवढे लिहिले. उगीच पाल्हाळ असा कोठेही केला नाही. प्रत्येक श्लोकाचा पहिल्याने अन्वय करून अन्वयाच्या प्रत्येक पदाचा अर्थ कंसात लिहिला. तो असा की, कंसातला मजकूर वाचल्याने श्लोकाचे शब्दशः भाषांतर व्हावे. याशिवाय आणखी सगळ्या श्लोकांचे सरळ भाषांतर दिले. यानंतर प्रत्येक श्लोकाचे भाषांतर पद्यरूपाने पाच निरनिराळ्या कर्वींनी केले आहे ते एकाखाली एक असे दिले आहे. ते पाच कर्वी म्हटले म्हणजे वामन^{१५}, मोरोपंत^{१६}, श्रीधर^{१७}, तुकाराम^{१८} व उद्धवचिदधन हे होत. यापैकी मोरोपंतांची यमकविरहित आर्या आहे. तुकारामाचे जे अभंग आहेत ते प्रख्यात तुकारामबुवा यांचे नसून दुसऱ्याच कोणा ब्राह्मणाचे आहेत, असे हल्ली कित्येकाचे म्हणणे आहे. ते कितपत खरे आहे हे पाहण्याचा मला योग आला नाही. प्रसिद्ध विद्वान पंडित श्री. तुकाराम तात्या पडवळ^{१९} यांनी मोठा परिश्रम करून तुकाराम बाबांच्या सगळ्या अभंगाची गाथा प्रसिद्ध केली आहे. तीत त्या साधुपुरुषाचे गीतेवरील म्हणून जे अभंग प्रसिद्ध केले आहेत ते मी घेतले आहेत.

श्री. लक्ष्मणराव नागवेकरांनी माझ्याशी असा करार केला होता की, मी दर महिन्यास चाळीस पृष्ठांचा मजकूर लिहावा; त्यापैकी गीतेवर तीस पृष्ठे व एखाद्या साधूच्या चरित्रावर दहा पृष्ठ असावी. ह्या कराराप्रमाणे मी वागत असे. प्रत्येक श्लोकावरच्या वर सांगितल्याप्रमाणे टीका वाचावयास मला बराच विलंब लागत असे. तरी गात्रांदिवस खपून जेमतेम चाळीस पृष्ठे लिहून काढीत असे. कित्येक श्लोकावर टीका लिहावयासही पुष्कळ वेळ लागत असे. कधी कधी एका-एका श्लोकावर टीका लिहावयास तीन-तीन, चार-चार दिवस लागत. त्यामुळे कधी कधी अधिक वेळ लागे, तेव्हा नागवेकर साहेब मला दम देत आणि सांगत की, तुम्हाला वेळेवर काम करता येत नाही तर ते सोडून द्या, मी दुसऱ्या कोणाला तरी ते काम करावयास सांगतो. हे ऐकून मला फार वाईट वाटे; परंतु पदरी गरिबी असल्यामुळे मला ते सोडून देता येईना. त्यांना माझ्या कामाचे स्वरूप कळत नसल्यामुळे ते मला असा दोष देत असत.

तुकाराम चरित्र—

गीतेवरील टीकेशिवाय आणखी चरित्राचा मजकूर मी लिहीत असे. पहिल्याने तुकाराम बाबांचे चरित्र लिहावयास घेऊन ते पुरे केले. ते लिहावयास मला फारशी मेहनत पडली नाही. कारण त्या संबंधाचे आधार फार नव्हते. महिपतीने^{३०} लिहिलेला एक ओवीबद्ध लेख होता व एका युरोपियन गृहस्थाने इंग्रजीत लिहिलेला बाबांच्या चरित्राचा एक लेख होता. शिवाय बाबांच्या अभंगांचे एकीकरण करून लिहिण्याचे काम सरकारच्या सांगण्यावरून झाले. ह्या त्यांच्या अभंग संग्रहाबरोबर बाबांचे एक त्रोटक चरित्र लिहिले होते. एवढेच काय ते मला आधार होते.

हा चरित्र ग्रंथ पुरा झाला तेव्हा मासिक पुस्तकाच्या अंकातून तेवढी पृष्ठे काढून नागवेकरांनी निराळी बांधून काढून पुस्तकरूपाने विकावयास ठेवली. त्या पुस्तकावर कित्येक पत्रकारांनी व गृहस्थांनी चांगले अभिप्राय दिले. यापैकी प्रख्यात विद्वान्मणी न्यायमूर्ती माधवराव रानडे यांचा अभिप्राय सर्वोत्कृष्ट होता. असे उत्तेजन मिळाल्यावरून हे पुस्तक दक्षिणा प्राईज कमिटीकडे पाठविले. त्या कमिटीने ते पसंत करून मला त्याबद्दल चांगले पारितोषिक दिले. तरी ह्या पुस्तकाचा खप व्हावा तसा झाला नाही.

बुद्धचरित्र—

हा चरित्रात्मक ग्रंथ संपल्यावर मी गौतम बुद्धाचे चरित्र लिहावयास घेतले. हे ह्या महापुरुषाचे चरित्र लिहावयाची प्रवृत्ती मला माझे मित्र विनायक दादाजी यांच्यामुळे झाली. यांच्यापाशी रोमेशचंद्र दत्त यांनी लिहिलेला ‘एन्शन्ट सिविलीझेशन ऑफ इंडिया’ ह्या नावाचा एक ग्रंथ होता. त्यातून त्यांनी मला बुद्धाच्या गृहत्यागाची चित्तवेधक गोष्ट वाचून दाखविली. ती मला अतिशयित आवडली आणि त्या सत्पुरुषाचे साध्यांत चरित्र वाचण्याची प्रबल इच्छा झाली. त्यांच्याकडून हे पुस्तक नेऊन बुद्धासंबंधाचा सगळा वृत्तांत मी वाचला. तो मला इतका चित्तवेधक वाटला की, त्याचे मराठी रूपांतर करण्याचे मी योजिले. पुढे ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ मासिक पुस्तक मला चालवावयास देऊन गीतेवर टीका लिहावयास दिली आणि तिच्याबरोबर कोणा तरी साधुपुरुषांची चरित्रे लिहावयास सांगितली.

त्या मासिकात तुकाराम बाबांचे चरित्र लिहिण्याचे संपल्यावर गौतमबुद्धांचे चरित्र लिहिण्याचे मनात आणून त्यावर प्रसिद्ध झालेले काही ग्रंथ मी वाचून काढले आणि त्यांच्या आधाराने मी त्या महापुरुषाचे चरित्र लिहिले. त्या चरित्रासाठी एकंदर १८ पुस्तकांचे आधार मी घेतले. ही पुस्तके मी रॅयल एशियाटिक लायब्ररीतून मिळविली.

जसजसा मी या सत्पुरुषासंबंधीचे वाचीत गेलो तसातसा त्यांच्याविषयीचे पूज्यभाव माझ्याठारी वाढत गेला आणि त्याचे चरित्र मी अत्यंत प्रेमाने लिहिले. त्यामुळे त्याची भाषा व रचना माझ्या मते अति सुंदर झाली. एवढ्या आवडीने व प्रेमाने मी दुसरा कोणताही ग्रंथ लिहिला नाही. तो मासिक पुस्तकात खंडशः द्यावयाचा असून अंक वेळेवर निघावयाचा असल्यामुळे लिहिलेला मजकूर छापखान्यात पाठविण्यापूर्वी तपासण्याला अवधी नव्हता. तरी तो माझ्या मते चांगला उतरला आहे आणि पुढे वर्तमानपत्रकारांनी व परीक्षकांनी त्यावर चांगले अभिप्राय दिले. हे पुस्तक दक्षिणा प्राईज कमिटीकडे पाठविले असता त्या मंडळीने ते फारच चांगले आहे असे सर्वानुमते ठरवून त्याला सर्वांत मोठे बक्षीस दिले.

आता ह्या चरित्र ग्रंथासंबंधीने येथे दोन गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत. त्या अशा: हे पुस्तक तेब्बाचे ‘रिपोर्टर ऑफ नेटिव्ह प्रेस’ रा. रा. साठचे यांच्याकडे गेले असता एके दिवशी रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक हे त्यांच्याकडे मॅट्रिक्युलेशनचे मराठी परीक्षक या नात्याने गेले. त्यावेळी हे माझे पुस्तक त्यांच्या टेबलावर होते. त्यावर रावसाहेबांची दृष्टी जाऊन त्यांनी ते उघडून पाहिले. तेब्बा रा. साठचे यांनी त्यांना विचारले की, हे पुस्तक तुम्ही वाचले आहे काय? रावसाहेबांनी म्हटले, “नाही.” साठचे म्हणाले, ‘मराठी भाषेतला हा एक उत्कृष्ट चरित्रग्रंथ आहे. त्याच्या तोडीचा ग्रंथ मराठी भाषेत नाही.’

रा. साठचे साहेबांनी घरी येताच आपल्या वडील मुलास म्हणजे रा. गोपीनाथजी यास हाक मारून सांगितले की, तुझा मित्र केळूसकर याने गौतम बुद्धांवर एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला आहे. तो घेऊन ये. माझ्या मित्रांनी माझ्याकडे येऊन पहिल्याने माझी तारीफ करून हा चरित्रलेख आपल्या वडिलांनी पहावयास मागितला आहे, असे सांगितले. त्याची एकही प्रत माझ्याकडे नव्हती. म्हणून हे पुस्तक नागवेकरांकडून मागून त्यांच्याकडे पोहोचते केले.

धर्मानिंद कोसंबी—

दुसरी गोष्ट अशी की, माझे मित्र धर्मानिंद कोसंबी^{११} यांनी माझे परममित्र श्री. काशीनाथ रघुनाथ^{१२} मित्र यांच्याकडे माझा पत्ता विचारला. ते म्हणाले की, माझे गौतम बुद्धांवरील चरित्र डॉ. भांडारकर^{१३} यांना वाचून दाखवीत असता आपली बुद्धधर्मांकडे प्रवृत्ती झाली. यास्तव असा ग्रंथ लिहिणाराचे दर्शन घेण्याची मला इच्छा झाली आहे; परंतु ही आपली इच्छा त्यांनी पूर्ण केली नाही. त्यांनी काशीनाथजीकडे

आणखी असे सांगितले की, हा चरित्र लेख जरी एका मराठ्याने लिहिला आहे, तरी तो अप्रतिम वठला आहे. याच्या तोडीचे ग्रंथ मराठी भाषेत विरळ सापडतात.

आणखी एक हृदयस्पर्शी गोष्ट येथे नमूद केल्यावाचून माझ्याने राहवत नाही. ती अशी: हे पुस्तक बांधून तयार होताच त्याची एक प्रत माझे परमपूज्य व प्रिय मित्र डॉ. सदाशिवराव वामन काणे एल. एम्. अॅण्ड एस्. यांच्याकडे नेऊन त्यास नजर केली. त्यावेळी त्यांची प्रकृती दम्याच्या विकाराने फारच नरम झाली होती. प्रकृतीला काही आराम व्हावा म्हणून ते नंतर नाशकास जाऊन राहिले. तेथे काही दिवसांनी त्यांचा अंत झाला. त्यांच्याबरोबर त्यावेळी त्यांचे चुलत बंधू गोविंदराव होते. प्रकृती अस्वस्थ असता त्यांनी गोविंदरावांकडून काही पुस्तके वाचून घेतली. त्यामध्ये माझे हे गौतम बुद्धावरचे पुस्तक होते. ते वाचल्यावर त्यांनी गोविंदरावांना असे सांगितले की, तुम्ही मुंबईस गेल्यावर मला भेटून सांगावे की, तुमचे गौतम बुद्धाचे चरित्र अत्युत्तम झाले आहे. ते वाचून मला मोठे समाधान झाले याबद्दल तुमचा अतिशयित आभारी आहे. हा त्यांचा प्रेमाचा निरोप रा. गोविंदरावांनी मला दिला, तेब्हा मला रडू कोसळले आणि त्या सत्पुरुषाच्या पुष्कळ आठवणी माझ्या मनापुढे उभ्या राहिल्या. माझ्या ह्या प्रेमळ परोपकारी व पुण्यशील पुरुषाला पसंत वाटण्यासारखे पुस्तक मी लिहिले, याबद्दल मला धन्यता वाटली. त्यातून विशेष हे की, रा. गोविंदराव यांनी आर्नोल्डच्या ‘लाइट ऑफ ऐशिया’ नावाच्या बुद्ध चरित्रावरील इंग्लिश काव्याचे मराठी भाषांतर केले होते. ते डॉ. साहेबांच्या सांगण्यावरून केले होते. ते माझ्या पुस्तकाशी ताडून पाहता केवळ कमी दर्जाचे होते, असे त्यांच्या निरोपावरून स्पष्ट होते आणि तो निरोप त्या पुस्तकाच्या कत्यने बंधूच्या आज्ञेवरून मला द्यावा, हे अधिकच कौतुक करण्यासारखे होते.

ह्या माझ्या पुस्तकासंबंधाने आणखी एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, हे पुस्तक माझे परमपूज्य मित्र डॉ. नायर यांच्या वाचनात आले. त्यांचे मरहूम बंधू गणपतराव ऊर्फ बाबूराव ह्यांचा माझा निकट स्नेह होता. त्यांना पुस्तके विकत घेऊन लायब्ररी करण्याचा फार नाद होता. त्यांना हे माझे पुस्तक हजर केले आणि ते लिहिण्यास ज्या पुस्तकांचा आधार घेतला होता, त्यापैकी पॉल केरस^{३४} व रिराडे विटा ह्या दोन विद्वान ग्रंथकारांची बुद्ध चरित्रावरील दोन पुस्तके मी त्यांना पहावयास दिली होती, ती त्यांनी आपल्या लायब्ररीत ठेवली होती. डॉ. नायर साहेबांच्या अवलोकनात ही तिन्ही पुस्तके आली आणि त्यांचे लक्ष बुद्धकडे लागले. माझे

पुस्तक अमळ कठीण भाषेत लिहिले होते. ते त्यांनी माथेरान येथे धर्मानंद कोसंबीच्या मदतीने वाचले. ते वाचण्यासाठी डॉ. साहेबांनी मला माथेरानला बोलविले होते; परंतु मला जाता आले नाही. म्हणून त्यांनी कोसंबीना बोलावून घेऊन हा ग्रंथ त्यांच्या साहाय्याने वाचला.

कोसंबींनी यावेळी पाली भाषेचे अध्ययन करून बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली होती. म्हणून त्यांना त्या धर्माची माहिती डॉक्टर साहेबांच्या मनावर चांगली ठसविता आली आणि ते स्वतः क्रजू अंतःकरणाचे व साधुवृत्तीचे असल्याकारणाने ते बौद्धधर्मानुयायी होऊन बुद्धाहून थोर असे काहीच नाही असे त्यांना वाटेनासे झाले.

बौद्ध धर्मांकडे सर्वांची प्रवृत्ती होऊन ते सदाचारी व्हावे, या हेतूने डॉक्टरसाहेबांनी आपल्या घरी एक बुद्ध सोसायटी स्थापन केली आणि तिच्या सभा दर रविवारी भरून त्यात बौद्धधर्माची चर्चा चालविली. त्यांनी आपल्या प्रवासात जितक्या बौद्धधर्माच्या वस्तू व भगवान बुद्धाच्या मूर्ती सापडल्या त्यांचा संग्रह केला. त्यांचा दिवाणखाना अशा वस्तूंनी गच्छ भरलेला आहे. त्यांच्या ध्यान करण्याच्या जागी बुद्धाच्या सुंदर मूर्ती आहेत. त्यांनी हजारो रुपये खर्चून एक विहार बांधले आहे. त्यात बुद्ध भिक्षुंना राहावयाची सोय केली आहे आणि बौद्ध धर्माविषयीच्या सभा हल्ली ह्या विहारात प्रतिपक्षाला भरत असतात. ह्या चर्चेवर त्यांनी आपल्या खर्चाने एक मासिक पुस्तकांची चालविले आहे. त्यात मोठमोठ्या विद्वानांचे सुंदर लेख येत असतात. या सगळ्यांबद्दल मला मोठी धन्यता वाटत असते. कारण त्या साधू पुरुषाचे या सत्कार्यांकडे लक्ष पहिल्याने मी लिहिलेल्या बुद्धचरित्राच्या वाचनाने लागले. ही गोष्ट त्यांनी स्वतः अनेकवेळा बोलून दाखविली आहे. असो.

आता येथे खिन्नता वाटण्यासारखी एवढीच गोष्ट आहे की, माझ्या ह्या ग्रंथाची प्रसिद्धी व्हावी तशी माझी नाही. श्री. नागवेकरांनी मासिक पुस्तकातून या ग्रंथाची पाने काढून तीन-चारशे प्रती बांधून काढून त्या पुस्तक रूपाने विकावयास ठेविल्या; पण त्यांचा खप व्हावा तसा झाला नाही आणि हा व्यापार मी कशाला केला, असे त्यांना होऊन गेले.

मी गौतम बुद्धावर काही लिहिले आहे हे सुद्धा पुष्कळांना माहीत नाही. डॉ. नायर साहेबांच्या ठायी त्या परम विख्यात थोर पुरुषाच्या संबंधाने अत्यादर उत्पन्न होऊन ते त्यांचे पूजन व चिंतन करू लागले. तेव्हा हे माझे चरित्र पुन्हा छापून थोडक्या किमतीत

विकावयाला ठेवण्याविषयी मी त्यांना विनंती केली. ती त्यांना मान्य होऊन त्यांनी धर्मनिंद कोसंबीकडे माझे हे पुस्तक देऊन त्यात योग्य दिसतील त्या दुरुस्त्या करण्यास सांगितले. त्यांनी ते बरेच दिवस आपल्याकडे ठेवून घेऊन शेवटी असा अभिप्राय दिला की, ह्या पद्धतीने भगवान् बुद्धाचे चरित्र प्रसिद्ध होणे इष्ट नाही. त्यांनी स्वतः यावेळी बुद्धलीलामृत नावाचे पुस्तक लिहिले होते. त्यांचा अभिप्राय डॉक्टर साहेबांना हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या बाबतीत प्रतिबद्धक झाला.

पुढे हे पुस्तक प्रो. भागवत नावाच्या एका विद्वान गृहस्थाकडे पहावयास दिले. हे प्रोफेसर सेन्ट ड्रेविअर कॉलेजात पाली भाषेचे अध्यापक आहेत आणि त्यांनी गौतम बुद्ध व त्याचा धर्म यावर पाली भाषेच्या अध्यापनाने पुष्कळ माहिती मिळविली आहे. माझ्या दुर्दैवाने त्यांचाही अभिप्राय कोसंबीसारखाच पडला आणि माझ्या ग्रंथात दुरुस्त्या करण्याएवजी दुसरे चरित्र हल्लीच्या माहितीच्या आधाराने लिहावे असे त्यांना वाटले आणि श्री. पाढ्ये विकिलांचेही असेच मत पडले असून ते काही नवीन अधिक विश्वसनीय आधार घेऊन नवीन चरित्र लिहिण्यास गुंतल्याचे त्यांच्या सांगण्यावरून कल्ते. तथापि डॉ. नायर साहेबांची मूळची इच्छा जी माझा ग्रंथ छापून काढण्याची ती अद्यापि कायम असल्याचे माझा चौच्याहत्तरावा वाढदिवस साजरा करण्यासाठी भरलेल्या सभेचे अध्यक्ष असता त्यांनी प्रसिद्धपणे बोलून दाखविली आहे.

माझ्या चरित्र लेखाची अशी ही हालहवाल आहे. माझ्याकडे द्रव्यबल असते, तर हा ग्रंथ थोड्या ऐतिहासिक दुरुस्त्या करून मी छापून काढून नायरसाहेबांना अर्पण केला असता आणि महाराष्ट्रातील लायब्रन्यांना फुकट वाटला असता. डॉ. साहेबांची हे पुस्तक छापण्याची प्रबळ इच्छा असली तरी वर सांगितलेल्या विद्वान मित्रांच्या सांगण्याबाहेर ते बहुशः जाणार नाहीत. काही पुस्तके व महाभारत छापण्याच्या कामी माझे परमित्र श्री. यंदेसाहेब^{३५} यांचा गुंतलेला हात श्रीमंत महाराजसाहेब गायकवाड यांच्या उदारकृपेने अमळ सुटा झाला असला तर त्यांनी हा ग्रंथ निःसंशय छापला असता. कारण याबाबतीत मला काही मिळविण्याची इच्छा किंवा आशा नाही. ह्या माझ्या ग्रंथाची प्रसिद्धी व्हावी एवढीच माझी इच्छा आहे. ती कधी पूर्ण होईल काय? भगवान बुद्धाची जी ही अल्पसेवा मी केली आहे. तिचे योग्य सार्थक व्हावे एवढीच माझी मनीषा आहे. असो.

गीतेच्या टीकेबरोबर ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’त जे दोन साधू पुरुषांचे चरित्रलेख मी लिहिले त्यांचा हा असा इतिहास आहे. आता खुद गीतेच्या टीकेची काय हकीकत

आहे ती सांगतो. ही टीका पुरी करायला मला प्लेगच्या कहरामुळे व गायकवाड सरकारांकडून दोन पुस्तक लिहावयास मिळाल्यामुळे उशीर लागला. हा ग्रंथ पुरा झाल्यावर मासिकाच्या अंकातून त्यांची पाने काढून घेऊन त्यांचे पुस्तक बांधिले आणि ते विकावयास ठेविले; परंतु त्याची किंमत अमळ भारी असून बांधणीही चांगली झाली नाही. शिवाय लिहिणारा मनुष्य उच्च वर्गापैकी नव्हता. म्हणून त्याचा म्हणण्यासारखा खप झाला नाही. बन्याच प्रती पडून राहिल्या आणि श्री. नागवेकर यांना ह्या उद्योगाबद्दल पस्तावा वाटला.

ही ह्या माझ्या ग्रंथाची दुर्देशा झाली, तरी बहुतेक पत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून त्यावर उत्कृष्ट अभिप्राय प्रसिद्ध झाले. कित्येक कडूच्या ब्राह्मणी पत्रकारांनी मासिकातून छापलेल्या हा ग्रंथ पाहिला तेव्हा असा अभिप्राय दिला होता की, गीतेवरील आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सगळ्या ग्रंथांहून तो श्रेष्ठ आहे. त्यांच्या ह्या अभिप्रायाचा अनुवाद येथे करणे इष्ट नाही. त्यांचे थोडक्यात निरुपण मात्र या ग्रंथात केले आहे.

ह्याप्रमाणे हा माझा उत्तम ग्रंथ गेली २८ वर्षे कच्च्यात पडून राहिला होता; परंतु त्याची आठवण आमच्या येंदे साहेबांना चांगली राहिली होती. त्यांनी सांप्रतचा प्रचंड उद्योग चालविला आहे. त्यातील आध्यात्मिक ग्रंथमालेत माझ्या ग्रंथाला पहिला मान देऊन त्याचे प्रकाशन केले आहे. हा त्यांचा माझ्यावर मोठा अनुग्रह झाला आहे. हा ग्रंथ पूर्वी ११०० पृष्ठांत छापला होता. हल्ली टाइप बारीक घेतल्यामुळे डेमी अष्टपेजी ९०० पृष्ठे झाली आहेत. हा ग्रंथ आता पुष्कळांच्या अवलोकनात आला आहे. कित्येक गृहस्थांना तर त्यांनी तो नजर म्हणून पाठविला होता. शिवाय महाराष्ट्रातील बहुतेक वर्तमानपत्रांना व काही मासिकांना अभिप्रायासाठी पाठविला आहे. तसाच तो कित्येक विद्वानांकडे मुद्दाम अभिप्रायाप्रीत्यर्थ पाठविला आहे. त्या सगळ्यांचे त्यावर चांगले अभिप्राय आले आहेत. इतके दिवस माझी लेखक ह्या दृष्टीने शिवाजीचे चरित्रकार म्हणून कीर्ती झाली होती; पण माझा गीता ग्रंथ पाहिल्यावर वेदांतशास्त्रातही माझी चांगली गती आहे, असे काहीजणांनी म्हटले आहे. ह्या हल्लीच्या अभिप्रायापैकी काही त्या दुसऱ्या आवृत्तीत प्रसिद्ध केले आहेत.

ही अशी प्रसिद्धी श्री. येंदे साहेबांनी दिली. याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे आणि माझ्या सांप्रतच्या दैन्यावस्थेत ह्या आवृत्तीच्या प्रकाशनापासून बराच आर्थिक फायदाही झाला आहे. तरी हा ग्रंथ माझ्या लेखणीतून उतरला असल्याकारणाने ज्या प्रकारच्या लोकांना असले आध्यात्मिक ग्रंथ वाचावयाची गोडी आहे, त्यातून

पुष्कळजण हा ग्रंथ घेण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत, याचा मला चांगला अनुभव आहे आणि श्री. यंदे साहेब यांनाही तो नाही असे नाही; परंतु केवळ माझ्यावरील प्रेमास्तव त्यांनी हे धाडस केले आहे. हे त्यांचे क्रृष्ण मला फिटणे शक्य नाही.

सेनेका व एपिक्टेट्स—

आता हा गीता ग्रंथ लिहीत असता श्रीमंत महाराज सरकार गायकवाड यांनी मला दोन ग्रंथ लिहावयाची आज्ञा केली. ते मी श्री. नागवेकर साहेब यांच्या परवानगीने लिहिले. त्यापैकी एक सेनेका व एपिक्टेट्स यांची बोधवचने हा होय. हे दोन महासाधू स्टोइक तत्त्वज्ञ होते. यांचे ग्रंथ मूळचे लॅटिन भाषेतले आहेत. हे इसवी सनाच्या आरंभी रोमन बादशाहीत होऊन गेले. यांचे तत्त्वज्ञान नीतिपर असल्यामुळे ते युरोपातल्या सगळ्या ज्ञात्या पुरुषास फार आवडत असे. पुढे सर्वत्र ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाल्यावरदेखील देवळातून उपदेश करणारे धर्माधिकारी ह्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाआधारे आपली बोधपर व्याख्याने तयार करीत असत. त्यामुळे हे ख्रिस्ती साधू असावेत, असा लोकांचा पुष्कळ काळपर्यंत समज होता.

ह्या तत्त्वज्ञांचे तत्त्वविचार युरोपातल्या लोकांस अजूनही मान्य आहेत. यांच्या बोधवचनांचे सार आमच्या भाषेत प्रसिद्ध व्हावे, असे आमच्या थोर महाराजांच्या मनात येऊन हे काम त्यांनी प्रथम सिमिअन बेन्जामिन यांना करिता काय, म्हणून विचारिले. कारण त्यांच्या नावाने पहिल्याने मार्कस् औरलिअस यांची बोधवचने प्रसिद्ध झाली होती. यास्तव हे काम त्यांना सहज करता येईल, असे वाटणे साहजिक होते; परंतु ह्यावेळी माझे साहऱ्य त्यांना मिळणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांनी हे काम पत्करले नाही. म्हणून महाराज साहेबांनी मला विचारले व त्यांचे वेतन काय घ्याल असेही विचारले. मी ते तत्काळ पत्करून रु. १००० मुशारा घेईल, असे कळविले. महाराज साहेबांनी कृपावंत होऊन हे काम मला देऊन सहा महिन्यांच्या आत पुरे करावे, असे फर्माविले आणि मधून मधून आपल्या आर्याच्या बोधवचनांचा उपयोग करावा, असे सांगितले.

हे काम मला मिळाले त्या वेळी माझी आई आजारी होती. तिच्या शुश्रूषेकडे माझे सगळे चित लागले होते. तिच्याशिवाय मला काही सुचत नसे. ती सन १८९६ सालाच्या नवेंबर महिन्यात दिवंगत झाली. इतक्यात मुंबईत पहिल्याने प्लेग सुरु होऊन लोकांची तारांबळ उडाली. जो तो आपापल्या गावी पळून जाऊ लागला.

त्यामुळे शहरातली वस्ती पुष्कळ कमी झाली. शाळा बंद ठेवाव्या लागल्या. तरी आमची शाळा नाताळच्या रजेपर्यंत चालू होती. नाताळ सुरु होताच मी सगळ्या माणसांना घेऊन गावी गेलो. तिकडे गेल्यावर मला मिळालेल्या कामाला मी सुरुवात केली आणि तीन महिन्यांत अर्धे अधिक काम आटोपले. यावेळी पुन्हा मला माझ्या बंधूंची नक्कल करण्याच्या कामी गरज पडली.

त्याच्या एकट्याच्याने हे काम आटपणे शक्य दिसेना. त्यावेळी माझ्याप्रमाणेच माझे मित्र श्रीयुत नारायणराव शंभू वराडकर हे आपल्या गावी प्लेगमुळे पळून आले होते. तेही माझ्यासारखेच शाळा मास्तर असल्याकारणाने त्यांची शाळा लवकर उघडण्यासारखी नव्हती. म्हणून मी त्यांना हे नक्कल करण्याचे काम करण्यासाठी बोलावून घेतले. दोघांच्या मदतीने वर सांगितल्याप्रमाणे मुदत संपेपर्यंत अर्धे अधिक काम आटोपले. तेव्हा मी असा विचार केला की, मुदतीच्या अटीतून मुक्त होण्याचा मागल्याप्रमाणे उपाय करावा. त्याप्रमाणे मी तयार झालेला भाग विद्याधिकाऱ्यांकडे पाठवून असे कळविले की, बाकीचा भाग पुरा झाला आहे तो नक्कल होताच पाठवून देतो आणि मग विशेष नेटाने काम करून सगळा ग्रंथ दोन महिन्यांत खलास करून रवाना केला.

गांगनाईक—

मुदतीच्या संबंधाची ही माझी युक्ती यशस्वी झाली किंवा नाही हे मला काही कळले नाही. म्हणून माझे मित्र श्री. भानू केशव गांगनाईक^{२६} यांना हा ग्रंथ पसंत झाला किंवा नाही याचा तपास करून मला कळविण्याविषयी पत्र लिहिले. त्याचा जबाब मोठ्या खोचीचा वेडावाकडा मिळाला. तो त्यांनी अमळ रागाने व मत्सर बुद्धीने लिहिला असावा, असे मला वाटून त्या संबंधाने मि. कालेलकर यांना मी अमळ त्वेषाने एक पत्र लिहिले. त्यात त्यांची इसापनीतीतील कोठंब्यातल्या कुञ्चाशी तुलना केली. मि. कालेलकर यांनी माझ्याशी विश्वासघात करून ते पत्र रा. भानू यांना दाखविले. ते वाचून त्यांना राग येणे स्वाभाविक होते; परंतु रागाच्या आवेशात त्यांनी मला वकिलाची नोटीस दिली व मी खरे प्रदर्शित करून क्षमा मागितली नाही, तर मजवार खटला करण्याचा थाक घातला.

इतक्या विकोपास हे प्रकरण गांगनाईक नेतील, असे मला वाटले नव्हते. कारण मी त्यांना माझे निकट स्नेही समजत असे आणि मी त्यांच्यावर पुष्कळ उपकार केले

होते. त्यांची स्मृती त्यांच्या चित्तातून नष्ट होणे शक्य नसेलसे मला वाटत होते. त्यांना महाराज सरकारांकदून एक इंग्रजी पुस्तक भाषांतर करावयास मिळाले होते. त्याचे भाषांतर मी करून दिले होते. त्या पुस्तकाचे नाव ‘घर आणि त्या सभोवतालची जागा’ असे होते. याशिवाय आणखी ‘आमच्याकडील नौकायनाचा इतिहास’ या नावाचा एक निबंध त्यांना दिला. त्याचे प्रयोजन असे घडले की, महाराज सरकार गायकवाड यांनी एक आगबोट खरेदी करून इकडे आणली होती. ती श्री. आंगे साहेब दिवाण यांनी आलीबागच्या किनाऱ्याला आणली. तेथे ती खडकाला लागून फुटली.

आमचे नौकायन—

या प्रकरणी श्री. राव बहादूर तालचेरकर जे. पी. यांनी एक लेख एका इंग्रजी पत्रात लिहिला होता. त्याचे भाषांतर मराठीत करून पाठवावे असे रा. भानू यांनी मला लिहिले त्यावरून तो लेख मी वाचला. तो समर्पक न वाटून ‘आमचे नौकायन’ या विषयावर एक स्वतंत्र लेख पुष्कळ संशोधन करून मी लिहिला.

तो त्यांना पसंत पडून त्यांनी तो छापून आपल्या नावाने श्रीमंत गायकवाड सरकारांकडे पाठविला. त्याबद्दल त्यांना काही पारितोषिकही मिळाले. याशिवाय आणखी त्यांना फ्रेंच पाकशास्त्रावर दोन ग्रंथांचे मराठी भाषांतर करावयास मिळाले होते. ते करण्याच्या कामी माझी फारच मदत त्यांना झाली होती. त्यांच्या ह्या कामास फारच विलंब लागल्यामुळे महाराज साहेबांची त्यांच्यावर इतराजी होण्याचा समय आला होता. तो केवळ माझ्यामुळे ठळला. इतके सगळे मी त्यांच्यासाठी केले असून त्यांचा त्यांच्याकडून यत्किंचितही मोबदला मला त्यांनी कधी दिला नव्हता. असे असता एवढ्याशा एका गोष्टीवरून त्यांनी माझ्यावर संतापून जाऊन मला कोर्टीत खेचण्याच्या तयारीला ते लागले आणि या संकटातून पार पाडण्यासाठी मला त्यांची लेखी माफी मागावी लागली !

आता हे भानू साहेब माझ्यावर एवढे रुष्ट होण्याचे व माझा मत्सर करण्याचे कारण नंतर मला कळले. ते येणे प्रमाणे. माझा सदरील ग्रंथ तपासण्यासाठी एक कमिटी नेमली होती. तीत त्यांची नेमणूक केली होती आणि आता त्यांना माझ्यावर श्रेष्ठत्व मिरवून माझ्या प्रसुत ग्रंथात काही तरी दोष काढण्याची सोन्यासारखी संधी प्राप्त झाली होती. तिचा फायदा घेण्यास ते उत्कंठित झाले असता त्यांना ती साधली नाही; कारण असे झाले की, माझा हा ग्रंथ पहिल्याने प्रो. आर्टे यांच्याकडे तपासावयास गेला. तो

त्यांनी वाचून पाहून त्यावर उत्कृष्ट अभिप्राय दिला. तो वाचून विद्याधिकाऱ्यांनी असे ठरविले की, माझा हा ग्रंथ कमिटीच्या दुसऱ्या कोणत्याही गृहस्थाकडे पाठविण्यात काळ दवडण्याचे प्रयोजन नाही. म्हणून त्यांनी तो परत तपासावयाला मजकडेही न पाठविता एकदम छापखान्यात छापावयास पाठविला. त्यामुळे भानू साहेबांची निराश झाली असली पाहिजे आणि रागही आला असावा. एखी त्यांनी मला अमळ खोचीचे पत्र लिहिले नसते.

मी स्वतः विद्याधिकाऱ्यांकडे या प्रकरणी अशी तक्रार केली की, माझा लेख परत वाचून पाहण्याची संधी मला न देता तो छापखान्यात परस्पर पाठविणे बरोबर नाही. त्यावर त्यांचा असा जबाब आला की, युवराज श्री. फतेसिंह महाराज विलायतेस जाण्याच्या पूर्वी हा तुमचा ग्रंथ त्यांच्या हाती पडला पाहिजे. म्हणून तो छापण्याची घाई आहे. शिवाय प्रो. आर्ते यांनी तो सगळा तपासून त्याच्यावर उत्तम अभिप्राय दिला आहे. यास्तव तो परस्पर छापखान्यात पाठविणे भाग पडले आहे. प्रुफे तपासताना वाटतील तेथे काही फेरफार करण्यास तुम्हाला भरपूर अवकाश आहे.

ह्याप्रमाणे या ग्रंथाची हकिकत आहे. याबद्दलचे पूर्ण पारितोषिक मला मिळाले आणि त्यावर वर्तमानपत्रकारांचे अभिप्राय उत्तम आले. यासंबंधीची एक गोष्ट येथे अशक्य सांगितली पाहिजे. ती अशी की, हा ग्रंथ मला लिहायला देताना असे बजाविले होते की, यात सुभाषिते घालताना खबरदारी ठेवावी व लोकांच्या टीकेस पात्र होऊ नये. कारण बेकनचे निबंध मराठीत भाषांतर करण्याचे काम एका शास्त्रीबुवांना सांगितले असून त्यात आमच्या भाषेतील सुभाषिते घालावयास सांगितले होते; परंतु त्या शास्त्रीबुवांना इंग्रजी निबंधाचे भाषांतर चांगले साधले नाही व योग्य स्थळी सुभाषिते घालण्याचे तारतम्य राहिले नाही. यामुळे ते पत्रकारांच्या टीकेस पात्र झाले.^{२७}

त्यावेळच्या ‘महाराष्ट्र कोकीळ’ नामक मासिक पुस्तकाचे संबंध दोन अंक त्यांच्या त्या ग्रंथावरील टीकेने भरले होते. अशी माझी अवस्था होऊ नये म्हणून मला वरील खास सूचना होती. शास्त्रीबुवांच्या ह्या फजितीचे कारण मी तपासून पाहून मी आपले काम तसल्या दोषांपासून मुक्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला. हा माझा प्रयत्न चांगला यशस्वी होऊन सदरील मासिक पुस्तकात माझ्या ह्या ग्रंथाविषयी चांगली तारीफ प्रसिद्ध झाली आहे. ती वाचून मला मोठी धन्यता वाटली. गीतेवरील माझ्या ग्रंथावरही पुढे त्यांनी उत्कृष्ट अभिप्राय देऊन म्हटले की, ही टीका गीतेवरील एकंदर टीकांहून

श्रेष्ठ आहे. असे सांगतात की, महाराज सरकारांना हा ग्रंथ इतका आवडला की, ते आपल्या दर्शनास येणाऱ्या प्रत्येक तरुण गृहस्थाला हा माझा ग्रंथ देऊन मनःपूर्वक वाचावयास सांगत असत. हे ऐकून मला मोठी धन्यता वाटे.

ह्या ग्रंथामुळे मला पुरे १००० रुपयांचे वेतन मिळाले. त्यातून माझ्या आईच्या आजारामुळे झालेले व इतर सगळे कर्ज मी फेडले आणि गावी माझे घर जुने झाल्यामुळे मी मोऱ्हन ठेवले होते, ते पुन्हा बांधले. त्याला काही पैसा खुंटला, तो मला माझे परम स्नेही मि. गणतराव तिवरेकर यांनी पुरविला.

उपनिषदांचे भाषांतर व शूद्र—

वर सांगितलेला ग्रंथ लिहिल्यावर थोड्याच दिवसांनी मला आणखी एक ग्रंथ गायकवाड सरकारांकडून लिहावयास मिळाला. त्याची हकीकत येणेप्रमाणे : बारा उपनिषदे व व्याससूत्रांवरील शांकरभाष्य यांचे भाषांतर करवावे, असे महाराज सरकारांच्या मनात येऊन ही कामे कोण हाती घेतो, हे पाहण्यासाठी एक जाहिरात द्यावी असे सरकारांनी फर्माविले; परंतु ही जाहिरात देण्यापूर्वी यापैकी कोणते एक काम घेण्यास मी तयार आहे, हे विचारावे असे त्यांनी विद्याधिकाऱ्यांना सांगितले. त्याप्रमाणे त्या अधिकाऱ्याने मला लिहून कळविले. त्याला मी असा जबाब दिला की, मी बारा उपनिषदांचे भाषांतर लिहावयास तयार आहे. त्यावरून त्यांनी मला हे काम करावे असे सांगितले. हे पत्र मला मिळताच मी उपनिषदे मिळण्याच्या खटपटीस लागलो.

ही बारा उपनिषदे मँक्स मुल्लरने^{१८} भाषांतर करून ती ‘सेक्रेड बुक्स ऑफ दी ईस्ट’ ह्या ग्रंथमालेतील पहिल्या व पंधराव्या अशा दोन ग्रंथांच्याद्वारे प्रसिद्ध केली होती. ह्या ग्रंथांच्या आधाराने भाषांतर करावे असा मला हुकूम आला होता. हे मँक्स मुल्लरचे दोन्ही ग्रंथ व संस्कृत उपनिषदे मिळविण्याच्या खटपटीस मी लागलो. इतक्यात मला विद्याधिकाऱ्यांकडून असा हुकूम आला की, महाराज सरकारांनी श्री. शंकर मोरो रानडे^{१९} बी. ए. यांना पहिला व्हाल्यूम भाषांतर करावयास दिला आहे. यास्तव तुम्ही पंधराव्या व्हाल्यूमातील उपनिषदांचे तेवढे भाषांतर करावे. तेव्हा अर्थात पंधराव्या व्हाल्यूमधली सात उपनिषदे मी पुण्याच्या आनंदाश्रमातून मिळविली आणि कामास लागलो.

हे जे काम मला मिळाले त्यासंबंधाने सगळ्या बडोद्यात असा पुकारा झाला की, महाराज सरकारांनी शूद्राला वेदांचे भाषांतर करावयास सांगितले, हे मोठे वाईट काम

झाले. महाराजांच्या पदरी इतके विद्वान ब्राह्मण असता उपनिषदांचे भाषांतर संस्थानाबाहेरच्या शुद्राला सांगावे, हे केवळ विपरीत होय. हे असे पाहून श्री. शंकर मोरो रानडे यांनी महाराज सरकारांकडे जाऊन असे सांगितले की, ‘मी सध्या रिकामा आहे. हे उपनिषदांचे काम मला सांगावे.’ असा त्यांचा आग्रह पडल्यामुळे माझ्याकडचे अर्धे काम त्यांना सांगितले.

ह्या वेळी मला अशी एक विचित्र अट घातली की, मी पहिल्या काही पृष्ठांचे भाषांतर केल्यावर ते कमिटीकडे पसंतीसाठी पाठवावे. कमिटीने ते पसंत केल्यास पुढचे काम करावे. यातले इंगीत मला लागलेच समजले आणि मी भाषांतराच्या कामी चांगली खबरदारी घेतली. भाषांतर केले ते मूळ संस्कृत ग्रंथाचे. त्याला मॅक्स मुल्लरचा आधार न घेता त्यावरील शांकरभाष्याचाच तेवढा आधार घेतला. टिपणे लिहिली ती सगळी शंकराचार्याच्याच आधाराने लिहिली. किंवेक टिपा तेवढ्या मॅक्स मुल्लरच्या आधाराने घेतल्या. अशा रीतीने पहिल्या उपनिषदांचे भाषांतर करून ते कमिटीच्या पसंतीसाठी पाठविले. ते पाठविल्यास बरेच दिवस झाले तरी माझे काम पसंत झाले किंवा नाही ते मला काही कळेना. शहरात मात्र अशी अफवा पसरली की, माझे काम नापसंत होऊन ते सगळे रानड्यांना मिळाले.

विरोधकांवर मात—

त्यावरून मी विद्याधिकाऱ्यांना पत्र लिहून विचारले. त्यांनी काहीही उत्तर पाठविले नाही. असा मी सुमारे एक महिना बुचकळ्यात पडलो. इतक्यात महाराज सरकारची स्वारी मुंबईस आली. तेव्हा त्यांना माझे ‘गौतमबुद्धाचे चरित्र’ नजर करण्याच्या निमित्ताने भेटण्याची खटपट केली; परंतु महाराजांच्या स्वारी कामदारांनी मला असे सांगितले की, महाराज राणीसरकारच्या तब्येती कारणे फिकिरीत आहेत, ते तुम्हाला भेटणार नाहीत. तेव्हा मी मुद्दाम बांधवलेली गौतमबुद्धाची प्रत कसेही करून महाराजांना आज अर्पण करून आपल्या तक्रारीचा लेख त्यातून पाठवावा, असे मनात आणून मी महाराज ज्या बंगल्यात उतरले होते, त्या बंगल्याच्या आवारापाशी गेलो. तेव्हा तेथल्या पहाऱ्यावरच्या इसमाने मला सांगितले की, दरवाजापाशी उभे राहू नका, बाजूला उभे रहा. तेव्हा मी म्हटले की, मी तुमच्या देवडीपाशी एका बाजूला उभे राहतो. तसे करावयास मला त्याने परवानगी दिली आणि दरवाज्याच्या आत येऊन देवडीपाशी उभा राहिलो.

महाराज त्यावेळी बाहेर जाण्याच्या तयारीत होते. आवारात दोन घोड्यांची गाडी येऊन तिष्ठत होती. मी देवडीपाशी उभा आहे हे महाराजांनी माडीवरून उतरताना पाहिले, हुजूर कामदाराला मला काय पाहिजे ते विचारावयास पाठविले. ज्याने मला भेटीविषयी नकार सांगितला होता तोच हा मनुष्य होता. मला महाराजांना क्षणभर भेटावयाचे आहे, असे सांगितल्यावरून त्याला तसे महाराजांना सांगावे लागले. महाराजांनी मला घेऊन येण्याविषयी सांगितले आणि मी पुढे जाऊन महाराज दारात उभे होते, त्यांनी मला मोठ्या प्रेमाने हाक मारून येण्याचे कारण विचारले. तेव्हा मी जवळचे पुस्तक पुढे केले आणि म्हटले सरकारांना संक्रांतीचे हे तिळगूळ आणले आहेत. महाराजांनी मोठ्याने हसून म्हटले हे तुमचे तिळगूळ अतिशयित गोड असले पाहिजेत. नंतर मला आत एका दालनात बोलावून नेऊन बसविले आणि ते पुस्तक उधऱ्यून पाहिले. महाराजांना बुद्धाविषयी बरीच माहिती होती आणि मराठी भाषेत त्याचे चरित्र व्हावे अशी इच्छा होती. तेव्हा अर्थात माझ्या पुस्तकाने त्यांना आनंद वाढून त्यांनी मला शाबासकी दिली आणि पुस्तक तयार करण्यास कोणकोणत्या ग्रंथांचा आधार घेतला म्हणून विचारले.

ह्याप्रमाणे त्या पुस्तकाविषयी थोडे बोलणे झाल्यावर मी माझी तक्रार महाराजांना निवेदन केली. मी म्हटले सरकार माझे काम कमिटीला नापसंत झाल्याची दाट वंदंता सगळ्या बडोदे शहरात पसरली असता तिचा काही एक मागमूळ मला आज एक महिना विद्याधिकाऱ्यांकङ्गून काहीच कळू नये, हे कसे? हे ऐकताच त्यांनी आपल्या स्वारी कामदारांना सांगितले की, याबाबतीत विद्याधिकाऱ्यांना ताबडतोब पत्र लिहून खरा प्रकार काय आहे, तो मला कळविण्यास सांगावे. तेव्हा पुढे चार दिवसांच्या आत विद्याधिकाऱ्यांचे मला पत्र आले आणि त्याबरोबर कमिटीच्या पाचही सभासदांचे माझ्या पुस्तकावरील अभिप्राय त्यांनी मला पाठवून दिले. ते वाचून पाहता त्या सगळ्यांनी चार-पाच पृष्ठे तेवढी वाचून पाहून माझ्या लेखावर टीका लिहिली होती. त्या टीकेचा मतलब सगळ्यांचा सारखा नव्हता. तो परस्परविरोधी होता.

त्यातल्या तिघांचे मत मला अनुकूल होते व दोघांचे प्रतिकूल होते. ह्या दोघांपैकी श्री. शंकर मोरो रानडे हे एक होते आणि दुसरे श्रीयुत आठल्ये नावाचे डबल ग्रॅज्युएट होते. रानडे साहेबांचे मत प्रतिकूल असण्याचे कारण उघडच होते. शिवाय श्री. भानू साहेब जे माझे पक्के विरोधी बनले होते. त्यांचे ते परमस्नेही होते आणि माझी माहिती खरी असल्यास ह्या रानडे साहेबांची उठावणी करण्याता व माझ्याविरुद्ध अफवा

पसरण्याला मुख्य कारण आमचे भानूसाहेबच होते. प्रतिकूल मत देऊन माझ्या हातचे काम घेण्याचा त्यांचा घाट होता, हे उघड आहे; पण मी त्यांना असा हार जाणारा नव्हतो. ह्या कमिटीची परस्परविरुद्ध मते माझ्याकडे दलालसाहेबांनी (तेव्हाचे विद्याधिकाऱ्यांनी) पाठविली ते बरे केले. असे कधी करीत नसतात; परंतु ह्या पारशी विद्वान सद्गृहस्थाला त्यांचा डाव पक्का कळून चुकला होता.

मी त्या पाच असामीची मते समोरासमोर मांडवून विद्याधिकाऱ्यांना विचारले की, माझ्या तर्फेने तिघे असता, मला अनुकूल असता माझ्याकडे काम काढून घेणार काय? किंवा मला ते पुढे चालविण्यास सांगावयाचे की कोणाच्या मताप्रमाणे चालवावयाचे? प्रतिकूल पक्षाचा मुख्य मुद्दा असा होता की, मी मँक्स मुल्लरप्रमाणे भाषांतर करीत नाही; कारण महाराज सरकारचा पहिला हुक्म असा होता की, भाषांतर मँक्स मुल्लरप्रमाणे करावे. मी शंकराचार्यांचा आधार घेतला. हे त्यांना पसंत नव्हते; परंतु बाकीच्या तिघांना माझे करणे पसंत होते आणि खरे पाहता परस्थ विद्वान पुरुषांपेक्षा आमचे सर्वमान्य आचार्य आमचा ग्रंथ चांगला समजण्यास योग्य होते. तेव्हा त्यांचाच आधार विशेष ग्राह्य होण्यासारखा असणार! महाराज सरकारास हेच मत विशेष ग्राह्य होणार आहे आणि त्या संबंधाने मी महाराज सरकारांकडे अगोदरच बोलून ठेविले आहे. यावर त्या अधिकाऱ्यांनी मला असा हुक्म पाठविला की, तुम्हाला योग्य दिसेल त्याप्रमाणे काम करा, पुढे पाहता येईल. यापुढे तुमचे बाकीचे काम कमिटीकडे तपासावयास देण्यात काही एक अर्थ नाही.

माझे सगळे काम खलास झाल्यावर मी ते विद्याधिकाऱ्यांकडे पाठविले. ते त्यांनी माझे विरोधी मि. शंकर मोरो रानडे यांना सगळे तपासावयास सांगितले. त्यांनी ते मोठ्या कडक रीतीने तपासले; पण त्यांना सगळ्या ग्रंथात दहा-बारा भाषेच्या म्हणून चुका काढता आल्या आणि मी सात उपनिषदांना जे सात निरनिराळे उपोद्घात लिहिले, ते त्यांच्या मते निरर्थक होते. यास्तव ते काढून टाकावे असा त्यांनी अभिप्राय दिला. तो त्यांचा अभिप्राय बरोबर नाही तर वाचकांना प्रत्येक उपनिषदांचा आशय व हेतू कळण्यास उपोद्घात आवश्यक आहे, असे मी विद्याधिकाऱ्यांना लिहून कळविले. माझे म्हणणे बरोबर आहे असे त्यांना वाटून माझा ग्रंथ उपोद्घातासकट छापावयास दिला आणि त्यांनी काढलेल्या पाच-सहा चुका तेवढ्या मी मान्य केल्या. इतर नाकबूल केल्या. ह्याप्रमाणे माझ्या विरोधकांनी माझ्या कामाला नादान ठरविण्यासाठी एवढी खटपट केली; परंतु शेवटी माझे काम माझ्या मताप्रमाणे तयार होऊन जशाचे तसे छापण्यात आले. याचे त्यांना मोठे वैषम्य वाटले असावे.

श्री. रानडे हे माझ्यासारखेच एक भाषांतर करणारे व तेही मला मिळालेल्या एका पुस्तकाचे भाषांतर करणारे असून त्यांनाच माझे काम तपासावयास सांगितले. हे विद्याधिकाच्यांनी चांगले केले नाही. माझ्या पुस्तकात काही दोष दिसेल तर तो काढून माझे काम नापसंत करण्यास त्यांनी कधी कमी केले नसते; परंतु त्यांनी भलते सलते दोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला असता, तर मी त्यास संबंधाने भांडण्यास कमी केले नसते. हा धाक घातल्यामुळे त्यांना काही तरी भलतेच करण्याचे धैर्य झाले नाही.

त्यांनी आपणाला घेतलेले काम तीन-चार वर्षांनी पुरे केले. त्यांना कोणी मुदतीची अट घातली नाही व इतका विलंब लागला का म्हणून विचारले नाही. त्यांनी उपोद्धातावाचून ग्रंथ लिहिला. त्यांनी भाषांतर केलेली पाचही उपनिषदे अति महत्त्वाची असून त्यांचे उपोद्धात अवश्य लिहिले पाहिजे होते; परंतु तेच आपल्या ग्रंथाचे परीक्षक असल्यामुळे त्यांना विचारणार कोण? त्यांचे काम कसे काय वठले यावर अभिप्राय देण्याचा मला अधिकार नाही व ते युक्तही नाही. असो.

ब्राह्मणेतर लेखकाच्या अडचणी—

या एकंदर इतिहासावरून ब्राह्मणेतर लेखकास बडोदे सरकारच्या अमलात किती अडचणी असतात हे दिसून येते. मी जर अमळ कमकुवत असतो तर माझी फजिती होण्यास विलंब लागला नसता. तरी एवढे खरे की, यानंतर महाराज सरकारांनी मला आणखी ग्रंथ लिहावयास दिले नाहीत. तरी नाही मला म्हणायला हल्ली सन १९३२ साली मी माझी अकिंचन स्थिती त्यांना कळविली असता एका पुस्तकाचा तरजुमा करिता काय म्हणून विचारले. तो करण्याचे मला सामर्थ्य नाही, असा जबाब मी लिहिला. एकंदरीत तात्पर्य काय की, मी दोन शब्द अविचाराने माझा मित्र समजून एकाला लिहिले. त्यांचा परिणाम हा असा झाला आणि त्याचे एवढे काम केले ते सगळे फुकट गेले.

शिवाजी महाराजांचे चरित्र—

यानंतर काही दिवसांनी मी मूळव्याधीने बेजार झालो. शस्त्रप्रयोग केल्यावर मी त्यातून मुक्त झालो. पुढे माझे परममित्र श्री. दाजीसाहेब दळवी आणि श्री. रामचंद्रराव ऊर्फ आबासाहेब दळवी यांनी माझ्याकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहिण्याची गोष्ट काढली. त्यांचे प्रिय बंधू श्री. गोविंदराव (यांची माहिती पुढच्या भागात दिली आहे.) दळवी यांची अशी इच्छा होती की, श्री. शिवाजी महाराजांचे चरित्र आपल्या

मराठा प्रॉब्हिडंट फंडाच्या मार्फत प्रसिद्ध व्हावे. ही त्यांची इच्छा त्यांच्या अल्पायुष्यामुळे असिद्ध झाली होती. ती पुरी करण्यास मी लायक आहे, असे ह्या बंधुद्वयास वाटून मला त्यांनी हे काम १९०३ साली मी हॉस्पिटलातून परत आल्यावर सांगितले आणि मलाही काही काम हवेच होते. म्हणून ते मी पत्करले.

ह्या उद्योगास मी लागलो; परंतु मला प्रपंच भागविण्यासाठी खाजगी शिकवण्या कराव्या लागून त्यात सकाळचा बराच वेळ जात असे. त्यामुळे हे काम दिरंगाईने होऊ लागले. श्री. आबासाहेब दळवी तर दर आठवड्यास माझी हजेरी घेऊन माझ्या पाठीस एकसारखे लागले; परंतु जोपर्यंत मला शाळेत सारा दिवस खपून आणखी खाजगी शिकवण्या शिकवाव्या लागत तोपर्यंत हे काम नेटाने चालणे कठीण होते. यास्तव फंडाकडून मला काही कर्ज मिळण्याची व्यवस्था होणे इष्ट वाटले. त्यामुळे आबासाहेबांनी हा प्रश्न डायरेक्टरांपुढे आणून असा ठराव करून घेतला की, मला दरमहा वीस रुपयांप्रमाणे पुस्तक लिहून होईपर्यंत कर्जाऊ द्यावे, मात्र त्यावर व्याज आकारू नये. पुस्तक छापल्यावर फायद्याचा चौथा हिस्सा मराठा प्रॉब्हिडंट फंडाच्या श्री. शिवाजी विद्याप्रसारक खात्यात जमा करावा. ह्याप्रमाणे मला द्रव्य साहाय्य होण्याची तजबीज झाल्यावर खाजगी शिकवण्याचे काम सुटून मी ह्याच उद्योगास लागलो.

हे काम होईल तेवढे चांगले निर्दोष पुरे करावयाचे असा निर्धार करून मी त्यास लागणाऱ्या साहित्याची जुळवाजुळव साधेल तेवढी पुरी केली. श्री. शिवाजी महाराजासंबंधाचा जेवढा म्हणून छापील मजकूर होता तेवढा सगळा वाचून त्याची टिपणे मी घेतली. शिवाय एकदोन हस्तलिखित ग्रंथही मी पाहिले. ह्या अवाढव्य कामाचा सुमार माझ्या मित्राला नसल्यामुळे ते मला नेहमी दिरंगाईबद्दल सल्ला देत आणि माझे मित्र आबासाहेब तर दर आठवड्यात येऊन माझी खडसून हजेरी घेत. मी आपले काम प्रामाणिकपणाने करीत होतो. त्यांच्या कडक भाषणाकडे लक्ष पुरवीत नसे. खरे म्हटले तर माझ्या हातून हा ग्रंथ पुरा झाला. त्याचे सगळे यश माझे मित्र आबासाहेब व बाबासाहेब (दाजीसाहेब) ह्या बंधुद्वयांसच दिले पाहिजे.

बिर्जे योग्य माणूस—

ह्या ग्रंथाची सामग्री जुळवीत असता माझी बायको आजारी पडली. ती खाटेवर कण्हत पडली असता माझ्या ह्या ग्रंथ लिहिण्याला सुरुवात झाली आणि ह्याचवेळी

मला स्थलांतर करून स्वग्रामी जावे लागले. तेथे माझ्या बायकोच्या आग्रहास्तव दोन मुलींचा विवाह करावा लागला. ह्या कामी माझे परममित्र श्री. गणपतराव तिवरेकर यांच्याकडून मला द्रव्याची मदत झाली.

मुलींचे लग्न करून परत आल्यावर मी ह्या कामाला नेटाने लागलो; परंतु मला अति त्रास झाल्यामुळे मी तापाने आजारी पडलो. तो ताप विषारी ठरून त्यात माझा शेवट होण्याचा संभव दिसला. तेव्हा मी आबासाहेब दलव्यांना असे सांगितले की, मी काढलेल्या टिपा रा. बिर्जे^{३०} यांच्याकडे देऊन ग्रंथ पुरा कराव्यास सांगावे. त्या टिपा दुसऱ्या कोणाकडे देऊ नयेत; कारण त्यावेळी हे काम करावयास बिर्ज्याहून अधिक योग्य माणूस मला दिसला नाही.

परंतु डॉ. धुरू, डॉ. धारगळकर व डॉ. परमानंद यांच्या कृपेने मी ह्या रोगातून मुक्त होऊन पुन्हा काम करावयास योग्य झालो. ह्या आजारापूर्वी ८० पृष्ठे छापून निघाली होती. सन १९०६ च्या जूनअखेर मी पुन्हा: कामास लागलो आणि सगळा ग्रंथ पुरा करून मी डिसेंबर महिन्यात निर्णयसागर छापखान्यात छापून काढला आणि तो श्री. छत्रपती शाहू महाराज^{३१} सरकारांना अर्पण केला. महाराज सरकारांनी याला उदार आश्रय दिला. रोख रुपये १००० देऊन आणखी पुस्तकांच्या ५०० प्रती घेतल्या.

शिवाय श्रीमंत बापूसाहेब^{३२} कागलकर यांनी दोनशे प्रती घेतल्या श्रीमंत सयाजीराव यांनी दोनशे प्रती घेतल्या आणि पुस्तकाची किंमत अगदी कमी ठेवल्यामुळे त्याला मागणी बरीच आली.

ब्रह्मवृद्दास विषाद—

ह्या ग्रंथावर बहुतेक वर्तमानपत्रांचे व मासिक पुस्तकांचे अभिप्रायही चांगले आले आणि दक्षिणा प्राईज कमिटीने त्याला दीडशे रूपये बक्षीस दिले. ह्या कमिटीने पुस्तकावर कडक टीका केली. कारण ज्या किंत्येक गोष्टी महाराष्ट्रात पुष्कळ काळपर्यंत रुढ असून बहुतेक विद्वानांनी मान्य केल्यासारख्या होत्या त्या बरोबर नाहीत असे मी माझ्या ह्या पुस्तकात समप्रमाण सिद्ध केले आहे. त्यामुळे ब्रह्मवृद्दास विषाद वाटला. त्यातल्या काही गोष्टी येथे सांगतो.

इतिहासकाराने सत्याचे प्रकाशन व समर्थन करावे—

येथे हे मात्र सांगून ठेवतो की, या गोष्टींचा उल्लेख या पुस्तकात जो केला आहे तो कोणत्याही जनवर्गाला कमीपणा आणण्याच्या उद्देशाने मुळी केला नाही. तर

इतिहास लिहिताना सत्याचाच अवलंब करावयाचा असतो. मग तो कोणाला विषाद करणारा असो किंवा आनंद करणारा असो त्याची क्षिती सत्यप्रिय इतिहासकाराने कदापि बाळगता कामा नये. त्याने सत्याचे प्रकाशन व समर्थन बिनधोकपणे केले पाहिजे. ते असे केल्याने कोणी संकुचित दृष्टीच्या मनुष्यानी त्याचा उपहास किंवा द्वेष केला तर त्यात त्याचाच कमीपणा दिसून येत असतो. लोकाराधनेची पर्वा करणाराच्या हातून सत्य प्रकाशन फारसे कधी होत नसते.

शिवाजी व दादोजी कोंडदेव—

आता कित्येक लोकांना न आवडणाऱ्या अशा ज्या कित्येक गोष्टी मी प्रस्तुत पुस्तकात आधारपूर्वक लिहिल्या आहेत. त्याचे संक्षिप्त निरूपण येथे केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही. त्या अशा :

छत्रपती शिवाजीमहाराजांना स्वराज्य स्थापण्याच्या कार्मी मसलत व उपदेश दादोजी कोंडदेव, शहाजी महाराजांचे कित्येक हस्तक आणि रामदास स्वामी होते, असे म्हणणे होते ते मी साफ खोडून टाकले आहे. दादोजी कोंडदेव, शहाजी महाराजांचे इतर कारकून यांच्या हातून अशी स्वघाताची व आपल्या धन्याची मसलत शिवाजी बाळाला देण्याचा अविचार कदापि होणे शक्य नव्हते. दादोजीने तर महाराजांचा या बाबतीत सर्वदा निखालस निषेध केला असून शिवबा आपले ऐकत नाही अशी कागाळी त्याने शहाजी महाराजांना अनेक वेळा पत्रे लिहून केली. पुण्याकडील आपल्या धन्याची जहागीर सुरक्षित राखावी असे त्या इमानी सेवकाला वाटणे साहजिक होते. कोणी म्हणतात की, ह्या काळजीने झुरणीस लागून दादोजी मरण पावला आणि कोणी तर असे म्हणतात की, शिवाजी मुळीच ऐकत नाही, असे पाहून त्याने आत्महत्या केली.

शिवाजी व रामदास—

आता रामदास^{३३} स्वार्मांच्या मसलतीने व उपदेशाने शिवरायांनी स्वराज्य सिद्धीला आरंभ करून एवढी उभारणी केली असे जे आवडते मत मोठमोठ्यांचे होते, त्याला बिलकूल आधार नाही असे मी सिद्ध केले. महाराजांना स्वामी १६४९ साली भेटले असा जो प्रवाद होता तोच मुळी खोटा असे मी सप्रमाण दाखवून दिले. महाराजांची आणि स्वार्मांची भेट पहिल्याने सन १६७३ त झाल्याचा सबळ लेखी पुरावा मिळाला असून त्याप्रसंगी स्वार्मांनी महाराजांना लिहिलेल्या ओवीबद्ध पत्रावरून सुद्धा त्यांची भेट चोवीस-पंचवीस वर्षांपूर्वी बिलकूल झाली नाही, हे स्पष्ट होते. राज्यसंपादन

करून राज्याभिषेक करीपर्यंत स्वार्मींचा आणि महाराजांचा फारसा संबंध आला नव्हता आणि महाराजांना सर्वथा लघुत्व आणणारा निराधार प्रवाद सत्य मानणे सत्यजिज्ञासू गृहस्थांना मुळी शोभण्यासारखे नाही.

तिसरी गोष्टी की, महाराष्ट्रीय कर्वींनी त्यावेळी आपल्या काव्याच्या द्वारे स्वातंत्र्यप्रीती व यवनद्वेष यांचा उपदेश लोकांना शिकविला. त्याच्या स्फूर्तीने महाराजांना साहाय्य करण्यास लोक तयार झाले आणि प्राणाची आहुती द्यावयास सिद्ध झाले, असा समज कित्येक विद्वान समजणाऱ्या लोकांनी लोकांत रूढ केला होता. तो सर्वथा निरर्थक आहे हे मी दाखवून दिले आहे, असा स्फूर्तीदायक व यवनद्वेष प्रबंध कोणत्याही कर्वींचा नाही. रामदास स्वार्मींच्या ‘दासबोधा’त शेवटी शेवटी राजकीय बाबींचा उल्लेख आहे; परंतु तो रामदास स्वार्मींच्या हातचा नसून केवळ प्रक्षिप्त आहे आणि तो सन १६८२ नंतर स्वामी निधन पावल्यावर लिहिला आहे.

‘मराठा तितुका मिळवावा’ हे वचन रामदास स्वार्मींच्या कोणत्याच प्रबंधात आढळत आहे. हे बोधवचन प्रथम संभाजी राजाला स्वार्मींनी पाठविलेल्या ओवीबद्ध पत्रात होते, असे म्हणतात. यावरून स्वार्मींचा अशा प्रकारचा बोध महाराजांच्या हयातीत केव्हाही केल्याचे आढळत नाही. महाराज व त्यांचे जे काही प्रसंग घडल्याचे रामदास स्वार्मींच्या बखरीत अतिशयोक्तीच्या व कल्पनेच्या बळावर लिहिले आहेत, त्यातही कधी राजनीतीचा बोध स्वार्मींनी महाराजांना केल्याचा चुकूनही उल्लेख नाही. तेव्हा तात्पर्य काय की महाराजांना स्वार्मींनी राजकीय संबंधाचा उपदेश केला ही केवळ कल्पना होय. शिवाय १६७३ साली त्यांची प्रथम भेट झाली. हे जर खेरे असेल तर रानात राहणाऱ्या या गोसाव्यांच्या या असल्या बोधाचे काही एक प्रयोजन नव्हते. ही गोष्ट मी पहिल्यानेच सिद्ध करून दाखविली आहे. ही अर्थात स्वार्मींच्या निःसीम भक्तांना आवडली नाही. त्याला माझा इलाज नाही. माझे म्हणणे खोटे आहे, असा पुरावा आजपर्यंत त्यांनी जगापुढे आणला नाही. महाराष्ट्र भाषा चित्र मयूर आठल्ये^{३४} सारख्यांनी स्वामीसंबंधाने लिहिताना सुमारे सव्वाशे पृष्ठे ह्या प्रकरणी लिहिली आहेत. त्यात ऐतिहासिक पुरावा असा मुळी नसून मला मनमुराद शिव्या मात्र दिल्या आहेत. असो, हे लोक रामदासांच्या म्हणून मानलेल्या कवितेवाचून दुसऱ्या कोणाही कर्वींच्या काव्याचा पुरावा देत नाहीत हा मोठा चमत्कार आहे.

न्यायमूर्ती रानडे यांची चूक—

आणखी एकाच गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण संपवितो. ती गोष्ट अशी की, न्यायमूर्ती रानडेंसारख्या विद्वन्मर्णींनी आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासात शिवरायांचा

महाराष्ट्रापुरते स्वराज्य स्थापण्याचा उद्देश्य व प्रयत्न होता असे म्हटले आहे. हे त्यांचे म्हणणे अप्रमाण असून अखिल हिंदुस्थानात स्वराज्य स्थापण्याचा शिवरायांचा इरादा होता असे मी साधार दाखविले आहे. याला माझे पुरावे दोन आहेत. एक असा की महाराज जयसिंग राजांशी तह करून औरंगजेबासारख्या कळ्या शत्रूला त्याच्या राज्यात भेटावयास आपखुशीने गेले. हे त्यांचे करण वरवरून पाहता केवळ आत्मघातक होते आणि ते तसे असल्याचे पुढे प्रत्ययास आलेही.

त्या संकटातून ते म्हणूनच सुटून आले. त्या त्यांच्या करण्याचा खरा हेतू काय असावा याचा नीट विचार केला पाहिजे. या संबंधाने माझा तर्क असा आहे की, जयसिंग महाराजांना व त्यांच्या रामसिंग नामक पुत्राला आपलेसे शिवरायांनी केलेच होते. तसेच इतर राजपूत सरदार आपलेसे करून औरंगजेबाचे राज्य पोखरून उलथून टाकावे हा त्यांचा डाव होता आणि तो शेवटास जाण्याचाही दृढ संभव होता. दिल्लीचे तक्त यवनांच्या हातचे घेतल्यावर मग उत्तर हिंदुस्थान हस्तगत होण्यास मुळी अडचण नव्हती. यावेळी ही मसलत साधली नाही तरी जयसिंग राजे अल्पायुषी झाले नसते, तर हा डाव खात्रीने साधला असता.

दुसरा मुद्दा असा की, राज्याभिषेक झाल्यावर शिवरायांनी कर्नाटकातील मोहीम काढून वाटेत कुतुबशहाशी करार करून आपल्या बंधूशी करार मदार केले व तिकडची स्थिती लक्षात आणण्यात जवळ जवळ दीड वर्ष घालविले. त्याचे प्रयोजन काय असावे बरे ? आदिलशाही नामशेष करून सगळी दक्षिण आपलीशी करावी हेच नव्हते काय ? शिवाजी महाराज आणखी निदान दहा वर्षे जगले असते, तर ह्या सगळ्या गोष्टी त्यांनी करून दाखविल्या असत्या.

तेव्हा तात्पर्य काय की, स्वराज्य स्थापण्याच्या बाबतीत त्यांची दृष्टी न्यायमूर्ती रानड्यांसारखी कोती नव्हती. एवढा मजकूर लिहिण्याचे येथे अगत्य नव्हते; परंतु अजूनही वर सांगितलेल्या गोष्टीसंबंधाने आमच्या बच्याच सुशिक्षित महाराष्ट्रायांचा अद्यापि दुराग्रह दिसून येतो. म्हणून येथे काही लिहावे लागले आहे. यावरून माझ्या पुस्तकासंबंधाने माजलेला गैरसमज दूर होऊन त्यासंबंधाची यथार्थ बुद्धी व खरी किंमत काही जणांच्या मनात उद्भवली तर तेवढे मला पुरे आहे. माझ्या प्रयत्नासंबंधाने नाके मुरडणारे जे कोणी असतील त्यांना ताळ्यावर आणणे कठीण आहे हे मी जाणून आहे.

शिवचरित्राचे इंग्रजी भाषांतर—

माझ्या या पुस्तकाच्या चार हजार प्रती काढल्या होत्या. त्या सगळ्या संपून बरीच वर्षे गेल्यावर त्याची पुन्हा दुसरी पाच हजारांची आवृत्ती काढून त्याची चार रुपये किंमत ठेवण्याचे धाडस मी केले; पण ती सगळी आवृत्ती आज खलास झाली आहे. ह्या दुसऱ्या आवृत्तीत पुष्कळ नवी माहिती घालण्याचा योग माझे परमस्नेही प्रा. ताकाखाव यांच्या कृपेने आला. तो असा, पहिली आवृत्ती निघाल्यावर माझ्या मनात असे आले की, त्याचे इंग्रजी भाषांतर करून ज्यांचा यासाठी मराठी येत नाही अशा लोकांस शिवरायांचा यथार्थ व साधार इतिहास वाचावयास द्यावा; परंतु एवढ्या मोठ्या पुस्तकाचे भाषांतर कोणता योग्य माणूस करितो, याची मला अडचण भासू लागली. माझ्या एक-दोन मित्रांनी हा उद्योग आरंभिला; परंतु तो चालू ठेवून शेवटास नेण्याची कुवत त्यांच्यात नव्हती. अगर या उद्योगात काही निष्पत्र होणार नाही, असे त्यांना वाटले असावे व त्यांनी हा उद्योग सोडला, तरी मी काही निराश झालो नाही.

आमच्या उइलसन कॉलेजात प्रो. नीलकंठराव ताकाखाव एम. ए. मेडालिस्ट यांना इंग्रजी भाषेचे प्रोफेसर नेमण्यात आले आणि आमच्या शाळेत ते सातवी इयत्तेला इंग्रजी कविता शिकवावयास येऊ लागले. त्यांची बुद्धिमत्ता अलौकिक असून ते इंग्लिश भाषेत अति प्रवीण असल्याचे मला कळून आले. पुढे काही दिवसांनी ह्या सज्जन विद्वानांचे आणि माझे सख्य जमले. तेव्हा मी त्यांच्याकडे माझ्या भाषांतराच्या कामाची गोष्ट काढली. ते त्यांनी करण्याचे कबूल केले. हे काम हाती घेताना त्यांनी मोबदल्याचा वगैरे कोणताच प्रश्न काढला नाही. मी त्यांना एवढेच सांगितले की, या माझ्या पुस्तकाचे इंग्रजी भाषांतर झाल्यावर ते छापण्यास कोणीतरी राजा तयार होईल व त्याची विक्री होण्यास अडचण पडणार नाही. हे माझे सांगणे त्यांना खरे वाटून त्यांनी काम सुरु केले.

प्राध्यापक ताकाखाव—

ताकाखाव हे ऐतिहासिक सत्याचे खरे चाहते असल्याकारणाने त्यांनी माझ्या प्रत्येक विधानाची सत्यता तपासून पाहण्यास मुळी आळस केला नाही. जेथे काही शोध घालावेसे वाटले तेथे ते त्यांनी बेलाशक घातले. अशा रीतीने त्यांचे भाषांतर जसजसे होत गेले तसेतसे मी वाचीत असे आणि टाईप करवीत असे. हे टाईप करावयाचे काम माझे मोठे जावई शांताराम पुतळाजी वेंगुर्लेंकर यांचे धाकटे बंधू

दत्ताराम यांनी मोठ्या काळजीने केले. त्यावर प्रोफेसर साहेबांनी एकवेळ नजर टाकल्यावर ते डॉ. म्याकनिकल नावाचे प्रभ्यात मिशनरी यांच्यांकडे तपासावयाला देत असे. हे अति विद्वानसाहेब आमच्या शाळेत काही वर्षे प्रिन्सिपाल होते. त्या मुदतीत मी त्यांना मराठी व संस्कृत शिकवित असे. इंग्लिश भाषेतले ते मोठे पंडित होते म्हणून त्याबद्दल त्यांना डॉक्टर ही पदवी मिळाली आहे. यांना प्रोफेसराचे रडके काम न आवडून ते पुढे पुणे जिल्ह्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे काम शेवटपर्यंत करून हल्ली ते काम सोडून स्वदेशी गेले आहेत. अशा विद्वान पुरुषाकडून ह्या भाषांतराचे शुद्धीकरण होण्याचा योग आल्यामुळे ते सध्याच्या अत्यंत शुद्ध स्थितीमध्ये प्रसिद्ध करिता आले आहे.

ह्या इंग्लिश पंडिताची माझ्यावर अतिशयित मेहेरबानी असल्यामुळे त्यांनी माझ्या विनंतीला मान देऊन हा सगळा हस्तलेख काळजीपूर्वक तपासून पाहिला; परंतु आमच्या प्रोफेसर साहेबांनी विद्रूता त्यांच्या तोडीची असून ते तैलबुद्धी असल्याकारणाने डॉक्टर साहेबांना हस्तलेखात फारशे शोध करावे लागले नाहीत. इतकी की, त्यांनी हा लेख तपासला. त्यांनी पुन्हा नक्कल करावी न लागता तो छापखान्यात पाठविता आला. हा असा हस्तलेख छापखान्यात देण्याच्या लायकीचा होऊन मजकडे पुष्कळ दिवस पडून राहिला. तो छापण्याला द्रव्य मिळण्याची मोठी अडचण आली; परंतु ह्या दिरंगाईच्या बाबतीत प्रोफेसर साहेबांची कधीही तक्रार ऐकू आली नाही. इतका त्यांचा माझ्यावर भरवसा होता.

खासेराव जाधव—

ह्या पुस्तकाच्या छपाईला पैसे मिळण्याचा योग कसा आला ते सांगतो. बडोदे संस्थानात मोठ्या हुद्द्यावर एक मोठे महामनस्क सरदार होते. त्यांचे नाव रावबहादुर खासेराव जाधव. यांची माझी पुष्कळ दिवसांची ओळख होती. ते मुंबईस आले म्हणजे मी त्यांना भेटत असे. असे ते एकदा मुंबईस येऊन न्यायमूर्ती माडगावकर साहेबांच्या बंगल्यावर उतरले असता मी त्यांना भेटावयास गेलो. काही इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर त्यांनी मला विचारले, “तुम्ही बंगालच्या यदुनाथ^{३५} सरकारांना शिवाजी संबंधाची काही माहिती का देत नाही ? ते इंग्रजीमध्ये शिवाजीचे चरित्र लिहीत आहेत.” मी म्हटले, “आमच्या राष्ट्रवीराचे चरित्र ते कायसे लिहिणार ? आम्हीच ते लिहिले पाहिजे.” त्यावर ते म्हणाले, “आमच्याकडे त्यांच्याइतके चांगले लिहिणारा कोण आहे ?” मी म्हटले, “मी मराठीत लिहिलेले चरित्र आपल्याला पसंत आहे काय ? त्याचे इंग्रजी भाषांतर मी एका पंडितांकडून करविले असून ते एका

मोठ्या इंग्रज विद्वान् गृहस्थाकडून तपासविले आहे.” ते छापावयास द्रव्य नाही म्हणून ते पडून राहिले आहे. खासेराव जाधवांनी ते पहावयास मागितले. त्यावरून मी त्याचा शेवटला भाग त्यांना वाचावयास दिला. तो त्यांना फारच आवडला आणि त्यांनी असे वचन दिले की, हा तुमचा उत्तम ग्रंथ छापावयाला लागणारे द्रव्य मी अवश्य मिळवून देतो. हे त्यांचे वचन त्यांनी लवकरच पुरे केले. त्यानंतर ते ग्वालहेरीस गेले. तेथे त्यांनी माझ्या ग्रंथाची गोष्ट श्रीमंत महाराज खासे साहेब पवार व श्रीमंत सरदार शितोळे साहेब यांच्याकडे काढली आणि तो छापावयासाठी द्रव्य मागितले. ते श्री. सरदार शितोळे साहेबांनी देण्याचे अभिवचन देऊन मला कर्जाऊ म्हणून साडेपाच हजार रुपये रीतीप्रमाणे दस्तऐवज लिहून घेऊन दिले.

ह्याप्रमाणे पैशाची तरतूद होताच मी हा इंग्रजी ग्रंथ छापावयास घातला. हे डॉ. म्याकनिकल साहेबास कळताच त्यांनी माझ्या या ग्रंथाची प्रूफे तपासण्याचे अभिवचन मेहरबानीने दिले. ह्याप्रमाणे प्रत्येक फार्माचे शेवटले प्रूफ मी त्यांना पुण्यास पाठवीत गेलो. त्यांच्याकडून प्रूफ येण्यास कधी कधी विलंब लागे. तरी त्यांच्याकडून ते आल्यावाचून छापण्यास हुक्म मी देत नसे. मी चरित्राची प्रूफे तीन वेळा वाची. नंतर प्रोफेसर साहेब एकदा वाचीत. याप्रमाणे आम्ही शिकस्त केल्यावर डॉ. मॅकनिकल साहेबांकडे ती पाठवीत असू. त्यांच्याकडून ती तपासून आल्याशिवाय ती छापण्यास मी हुक्म देत नसे. डॉ. साहेबांनी ह्या ग्रंथाला एक फोरवर्ड लिहिण्याचीही मेहरबानी केली.

शाहू छत्रपती—

येणेप्रमाणे हा ग्रंथ तयार करून तो श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराजांना अर्पण करण्यात आला. ग्वालहेरचे राजे श्रीमंत महाराज माधवराव शिंदे यांना तो अर्पण करण्याचे पहिल्याने योजिले असून त्याबाबतीत महाराज सरकार यांची परवानगी मागितली होती; परंतु त्यांच्याकडून काहीच जबाब येईना म्हणून तो छत्रपती साहेबांना अर्पण करण्यात आला. त्याबद्दल त्यांच्या पश्चात छत्रपती राजाराम महाराज यांनी दोनशे प्रती घेऊन मदत केली.

ह्या ग्रंथाला माझ्या अटकळीप्रमाणे मागणी आली नाही. राजेरजवाङ्यांकडून तर त्याला म्हणण्यासारख्या मागण्या मुळीच आल्या नाहीत. ही त्यांची उदासीनता माझ्या पहिल्या मराठी आवृत्तीच्या वेळी अनुभवास आली होती. ही त्यांची व सामान्य वाचकांची उदासीनता शिवरायांसंबंधाने नसून त्यांचे चरित्र ज्याने लिहिले त्याच्या

संबंधानेच विशेषता होती. मी या पुस्तकाची माहिती पुष्कळ पैसे खर्चून दिली; पण तिचा मुळीच उपयोग झाला नाही आणि पुस्तकाच्या पाच हजार प्रती काढल्या. त्या थोड्याशा खपून बाकीच्या साडेचार हजार प्रती अंगावर पडल्या.

अशी निराशा झाल्यावर मी छत्रपती शाहू महाराज यांना शरण गेलो आणि अशी विनंती केली की, मी केलेला उद्योग अंगावर आला असून ज्या उद्देशाने हा उद्योग केला तो सिद्धीस जाण्याचा संभव दिसत नाही. हे पुस्तक कोणी घेत नाहीत, त्यापेक्षा ब्रिटिश साम्राज्यातील प्रत्येक इंग्रजी पुस्तकालयात हे फुकट पाठविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. ह्या कार्यासाठी माझ्या चार हजार प्रती सहा रुपये दराने घ्याव्या आणि त्या प्रत्येक इंग्रजी लायब्ररीला फुकट पाठविण्याची व्यवस्था व्हावी. अशाने मला झालेले कर्ज सव्याज देता येऊन पुस्तकही सर्वत्र प्रसिद्धी पावेल.

ही माझी सूचना महाराजांना संमत वाटून ती अमलात आणण्याचे मला अभिवचन दिले आणि सांगितले की, बडोद्याहून लग्न उरकून आलो की, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे करू; परंतु महाराज सरकार परत आले ते आजारी झाले. मी मुंबईस भेटावयास गेलो तेव्हा तब्बेत नादुरुस्त असल्याचे मला कळले आणि दुसरे दिवशी गेलो तो महाराज साहेबांचे अकस्मात देहावसान होऊन त्यांचे प्रेत कोल्हापुरास नेले.

महाराज माधवराव शिंदे—

ही अत्यंत शोकजनक वार्ता ऐकून माझे हातपाय गळाले. तथापि मी धीर सोडला नाही. मि. कातरणीकरांच्या कृपेने श्रीमंत माधवराव साहेब शिंदे सरकार यांची मुलाखत मला मिळाली. तीत मी महाराजापाशी असा अर्ज केला की, शिवाजी महाराजांचे प्रथम वाड्यमयात्मक स्मारक होणे इष्ट आहे. त्यांच्या संबंधाने इंग्लिश इतिहासकारांनी पुष्कळ वाईट लिहून सगळ्या मराठ्यांना नादान ठरविले आहे. तरी ह्या त्यांच्या खोट्या आरोपाचा निषेध होणे इष्ट आहे. तो झाला नाही तर शिवरायांच्या उभारणाऱ्या पुतळ्यापुढे परके लोक येऊन हा पुंडाचा व लुटारूचा पुतळा उभारणाऱ्यांना त्याचे दुष्ट गुण संमत असून प्रसंग आल्यास तेही असाच दंगा धोपा करून लोकांना छळण्यास उद्युक्त होतील. तरी असे बोलण्यास त्यांना संकोच वाटण्याजोगे शिवरायांसंबंधाचे खेरे वृत्त लिहून ते खोट्या वृत्तासमोर ठेविले पाहिजे. यासाठी शिवरायांचे स्मारक उभारण्यापूर्वी त्यांच्या संबंधाची खरी माहिती जगापुढे ठेवणे हे स्मारक मंडळाचे पहिले कर्तव्य आहे. ते त्यांना करिता यावे असा माझा प्रयत्न आहे. यास्तव माझे पुस्तक जगातल्या

इंग्रजी ग्रंथालयात जाऊन तेथल्या ऐतिहासिक ग्रंथाबरोबर राहिले पाहिजे. ह्या लायब्रन्चांच्या व्यवस्थापकांना ते विकत घेऊन ठेवण्याची बुद्धी होत नाही. त्यामुळे ते फुकट देण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. माझ्या पुस्तकाच्या चार हजार प्रती घेऊन स्वपरदेशातल्या इंग्रजी ग्रंथालयास फुकट पाठविण्यास चोबीस हजार रुपये हवे आहेत. ते खर्चण्याची व्यवस्था पहिल्याने झाली पाहिजे. ह्या आशयाचे भाषण शिंदे सरकारांना पसंत वाटून स्मारक फंड सुरु होताच ती व्यवस्था मी अवश्य करतो असे अभिवचन महाराज सरकारांनी दिले.

पुढे काही कारणाने महाराज सरकारांचे विलायतेस जाणे झाले. त्यावेळी त्यांनी पुन्हा मला आश्वासन दिले की, विलायतेहून परत येताच तुमच्या योजनेप्रमाणे व्यवस्था अवश्य करू; परंतु पुढे हे महाराज तिकडेच निधन पावले. ह्या त्यांच्या अकाली निधनामुळे माझी पुन्हा अत्यंत निराशा झाली.

शिवरायांचे वाडमयस्मारक—

आता येथे एक गोष्ट अशी सांगावयाची की, कोणाही नृपतीला शरण जाण्यापूर्वी सामान्य लोकांच्या मदतीने माझी योजना सिद्धीस जाते किंवा कसे ते पाहण्यासाठी मी शिवरायांचे वाडमयात्मक स्मारकाची एक मंडळी स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. मुंबापुरीतील बहुतेक पुढारी मंडळींच्या घरोघर हिंदून माझी योजना त्यांना निवेदन केली आणि जवळ जवळ दोनशे गृहस्थांची स्मारक मंडळी निर्माण केली. ती माझे परमित्र श्रीमंत भास्करराव विठोजीराव जाधव एम. ए., एलएल. बी., एम. एल. सी. यांच्या अध्यक्षतेखाली सन १९२४ च्या सर्टेंबर महिन्यात जाहीर सभा भरवून स्थापन केली आणि फंड उभारण्याला सुरुवात केली; परंतु एका वर्षांच्या खटपटीने अवघे चार-पाच हजार रुपये उम्हे होण्यासही प्रयास पडले.

दरम्यान, शिवस्मारक दोन नृपतीच्या पुढारीपणाने स्थापन होऊन शिवरायाचा पुण्यात पुतळा उभारण्याचा उद्देश जाहीर झाला. तरी मी फंड उभारण्याचा आपला प्रयत्न सारखा चालू ठेविला होता. यावेळी मला एवढी मात्र आशा वाटू लागली होती की, नृपतींचा पुढाकार घेऊन फंड उभारण्याचे कार्य चांगले यशस्वी होऊन त्यात आपलेही वाडमय स्मारकाचे कार्य सिद्धीस जाईल. पुढे माझ्या कामाला पुरे यश येणे जवळ जवळ अशक्य वाटल्यावरून मी पहिल्याने छत्रपती शाहू महाराज यांना व नंतर श्रीमंत माधवराव शिंदे महाराज यांना शरण गेलो; पण त्यांनी दिलेल्या वचनाची पूरता

होण्यापूर्वी त्यांचे देहावसान झाले आणि त्यांच्या पश्चात फंड उभारण्याचे कार्य बहुतेक आटपले असे मला वाटले; कारण ह्यावेळी कित्येक कोत्या दृष्टीच्या मराठ्यांनी बंडाळी सुरु केली होती.

महाराज तुकोजीराव होळकर—

अशी चोहोकडून निराशाजनक स्थिती प्राप्त झाली, तेव्हा मी आणखी एका अत्यंत उदार नृपतीला शरण गेलो. इंदू संस्थानचे श्रीमंत महाराज सर तुकोजीराव महाराज यांचे औदैर्य सर्वत्र महशूर असून, कोणत्याही सत्कार्यास महाराज सढळ हाताने द्रव्य साहाय्य करितात. ह्या त्यांच्या सत्कीर्तीमुळे त्यांना शरण जावे असे मला वाटले आणि वाढमय स्पारक कमिटीचे अध्यक्ष, चिटणीस वगैरे पाच असामीचे डेप्युटेशन महाराज सरकारांकडे नेण्याचा योग आणला; परंतु शेवटी तीनच गृहस्थ ह्या डेप्युटेशनावर जाण्यास तयार झाले. त्यांची नावे येणेप्रमाणे. श्रीयुत आनंदराव नारायणराव सुर्वे बी. ए., एलएल. बी. ॲडब्ल्यूकेट जे. पी., रा. व. हरिश्चंद्र विश्राम राजवाडकर आणि श्रीयुत गोविंदराव यशवंतराव शिंदे.

महाराज सरकारांनी नेमलेल्या तारखेस आम्ही इंदुरास जाऊन महाराज सरकारची भेट घेतली. मी माझी करुण कहाणी त्यांना सांगीत कथन केली. ती ऐकून त्या दयाळू व थोर हृदयाच्या प्रभूने एकदम असे सांगितले की, “जी गोष्ट छत्रपती महाराज करणार होते व जी शिंदे महाराज करण्यास तयार झाले होते ती मी करितो. तुम्हास लागणारी रक्कम मी देतो.” हे ऐकून आम्हास अत्यानंद झाला. आमचे सेक्रेटरी याबद्दल आभार मानू लागले. तेव्हा लक्षाधीश महाराज साहेब म्हणाले, “माझे आभार मानण्यापेक्षा रा. केळूसकर यांचेच आपण आभार मानले पाहिजेत. त्यांनी या कामी अतोनात श्रम केले आहेत. माझ्याकडे असलेले दोन रूपये देण्यात मला काही श्रम झाले नाहीत.”

चोवीस हजार रुपयांची देणगी—

हे असे यश मिळून मी पुढच्या उद्योगास लागलो. सगळ्या साप्राज्याच्या व युनाइटेड स्टेट्सच्या इंग्लिश लायब्रन्यांच्या याद्या मी पैदा केल्या आणि त्यांना रजिस्टर्ड पोस्टाने पुस्तक पाठविली. चार हजार प्रतीपैकी साडेतीन हजार पुस्तके याप्रमाणे पाठविली आणि महाराज सरकारच्या आज्ञेने ५०० प्रती त्यांना पाठविल्या. त्या ते आपल्या मित्रांना पाठविणार होते; परंतु इतक्यात त्या स्वाभिमानी राजमणीला संस्थान

सोडून जावे लागले आणि त्या पाचशे प्रती दरबारात तशाच पडून राहिल्या आहेत. ज्या पेट्यांतून त्या प्रती पाठविल्या त्या उघडल्यासुद्धा नाहीत असे कळते.

प्रा. ताकाखाव यांना १०० तोळे सोने—

महाराज सरकाराकडून या कामी मिळालेले रु. २४०० व मागे सांगितल्याप्रमाणे उभारलेला फंड रु. ४००० मिळून २८,००० यातून मला झालेले सगळे देणे देऊन टाकल्यावर मला रुपये ५००० राहिले. ह्या फंडातून प्रोफेसर ताकाखाव यांना १०० तोळे सोने दिले. श्रीमंत होळकर सरकारांनी एवढी मोठी रक्कम शिवरायांच्या वाडमय स्मारकाला दिली याबद्दल त्यांचे प्रसिद्धपणे आभार मानण्यासाठी परळावरील दामोदर ठाकरसी हॉलमध्ये मोठी सभा वाडमयस्मारक कमिटीच्या विद्यमाने नामदार भास्करराव जाधव एम. ए., एल.एल. बी. यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्यावेळी अध्यक्षांच्या हस्ते प्रोफेसरांना वर सांगितलेले हे पारितोषिक देण्यात आले. ह्या सभेला लोक इतके जमले होते की, एवढ्या विस्तीर्ण सभागृहात कोणाला शिरण्याला वाव नव्हता. यावरून श्रीमंत होळकर सरकारांविषयी महाराष्ट्रीयांनी केवढी आदरबुद्धी व कृतज्ञता वाटली व प्रोफेसर साहेबांविषयी केवढी आदर बुद्धी व उपकारबुद्धी वाटली हे व्यक्त होते.

प्रा. ताकाखाव यांच्यासंबंधाने येथे थोडेसे सांगणे उचित होय. त्यांनी भाषांतराचे काम हाती घेताना कोणताही करार केला नाही आणि भाषांतर करून झाल्यावर आठ दहा वर्षे गेली तरी त्यांनी या बाबतीत एक शब्दही कधी काढला नाही. पुस्तक छापून विक्रीस तयार झाले तेव्हा मी होऊन एक करार पत्र तयार करून प्रोफेसर साहेबांच्या हाती दिले. त्यात बाराशे रुपये त्यांना देण्यास मी आपणाला बांधून घेतले. त्यांच्या श्रमाच्या मानाने हे देणे काहीच नव्हते. तरी त्याबद्दल त्यांनी काही एक तक्रार केली नाही. पुढे श्रीमंत महाराज सर तुकोजीराव यांच्या कृपेने मला त्यास करारातल्यापेक्षा दुप्पट देता आले. याबद्दल मला मोठे समाधान वाटले आणि तेही संतुष्ट झाले. ह्याप्रमाणे ह्या माझ्या कामाचा शेवट गोड झाला. याबद्दल मला फारच धन्यता वाटली आणि शिवरायावर व त्याच्या अनुयायी जनांवर किंबहुना अखिल महाराष्ट्रीयांवर परकियांनी केलेले आरोप केवळ व्यर्थ आहेत, असे दाखवून देण्यास मी समर्थ झालो, याबद्दल मला कृतार्थता वाटली.

ह्या माझ्या कामाची खरी किंमत आमच्या देशबांधवांपैकी फारच थोड्याना वाट आहे. याबद्दल मात्र माझे चित्त विषण्ण होत आहे. कामाची किंमत ते कोणी केले

याच्यावर नसून त्यापासून फायदा काय होतो आहे हे पाहून त्याची किंमत करावयाची हे तत्व माझे देशबांधव विसरतात हे पाहून मला वाईट वाटते. असो.

शिवचरित्र अनेक भाषांत—

ह्या माझ्या पुस्तकाची अनेक भाषांत भाषांतरे झाल्याचे ऐकतो. एकट्या गुजराथी भाषेत सस्तुं साहित्य संस्थेने माझ्या मराठी ग्रंथावरून करून त्याच्या आवृत्त्या छापल्या. असाच प्रकार हिंदुस्थानी भाषेत झाल्याचे कळते. तामीळ, कानडी वैरे भाषांत त्याची भाषांतरे झाली, त्यांची माहिती कळत नाही. ह्या माझ्या ग्रंथाचे इंग्रजीवरून फ्रेंच भाषेत भाषांतर व्हावे याबद्दल काही खटपट केली होती; पण तिला यश आले नाही.

प्रोफेसर ताकाखाव साहेब यांनी माझ्या मराठी ग्रंथाचे भाषांतर केले तेव्हा मला आपल्या मराठी ग्रंथाची दुसरी सुधारलेली आवृत्ती काढावीशी वाटून मी तो श्रम केला आणि पूर्वीच्या ग्रंथात पन्नास पाऊणशे पृष्ठांची मला भर घालता आली. मी पहिला ग्रंथ लिहिल्यानंतर जी काही नवीन माहिती मला मिळाली तिचा योग्य उपयोग मी यावेळी केला. यामुळे काही ठिकाणी माझ्या ग्रंथाला आणि त्यांच्या भाषांतराला मेळ नाहीसा झाला आहे. तरी मुख्य मुख्य मुद्दे एकच आहेत. हा असा आणखी उद्योग करण्याची प्रवृत्ती मला प्रोफेसर साहेबांच्या शोधकपणामुळे झाली हे उघड आहे. यानंतर जे कोणी आणखी शोध करून शिवरायाचा विशेष विस्तृत इतिहास लिहितील, त्यांना माझा ग्रंथ चांगला उपयोगी पडेल, अशी मला उमेद आहे.

दुसऱ्या मराठी आवृत्तीच्या मी ५००० प्रती काढल्या असून आरंभी त्यांची किंमत रु. ४ ठेविली होती. हल्ली त्याची माझ्याकडे एकही प्रत शिल्लक नाही. आता हे खरे की, ह्या दुसऱ्या आवृत्तीची कमी किंमत ठेवावी लागली. ह्या पुस्तकाच्या विक्रीच्या बाबतीत मोठा कटू अनुभव आला. जवळ जवळ दीड हजार प्रती मी विकून किंवा विकावयास नेऊन त्यांचा एक दामही मला पोहोचला नाही. श्रीमंत होळकर सरकारांनी उदार देणगी दिल्यामुळे मला ह्या त्यांच्या ठकबाजीचे काही एक वाटले नाही. असो.

पुढे त्रिशत सावंत्सरिक उत्सवाप्रीत्यर्थ मी माझ्या ह्या ग्रंथाची संक्षिप्त आवृत्ती काढली आणि इंदू प्रकाशनाचे मालक श्री. दामोदर शेठ यंदे यांनी त्याच्या ५००० प्रती छापिल्या. ह्या कामी मला पावणे दोनशे रुपये चट्टा बसला. ही आवृत्ती श्री. यंदे साहेबांच्या जोखमेवर छापली असून तिचा सगळा हिशोब त्यांच्याकडे आहे.

जगद्वृत्ताचे संपादक—

शिवाजी महाराजांचे पहिले चरित्र १९०७ मध्ये छापल्यावर मला वर्तमानपत्राच्या संपादकाचे काम मिळाले. त्याचा इतिहास असा. यावेळी देशात चोहोकडे सरकाराविरुद्ध लिहिण्याचा व बोलण्याचा धूमधडाका चालू होता. अशावेळी सरकाराला वाटले की, आपली बाजू लोकांपुढे मांडणारी वर्तमानपत्रे निर्माण करणे इष्ट आहे आणि त्याप्रमाणे कित्येक प्रांत सरकारच्या तर्फने लिहिणारी दोन-तीन पत्रे निर्माणही झाली होती. मुंबईत ‘ऑडव्होकेट’ नावाचे एक इंग्रजी दैनिक गार्डन नावाच्या गृहस्थाने चालविले होते. ह्या गृहस्थाच्या मनात आले की एक मराठीत सामाहिक पत्र काढून सरकारच्या तर्फने लेख प्रसिद्ध करावे. यावेळी माझे परममान्य मित्र श्री. यशवंतराव तानाजी माणगावकर हे त्या साहेबांच्या छापखान्यात सुपरिनेन्डन्ट होते. त्यांच्या शिफारशीवरून हे पत्र चालविण्याच्या कामी माझी शिफारस केली. माझे दुसरे परममित्र श्री. नारायणराव गोविंदराव पवार यांनीही सदरील कामी माझीच शिफारस केली.

यावरून त्या साहेबांनी मला बोलावून घेऊन मी हे काम पत्करतो काय असे विचारले. तेव्हा मी ‘होय’ म्हणून एवढीच एक अट घातली की, माझ्या देशाच्या कायदेशीर हक्काविरुद्ध मी कधी काही लिहिणार नाही. ही अट त्यांना पसंत होऊन मी पत्राला धरून मजकूर पाठवावा व त्याबद्दल मला दरमहा शंभर रूपये द्यावे असे ठरविले. वर्तमानपत्राचे एक ऑफिस त्यांच्या छापखान्याच्या जागी ठेवून तेथे माझा एक मदतगार सगळा दिवस ठेवून त्याला दरमहा पन्नास रूपये द्यावे असे ठरले. मदतनीस ठेवावयाचा तो माझ्या पसंतीप्रमाणे ठेवावा असे होते. त्यावेळी माझे परमस्नेही मि. रामराव बाळकृष्ण किर्तीकर हे बहुतेक रिकामे होते. त्यांना हे मदतनिसाचे काम करिता काय म्हणून विचारता त्यांनी ‘होय’ म्हटल्यावरून त्यांची नेमणूक केली.

पत्राचे नाव ‘जगद्वृत्त’ असे ठेविले. आठवड्याला वीस बाबीस रकाने मला लिहावे लागत. वर्तमानसार फक्त कीर्तिकर लिहीत असत. अग्रलेख नेहमी मीच लिहीत असे. पत्राची मोठी सोळा पृष्ठे भरून काढावी लागत असत. माझा पहिला विषय सामाजिक सुधारणेसंबंधाचा असे. त्यातील स्वतंत्र विचार श्रीमंत गायकवाड सरकार यांना फार आवडून त्यांनी गॉर्डनला हे लेख कोण लिहितो, असे पत्र लिहून विचारले. त्याप्रमाणेच न्यायमूर्ती चंदावरकर यांनीही ह्या लेखासंबंधाने आपली पसंत प्रगट करून लेखकाचे नाव विचारले. हे लेख बरेच असून अशा थोर माणसांना ते पसंत झाल्याकारणाने माझे बंधू सीताराम याने ते सगळे चिकटवून एकत्र केले. ते

प्रसिद्ध करावे, अशी माझी फार इच्छा होती; पण द्रव्याचा अभाव असल्यामुळे तसे करता आले नाही.

पुराणप्रिय लोकांना अप्रिय—

माझे हे लेख जुन्या मताच्या पुराणप्रिय लोकांना मुळी आवडले नाहीत आणि त्यांनी मि. गॉर्डन यांच्याकडे कागाळी केल्यावरून मला त्यांनी असे लेख लिहू नये, असे सांगितले. म्हणून मला ते बंद करावे लागले.

नंतर मी नीतीवर लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. हे मला पुष्कळ आठवडे लिहावयास मिळाले. तेही पुष्कळ लोकांना आवडले. मि. बी. बी. केसकर म्हणून एक टेलिग्राफ ऑफिसमध्ये मोठे कामदार होते, ते प्रार्थना समाजाचे सभासद होते. त्यांना हे माझे नीतीपर लेख आवडून त्यांनी त्या सगळ्यांचा संग्रह केला. हल्ली ते त्यांनी माझ्या स्वाधीन केले आहेत. ते छापू गेल्यास त्यांचे प्रत्येकी अडीचशे पानांचे सहा भाग होतील; परंतु त्यांचे मुद्रण करण्यास मजकडे दाम नाहीत आणि हल्ली नाटके व काढबन्या लोकांना आवडत असून असल्या ग्रंथांना फारशी मागणी नाही. यामुळे छापखानेवाले ते आपल्या जोखमीवर प्रसिद्ध करण्यास तयार नाहीत.

नीतिबोधमाला—

पुढे ही माझी नीतिबोधमालाही मि. गॉर्डन यांनी बंद करावयास सांगितली. तेव्हा मी अर्थशास्त्रावर लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. ती अशा धोरणाने की सगळे लेख एकत्र केल्यास अर्थशास्त्रावर एक ग्रंथ तयार व्हावा; परंतु ही लेखमाला कोणीही एकवट करून ठेविली नाही. अशीच गत ह्या पत्रातून प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या आरोग्यशास्त्रावरील लेखांची झाली. हे लेखही ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध व्हावे, असा उद्देश मनात धरून तयार केले होते. ह्याशिवाय आणखी अज्ञानाचे परिणाम वगैरे उपयुक्त विषयावर लेख लिहिले; परंतु त्यांचे एकीकरण करण्याची खबरदारी घेतली नाही. त्यामुळे त्यांना वाड्यमयात स्थायी स्वरूप देता आले नाही आणि माझे केलेले कष्ट व्यर्थ गेले.

अशीच दशा ह्या पत्रात प्रसिद्ध केलेल्या बहुतेक चरित्र लेखांची झाली. मि. गॉर्डन यांच्या सांगण्यावरून मी काही मोठमोठ्या लोकांची संक्षिप्त चरित्रे लिहिली. त्यामध्ये आमच्या मागासलेल्या वर्गातील जे कित्येक मोठ्या योग्यतेस चढलेले लोक होते. त्यांची चरित्रे मी लिहिली. ही सगळी चरित्रे एकवट करून ठेवण्याची खबरदारी न

घेतल्यामुळे हा योग कधीही आला नाही. सरकारची निरनिराळ्या खात्यांची व्यवस्था जी त्यांच्या वार्षिक रिपोर्टाच्याद्वारे प्रसिद्ध होत असे. तिचा गोषवारा मी ह्या पत्राच्या अग्रलेखाद्वारे देत असे. ती सरकारी अधिकाऱ्यांना आवडत नसे. या रिपोर्टातील किंत्येक बाबी लोकहिताच्या अशा मला वाटत नसत. त्यांचा मी निषेध करावयास कमी करीत नसे आणि त्यांची दाद सरकारात लागून त्याबद्दल गॉर्डन साहेबांकडे त्यांचा पत्रव्यवहारही होत असे. कधी कधी याबाबतीत माझा खुलासाही विचारण्यात येत असे. त्याला मी सर्पक व निर्भीडपणाचे जबाब देण्यास कधी कमी करीत नसे.

जॅक्सन प्रकरण—

हे पत्र मी चालवावयास घेतल्याबद्दल किंत्येक लोकांनी मला दोष दिला. काही जाणांनी मला धमकीची पत्रेही लिहिली; पण मी त्यांची पर्वा केली नाही. आता एका मोठ्या प्रकरणाविषयी येथे लिहिणे इष्ट दिसते. नाशिकचे त्यावेळचे कलेक्टर जॅक्सन यांचा खून काही ब्राह्मणांनी केला. हे अत्यंत घोर कृत्य करण्याच्या कामी कोणाचे अंग विशेषकरून होते, त्याचा केवळ जातिवाचक उल्लेख मी माझ्या अग्रलेखात केला. तो किंत्येकांना आवडला नाही आणि त्यांनी त्याबद्दल अतिशय गवगवा केला. ह्या गुन्ह्याची चौकशी झाल्यावर माझे लिहिणे खोटे नव्हते, असे सिद्ध झाले.

मी केलेला सार्वत्रिक उल्लेख मात्र खोटा होता. सगळ्या ब्राह्मणांचा उल्लेख न करिता फक्त चित्तपावन ब्राह्मणांचा तेवढा उल्लेख केला असता तर माझे विधान खोटे ठरले नसते, असा शोध मी दुसऱ्या अंकात केला; पण तो सगळ्यांना आरोपी करण्यासारखा होता. हे अर्थात चुकीचे होते. ज्यांना ह्या माझ्या लेखांनी क्रोधाविष्ट केले त्यांनी सरकाराकडे माझ्यासंबंधाने तक्रार करून सरकारने पैसे देऊन पत्र चालविले आहे, जो ज्ञातिद्वेष वाढविण्यासाठी की काय, असे प्रश्न केले.

यासंबंधाने त्यांनी मुंबईच्या कायदे कौन्सिलात प्रश्न विचारला व सुप्रीम कायदे कौन्सिलातही असाच प्रश्न विचारला; परंतु त्यांच्या तक्रारीची दाद पत्र बंद पाहून लाविली नाही, हे पाहून त्यांनी खुद पालंभेटात हा प्रश्न विचारला. तेव्हा आम्हाला सरकाराकडून अशी ताकीद आली की, असले ज्ञातिद्वेष उत्पन्न करणारे लेख पत्रात यापुढे येऊ नयेत. तेव्हा अर्थात गॉर्डनसाहेब जे त्यावेळी विलायतेला जावयास सिद्ध झाले होते, त्यांना आपली मदत बंद होईल, अशी भीती वाटली; परंतु मी त्यांना असे आश्वासन दिले की, या बाबतीत मी सरकारला योग्य जाब देतो, तुम्ही निश्चितपणे स्वदेशी जावे.

आम्हाला सरकारकडून वरच्याप्रमाणे पत्र आले, तेव्हा आमच्या मैनेजरकडून प्रायव्हेट सेक्रेटरीला असे पत्र पाठवायला लाविले की, या बाबतीत योग्य जाब देण्यासाठी पत्राचे संपादक स्वतः येणार आहेत. त्याप्रमाणे मला महाबळेश्वरी जावे लागले. त्यावेळी मि. रू. प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते. त्यांना मी भेटलो. त्यांनी आमच्या प्रकरणाची फाईल आपल्यासमोर ठेविली होती. तीत माझ्याविरुद्ध केलेले बरेच अर्ज दिसले. ह्या सेक्रेटरीशी माझे बोलणे जवळ जवळ तासभर झाले. कर्मधर्मसंयोगाने पोलिसांनी जेवढा तपास तेवढ्या अवकाशात केला होता, त्यात चित्तपावन ब्राह्मणांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही जातीचा माणूस ह्या संकटात सापील असलेला आढळत नव्हता व पुढे शेवटपर्यंत एका वेडगळ मारवाड्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही जातीचा माणूस आढळला नाही.

मी म्हटले, माझी विधाने शब्दशः सिद्ध करण्यास मी तयार आहे. त्या जातीच्या देव्हाने मी काहीएक लिहिलेले नाही. जे मला खेरे आहे असे वाटले तेच मी लिहिले आहे. अशाने जातिद्वेष वाढतो असे जे आपले म्हणणे आहे ते गुन्हेगारांना किंवा गुन्ह्यांकडे त्यांची निर्सर्गतः प्रवृत्ती आहे त्यांच्याबद्दल तसे म्हणण्याने जातिद्वेष वाढतो, असे मला वाट नाही. अशी भीती धरल्यास न्यायासने चालणार नाहीत आणि गुन्ह्यांचा बंदोबस्त होणे शक्य नाही. समाजव्यवस्था सुयंत्र चालावयाची नाही. असा पुष्कळ बुद्धिवाद त्यांच्याशी केला; पण त्यांनी आपले म्हणणे सोडले नाही. तथापि त्यांच्या म्हणण्याचा जोर पुष्कळ कमी झाला.

सेक्रेटरीचे आणखी एक असे म्हणणे होते की, आमच्या राज्यकारभाराला ब्राह्मण जातीची पुष्कळ मदत होत असते. त्यांच्या मदतीवाचून तो कधीही नीट चालला नसता. मी म्हटले, ‘‘दुसऱ्याही जातीचे लोक सरकारला अशीच मदत करीत असतात; परंतु ब्राह्मण कामदारात व दुसऱ्या कामदारांत भेद एवढाच आहे की, चित्तपावन ब्राह्मण हे पेशव्यांच्या जातीचे असल्यामुळे त्यांना स्वराज्य लोप पावून जितके वाईट वाटत असते तितके इतरांना वाटत नसते. ते नोकरी हुशारीने करितात. तरी कचेरीतून बाहेर पडल्यावर त्यांच्या बोलण्याचा फोनो घेतल्यास ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना त्यांचे खेरे मनोगत कळण्यासारखे असते. तुमच्याशी त्यांचे आचरण व भाषण मोठ्या राजनिष्ठेचेसे वाटले तरी ते केवळ मानभावीपणाचे असते. पेशवे आपल्या धन्याशी ज्या रीतीने वागले तिचेच अनुकरण ते सध्या करीत आहेत.’’

सेक्रेटरीसाहेबांचे आणखी असे एक म्हणणे होते की, ब्राह्मण लोक अतिशयित हुशार असतात. त्यामुळे आम्हाला त्यांचा फार उपयोग होतो. त्यावर मी असे उत्तर दिले की, इतर जातीच्या लोकांना त्यांच्यासारखे शिक्षण व सवलती मिळाल्यास ते त्यांच्यासारखेच हुशार निपजतील. हल्ली हा अनुभव पुष्कळ ठिकाणी येत आहे. असो. तर ह्याप्रमाणे जवळजवळ संवाद झाल्यावर मी निघालो, तेव्हा त्यांनी उठून मला शेकहँड दिला व मला ते पोचवीत खाली कम्पाउन्डात माझ्या टांग्यापाशी आले. ह्या त्यांच्या वर्तनावरून व एकंदर संवादावरून माझी अशी खात्री झाली की, हे सिव्हिलीयन फार संभावित व सत्यप्रिय आहेत.

याप्रमाणेसदरील वादविषय लेखाच्या बाबतीत त्यांच्याकडून आम्हाला कसलाही उपसर्ग झाला नाही आणि ते पत्र चालविण्याचे काम मी पुढे सुरळीतपणे पाच वर्षे केले. त्यांनी सांगावे आणि मी लिहावे, असा प्रकार कधीही झाला नाही. पुढे मला ह्या कामाचा मनापासून कंटाळा आला आणि रार्टंदिवस खपल्यामुळे माझी प्रकृतीही क्षीण झाली. शिवाय ज्या लेखांचा तात्पुरता उपयोग असून त्यांना चिरस्थायीपणा मुळीच नाही, असले लेख लिहीत बसण्यात आयुष्याचा दुरुपयोग करणे मला बरे वाटले नाही. यास्तव हे संपादकपणाचे काम सोडून देऊन काही तरी उपयुक्त वाडमय निर्माण करण्यात शेष जीवित वेचावे, असा मी निर्धार केला आणि मी ह्या कामाचा राजीनामा दिला. असे केल्याने दरमहाचे शंभर रुपयांचे वेतन नाहीसे झाले. त्याची थोडीशी तरतूद मी अगोदर केली ती अशी :— मी काही पुस्तके लिहिण्याची योजना करून ती माझ्या कित्येक सधन मित्रांपुढे छापून ठेविली आणि त्यांना अशी विनंती केली की, मला त्यांनी प्रत्येकी शंभर रुपये उसने द्यावे म्हणजे, त्या योजने बरहुकूम ग्रंथ तयार करण्याकडे माझ्या सगळ्या फुरसतीचा उपयोग करितो. ही छापील योजना येथे देतो. ती येणेप्रमाणे :—

विनंतीपत्र—

सविनय विनंती अशी की, दीड वर्षापूर्वी येथील मराठा प्रॉविडन्ट फंड व मराठा-ऐक्येच्छू सभा ह्या दोन संस्थांच्या चालकांनी ही मराठी भाषेची अल्पस्वल्प सेवा केल्याबद्दल माझा प्रसिद्धपणे गौरव केला. त्यामुळे मला उत्तेजन येऊन मराठी भाषेत आणखी काही उपयुक्त ग्रंथ लिहिण्याकडे उरलेले आयुष्य घालविण्याचा संकल्प मी केला आणि तेव्हापासून त्या उद्योगास लागलो; पण शाळेची नोकरी व ‘जगद्वृत्त’ पत्राचे संपादकत्व ही दोन्ही कामे सांभाळून मला फारच थोडी फुरसत मिळते. कारण

शाळेच्या नोकरीशिवाय वर्तमानपत्राच्या कामाकडे मला दररोज सहासात तास खपावे लागते. एवढे श्रम केल्यावर माझ्या ह्या खाजगी कामास मला दररोज सरासरी अर्धा पाऊण तास मिळतो. हा असा क्रम एकसारखा चालू ठेवणे भाग पडल्यास माझ्या हातून माझ्या संकल्पाप्रमाणे फारसे काही काम होण्याची आशा मला वाटत नाही. वर्तमानपत्राचे काम सोडून देईन म्हटले तर तेवढे वेतन बंद होऊन नुसत्या शाळेच्या पगारावर माझ्या कुटुंबाचा निर्वाह चालणे अगदी अशक्य आहे. ही अशी माझी स्थिती असल्याकारणाने आणखी ग्रंथ लिहिण्याचा माझा संकल्प सर्वथा असिद्ध राहून माझ्या जीविताचे काहीच सार्थक झाले नाही, असे होणार आहे.

हा पेच निवारण्याचा एक उपाय मला सुचला आहे. तो असा की, माझ्या काही कृपाळू व सन्मान्य मित्रांकडून काही रक्कम कर्जी घेऊन वर्तमानपत्राचे काम सोडून द्यावे आणि माझ्या संकल्पाप्रमाणे ग्रंथ लिहिण्याचे काम करावे. मी कोणकोणत्या विषयावर ग्रंथ लिहिण्याचे योजिले आहे. त्याची यादी ह्या विनंती पत्रास जोडली आहे, हे ग्रंथ एकंदर वीस आहेत. ह्यापैकी पहिले चौदा ग्रंथ चांगल्या उपयुक्त विषयांवर असल्याकारणाने त्यांचा खप होण्यास फारशी अडचण पडेल असे मला वाटत नाही. प्रत्येक ग्रंथाची २५० पृष्ठे करावयाची असून त्यांची किंमत माफक ठेवावयाची आहे. हे एवढे ग्रंथ लिहिण्यास मला सहा वर्षे लागतील, असा अंदाज आहे. पहिल्या चार पुस्तकांचा मजकूर बराचसा तयार झाला आहे. तरी त्याची पुरी जुळवाजुळव करण्यास वर्तमानपत्राचे काम सोडले तर आणखी सहा महिने लागतील आणि हे पहिले चार ग्रंथ पुढे तीन तीन महिन्यांच्या अंतराने प्रसिद्ध करिता येतील. ह्या हिशेबाबरून पाहता पहिले चार ग्रंथ तयार करण्यास एकंदर अठरा महिने लागतील. ह्यापुढे ग्रंथ तयार करण्यास फारसा अवधी लागणार नाही; कारण त्यांचा मजकूर जुळविण्याचे काम म्हणण्यासारखे कठीण नाही.

हे एवढे ग्रंथ लिहिण्याचे सामर्थ्य माझ्या अंगी आहे किंवा कसे याविषयी आपणास कदाचित शंका येण्याचा संभव आहे. यास्तव मी आजपर्यंत केलेल्या ग्रंथाची नावे येथे देणे इष्ट दिसते. ती अशी :- भगवद्गीतेवरील टीका, तुकाराम, गौतम बुद्ध व छत्रपती शिवाजी महाराज यांची चरित्रे, सेनेका आणि एपिक्टेटस यांची बोधवचने, उपनिषदांचे भाषांतर आणि फ्रान्सचा जुना इतिहास. ह्यापैकी चरित्रात्मक ग्रंथास शाळा खात्याकडून बक्षिसे मिळाली आहेत व शेवटच्या या तीन ग्रंथास गायकवाड सरकारकडून पारितोषिके मिळाली आहेत. शिवाय छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या चरित्राबद्दल करवीराधिपती

छत्रपती शाहू महाराज यांनी कृपावंत होऊन मोठे पारितोषिक दिले आहे. हे सगळे ग्रंथ मिळून सुमारे चार हजार पृष्ठे झाली आहेत. शिवाय जगद्वृत्त पत्रात नीती व आरोग्य ह्या विषयांवर पाच ग्रंथांस पुरेल इतका मजकूर छापून निघाला आहे व तो लोकांस आवडला आहे.

आता हे ग्रंथ प्रसिद्ध करून विकण्यासंबंधाने माझी योजना अशी आहे की, प्रत्येक चार-चार ग्रंथांचे प्रॉस्पेक्टस काढून त्याला निदान पंधराशे कायमचे वर्गीदार मिळविण्याची खटपट करावयाची. एवढे वर्गीदार मिळाल्यास प्रत्येक ग्रंथाच्या तीन हजार प्रती काढावयाच्या. माझा पूर्वी असा बेत होता की, पहिल्या चार ग्रंथांचा मजकूर तयार झाल्यावर तात्पुरता प्रॉस्पेक्टस काढून दीड हजार वर्गीदार मिळवावे आणि मग माझ्या मित्रांकडून मदत मिळवून वर्तमानपत्राचे काम सोडून द्यावे आणि हे ग्रंथ लिहिण्याच्या कामास वर्षभर लागावे; पण वर्तमानपत्राचे काम सांभाळून मजकुराची जुळवाजुळव करण्यास गेल्या सगळ्या वर्षात अगदी थोडी फुरसत मिळाली. यास्तव हा बेत सोडून देऊन मला माझ्या मित्रांकडे प्रॉस्पेक्टस काढण्यापूर्वीच मदत मागणे भाग पडत आहे; परंतु माझा संकल्प सर्वथा असिद्ध राहू देण्यापेक्षा माझ्या काही कृपाळू व सधन मित्रास ह्या बाबतीत साकडे घालून पाहावे, असा विचार मला नाइलाजास्तव करावा लागला आहे.

माझ्या पहिल्या चार ग्रंथाला प्रत्येक दीड हजार वर्गीदार मिळाले, तर छापण्याचा खर्च निघून आणखी निदान पंधराशे रूपये वसूल होतील आणि प्रत्येक ग्रंथाच्या बाकीच्या पंधराशे प्रती विकावयास ठेवता येतील. ह्या उरणाऱ्या प्रतीसुद्धा लवकर खपण्याचा संभव आहे; कारण शाळांतून नीतिशिक्षण द्यावे असा सरकारने ठाराव केला असून, तो लवकरच अमलात येणार आहे. शिवाय बडोद्याचे श्रीमंत महाराज सरकार यांनी माझे ग्रंथ पसंत करण्यास चांगले साहाय्य करण्याचे लेखी अभिवचन दिले आहे.

ही माझी योजना अंशतः: तरी सिद्धीस नेण्यास मला मदत करावी, असे आपल्या मनात येईल, अशी मला खात्री वाटल्यावरून मी आपणास पुढील विनंती करण्याचे धाडस करीत आहे. ती आपणास मान्य झाल्यास मला तसे लेखी कळविण्याची कृपा अवश्य करावी. माझ्या दयाळू मित्रांकडून मला पुरेशी मदत मिळाल्यास जगद्वृत्ताच्या संपादकत्वाचा राजीनामा डिसेंबरच्या पहिल्या तारखेस देऊन जानेवारीपासून ह्या माझ्या अत्यंत आवडीच्या उद्योगास मी लागणार आहे. ह्यासाठी हे विनंती पत्र वाचून व

त्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करून मला एका आठवड्याच्या अवकाशात आपला मनोदय कळविण्याची कृपा करावी. आपणाकडून एवढऱ्या अवधीत काहीच उत्तर आले नाही, तर आपणाला माझी विनंती मान्य झाली नाही असे मी समजेन; पण त्याबद्दल मला मुळीच विषाद वाटणार नाही.

आता आपणास माझी अशी नप्रतेची विनंती आहे की, मला आपण निदान शंभर रुपये कर्जी द्यावे. त्यावरील व्याजाबद्दल माझ्या पहिल्या चार पुस्तकांच्या पाच पाच प्रती आपणास देर्इन आणि पुस्तके वर्गणीदारांना पोचती होऊन जी रक्कम उभी होईल तीतून छपाईचा खर्च देऊन उरलेल्या रकमेतून आपले कर्ज क्रमवार फेडीन किंवा ही सगळी रक्कम बँकेत जमा करून माझ्या सगळ्या मदतगार मित्रास ती एकदम परत करीन. वर सांगितल्याप्रमाणे मला पहिले चार ग्रंथ तयार करून प्रसिद्ध करण्यास अठरा महिने लागतील. एवढे महिने माझा चरितार्थ चालण्यास व काही नवीन पुस्तके विकत घ्यावयास अठराशे रुपये हवे आहेत. माझ्या अठरा मित्रांनी, प्रत्येकानी निदान शंभर रुपये कर्ज देण्याची मेहरबानी केली, तर माझ्या हाती एकदम सदरील रक्कम येऊन ती मला बँकेत ठेवता येईल व तिच्या आधारावर पत्राचे काम सोडण्यास मला धीर येणार आहे. आपल्या रकमेबद्दल रोखा लिहून देण्यस मी तयार आहे.

आपली रक्कम मजकडे अठरा महिने राहणार. एवढ्या अवकाशात माझ्या संकल्पाप्रमाणे लिहिण्याचे काम मजकडून झाले नाही किंवा माझी प्रकृती कायमची बिघडून माझ्या हातून काम होईनासे झाले किंवा मध्येच माझा अंत झाला, तर आपली थोडी बहुत रक्कम बुडण्याचा संभव आहे. त्याला तारण लावण्यास मजकडे काही एक नाही. तेव्हा एवढे नुकसान सोसण्यास आपली तयारी असेल, तरच मला कर्जाऊ रक्कम देण्याची कृपा व्हावी. माझे हे अत्यंत आवडीचे काम मध्येच बंद पडले तर एवढ्या अवकाशात जेवढी रक्कम मी खर्चीन तेवढी वजा होऊन बाकीची आपणास हिशेबाने परत देण्याची व्यवस्था मी इमानाने करीन. ह्या बाबतीत माझा आपणास विश्वास वाट असून माझ्यावर आपली दृष्टी असली तरच आपण ही अशी मदत मला देण्याची मेहरबानी करावी.

शेवटी आपणास एवढीच अत्यंत नप्रतेची विनंती आहे की, मी गेली तीस-बत्तीस वर्षे अध्ययन यात काळ घालवून व अनेक ग्रंथांचा संग्रह करून जो थोडासा अनुभव व माहिती मिळविली आहे तिचा लाभ पुढील पिढ्यांना करून देण्याच्या कामी मला आपण अवश्य साहाय्य करून मागासलेल्या वर्गातला एक लेखक महाराष्ट्रात होऊन

गेल्याचे लोकांच्या आठवणीत राहील असे करण्याचे मनावर घ्याल अशी मला पूर्ण आशा आहे. आपण माझे हितचिंतक आहात व मजविषयी आपल्या मनात सद्वृत्ती वसत आहे अशा भरवशाने आपणही नग्रतेची विनंती केली आहे. तिचा अनादर होणार नाही अशी मला पूर्ण उमेद आहे.

आपला कृपाभिलाषी,
नागवेकरांची वाडी, दादर, मुंबई
ता. नवेंबर सन १९३३

एक महान योजना—

तयार करावयाच्या पुस्तकांची यादी :

पहिले चार ग्रंथ नीतिपर गोष्टींचे होतील. यात निरनिराळ्या अजमासे शंभर विषयांवर सुमारे एक हजार बोधपर गोष्टींचा समावेश करण्यात येईल. गोष्टी विषयवारीने देण्यात येतील.

दुसरे चार ग्रंथ नीतिबोधपर होतील. पहिल्या चार ग्रंथांत येणाऱ्या सगळ्या विषयांचे व आणखी दुसऱ्या कित्येक विषयांचे प्रतिपादन करून त्यात संस्कृत व इंग्लिश ग्रंथातील बोधवचनाचा समावेश होईल.

नववा ग्रंथ देहाचे सामर्थ्य व आरोग्य कसे राखावे एतसंबंधाच्या माहितीचा होईल.

दहावा ग्रंथ विद्याभ्यास कोणत्या रीतीने करावा ह्या संबंधाच्या माहितीचा होईल.

अकरावा व बारावा असे दोन ग्रंथ प्रपंचात आपला उत्कर्ष कसा करून घ्यावा एतद्विषयक बोधाचे होतील.

तेरावा व चौदावा असे दोन ग्रंथ मुलांचे शारीरिक, मानसिक व नैतिक संगोपन कसे करावे ह्या संबंधाच्या माहितीचे होतील.

पंधरावा व सोळावा असे दोन ग्रंथ सृष्ट्युत्पत्ती व मानवोत्पत्ती ह्या विषयांवर उत्क्रांती मत वादास अनुसरून होतील.

सतरावा व अठरावा असे दोन ग्रंथ समाजसंस्थांचा उद्भव व विकास ह्या विषयांवर होतील.

आणि एकोणिसावा व विसावा असे शेवटले दोन ग्रंथ समाजातील काही अनिष्ट प्रकारांच्या निषेधपर होतील.

ह्यापैकी पहिल्या चौदा ग्रंथांची उपयुक्तता किती आहे हे काही आपणास सांगावयास नकोच. आता शेवटले सहा ग्रंथ अमळ गहन विषयावर असून त्यातील तात्त्विक विचार सगळ्यांना रुचणार नाहीत, हे मी जाणून आहे; परंतु मी एवढी वर्षे ह्या विषयांचे फुरसतीनुसार अध्ययन केले असून तत्संबंधाचे सत्य सिद्धांत शास्त्रीय शोध करणारास व शास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारावर तत्त्व विचार करणारास संमत झाले आहेत. यास्तव त्यांचा अनुगम आमच्या मराठी वाचकास अवश्य झाला पाहिजे. असे माझ्या मनाने घेतले आणि हा प्रयत्न केल्यावाचून मला मुळीच जीवितसाफल्य वाटणार नाही.

- कृ. अ. केळूसकर

ह्या माझ्या विनंती पत्रास मान देऊन वीस कृपाळू मित्रांनी प्रत्येकी शंभर शंभर रुपये मला कर्जाऊ दिले आणि त्याबद्दल त्यांना मी त्याप्रमाणे रोखे लिहून दिले. त्यांची नावे येथे देणे इष्ट आहे. ती अशी :- डॉ. आनंदराव लक्ष्मण नायर, रावबहादूर एलाप्पा बाळाराम जे. पी., रावबहादूर मानाजी राजूजी जे. पी., रावबहादूर हरिश्चंद्र कांबळी जे. पी., रावबहादूर रामचंद्रराव विठ्ठलराव वंडेकर जे. पी., रावबहादूर हरिश्चंद्र विश्राम राजवाडकर जे. पी., रावबहादूर सीताराम केशव बोले जे. पी., रावबहादूर आनंदराव रामकृष्ण तालचेरकर जे. पी., रावबहादूर विठोबा खंडुजी पिसाळ, रावबहादूर काशीनाथ रामकृष्ण कोरगावकर बी. ए. एलएल. बी., जे. पी., श्रीमंत तुकाराम जावजीशेट चौधरी जे. पी., रा. रा. सखाराम विश्राम कीर, रावबहादूर खासेराव जाधव, रा. रा. मुकुंदराव मोरोबा शेट खांडके जे. पी., रा. रा. धोंडिबा पांडुजी बनकर, श्री. शंकरराव सायन्ना परशा, श्री. काशीनाथ देवजी घुरू जे. पी., श्री. दामोदर सदाशिव डोंगरे, श्रीमंत राजाराम तुकाराम पडवळ, श्री. शंकरराव जयरामराव झुंजारराव, श्री. यशवंतराव तानाजी माणगावकर व श्रीमंत दामोदर सावळाराम यंदे ह्या मित्रांनी दिलेल्या रकमावर व्याज मागू नये आणि त्यांच्या रकमा दोन वर्षांनी परत करण्याचे वचन मी दिले; परंतु ते कर्ज एवढ्या मुदतीत मला फेडता आले नाही. पुढे श्रीमंत महाराज तुकोजीराव होळकर यांनी शिवचरित्राच्या प्रसारासाठी २४००० रुपये दिले. त्यातून माझ्या ह्या मित्रांच्या रकमा देण्यास मी समर्थ झालो; परंतु त्या देण्यास गेलो तेव्हा कित्येक मित्रांनी मोठ्या उदारपणाने त्या परत घेतल्या नाहीत व त्यातले तीन असामी दिवंगत झाले होते.

ही जी मी रक्कम काढली तिचा मला चरितार्थाकडे उपयोग करावा लागला आणि तीन वर्षांच्या अवधीत मला १००० पृष्ठे लिहून छापता आली. ही नीतिबोधपर गोष्टींची असून त्यांचे अडीचशे पृष्ठांचे चार भाग होते. याचा इतिहास असा आहे की,

मी कैक वर्षे शाळेत वाचावयाच्या इंग्रजी पुस्तक मालांची जुनी पुस्तके मिळतील तेथून विकत घेत असे. अशी मी पाचशेवर पुस्तके घेऊन त्यातल्या नीतिपर गोष्टींवर खुणा करून ठेवीत असे आणि त्यातला विषय काय आहे ते टिपीत असे. पुढे १९१२ साली एक वापरलेला टाइपरायटर मी थोडक्या किंमतीत खरेदी केला आणि माझा बडील मुलगा दत्ताराम हा टाइपरायटिंग शिकला होता. त्याला त्या गोष्टी टाइप करून निरनिराळ्या विषयांच्या मालिकेत जुळवून ठेवावयास सांगत असे. विषयांचे नाव, पुस्तकाचे नाव व पृष्ठ चोपडीत लिहून ठेवीत असे.

यावेळी माझा जावई शांताराम पुतळाजी वेंगुर्लेंकर याचा धाकटा भाऊ दत्ताराम हा माझ्याकडे असे. तो मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेस दोन वेळा गेला; पण यशस्वी झाला नाही. आणखी परीक्षेला जाण्याची त्याला धमक राहिली नाही आणि कोठे तरी नोकरी शोधीत असता त्याने टाइपिंगची कला साध्य करून घेतली. ती त्याला येऊ लागल्यामुळे वर सांगितलेल्या गोष्टी टाइप करण्याकडे त्याचा चांगला उपयोग होऊ लागला. अशा रीतीने सुमारे दोन हजार गोष्टी टाइप होऊन त्या निरनिराळ्या विषयांप्रमाणे जुळविता आल्या. याप्रमाणे सुमारे साडेसातशे गोष्टींचे भाषांतर करून त्या पंचावन्न विषयांत जुळविता आल्या आणि त्या अडीचशे अडीचशे पृष्ठांच्या चार भागांत छापल्या.

त्यातला पहिला भाग श्रीमंत महाराज तुकोजीराव होळकर सरकारांना अर्पण केला. महाराजांनी त्याबद्दल मला रु. १००० बक्षीस दिले. एवढे मोठे बक्षीस उदारधी महाराजांनी दिले याचे कारण असे की, महाराज सरकार सन १९१४ साली मुंबईस नव्या राणी साहेबांसह आले. त्यावेळी त्या महाराणी साहेबांचे आजोबा श्री. रावबहादूर आनंदगाव तालचेरकर यांच्या सूचनेवरून मी महाराज सरकारांच्या भेटीस गेलो. त्यावेळी श्रीमंत इंदिराबाई राणी साहेबांच्या शिफारशीवरून महाराज साहेबांनी श्रीमंत विनायकराव तालचेरकर यांच्या विद्यमाने दर्शन दिले. त्यासमयी श्री. तालचेरकर साहेबांनी आपल्या बडिलांच्या व राणीसाहेबांच्या मातोश्री श्रीमती सुमती बाईसाहेब यांच्या सांगण्यावरून माझ्याविषयी पुष्कळ गोष्टी महाराजांना सांगितल्या. मी महाराज सरकारांना शिवाजी महाराजांच्या मराठी चरित्राची प्रत नजर केली. त्यावेळी मी तयार केलेल्या ग्रंथरचनेच्या योजनेविषयी सांगितले. ती महाराजांना पसंत पडून तिच्या संबंधाने मला मदत करण्याचे अभिवचन दिले. मी वरील योजना त्यावेळी छापिली होती. ती त्यांच्या आज्ञेवरून त्यांच्यापुढे मांडली होती. तिच्यावरहुकूम वर सांगितलेला भाग महाराजांना अर्पण केला. त्याचा स्वीकार करून मला वर सांगितल्याप्रमाणे पारितोषिक दिले.

परंतु ह्या एवढ्याशा पुस्तकाला एवढे मोठे पारितोषिक दिल्याबद्दल माझ्या हितचिंतक मंडळीच्या मनात किल्मिश उत्पन्न करण्यास मुंबईतील एक दोन गृहस्थांनी कमी केले नाही आणि माझे पुढले तीन भाग तयार होऊन छापले. तेव्हा मी महाराज सरकारांना परवानगीविषयी रीतीप्रमाणे अर्ज केला. त्याला काही एक जबाब मिळाला नाही. दरम्यान, महाराज सरकार मुंबईस आले असता त्यांना भेटण्याचा प्रयत्न केला; पण तो शेवटास गेला नाही. निरुपायाने मी बडोदे सरकारास त्या संबंधाने भेटून विचारले. त्याला सर सयाजी महाराजांनी तत्काळ परवानगी दिली आणि हे तीन त्यांना नजर केले; पण त्या महाराज सरकारांनी नेहमीचे काटकसरीचे धोरण वापरून माझ्या ह्या तीन भागांबद्दल मला रोख रुपयांच्या रूपाने काहीएक पारितोषिक न देता त्या भागांच्या दोनशे प्रती विकत घेतल्या.

ह्याप्रमाणे होळकर सरकाराकडून पुढे मदत मिळण्याची आशा खुंटली आणि मी कर्जी काढलेली बरीचशी रक्कम दुसऱ्या एका कामी मला लावावी लागून माझी प्रपंच भागविण्याच्या बाबतीत पुन्हा त्रेधा उडू लागली. छापलेल्या पुस्तकांची विक्री माझ्या अपेक्षेप्रमाणे त्वरित झाली नाही. थोडी थोडी विक्री होई, ती कोठच्या कोठे खर्चून जाई.

वर जे दुसरे एक काम सांगितले त्याचा येथे निर्देश करणे भाग आहे. तो असा : मागे सांगितलेली मित्रांकडून कर्जी काढलेली दोन हजार रुपयांची रक्कम मी शेट तुकाराम जावजी यांच्याकडे अनामत ठेविली होती. तीतून मला लागे तेवढी रक्कम मी घेत असे. यावेळी माझे मित्र श्री. माधव पांडुरंग नागवेकर मोठ्या अडचणीत येऊन त्यांना नादरीसाठी अर्ज करावा लागला. त्यामुळे श्री. भीमराव काळसेकर नावाच्या एका श्रीमंत गृहस्थाचे त्यांनी कर्जी घेतलेले दोन हजार रुपये त्यांच्याकडून वसूल होण्याचा संभव नाहीसा झाला. ह्या त्यांच्या कर्जाला मी जामीन होतो. हे श्रीमंत गृहस्थ दिवंगत होऊन त्यांचे धाकटे पुत्र श्रीमंत गजाननराव त्यांच्या दौलतीचे मालक झाले होते.

संकट ओढवले पैसे खलास झाले—

त्यांनी आपल्या वडिलांची येणी वसूल करण्याचा क्रम सुरु केला होता. त्यात श्री. माधवराव नागवेकर यांच्याकडे येणे माझ्याकडून वसूल करावे अशी सूचना माझ्या एका वरकरणी मित्राने त्यांना केली. त्यांनी घेतलेली दरखास्त माझ्यावर बजावण्याचा विचार करून आपल्या वकिलास तसे करण्याविषयी सांगितले. ते काम

ते सोमवारी करणार असे मला त्या वकिलाच्या ऑफिसातील माझ्या एका मित्राने शुक्रवारी सांगितले. त्याबरोबर मी नादारीसाठी अर्ज शनिवारी गुदरून त्याची नोटीस गजाननरावांना त्याच दिवशी लावली. त्यामुळे माझ्यावर दरखास्त बजावण्याचे तहकूब झाले.

पुढे आपणावरचे हे संकट टाळण्यासाठी मी रावसाहेब कोरगावकर यांच्या मध्यस्थीने तोड करून माझ्याकडून पाचशे रुपये घेऊन मला त्यांच्या कर्जातून सोडा, अशी विनंती गजाननरावांना केली. ती त्यांना मान्य झाली आणि मला त्यांनी सुटीचा एक लेख रीतीप्रमाणे लिहून दिला. त्यामुळे माझे अनामत ठेवलेल्या रकमेतले पाचशे रुपये गेले.

याशिवाय आणखी माधवरावांनी एक कंपनी काढली असून तिचे २५ भाग माझ्या नावे करून मला तिचा एक डायरेक्टर बनविले होते. पुढे तिचे दिवाळे निघून मला रु. ४०० भरावे लागले. त्याप्रमाणे एकंदर ९०० रुपयांचा फटका मला बसून माझे सगळे कर्ज काढून ठेवलेले डिपॉझिट खलास झाले आणि माझे सगळे बेत जागच्या जागी राहिले.

बायबलचे मराठी भाषांतर—

अशी माझी ओढाताण झाली असता मला एक काम अनपेक्षित रीतीने मिळून मी अमळ सावरलो. ते काम असे : ब्रिटिश बायबल सोसायटीच्या मुंबईच्या शाखेने बायबलच्या मराठी भाषांतराच्या शुद्धीचे काम पुष्कळ वर्षे चालविले होते. त्यासाठी एक कमिटी नेमिली असून तिचे प्रमुख डॉ. म्याकिकन हे होते. डॉ. एंबेट व डॉ. ह्यूम हे विद्वान मिशनरी त्या कमिटीवर होते आणि श्री. त्रिंबकशास्त्री नावाच्या पंडितास ह्या कमिटीने आपल्या मदतीला घेतले होते. ह्या मंडळीने पुढे रे. कॅनन जोशी ह्या विद्वान मराठी मिशनरीची मदत घेतली होती. काही काळाने त्रिंबकशास्त्री दिवंगत झाले. तेह्वा कमिटीला कोणा तरी मराठी पंडिताची आवश्यकता भासून त्या कामावर डॉ. म्याकिकन साहेबांनी माझी योजना केली.

डॉ. म्याकिकन यांच्या सोईप्रमाणे मला त्या कामावर दररोज दोन वाजता हजर राहावे लागे. यास्तव मधली सुटी झाल्यावर मला शाळेचे काम सोडून जावे लागत असे. म्हणजे मला दररोज दोन तास शाळेतून रजा मिळत असे. तरी त्यामुळे शाळेच्या माझ्या पगारात काही कमी करीत नसत. हे काम सतत नऊ वर्षे चालले होते. मला प्रथम शास्त्रीबुवांना देत तेवढे वेतन म्हणजे दरमहा रु. ३५ मिळत असत; परंतु हे वेतन फार कमी आहे. अशी तक्रार मी केल्यावरून मला दरमहा पन्नास रुपये द्यावे, अशी शिफारस डॉ. म्याकिकन साहेबांनी सोसायटीच्या सभेपुढे मांडून माझ्या कामाबद्दल

फारच स्तुती केली. त्या सभेतले एक रेव्हरन्डसाहेब जे पुष्कळ वर्षे मला ओळखत असून माझी धर्मासंबंधीची मते ज्यांना माहीत होती त्यांनी म्याकिकन साहेबांच्या ह्या शिफारशीला विरोध केला. तेव्हा म्याकिकन साहेबांनी माझी फारच जोराने शिफारस करून मला खिस्ती धर्माचे उत्तम ज्ञान असल्याकारणाने माझा भाषांतराच्या कामी फारच चांगला उपयोग होतो, असे कमिटीला सांगितले आणि आपली शिफारस पसंत करून घेऊन मला दरमहा पन्नास रुपये देण्याचे ठरले.

म्याकिकन साहेब स्वदेशी गेल्यावर त्यांच्या जागी रे. डगलास व रे. एडवर्ड अशा दोघा विद्वान गृहस्थांची योजना झाली आणि रे. कॅनन जोशी साहेब हे मरेपर्यंत ह्या कमिटीचे काम करीत होते. मध्यंतरी थोडे दिवस रावबहादूर आठवले यांनी त्यांना काही एक वेतन घेतल्याशिवाय मदत होऊ लागली. म्हणून त्यांनी मला रजा दिली; परंतु माझ्या मदतीवाचून चालणार नाही असे त्यांना वाटल्यावरून त्यांनी मला पुन्हा बोलाविले. यावेळी आमच्या शाळेचे प्रिन्सिपाल रे. मि. कथर्बर्ट ह्यांनी शिफारस केल्यामुळे आणखी दहा रुपये गाडी भाडे म्हणून मिळू लागले. त्या दयाळू प्रिन्सिपाल साहेबांनी ही अशी शिफारस करण्याचे कारण असे की, मला ग्रांटोड जवळ रे. डगलास साहेबांच्या बंगल्यावर उन्हातून जावे लागत असे. हे श्रम माझ्या उतार वयाला भारी होते. त्याप्रमाणे आणखी दीड वर्षे काम केल्यावर हे काम संपले.

बायबल पंडित—

या माझ्या कामाबद्दल ब्रिटिश बायबल सोसायटीने माझे आभार मानिले आहेत. हल्ली जुना करार भाषेच्या दृष्टीने वाचण्यालायक झाला आहे. त्याचे श्रेय बायबल सोसायटीने मला दिले आहे. यातले काही भाग त्रिंबकशास्त्रींच्या मदतीने तयार झाले होते, ते सगळे माझ्या मदतीने पुन्हा दुरुस्त झाले आहेत. यात किती महत्त्वाचे फेरफार झाले आहेत. ते कमिटीच्या इतर मेंबरांना चांगले ठाऊक आहेत. भाषेच्या व त्या धर्माच्या दृष्टीने किती दुरुस्ती झाली आहे, ते तेच फक्त सांगू शकतील. असो.

या कामानंतर माझी वाढ्यसेवा बहुतेक आटपली. मला आता खाजगी काम करून छापण्याची धमक मुळी उरली नाही आणि माझ्या आवडत्या विषयांवर मी काही लिहिले असते तर ते छापून प्रसिद्ध होण्याची मोठी पंचाईत होती. शिवाय यानंतर माझी प्रकृती एका रोगामुळे अगदी निकृष्ट होऊन मला लिहिण्याचे श्रम करण्याचा उत्साह मुळी राहिला नाही. त्यामुळे शाळेचे काम सोडून घरी बसलो.

तथापि पुढे शस्त्रक्रिया करून घेऊन मी माझ्या पुष्कळ दिवसांच्या असह्य व्याधीतून मुक्त झालो. यानंतर मला पुन्हा कामावर रुजू होण्याविषयी आमचे परमप्रिय रावसाहेब व खिस्ती साहेब यांनी सांगितले; परंतु मी म्हटले मला दोन-तीन चरित्र ग्रंथ लिहिण्याचे काम मिळणार आहे, ते करण्यात मी शेष जीवित घालवीन असे सांगून पुन्हा सेवा करण्याचे सोडून द्यावे यात मला सुख आहे.

याप्रमाणे सेवानिवृत्त झाल्यावर शाळेकडून मिळालेल्या ग्रॅच्युइटीवर व पूर्वोक्त शिवरायांच्या वाडमयाच्या रूपाने स्मारक करण्याच्या व्यवसायात मला मिळालेल्या रकमेवर मी आपला प्रपंच अडीच वर्षे चालविला. त्यानंतर मी पुन्हा कफल्लक झालो. तेव्हा पुन्हा माझ्या दयाळू प्रिन्सिपाल साहेबांकडून शाळेचे थोडेसे काम मिळविले. त्यांच्याकडून मिळणारे वेतन व एका खाजगी शिकवणीचे वेतन यावर मी दोन वर्षे काढली.

दारुण निराशा—

वर जी दोन-तीन कामे मला मिळण्याचा संभव होता असे म्हटले ती अशी : श्रीमंत गायकवाड महाराज यांचे एक स्वतंत्र चरित्र लिहावे अशी माझी उत्कट इच्छा होती. या सुमारास सरकारांचे एक ट्रोटक चरित्र इंग्रजीत प्रसिद्ध झाले होते. अशा वेळी मी श्रीमंतांना माझी इच्छा कळवून तसे करण्याविषयीच्या सवलती मी सांगितल्या; परंतु पुढे त्याचा अनुकूल जबाब मिळाला नाही. दुसरे काम असे की, महादजी शिंदे यांचे चरित्र तुम्ही लिहाल काय? असे घालहेर संस्थानातले विद्रोह सरदार श्रीमंत आनंदराव फाळके साहेब व श्रीमंत सरदार बाळासाहेब शितोळे यांनी मला पत्रे लिहून विचारले. त्यांना मी ‘होय’ म्हणून उत्तर दिले; परंतु हे कामही मला मिळाले नाही. तिसरे काम असे की, घालहेर संस्थानचे अधिपती युरोपात गेले. तेथे दिवंगत झाल्यावर त्यांचे चरित्र लिहिण्याचे काम मी मागितले होते. त्यातही मला यश आले नाही.

ही कामे मला मिळून माझी अंतकाळपर्यंतची ददात मिटेल अशी मला आशा होती; परंतु ती व्यर्थ ठरली आणि दृष्टी मंद होऊन व व्याच्या मानाने निर्बलता आली. तेव्हा पुन्हा शाळेचे काम मला सोडावे लागले. यावेळी माझे परम दयाळू व प्रेमळ मित्र दामोदरपंत सावळाराम येंदे यांनी १९०२ साली प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या गीता ग्रंथाची द्वितीय आवृत्ती काढली. त्याबद्दल त्यांना माझ्या गरजेचा रोख असे काही येणे शक्य नव्हते. तरी ह्या ग्रंथाच्या काही प्रती विकून मिळतील ते दाम मला घेण्याची कृपा

करून परवानगी त्यांनी दिली. तिचा फायदा घेऊन मी हा ग्रंथ माझ्या मित्रांना विकीत राहिलो. त्यांच्या साहाय्याने मी एक वर्षे जेमतेम काढले.

गो. ज. बोरकरशास्त्री—

ही पुस्तके विकीत असता मी ह्या शहरातील प्रख्यात ज्योतिष-शास्त्रविशारद श्रीमंत गोविंद जनार्दन बोरकरशास्त्री ऊर्फ गजानन स्वामी यांच्याकडे गेलो आणि माझे एक पुस्तक स्वतः घेऊन आपल्याकडे येणाऱ्या गृहस्थांना ते घ्यावयास सांगावे, अशी मी त्यांना विनंती केली. ती त्यांनी तत्काळ मोठ्या दयाळूपणाने मान्य केली आणि मी त्यांच्याकडे माझ्या पुस्तकांच्या काही प्रती ठेविल्या. या बाबतीत त्यांनी मला चांगले साहाय्य केले आणि मी त्यांच्याकडे वारंवार जाऊ लागलो. तेव्हा त्यांची स्वशास्त्र निपुणता व बुद्धिमत्ता माझ्या निर्दर्शनास आली. यापूर्वी श्रीमंत प्रख्यात भागोजीराव कीर^{३६} यांच्या घरी यज्ञ करताना पाहिले होते. त्यावेळी मला त्यांचे यज्ञकर्म प्रावीण्य पाहून मोठे कौतुक वाटले होते.

पुढे वर सांगितल्याप्रमाणे विशेष परिच्याअंती त्यांच्या ठायीची ओजस्विता व सुजनता याविषयी माझ्या चित्तात त्यांच्याविषयी विशेष आदर उत्पन्न झाला आणि त्याला मित्रत्वाचे स्वरूप आले. त्यांनी एवढ्या अल्प वयात (२५) आपल्या अंगच्या बुद्धितेजाने, सौजन्याने व स्वशास्त्र निपुणतेने मोठमोठ्या लोकांवर छाप बसवून त्यांना आपल्या भजनी लावलेले पाहून माझ्या मनात असे आले की, ह्या थोर विभूतीचे लहानसे चरित्र लिहावे. हा माझा मानस मी त्यांना कळविला. तेव्हा त्यांनी आपली या कामासंबंधाने अनुकूलता दर्शविली आणि मला लागली तेवढी माहिती त्यांनी वेळात वेळ काढून दिली. तिच्या साहाय्याने मी शास्त्रीबुवांचे एक चरित्र लिहिले. ते त्यांना पसंत पडून छापले आणि या कामाबद्दल मला त्यांनी माझ्या अपेक्षेच्या बाहेर वेतन दिले.

पुढे मराठी भाषा न जाणणाऱ्या बोरकरशास्त्रांच्या भक्तांनी त्यांचे इंग्रजी चरित्र लिहिण्याविषयी आग्रह केल्यावरून मी त्यांचे एक इंग्रजी चरित्र लिहिले व माझे परममान्य मित्र प्रो. ताकाखाव यांच्याकडून ते तपासून घेऊन छापले. हे असे आपले इंग्रजी चरित्र झालेले पाहून शास्त्रीबुवांना अतिशयित संतोष झाला. कारण एवढ्या अल्पवयात आपलीही मराठीत व इंग्रजीत चरित्रे झाल्याबद्दल त्यांना धन्यता वाटणे स्वाभाविक होते आणि ह्या कामाबद्दल ते मला आता नेहमी काहींना काही द्रव्य साहाय्य करीत असतात. याबद्दल मी शास्त्रीबुवांचा सदैव क्रूणी राहीन.

घुले चरित्र—

याशिवाय आणखी एक चरित्र लेख लिहिण्याचे काम मला मिळाले. माझे परम मित्र श्री. गुणाजीराव धोंडबाराव घुले जे. पी. यांचे चरित्र लिहिण्याचे काम मला मिळाले. हे गृहस्थ मोठे कर्तवगार व हुशार असल्याचे मला माहीत होते. त्यांना जे. पी. ची पदवी मिळाली तेव्हा त्यांना मानपत्र देऊन त्यांचा बहुमान त्यांच्या खात्यातील लोकांनी केला. त्यावेळी मी हजर होतो.

त्यांना द्यावयाचे मानपत्र इंग्रजीत व मराठीत लिहिण्याचे काम माझ्याकडे आल्यामुळे त्यांच्या योग्यतेविषयी माझ्या मनात आदर उत्पन्न झाला असून अशा कर्तवगार माणसाचे चरित्र लिहिल्यास बरे होईल, असे मला वाटत होते. पुढे माझी ही इच्छा पुरी होण्याचा योग आला. त्यांनी मला ह्या कामाबद्दल थोडेसे पारितोषिक दिले होते. याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

आता येथे एक गोष्ट मला अवश्य सांगितली पाहिजे. ती ही की, मी आजपर्यंत आमच्या तीस पस्तीस लोकांची लहान मोठी चरित्रे लिहिली. ती काही पारितोषिकांच्या आशेने लिहिली नाहीत व एक दोघांखेरीज कोणी आपण होऊन मला काही एक दिले नाही आणि माझी स्थिती चांगली असल्यामुळे त्यांच्याकडे काही कधी मागण्याचा प्रसंगही आला नाही. आता ज्या दोघा मित्रांनी आपण होऊन मला आपली चरित्रे लिहिल्याबद्दल पारितोषिके दिली त्यांची नावे येथे आभारपूर्वक देणे उचित होय.

धामणसकर चरित्र—

त्यापैकी एक दिवाण बहादूर रामचंद्र विठोबा धामणसकर हे होते. हे माझे अत्यंत मोठे उपकारकर्ते होते; कारण ग्रंथ लेखनाच्या व्यवसायात माझा प्रथम प्रवेश होण्यास तेच थोर गृहस्थ कारण होत. हे बडोदे संस्थानचे दिवाण झाले तेव्हा त्यांचे एक चरित्र लिहावे अशी मला स्फूर्ती झाली आणि मी त्यांच्याशी सहज बोलता बोलता त्यांच्या पूर्व चरित्राची सगळी माहिती मिळवून तिच्या आधाराने एक ८० पृष्ठांचे चरित्र लिहून काढले आणि बडोद्यास जाऊन ते त्यांना वाचून दाखविले आणि त्यांनी सुचिविलेले फरक त्यात करून ते प्रसिद्ध केले. छपाईचा खर्च त्यांच्याकडून घ्यावयाचा नव्हता; पण तो मला नकळत छापखानेवाल्यास त्यांनी परस्पर पाठवून दिला व पुढे मी मूळव्याधीमुळे रुग्णालयात पडलो असता त्यांनी मला शंभर रुपये माझे मित्र गणपतराव तिवरेकर यांच्याकडे पाठवून दिले. ते मला नको म्हणता आले नाहीत.

एलप्पा बाळाराम यांचे चरित्र—

माझे परममान्य मित्र श्रीमंत रावबहादूर एलाप्पा बाळाराम जे. पी. हे (पारितोषिक देणारे दुसरे मित्र) होत. यांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास असून कोणाही गरीब विद्यार्थ्याला व एखाद्या कार्याला मदत करण्याला ते माझ्या विनंतीवरून सिद्ध होत असत. मी त्यांच्याकडे माझ्या स्वतःसाठी कधीही मदत मागत नसे; परंतु मी काही ग्रंथ छापण्यासाठी माझ्या किंत्येक मित्रांकडे मदत मागितल्याची हकिकत मागे सांगण्यात आली आहे. ती त्यांना कळली तेव्हा त्यांनी मला एक छापखाना घेऊन देऊन तो चालविण्यास लागतील तेवढे पैसे देण्याचे वचन दिले होते. या संबंधाची खर्चाची यादीही त्यांनी केली होती; परंतु हे वचन पुरे होण्यापूर्वीच ते दिवंगत झाले. त्यांना शेवटी दुखणे लागण्यापूर्वी मी त्यांचे चरित्र लिहावयास लागलो. ते छापून प्रसिद्ध केले तो ते दिवंगत झाले. ते वाचावयास ते जिवंत राहिले नाहीत. तरी त्यांनी आपले दत्तक पुत्र व्यंकण्णा यांना दोनशे रुपये मला ह्या श्रमाबद्दल द्यावयास सांगितले होते. त्यापैकी मला शंभरच रुपये मिळाले; पण त्याबद्दल मी बिलकूल कांगावा केला नाही.

आता श्री. बोरकर शास्त्रीबुवांची चरित्रे लिहिण्याची मला माझ्या अंतकाळी बुद्धी झाली. तिचा फायदा मला नक्कीच होत आहे. माझ्या अंतकाळपर्यंत ह्या उदार सदूहस्थांचीच मला मदत होत राहील अशी मला पूर्ण खात्री आहे.

संदर्भ टिपा-

१. लोखंडे नारायण मेघाजी (१८४८-१८९७) : सत्यशोधक समाजाचे पुढारी. भारतीय कामगारांचे आद्य नेते. मिळ ॲण्ड असोसिएशन नावाची कामगार संघटना १८८४ साली स्थापन केली. म. फुले यांचे सहकारी ‘दीनबंधू’चे संपादक.
२. परमानंद नारायण महादेव (मामा परमानंद) : (१८३८-१८९३) राजकीय ऋषी, विद्वान, संपादक. समाजाची सर्वांगीण उन्नती व्हावी अशी तळमळ असलेला थोर विचारवंत. न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे, न्या. मू. तेलंग व न्या. मू. चंदावरकर हे मामा परमानंदांशी विचार विनिमय करीत.
३. मोडक वामन आबाजी (१८३५-१८९७) : शिक्षक, समाजसुधारक, धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञानविषयीचे अभ्यासक.
४. मार्क्स ऑरेलिअसची बोधवर्चने (मार्क्स ऑरेलियस : इ. स. १२१-१८०) रोमन सप्राट आणि तत्त्वज्ञ. ‘मेडिटेशन’ ह्या ग्रंथात त्यांचे विचार एकत्र केलेले आहेत. स्टोइक पंथाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने हा ग्रंथ महत्वाचा. हा मराठी ग्रंथ सिमियन बेन्जामिन वॉकर यांनी १८९३ साली प्रसिद्ध केला. ह्या ग्रंथापूर्वी सिमिअन साहेबांनी सहा-सात मराठी ग्रंथ लिहिले होते.
५. ओक विनायक कोंडदेव (१८४०-१९१४) : ‘बालबोध’ मासिकाचे संपादक. बालवाडमयाचे प्रवर्तक, चरित्रकार व निबंधकार.
६. आव्यावारू रामया व्यंकया : म. जोतीराव फुले यांचे सहकारी. समाजसुधारक, लेखक, मुंबईतले मोठे समाजधुरीण. इमारतीचे ठेकेदार, म. फुल्यांचे अनुयायी व बडोद्याचे दिवाण रामचंद्र विठोबा धामणसकर यांचे स्नेही.
७. ज्ञानेश्वरी : ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीतेवर लिहिलेली ओवीबद्ध मधुर व रसाळ टीका. सन १२९०, गीतेत मूळ ७०० श्लोक तर ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीत ९००० ओव्या. ज्ञानेश्वरीस ‘भावार्थदीपिका’ म्हणतात. माडगावकर, राजवाडे, साखरे यांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती रूढ आहेत.
८. पंचदशी :- विद्यारण्य यांचा संस्कृत ग्रंथ. याचे विष्णुशास्त्री बापट यांनी मराठी भाषांतर केले.
९. वेदांतसूर्य : श्रीधरस्वामींची बारा प्रकरणांची पोथी.
१०. तिवरेकर बळवंतराव (१८३७-१९०३) : मुंबईत बी. बी. सी. आय. रेल्वे (इस्टर्न रेल्वे) च्या ऑफिट खात्यामध्ये नोकरी. वेदांती. पेन्शन मिळविणारा त्या खात्यातील पहिला भारतीय.
११. विचारसागर : निश्चलदास कर्ता. हिंदी ग्रंथाचे भाषांतर. वारकरी पंथात लोकप्रिय.
१२. शंकरभाष्य :- आद्य शंकराचार्यांनी भगवद्गीतेवर केलेली संस्कृत टीका. तिला शंकरभाष्य म्हणतात व शंकराचार्यांना भाष्यकार म्हणतात.
१३. थिवो अन्तोन फ्रिडीश (१७७२-१८४०) : जर्मन विधिशास्त्र पंडित. आधुनिक बुद्धिप्रामाण्यवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रणेता.
१४. द्विवेदी मणिलाल नथुभाई (१८५८-१८९८) : गुजराथी ग्रंथकार, कवी, काढंबरीकार, नाटककार व इतिहासकार. शिवाय आध्यात्मिक व धार्मिक ग्रंथ लिहिले. श्रीमद्भगवद्गीता, पंचदशी वौरे ग्रंथ. सुमारे ऐंसी इंग्रजी व गुजराथी ग्रंथ लिहिले.

१५. वामन पंडित (१६३६-१६९५) वामन (नरहर शेणे) : पंडित मराठी कवी. १५००० ओव्हांची गीतेवरील टीका. ‘यथार्थदीपिका’ व ‘समश्लोकी’ ‘शतकत्रय’ व ‘गंगालहरी’ यांचा कर्ता.
१६. मोरोपंत (पराडकर) (१७२९-१७९४) : कवी आर्यावृत्ताचा प्रचारक ‘रामायण’, ‘महाभारत’, ‘हरिविजय’ ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर. विद्वत्ता व भाषाप्रभुत्व; पण काव्यात क्लिष्टता. प्रसिद्ध केकावलीचा कर्ता. आर्या मयूरपंताची.
१७. श्रीधरस्वामी : १४५८ च्या सुमारास. महाराष्ट्र कवी. ग्रंथकार, ‘रामविजय’, ‘पांडवप्रताप’, ‘शिवलीलामृत’.
१८. तुकाराम (मृ. १६५१) : संत कवी. अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची ‘गाथा’कार अभंग रसाळ, भक्तिपूर्ण. हृदयाला भिडणारी सुबोध भाषा व वचने.
१९. पटवळ तुकाराम तात्या (१८३८-१८९८) : समाजसुधारक. सार्वजनिक चलवळीतील नेता. अनेक ग्रंथांचा प्रकाशक, ‘जातिभेद विवेकसार’ या ग्रंथाचा कर्ता व ‘भगवद्गीता’ ह्या इंग्रजी ग्रंथाचे प्रकाशक व लेखक. ह्यांच्या तत्त्वविवेचक छापखान्यांत हिंदुधर्माच्या ज्ञानाचे १३ संस्कृत, ६ मराठी व ३६ इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध झाले. हेमिओपैथीचे मुंबईतील आद्यप्रवर्तक, थिओसॉफीचे एक प्रवर्तक.
२०. महिपती (१७१५-१७५०) : चैतन्यपंथी मराठी कवी, ‘भक्तिविजय’, ‘शनिमाहात्म्य’, ‘कृष्णातीलामृत’ इत्यादी ओवीबद्ध ग्रंथांचा कर्ता.
२१. कोसंबी धर्मनिंद (१८७६-१९४७) : बौद्ध धर्मार्कीरल एक पंडित ग्रंथकार. ‘निवेदन’ हे आत्मवृत्त. ‘भगवान बुद्ध’, ‘बुद्धधर्म आणि संघ’ हे प्रसिद्ध ग्रंथ.
२२. मित्र काशीनाथ रघुनाथ (१८७१-१९२०) : मासिक मनोरंजनाचे संपादक, मनोरंजन प्रेसचे मालक, बंगाली कांदंबन्याचे अनुवादक.
२३. भांडारकर, डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ (१८३७-१९२५) : नामांकित प्राध्यापक, अडोज संस्कृत पंडित. जगमान्य संशोधक, मुंबई विद्यापीठाचे उपकुलगुरु (१८९४). ‘अलीं हिस्टरी ऑफ दि डेक्कन’ व ‘आउट लाइन्स ऑफ वैष्णविज़ाम् अँड शैविज़ाम्’ हे प्रसिद्ध ग्रंथ.
२४. पॉल केरस : ‘दि गॉस्पेल ऑफ बुद्ध’ (१८९४) ह्या ग्रंथाचा कर्ता.
२५. यंदे दामोदरपंत सावळाराम : संपादक, नामांकित प्रकाशक, मधुभाषी, लोकसंग्रही, योजनाकुशल, समाजसुधारक, अनेक सार्वजनिक चलवळीत भाग घेतला.
२६. गांगनाईक भानू केशव : वांद्रा नगरपालिकेत इन्स्प्रेक्टरची नोकरी. बडोदाधिपती सयाजीराव महाराज यांच्या जामदार खात्यात कामदार या हुद्यावर नोकरी (Treasury officer) ग्रंथलेखन शास्त्रीय विषयासंबंधी व स्थियांची दुःस्थिती सुधारण्याच्या हेतूने. बंगालीभाषा अवगत होती. ‘सदगुणी सून’, ‘ताराबाई-हिराबाई’, ‘आनंदीबाई’, ‘स्त्रीधर्म’ ही शब्दशः भाषांतरे नाहीत. ती ‘वधुर्दर्पणमाला’ नावाने प्रसिद्ध झाली. नौकायनशास्त्र, बालकास धर्मशिक्षण, ‘हिंदुस्थान दरिद्री का झाला’, ‘सीता’, ‘घर आणि त्या सभोवतालची जागा’, इत्यादी ग्रंथ. भंडारी समाजातील एक नामवंत व्यक्ती.

२७. बेकनच्या निबंधाचे भाषांतरकार वासुदेव नरहर उपाध्ये यांनी 'विचार रत्नाकर' नावाने १८९२ साली भाषांतर प्रसिद्ध केले होते.
२८. मॅक्स मुल्लर (१८२३-१९००) : महान पाश्चात्य वैदिक पंडित. विख्यात ग्रंथकार. 'स्क्रेक्ड बुक ऑफ दि ईस्ट' या मालेत अनेक संस्कृत-पाली ग्रंथांची भाषांतरे यांनी प्रसिद्ध केली. भारतीय संस्कृतीकडे व इतिहासकडे पाश्चात्यांचे लक्ष वेधले.
२९. रानडे शंकर मोरो (१८४९-१९०३) : नाव्हल्स व नाटक प्रसिद्ध करणारे नाटककार, नाट्य-समीक्षक, कीर्तनकार, शिक्षक, 'नाट्यकथार्णव' चे संपादक (१८७९-१८९७), वधूपूरीक्षा, उपनिषदांचे भाषांतर. 'इंदुप्रकाश', 'नेटिव्ह ओपिनियन', 'सयाजी विजय' मध्ये लेखन.
३०. बिर्जे वासुदेव लिंगोजी (मृत्यू १९०८) : सत्यशोधक समाजाचे एक नामवंत पुढारी. बडोदे सरकारचे राजमहाल ग्रंथपाल. 'क्षत्रिय आणि त्यांचे अस्तित्व' व 'हू आर दि माराठाज' ह्या ग्रंथांचा कर्ता. कृष्णराव भालेकर व नारायणराव लोखंडे यांच्या नंतरचे 'दीनबंधू'चे संपादक
३१. राजर्षी शाहू छत्रपती (१८७४-१९२२) : कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती. समाजक्रांतिकारक. मागास समाज व दलित यांचे उद्घारक. शेतकरी व कामगार यांचे कैवारी. साधी राहणी.
३२. बापूसाहेब कागलकर (घाटगे) : राजर्षी शाहू छत्रपतीचे बंधू कागल संस्थानचे अधिपती.
३३. रामदास (१६०८-१६८१) : नारायण सूर्याजी ठोसर हे त्यांचे मूळ नाव. संतकवी, मुख्य ग्रंथ 'दासबोध', 'मनाचे श्लोक'. दासबोधाची भाषा सुलभ. ७७५० ओव्या. वारकरी पंथावेगळा जो कडवा व स्वतंत्र असा 'समर्थ रामदासी' पंथ त्याचा संस्थापक. प्रपंच करावा नेटका । मग भोगावे परमार्थ सुख ॥
३४. आठल्ये कृष्णाजी नारायण (१८५२-१९२७) : कवी, टीकाकार, निबंधकार. कोचीन येथे केरळ कोकीळ १८८६-१८९१. नंतर १७ वर्षे मुंबईहून प्रसिद्ध. नंतर १९११-१९१५ पुण्याहून. चटकदार भाषा. लोकप्रिय. ३७ पुस्तके. शृंगेरी मठाचे शंकराचार्य यांनी त्यांना 'महाराष्ट्र भाषा चित्र मयूर' ही पदवी दिली. त्यांच्या 'समर्थाचे सामर्थ्य किंवा रामदास स्वार्मीचा लीलानुग्रह' ह्या ग्रंथात इतिहासकार राजवाडे, 'मराठी भाषेची घटना' घडविणारे रा. भि. जोशी व प्रामुख्याने केळूसकर यांच्यावर टीका आहे. ह्या आठल्येकृत ग्रंथात ७५१ पृष्ठांपैकी ५५० पृष्ठे रामदासाच्या लीलांनी भरलेली आहेत.
३५. जदुनाथ सरकार (१८७०-१९५८) : बंगाली इतिहासकार व चरित्रकार. 'हिस्ट्री ऑफ औरंगजेब' पाच खंड. 'शिवाजी अॅण्ड हिज टाइम्स' हे प्रख्यात शिवचरित्र. 'हाउस ऑफ शिवाजी', 'फॉल ऑफ दि मोगल एम्पायर', 'मोगल अँडमिनिस्ट्रेशन' इत्यादी ग्रंथांचे लेखक. कलकत्ता विद्यापीठाचे उपकुलगुरु.
३६. कीर भागोजी बाळूजी (१८६९-१९४४) : इमारती बांधणारे ठेकेदार. चाफच्याची फुले विकणारा व चर्नी रोड स्टेशनवर हमाली करणारा गरीब मनुष्य. आपले कर्तृत्व व प्रामाणिकपणा यांच्या बळावर मोठा श्रीमंत झाला. अनेक ठिकाणी धर्मशाळा, देवळे व शाळागृहे उदारपणे बांधून दिली. दानशूर, रत्नागिरीत समाजक्रांतीचे प्रतीक असे पतितपावन मंदिर स्वा. सावरकर यांच्या इच्छेप्रमाणे बांधून दिले.

कृ. अ. केळूसकर चरित्र

धनंजय कीर

सामाजिक सुधारणा व सार्वजनिक चळवळी

कृष्णराव केळुसकर यांचा जन्म वेंगुरों तालुक्यातील केळूस गावी २० ऑगस्ट १८६० रोजी झाला. १८८१ साली मुंबईतील विल्सन हायस्कूलमधून मॅट्रिक झाल्यावर त्यांनी इस्सायली शाळेत जवळ जवळ चार वर्षे शिक्षकाची नोकरी केली. त्यानंतर त्यांची १८८६ च्या नोव्हेंबरपासून विल्सन हायस्कूलमध्ये अध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. त्यांनी तेथे अनेक वर्षे निष्ठेने व नेमाने नोकरी केली. एक प्रामाणिक व दक्ष, कुशल नि निष्ठावंत, ध्येयवादी नि आदर्श शिक्षक म्हणून त्यांची सर्वत्र कीर्ती झाली. गरीब, निराश्रित व होतकरू विद्यार्थ्यांना नादारी मिळविण्यासाठी ते सतत झटत. त्यांच्या इतर अडचणी दूर करण्यासाठी सधन गृहस्थांकडे याचना करीत हिंडणे हा जणू त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रमच होता; परंतु त्यांच्या ह्या दयाबुद्धीबोरबर त्यांची कर्तव्यबुद्धीही तितकीच जागृत असे. त्यांची शिस्त फार कडक असे. त्यांचे नाव ऐकताच गडबड, गोंधळ करणारी मुले थरथर कापत असत. त्यांची ज्ञानसंपन्नता, कर्तव्यतत्परता, उद्योगशीलता व मुलांची उन्नती नि प्रगती साधण्यासाठी अखंड परिश्रम करण्याची तळमळ ह्या गुणांमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य त्या शाळेत उठून दिसे.

अध्यापकाचा व्यवसाय उपयुक्त, पवित्र व देशबांधवांचे शाश्वत कल्याण साधणारा आहे, अशी त्यांची मनोभावना होती. शिक्षणशास्त्राचा त्यांनी बराच अभ्यास केला होता. तो त्यांनी इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका ह्या देशातल्या शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करून ठरविला होता. त्याचा त्यावेळी अनेक शाळांनी फायदा घेतला. ही गोष्ट त्यांना खचितच भूषणास्पद आहे.

प्रत्येक क्षण, ज्ञानाचा कण—

ज्ञानार्जन, ज्ञानदान नि मागासवर्गीय व दलित यांचा उद्धार हे कृष्णरावांनी आपले जीवितकार्य ठरविल्यामुळे त्याला पोषक होईल असे त्यांचे वाचन अखंडपणे सुरु असे. शाळेत शिकवून, शिकवण्या करून ते आपला उरलेला प्रत्येक क्षण ज्ञानाचे कण टिप्पण्यात वेचीत. ते पहाटेस उठून समुद्रावर जाऊन वाचन करीत. विशेष रहदारीचे रस्ते नसतील तेथून जाता येता वाचन चालावयाचे. सुद्धीच्या दिवशी आगगाडीतून

बसून पहिल्या स्थानकापासून शेवटच्या स्थानकापर्यंत वाचीत जावयाचे. पुन्हा एक दोन तशाच खेपा मारावयाचे. असा त्यांचा परिपाठ असे. ह्याशिवाय त्यांची वाचनस्थळे अनेक ठिकाणी होती. राणीचा बगीचा (आताचा जिजामाता बगीचा), मुंबई विद्यापीठाची बाग, चर्नी रोड येथील बाग ही त्यांची प्रशंसात वाचनस्थळे. ‘वाचन, वाचन’ असा जप करीत अफाट वाचनतृष्णा तृप्त करण्यासाठी धडपडणारा हा कोणी आधुनिक ब्रह्मर्षीच असावा असे लोकांना वाटे. तेथे हातातील पिशवीमधून ग्रंथ बाहेर काढून ते वाचन सुरू करावयाचे आणि खिशातील वही काढून शब्द, वाक्यप्रयोग, मुद्दे, माहिती यांची टिपणे करावयाचे. सुभाषिते, वचने, म्हणी यांचाही त्यात समावेश व्हायचा. ह्या स्वाध्यायशीलतेमुळे ते चालते बोलते एक ग्रंथभांडारच झाले होते म्हणाना. वाचन संपवून सकाळी ते चौपाटीवर मित्रांबरोबर पोहायला जात. ज्ञानसागरात नि सिंधुसागरात पोहणे हाच त्यांचा छंद होता हेच खरे.

कृष्णरावांच्या ज्ञानाचा प्रकाश सन १८८७ पासूनच हळूहळू फाकू लागला. त्यावर्षी हेमंत व्याख्यानमालेत रावबहादूर वामन आबाजी मोडक यांचे मुंबईत एक व्याख्यान झाले. त्या व्याख्यानावर कृष्णरावांनी ‘इंटुप्रकाश’ मध्ये मुद्रेसूद नि सडेतोड टीका केली. त्यानंतर दोन दिवसांनी विनायक कोंडदेव ओक, पेठे, इंटुप्रकाशाचे शंकर पांडुरंग पंडित वगैरे मित्रमंडळी चौपाटीवर बोलत बसली असता कृष्णराव तेथे सहज गेले. त्यावेळी श्री. पंडितांनी कृष्णरावांच्या भाषेची फारख प्रशंसा केली. ते म्हणाले, “मराठा असून कसे चांगले लिहितो.” त्यावर विनायकराव ओक जरा ब्राह्मणी तोन्यात उतरले की, “जरी हा मराठा असला तरी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना शुद्ध मराठी लिहिता येणार नाही. धार्मिक विषय तर त्यांना समजणेच शक्य नाही.”^१

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आदर्श—

ह्या तुच्छतादर्शक व अपमानास्पद उद्गारांचा कृष्णरावांच्या मनावर मोठा आघात झाला. त्यांचे स्वाभिमानी मन खडबडून जागे झाले. आपल्या स्वाध्यायशीलतेने व कर्तव्यगरीने मराठीचा व्यासंगण्ठा सखोल अभ्यास करून तांत्रिक ग्रंथांवर शुद्ध मराठीत लिहून आपले लेखनकार्य महाराष्ट्रांच्या प्रत्ययास आणून देईन, अशी त्यांनी त्या क्षणीच आपल्या मनाशी प्रतिज्ञा केली. ही प्रतिज्ञा खरी करून दाखवून त्यांनी ओकांसारख्या जात्यभिमान्याचा भ्रम दूर केला व त्यांचा गर्वही उतरला. मराठी भाषेचे ‘शिवाजी’ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या ‘निबंधमाले’चा आदर्श आपल्यापुढे ठेवला; परंतु कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्या वाणीचा

व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीचा त्यांच्यावर अधिक प्रभाव पडल्यामुळे चिपळूणकरांच्या विलक्षण प्रभावी व भावनाप्रधान भाषाशैलीतील व विचारातील त्वेष व तुच्छता, विकारवशता व आत्मप्रौढी यांचे वळण त्यांनी उचलले नाही. शिवाय विष्णुशास्त्रांची विचारसरणी त्यांना मान्य नव्हती. केळूसकरांच्या लेखनात विकारवशतेपेक्षा विवेक आणि उष्णतेपेक्षा उजेड अधिक आहे हे त्यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे वडील कृष्णशास्त्री यांचे कृष्णराव केळूसकर हे मोठे चाहते होते. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे मराठी भाषेवरील प्रभुत्व, त्यांची कुशाग्र बुद्धी व त्यांचे पांडित्य ह्यांविषयी केळूसकरांना अभिमान वाटावयाचा. त्यांच्या कुशाग्रबुद्धीची व हजरजबाबीपणाची एक गोष्ट सांगून ते खो खो हसत. ती गोष्ट अशी की, १८७० साली विधवाविवाह सशास्त्र की अशास्त्र हे ठरविण्यासाठी जो जंगी वाद शंकराचार्यासमोर पुण्यात झाला त्या वादात सुधारणावादी पक्षाचे पंच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर होते. वाद नऊ दिवस चालला. कृष्णशास्त्री रंगेल होते. ते अंगवस्त्राकङ्गनच उदून सभेत जात. एके दिवशी ते धांदलीत निघाले; पण अंगावर शाल घेण्याच्याएवजी त्यांनी त्या उपस्थितीचे त्याच रंगाचे लुगडे अंगावर घेतले होते. अर्धा मार्ग चालून गेल्यावर त्यांना ती चूक कळून आली. आता मागे जावे तर सभेस जावयास उशीर होतो. सभेस जावे तर लोक उपहास करणार, अशी त्यांची स्थिती झाली. तरी ते सभेस जाऊन बसले. एकाने त्यांना बिचकत बिचकत; पण मिस्कीलपणे विचारले, “आज शालीएवजी लुगडे का?” त्यावर ते हजरजबाबी पंडित ताडकन उत्तरले, “हे लुगडे मी मुद्दाम आणले आहे. जो पक्ष हरेल त्याला मी ते बक्षीस देणार आहे.”^३ असो.

विनायकराव ओकांचा अहंकार हा त्या काळच्या ब्राह्मणी दुराभिमानाचा प्रतीक होता असे म्हटले तरी चालेल. ब्राह्मणेतर मनुष्याच्या अंगी कर्तृत्ववान व बुद्धिमान ब्राह्मणांच्या इतकी बुद्धिमत्ता व कर्तृत्व नसते अशी अहंकारभावना त्याकाळी केवळ ओकांसारख्याच व्यक्ती बाळगीत होत्या असे नाही. न्यायमूर्ती रानडेही त्या अहंकारापासून मुक्त झाले नव्हते हे आश्वर्य नव्हे काय? राजर्षी शाहू छत्रपतींनी भास्करराव जाधव यांची कोल्हापूर संस्थानात १८९५ साली दंडाधिकारी म्हणून नेमणूक केल्यावर न्यायमूर्तींनी कोल्हापूर संस्थानाचे दिवाण सबनीस ह्यांना विचारले की, ‘काय हो सबनीस, जाधव तुमच्या आमच्यासारखे काम करू शकेल का?’^३

देशभक्ती—

त्यानंतर ‘सुबोधपत्रिका’, ‘सुबोधप्रकाश’, ‘दीनबंधू’, ‘शेतकऱ्यांचा कैवारी’ इत्यादी सामाहिकांत कृष्णरावांचे तेजस्वी व विचारप्रवर्तक लेख प्रसिद्ध होऊ लागले. त्यापैकी

एक लेख 'राजकीय क्रषी' मामा परमानंद यांनी वाचला व तो लेख वामनराव मोडकांनी लिहिला आहे असे समजून त्यांनी मोडकांचे अभिनंदन केले. केळूसकरांनी धर्मशास्त्र, समाजसुधारणा, स्वदेशाभिमान, इतिहास, आरोग्यशास्त्र, अर्थशास्त्र ह्या विषयांवर आपले सखोल व विवेकी विचार प्रसिद्ध केले आहेत. १८९३ सालच्या डिसेंबरमध्ये लिहिलेल्या आपल्या 'स्वदेशाभिमान' ह्या लेखात ते म्हणतात की, मनुष्यास जसा स्वाभिमान तसा राष्ट्रास स्वदेशाभिमान. त्यात ते पुढे म्हणतात, "आपल्या देशाचा नाश किंवा स्वातंत्र्यापहार करण्यास कोणी प्रवृत्त झाल्यास त्याशी आपल्या सुखाची, वित्ताची व आप्सजनांची किंवा जीविताची बिलकूल पर्वा न करता युद्धादी प्रसंग करून स्वदेशाचे किंवा स्वस्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यास जो झटतो तो मनुष्य खरा स्वदेशाभिमानी होय. स्वदेशाभिमान मनुष्याच्या अंगी असल्याने आणखी एक असा फायदा आहे की, त्याचे लक्ष आपल्या देशाबांधवांच्या सुधारणेकडे लागते. निरनिराळ्या विद्या, कला व शास्त्रे यांची वृद्धी व फैलाव होऊन स्वदेशातील व्यापार व संपत्ती वाढविण्यासाठी नाना उपायांची योजना करण्यास तो ह्या वृत्तीच्या योगाने प्रवृत्त होतो; परंतु ह्या इष्ट हेतूच्या सिद्धर्थ त्यास अन्य राष्ट्रांचा किंवा लोकसमूहांचा द्वेष करण्याचे मुळीच कारण नसावे. आपल्या पैशाचे वैभव वाढावे, आपल्या राज्याचा विस्तार वाढावा, आपली चोहीकडे सत्ता व जरब बसावी म्हणून इतर राष्ट्रांचा विनाकारण द्वेष संपादून कलहादिकांनी स्वदेशातील वित व चांगले हुशार मनुष्य यांची आहुती देण्यास जर ही वृत्ती कोणास प्रवृत्त करील, तर तिला निंद्य व घातक स्वरूप प्राप्त झाले असे समजावयाचे."^४

बुद्धिप्रामाण्यवादी—

कृष्णरावांचा दृष्टिकोन पूर्णपणे विज्ञानवादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी होता. चमत्कारावर त्यांचा विश्वास नव्हता. 'पाऊस पाडता येर्इल काय ?' असा एक लेख त्यांनी १८९१ च्या नोव्हेंबरमध्ये 'सुबोधपत्रिके'त लिहिला होता. त्यात त्यांनी अमेरिकेत पाऊस पाडण्याचे जे प्रयोग १८७४ पासून चालले होते, त्यांचा उल्लेख करून म्हटले की, "प्रथमत: पाऊस पाडण्याचा हा कृत्रिम उपाय निश्चित झाला पाहिजे आणि जो तसा लवकरच सत्य शोधकांच्या परिश्रमाने होवो अशी आमची मनापासून इच्छा आहे."^५

'आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायुषी का होतात' ह्यासंबंधी कृष्णरावांनी 'सुबोधपत्रिके'त १८९२ सालच्या जानेवारी-फेब्रुवारीत तीन अभ्यासपूर्ण लेख लिहिले. त्यात त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, स्वच्छता, सात्त्विक आहार, नियमित व्यायाम, सततोद्योग व शुद्धाचार ह्यांयोगे मनुष्याचे आयुष्य वाढते. हा विषय त्या काळी अनेक

समाजधुरिणांना भेडसावीत होता हे महादेव गोविंद रानडे यांच्या ‘ह्याय ग्रॅज्युएट्स डाय यंग’^६ ह्या व्याख्यानावरूनही दिसून येते. रानडे यांनी १५ एप्रिल १८९४ रोजी ग्रॅज्युएट्स असोसिएशन, मुंबई या संस्थेपुढे हे व्याख्यान दिले व आपले त्यासंबंधी विचार व्यक्त केले.

कृष्णरावांचे विचार व्यापक नि दूरदृष्टिसंपन्न होते हे ‘राष्ट्रीय सभेची संस्था चिरस्थायी करण्याबद्दल विनंती’ ह्या त्यांच्या लेखावरून प्रत्ययास येते. ही संस्था स्थिर न होता आजच आटपली तर आमच्या आरंभशूत्वाची नार्मदपणाची व कर्तव्यशूत्यत्वाची वगैरे चांगली प्रचीती येर्इल. ह्या संस्थेचे चिरस्थायित्व निश्चित करण्याच्या उद्योगास प्रत्येक देशहितेच्छूने कायावाचेमने करून लागले पाहिजे असे त्यांनी म्हटले आहे.^७ सरकार जनतेवर करांचे ओझे बसवीत आहे व अयोग्य कर कमी करण्याविषयी आमच्या सरकारची नाराजी का, असे मुंबई सरकारला त्यांनीही विचारले आहे. ‘मिठावरील कर जुलमी जाचक आहे’ असे त्यांनी ‘मिठावरील कराचा बोजा’ ह्या लेखात प्रतिपादन केले आहे. ह्या लेखावरून त्यांच्या देशभक्तीची दिशा कळून येते. कृष्णरावांनी त्यावेळी (१८९०-९१) सुरु असलेल्या संमतिवयाच्या विधेयकाच्या बाजूने ‘सुबोधपत्रिके’त दोन लेख लिहिले. ते इतके चुरचुरीत नि बिनतोड होते की, त्याविषयी त्यांना अनेकांनी धन्यवाद दिले. त्यातील विचारावरून त्यांनी आरोग्यशास्त्र नि समाजशास्त्र ह्यांचा कसा सूक्ष्म अभ्यास केलेला आहे हे कळते. ह्या लेखांविषयी केळूसकरांना धन्यवाद देणाऱ्यांपैकी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव हे एक होत. त्यांनी दिवाण विठोबा धामणसकरांच्या शिफारशीमुळे ‘दि स्टोरी ऑफ नेशन्स सिरीज’ मधील काही ग्रंथांच्या भाषांतराचे काम केळूसकरांना दिले. या मालेत लिहिणाऱ्या बारा नामांकित विद्वानांपैकी कृष्णराव केळूसकर हे एक होत. धामणसकर हे म. जोतीरावांचे एक अभिमानी व अनुयायी होते. मुंबईतील सत्यशोधकांचे नेते व म. जोतीराव यांचे सहकारी रामय्या व्यंक्या आय्यावरू यांच्या मैत्रीमुळे धामणसकरांनी सयाजीराव महाराजांना केळूसकरांच्या विद्याव्यासंगाची ओळख करून दिली.

प्रभावी वक्ता—

लेखनपटुत्वाप्रमाणे व अध्यापनातील प्रावीण्याप्रमाणे केळूसकरांचे वक्तृत्वही प्रभावी होते. एक वजनदार, प्रभावी वक्ता म्हणून त्यांची ख्याती होती. ठाणे वक्तृत्वोत्तेजक सभा, मुंबई, अहमदनगर व नाशिक येथील वक्तृत्वोत्तेजक मंडळीकडून त्यांनी तारुण्यात पारितोषिके मिळविली होती. प्रारंभी प्रारंभी त्यांच्या व्याख्यानात काही लोक मुद्दाम गडबड करीत; परंतु केळूसकरांची मुद्देसूद विषयविवेचनपद्धती प्रत्ययास येताच सभा

शांत होई. त्यांची वाणी रसाळ, प्रवाही व विवेकी होती. गरिबांच्या हितबुद्धीने प्रेरित झालेली, दलितांच्या कैवाराने पवित्र झालेली, न्यायाच्या कठोर वृत्तीने तळपत असलेली आणि ज्ञानाच्या सखोलतेमुळे तेजस्वी झालेली ती वाणी परिणामकारक ठरे. व्याख्यानात आत्मगौरवाची व दिग्विजयाची भाषा नसे. ती खन्या जनकत्याणकत्यांची असे आणि महत्वाची गोष्ट अशी की, तो ‘क्रियेवीं वाचाळता’ नव्हती.

सामाजिक सुधारणा—

कृष्णरावांनी व्याख्याने, निबंध व वर्तमानपत्रे ह्यातून सामाजिक सुधारणेविषयी आपली मते वेळोवेळी व्यक्त केली आहेत. सामाजिक सुधारणेविषयी बुद्धिमान लोक उदासीन असत असा तो काळ. सुधारकांच्या वर्गात आपली गणना होणे त्या बुद्धिवंतांना इष्ट वाटत नसे. आपल्या मुलास लोक ‘सुधारक’ म्हणतात म्हणून विश्वनाथ नारायण मंडलिकांचे वडील अस्वस्थ होत. कृष्णरावांना वाटे सामाजिक सुधारणेचा काळ अद्याप आलेला नाही. तूर्त लोकशिक्षण वाढवून लोकांचे अपसमज सुधारित जावे, हेच हिताचे होय. ७ ऑक्टोबर १८९६ रोजी ठाणे वकतृत्वोत्तेजक सभेपुढे ‘सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय’ याचे स्पष्टीकरण करताना ते म्हणाले की, सामाजिक सुधारणेत पहिला विषय विवाहासंबंधी व निरनिराळ्या चालीसंबंधी येतो. यात बालविवाह, पुनर्विवाह, लग्नात हुंडा घेण्याची चाल, कन्याविक्रय, लग्नात होणारा बेसुमार खर्च व विवाहसमयी अमलात येणारे वेडेवाकडे व अप्रयोजक विधी व प्रकार इत्यादी गोष्टींचा अंतर्भाव होय. दुसरा विषय जातिभेदमूलक, रोटीबेटी व्यवहार, स्पर्शस्पर्श व इतर आचार एकरूप होय. तिसरा विषय कित्येक अनीतिप्रवर्तक चालीसंबंधीचा होय. यात विवाहादी गंभीर व धार्मिक प्रसंगी वेश्यांचे नाच व गाणी करणे, गर्भाधान, शिमग्याच्या सणातील प्रकार, निरनिराळ्या सुखाच्या किंवा दुःखाच्या प्रसंगी मद्यपानादी प्रकार इत्यादिकांचा अंतर्भाव होय. चौथा विषय अन्याय व अप्रयोजक प्रकारासंबंधी. यात विधवावपन, स्त्रियांची पडतपोशी, स्त्रीशिक्षण इत्यादी गोष्टी येतात.

त्यांच्या मते सामाजिक सुधारणेत चार प्रकारचे अडथळे येतात. पहिला अडथळा पुराणप्रीतीमुळे निर्माण झाला. सुवर्णयुग, सत्ययुग यातील जुन्या आचार विचारांना चिकटून राहणे, त्याचा दुरभिमान मानणे, केवळ पूर्वकालीन चालीरीतीच्या अवशेषांमुळे आमचे अतिप्राचीन राष्ट्र पृथ्वीतलावर अवशिष्ट राहिले आहे अशी दुरभिमानी वृत्ती, आपले जुने आचारविचार, रूढी, ईश्वरप्रणीत असून ती त्रिकालज्ञ अशा ऋषिजनांनी प्रणीत केली आहे हा समज पाश्चात्यांचे अनुकरण करणाऱ्या सुधारकांच्या वृत्तीमुळे आमच्या

धर्माचे मातेरे होऊन आम्ही धर्मभ्रष्ट व क्रियाभ्रष्ट होऊ व शेवटी इहपरलोकमुखास मुकू व अनंतकालिक विपत्तीचे अधिकारी होऊ हा समज कारणीभूत आहे.

दुसरा अडथळा असा की, एकंदर आचारविचार धर्मशास्त्रात सांगितले आहेत ते पाळ्ले पाहिजे; कारण ती शास्त्रे ईश्वरप्रणीत आहेत. त्यात फेरफार करण्याचे सामर्थ्य आम्हा अल्पज्ञ मानवास मुळीच नाही, अशी समजूत जुन्या लोकांची आहे.

तिसरा अडथळा असा की, आपल्यासारखेच आपल्या आसपासच्या लोकांचे आचारविचार असावे अशी समजूत सामान्य लोकांची असल्यामुळे साधारण मनुष्यास त्यांच्या मताविरुद्ध वागण्याचे धाडस होत नाही; कारण त्याला अशा लोकांकडून होणारी विटंबना व बहिष्कारादी प्रकार सहन करण्याचे सामर्थ्य किंवा सवड नसते. यास्तव तेसुद्धा रूढिदास होतात. खन्याखुन्या विद्येचा प्रसार झाला म्हणजे आचारस्वातंत्र्य अधिक मिळण्याचा संभव असतो. आपल्या देशात विद्येचा प्रसार कमी. चित्तात तळमळ असते; परंतु मुकाट्याने समाजातील लोकांत मिसळून सुधारणेच्या सर्व इच्छा दाबून टाकाव्या लागतात. अशी स्थिती सर्वत्र असल्यामुळे लोकांत ढोंगीपणा माजून सुधारणेचा इष्ट प्रकार घडत नाही.

चौथा अडथळा उत्पन्न होतो त्याचे कारण परकीय आचाराविषयी विनाकारण तिटकारा, परकीय राष्ट्रांविषयी तेढ, तिरस्कार व द्वेष साहजिकच असतो. जुन्या लोकांना नवीन राष्ट्र काय शिकविणार, असे विरोधकांचे म्हणणे. सुधारकांनी इंग्रजांचे फाजील अनुकरण करणे व त्यांच्या आचारविचारांची फाजील स्तुती करणे हे एक अडथळ्यास कारण होते.

उतावळे सुधारक भलभलते बोलतात, उपाय योजण्यास तयार होतात; परंतु बोलल्याप्रमाणे चालत नाहीत. कित्येक वचनांचा ओढूनताणून आपणास पाहिजे तसा ते अनुकूल अर्थ काढतात. ही विसंगती पाहून जुन्या लोकांना वाटते हे दुर्घट काम आहे. मध्यमांसादिकांचे सेवन व पोशाखादिकांचे वेडगळ प्रकार सामान्य जनास आवडत नाहीत असा कृष्णरावांनी निष्कर्ष काढलेला आहे.

आपल्या समाजाची सर्व अंगांनी सुधारणा होणे इष्ट असता हे त्यांचे एक अंग (सामाजिक) बहुतेक लुळे झाल्यासारखे तूर्त दिसत आहे. त्यामुळे एकंदर सुधारणेस पुष्कळच हरकत होत आहे. सामाजिक संबंधाची योग्य प्रकाराची सुधारणा झाल्यावाचून इतर कोणत्याही सुधारणेस शाश्वती यावयाची नाही. इतर सुधारणांच्या पूर्वी ही सुधारणा व्हावयास पाहिजे असेच जरी केवळ म्हणता येत नाही, तरी इतर सर्व

सुधारणेस या सुधारणेचा पुष्कळ आधार आहे. हिच्या अभावी इतर सुधारणास म्हणण्यासारखी फलद्रुपता व चिरस्थायीपणा येणार नाही, असा त्यांचा स्वतंत्र विवेकी दृष्टिकोन होता.

मागासवर्गीयांच्या उद्घाराची चळवळ—

आपल्या विचारात ज्ञान व तप यायोगे सामर्थ्य आणीत असता आपले विचार कृतीत उतरविष्याच्या खटपटीत व धडपडीत कृष्णराव सदा दंग असत. कनिष्ठ वर्गाच्या उन्नतीसाठी ज्या तरुणांना काम करण्याची इच्छा होती, त्यांना त्यांनी चालना दिली. त्यांचे मित्र काशीनाथ रामचंद्र कोरगावकर, विनायकराव दादाजी, माधवराव नागवेकर, डॉ. ल. ब. धारगळकर, ध. म. फडतरे, भिवाजी तानाजी नाखवा पाटील जे. पी., दा. कृ. दळवी व स्वतः कृष्णराव ह्या सर्वांनी मिळून १८८७ सालच्या मे महिन्यात ‘मराठा-ऐक्येच्छू सभा’ नावाची संस्था स्थापन केली. विद्येत मागासलेल्या मराठी भाषा बोलणाऱ्या हिंदू लोकांत म्हणजे मराठे, वाणी, भंडरी, कुणबी, तेलगू, आगारी, माळी, कोळी, वंजारी, शिंपी, तेली, गवळी, सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी वगैरे शेतकरी व कारागीर लोकांत (१) विद्येचा प्रसार करणे (२) त्यांच्यामध्ये असलेल्या वाईट चालीरीती सुधारण्याविषयी झटणे (३) त्यांचे आर्थिक, राजकीय, इतर हितसंबंध व हक्क यांचा पुरस्कार करण्यास झटणे (४) मागासलेल्या निरनिराळ्या जातीत परस्परांविषयी समता, प्रेम व ऐक्यभाव ह्या वृत्ती वृद्धिंगत होतील असे करण्यास झटणे^१ असे ह्या संस्थेचे ध्येय होते. सी. के. बोले, ह. वि. राजवाडकरादी मंडळी ह्या संस्थेचे कार्य १८९० पासून करू लागली. नारायणराव मेघाजी लोखंडे हे ह्या सभेचे १८९० ते १८९५ पर्यंत पाच वर्षे अध्यक्ष होते. ते महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक चळवळीतले उजवे हात. भारतीय कामगारांच्या उद्घारासाठी चळवळ करणारी कामगार संस्था ही सत्यशोधक समाजाची एक शाखा होय. समाजाच्या वरीने १८८४ पासून लोखंड्यांनी कामगारांच्या हितार्थ व उन्नतीसाठी चळवळ सुरू केली.

ह्यापूर्वी मराठा जातीमध्ये शिक्षणप्रसार करण्यासाठी गंगाराम भाऊ म्हस्के यांनी पुणे येथे ‘डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटी’ नावाची संस्था १८८३ साली सुरू केली होती. म्हस्के हे एक नामांकित वकील व बहुजनसमाजाचे निष्ठावंत हितकर्ते होते. त्यांनी आपल्या ध्येयधोरणानुसार शाळा व वाचनालये काढली होती; पण ह्या संस्थेचे कार्य मराठा समाजापुरतेच मर्यादित होते.

मुंबईत सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत स्वतः कृष्णराव केळूसकर यांनी भाग घेतलेला होता. मराठा-ऐक्येच्छू सभा ही सत्यशोधक समाजाच्या मागून सामान्य

जनतेच्या उद्घारासाठी निघालेली मुंबईतील दुसरी मोठी संस्था होय. केवळ एकाच जातीच्या उन्नतीसाठी निघालेली मुंबईतील पहिली मोठी संस्था म्हणजे ‘ब्राह्मण सभा’, तिची स्थापना १७ जून १८८८ रोजी झाली. ब्राह्मण सभेच्या स्थापनेची पाश्वर्भूमी मांडताना “ब्राह्मणसभेची गेली साठ वर्षे” ह्या ग्रंथाचे लेखक वा. ग. गुळवणे म्हणतात, “जोतीराव फुले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मण समाजावर प्रखर हल्ले सुरु केले होते. वेद, मूर्तिपूजा, चातुर्वर्ष्य आणि पौराहित्य ही सर्व झुगारून दिली पाहिजेत. किंबहुना त्यामुळे ब्राह्मणेतर समाज अवनतावस्थेला पोहोचला अशा प्रसाराचा सत्यशोधक समाजाने धूमधडाका सुरु केला. राजसत्ता सर्वस्वी इंग्रजांच्या हाती असली तरी कित्येक महत्त्वाच्या नोकच्या पटकावण्यात ब्राह्मण समाजाला यश मिळाल्यामुळे ब्राह्मणेतर समाजाचा जळफळाट सुरु झाला. महाराष्ट्रात मराठा समाज बहुसंख्य असल्यामुळे त्या समाजाची धार्मिक गुलामगिरी नष्ट झाल्याशिवाय त्याची उन्नती होणे शक्य नाही अशा मतांचा जोरात प्रचार चालू झाला. काही तरी करून ब्राह्मण समाजाचे नाक खाली करावयाचे असा जणू सत्यशोधक समाजाने विडाच उचलला होता असे म्हणावयास हरकत नाही.”^{१०} ही म. फुले यांच्या कार्याची बोलकी पावतीच आहे.

मराठा-ऐक्येच्छू सभा ही संस्था दरवर्षी शिवजयंती साजरी करीत असे. त्यापैकी बच्याच शिवजयंतीच्या सभा मुंबईतील माधव बागेत होत असत. तेथे पिरजीभाई महमद हा गृहस्थ अनेक वर्षे शिवजयंतीच्या उत्सवास लागणारे तेल देत असे. त्या उत्सवप्रसंगी गरीब मुलांना पुस्तके व कपडे वाटीत असत. सभेच्या वतीने शिवाजीवर व्याख्याने व कीर्तने होत.

मुंबईत १९०४ साली काँग्रेसचे अधिवेशन भरणार होते. सरकारने प्राथमिक शिक्षण मोफत करावे असा ठराव काँग्रेस करणार काय या विषयी चौकशी करावी असा ठराव मराठा-ऐक्येच्छू सभेने केला. मुंबईत मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरु करण्यासाठी मराठा-ऐक्येच्छू सभेने चळवळ सुरु करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे मुंबईत येऊन राहिलेल्या महाराष्ट्राच्यांच्या जिल्हानिहाय समित्या स्थापण्यात आल्या आणि सर्व विभागांत जोरात सभा सुरु झाल्या. शेवटी काँग्रेसने आपल्या मुंबई अधिवेशनात “प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार लोकांमध्ये बराच करावा व प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याच्या दृष्टीने आरंभ करावा” असा ठराव केला. हा ‘मराठा-ऐक्येच्छू सभे’चा मोठा विजय होय. कोरगावकर, केळूसकर व बोले यांच्या प्रभावी कार्यामुळे ही गोष्ट घडली. यापूर्वी सतत दोन वर्षे राष्ट्रीय सभेने उच्च शिक्षणाविषयी ठराव केला होता.

कृष्णरावांनी आणखी दुसऱ्या एका संस्थेला मार्गदर्शन केले व काही वर्षे तिची धुराही सांभाळली. ती संस्था म्हणजे ‘मराठा प्रॉविंडंट फंड’ ही होय. ही संस्था गोविंद कृष्णाजी दळवी ह्यांनी सी. के. बोले आदी मंडळीच्या साह्याने १८९५ च्या फेब्रुवारीत सुरु केली. तिच्या पहिल्या संचालक मंडळात सी. के. बोले हे होते. (ही संस्था ‘दि मराठा सेल्फ फंड’ नावाने सध्या काम करीत असते.) त्या संस्थेचे संस्थापक गोविंदराव कृष्णराव दळवी हे विल्सन महाविद्यालयात शिकत असताना ही धडपड करीत होते; पण त्यांचे सल्लागार व मार्गदर्शक कृष्णराव केळूसकर होते. पुढे काही काळानंतर कृष्णराव केळूसकर ह्या संस्थेचे एक संचालक झाले. ह्या संस्थेने गरजू विद्यार्थ्यांना हजारो रुपयांची मदत केली.

‘मराठा-ऐक्येच्छू सभा’ स्थापन झाली त्याच सुमारास दाजीराव कृष्णाजी दळवी यांनी रत्नागिरी जिल्ह्यातील ‘शेतकऱ्यांचे दुःख निवारण करणारी सभा’ मुंबईत स्थापन केली होती. ह्या संस्थेने रत्नागिरी जिल्ह्यातील खोत व कुळे ह्यांमध्ये पडलेला लढा आणि दक्षिणेतील शेतकऱ्यांस क्रणमुक्त करणाऱ्या कायद्याची मागणी अशी दोन कामे हाती घेतली. ‘त्यावेळी गरीब शेतकऱ्यांचा पक्ष घेऊन समर्थाशी भांडण्याचा प्रसंग आला तेव्हा त्या कलहात आपल्या लेखणीस जय मिळाला. सरकारची योग्य समजूत झाली आणि डेक्कन अँग्रिकल्चरिस्ट रिलिफ ॲक्ट १८८९ साली रत्नागिरी जिल्ह्यास लागू झाला.’ असे कृष्णराव केळूसकरांना दिलेल्या एका मानपत्रात अभिमानाने नमूद करून ठेवण्यात आले आहे. अशा कायद्यात वरिष्ठ समाजातील पुढाऱ्यांना व त्यांच्या मुख्यपत्रांना सोशियालिंगामचे भूत दिसत असे असा तो काळ. त्याकाळी दारिद्र्यात पिचलेल्या शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचा व त्याच्या मागणीचा नेटाने पाठपुरावा केला. कृष्णराव केळूसकरांनी ही गोष्ट अपूर्व नव्हे काय? राजकीय सुधारणा मागणारे टिळक, गोखले यांसारखे महाराष्ट्रातील मोठे राजकीय नेते त्या कालखंडात, जमीनदार नि सावकार यांचा कैवार घेत हे प्रसिद्धत्व आहे. त्यांच्या ध्येयधारणावर प्रकाश टाकणारी ही गोष्ट आहे.

कृष्णराव केळूसकर हे कामगार व गरीब जनता यांचीही गाळ्हाणी सरकारपुढे मांडीत. सामाजिक पुरुषांना चेतावणी देत. १८८८ साली सरकारने मिठावरील कर वाढविला. त्याचा भार शेतकऱ्यांवर अधिक पडणार होता. त्या कराविरुद्ध चळवळ करण्याविषयी दाजीराव दळवी यांना २३ मार्च १८८८ रोजी पत्र पाठवून कृष्णरावांनी आग्रहाची विनंती केली. त्या पत्रात कृष्णराव म्हणतात, “आपल्या सभेचा हेतू

गोरगरीब शेतकऱ्यांचे हरएकप्रकारचे दुःख निवारण करण्याचा आहे. त्याप्रमाणे तर आपण एका कामास हात घातलाच आहे. आता दुसरे एक काम सध्या हाती घेण्यासारखे आहे. सध्या मिठावरील कर वाढविल्यामुळे चोहीकडे चळवळ सुरु झाली आहे. लोकहितासाठी स्थापन झालेल्या सभा सरकारास अर्ज पाठवीत आहेत. आता सरकारास जितक्या पुष्कळ अर्ज्या जातील तितके इष्ट होणार आहे. एतदर्थ आपल्या सभेनेही एक अर्ज सरकारास पाठवावा असे मला वाटते. असे केल्याने आम्ही आमचे कर्तव्य बजावण्यास चुकत नाही किंवा हयगय करीत नाही असे होऊन ज्या लोकांसाठी आमचे प्रयत्न सुरु आहेत त्यांच्या मनात आम्हाविषयी विशेष भरवसा उत्पन्न होईल व माधव बागेसारख्या ठिकाणी एक जाहीर सभा भरवून तीत जमा होणाऱ्या लोकांकडून सह्या घेऊन अर्ज सरकारास पाठवावा अशी माझी सूचना आहे. ती आपल्यास पसंत पडल्यास अध्यक्षांस दाखवावी व इतर सभासदांची ह्या गोष्टीस संमती पडल्यास वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही इष्ट व योग्य रीतीने सभा भरवून अर्ज सरकारास पाठविण्याची तजबीज करावी ही विनंती.”

कोकणातील खोती-पद्धतीविरुद्ध पुढे सी. के. बोले, आनंदराव सुर्वे, कृष्णराव केळूसकर व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चळवळ केली. हे सर्व नेते जमीनदारी व सावकारी नष्ट करण्याच्या चळवळीचे अग्रदूत होते. मुंबईतील एका विख्यात संस्थेत आदर्श शिक्षक म्हणून गाजलेला हा ज्ञानी पुरुष लोकसंग्रह करून शेतकऱ्यांची गान्हाणी व दुःखे निवारण्यासाठी कसा शांतपणे झटत होता हे दिसून येते.

तत्त्वज्ञ कर्मयोगी—

कृष्णराव केळूसकर हे खरोखरीच एक निष्कामबुद्धीने लोककल्याणासाठी झटणारे तत्त्वज्ञ कर्मयोगी होते. त्यांचा ज्ञानवृक्ष असा कर्मयोगाने सफल झाला होता. झाडाची परीक्षा त्याच्या फळावरून तर ज्ञानी पुरुषाची त्याच्या कर्मयोगावरून ! १८९३ साली ऑगस्टमध्ये मुंबईत हिंदू-मुसलमानांचा दंगा झाला. त्यात दोन्ही धर्माचे गरीब लोक मारले गेले. त्यांच्या निराधार व निराश्रिमत बायका-मुलास मदत व्हावी व दोन्ही समाजात सलोखा घडावा म्हणून २२ ऑगस्ट १८९४ रोजी मराठा रिलीफ कमिटी स्थापन करण्यात आली. त्या समितीचे प्रमुख कार्यवाह म्हणून कृष्णराव केळूसकरांची निवड झाली. त्यांनी ते कार्य तत्परतेने नि सहानुभूतिपूर्वक केले. त्यांची सत्यनिष्ठा, विवेकी दृष्टी व मानवाविषयी अपार कळकळ ह्या त्यांच्या गुणांचा प्रभाव समाजावर पडला होता. याचे हे एक द्योतक आहे.

‘मराठा-ऐक्येच्छू सभे’त ‘विद्याप्रसारक मंडळी’ नावाची एक उपसंस्था जुलै १८९९ मध्ये सुरु करण्यात आली. अगदी गरीब लोकांच्या मुलांना शाळेची पुस्तके, शिष्यवृत्ती वगैरे देऊन शाळेत जाण्याविषयी उत्तेजन द्यावयाचे असा तिचा प्रमुख उद्देश होता. ‘सर्व प्रकारच्या दानापेक्षा विद्यादान अत्यंत मोठे पुण्यप्रद आहे. अन्नवस्त्रदव्यादिकांच्या दानाने गरिबांची निवंता थोडा वेळ दूर होते; परंतु विद्या दानामुळे मनुष्य आपला चरितार्थ चालविण्यास समर्थ होतो आणि एकदा त्याच्या कुटुंबात विद्या सुरु झाली म्हणजे पुढच्या पिढीतही लोक शिकतात.’ अशा तन्हेचा जाहीरनामा त्या संस्थेने प्रसिद्ध केला होता. ह्या विद्याप्रसारक मंडळीचे कार्यवाह स्वतः कृष्णरावच होते. ह्या मंडळीकडून अस्पृश्य मुलांनाही साहाय्य झालेले आहे अशी त्या संस्थेच्या दसरात नोंद आहे. “‘मराठा ह्या नावाखाली कोणत्या जातीचा समावेश करावा असा प्रश्न उद्भवला आहे. त्याचा उलगडा एकंदर मागासलेल्या जातींचा करून व्हावा असे ह्या मराठा - ऐक्येच्छू सभेचे मत आहे,’” असे सभेचे चिटणीस म्हणून दि. १६ मार्च १९२० ला ‘इंद्रुप्रकाश’ मध्ये केळूसकरांनी खुलासा केला होता. त्यामुळे सभेच्या ध्येयथोरणावर प्रकाश पडतो.

सामान्य जनतेत जागृती करण्याचे कार्य व्याख्यानांच्याद्वारे होई. नारायणराव लोखंडे, विडुलराव वंडेकर, केळूसकर व बोले हे प्रमुख वक्ते असावयाचे. मराठा - ऐक्येच्छू सभेच्या अशाच एका सभेत ‘आमचे लोक गरीब का आहेत ?’ ह्या विषयावर १३ जानेवारी १८९५ रोजी बोलताना केळूसकर म्हणाले की, “आमचे लोक म्हणजे अर्थात ज्यास हल्ली मागासलेले लोक म्हणतात त्यांची गरिबी. ती गरिबी असण्याचे कारण जमीन सरकारची असल्यामुळे शेतकीचा बाराच भाग सरकारला द्यावा लागतो. रयतवारी पद्धतीप्रमाणे ज्या जमिनी गरिबांच्या ताब्यात होत्या त्या हळूहळू त्यांच्या हातातून जात चालल्या आहेत. हल्लीच्या न्यायपद्धतीमुळे व लबाड आपमतलबी लोकांचा सुकाळ झाल्यामुळे हा वाईट प्रकार घडून येतो. दुसरे कारण गुरांची कमताई व जंगलाचा जुलमी कायदा असल्यामुळे शेतात मिळावे तसे खत व राब मिळत नाही व त्यामुळे जमिनी बेकस होत चालल्या आहेत. तिसरे कारण आमच्या लोकांचे जबरदस्त अज्ञान. आमचे जवळजवळ शेकडा नव्याणव लोक अशिक्षित असल्यामुळे त्यास सरकारी दिवाणी, देवघेव वगैरे व्यवहार चांगले हुशारीने करता येत नाहीत. शिवाय आपले हक्क काय, आपले नुकसान कशात आहे व फायदा कशाने होणार आहे हे त्यांना कळत नाही. ह्यासाठी आमच्यापैकी ज्यांना ऐपत असेल त्यांनी शिक्षणप्रसार करण्यास झाटावे व ज्यांना लिहिता वाचता येत असेल त्यांनी शेजारच्या

लोकास वेळात वेळ काढून शिकवावे. चौथे कारण आमच्या लोकांचा पुष्कळ पैसा नाना प्रकारच्या दुष्ट व्यसनात व लग्न वगैरे कार्यात विनाकारण खर्च होतो. पाचवे कारण कोष्टी, घिसाडी यांचे धंदे युरोपियन लोकांशी व्यापार सुरु झाल्यामुळे बसले व हे निरनिराळ्या व्यवसायातले लोक शेतीत शिरले. त्यामुळे तेथे गर्दी होऊन श्रमाचा मोबदला अगदी कमी झाला.’’^{११}

‘शिक्षणाकडे अधिक पैसा खर्च करण्यास आमचे सरकार समर्थ नाही, असा जबाब प्रतिवर्षी मिळत असतो. लष्करी खात्याकडे खर्च करण्याच्या बाबतीत त्याचा हात फारच सढळ दिसतो. हे खाते यथास्थित राखल्यावाचून आपल्या येथील सत्तेची त्यांना शाश्वती न वाटणे साहजिक आहे.^{१२} अशी केळूसकरांनी सरकारवर टीका केली आहे.’’

कामगार नेता—

मुंबईतील ‘सत्यशोधक समाज’, ‘मराठा-ऐक्येच्छु सभा’ व ‘मराठा प्रॉव्हिडंट फंड’ ह्या संस्थांनी कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसारासाठी फारच मोठे प्रयत्न केले. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन सुधारावे म्हणून पराकाष्ठा केली. त्यांनी शेकडो विद्यार्थ्यांना साहाय्य व मार्गदर्शन केले.

मराठा-ऐक्येच्छु सभेने २४ सप्टेंबर १९०५ रोजी मुंबईत कामगारांची जाहीर सभा घेऊन कामगारांच्या कामाच्या वेळेला मर्यादा घालावी, तास कमी करावे, अशी मागणी केली. बारा तासांचा दिवस करावा अशी कामगारांनी मागणी केली. गिरणीमालकांनी दिवस तेरा तासांचा करावा असे मत व्यक्त केले; परंतु त्यावेळी निर्णय झाला नाही.

अनेक सामाजिक संस्थांचा सारथी—

पुढे मराठा-ऐक्येच्छु सभेच्या वतीने तिचे चिटणीस ह्या नात्याने केळूसकरांनी १९०८ साली फॅक्टरी लेबर कमिशनपुढे साक्ष दिली. तीत कामगारवर्गाच्या अडचणी, दुःखे व गाळ्हाणी निवारण्याचे उपाय वगैरे संबंधीची पुराव्याने भरलेली माहिती कृष्णरावांनी दिल्यामुळे त्यासंबंधी विचार करून सरकारने कायद्यात दुरुस्ती केली. कृष्णरावांचे मन, स्थान व कार्य ह्यावर ह्या गोष्टीमुळे चांगलाच प्रकाश पडतो. देशकार्य हे पंडिती पोपटपंचीवर अवलंबून नसून ध्येयनिष्ठ दीर्घोद्योगावर व सखोल सहानुभूतीवर अवलंबून असते याचाच हा एक आदर्श आहे.

कृष्णराव केळूसकर हे ‘मराठा-ऐक्येच्छु सभा’ व ‘मराठा प्रॉव्हिडंट फंड’ ह्या संस्थांवरेत आणखी काही संस्थांचे संस्थापक, मार्गदर्शक वा कार्यकर्ते होते. ‘गोमंतक

मराठा समाज’, ‘धर्माजी रोकडे मोफत वाचनालय’, ‘नाईक मराठा मंडळ’, ‘नीतिप्रसारक मंडळ’, ‘सोशल सर्विस लीग’, ‘आर्यन एक्सलशियर लीग’, ‘पिसाळ शेतकी शाळा (बदलापूर)’, ‘सेवासदन सोसायटी’, ‘बुद्ध सोसायटी’ व ‘अहिल्याबाई मोफत सूतिकागृह’ ह्या त्या संस्था होते. ह्यापैकी काही संस्थांच्या वरीने त्यांनी अनेकदा निवेदने लिहिली. अनेक संस्थांचे नियम व ध्येयधोरणे ठरवून दिली. सहकारी संस्थांना व पेढ्यांना मार्गदर्शन केले.

अनेक सामाजिक संस्थांची जननी—

१९१२ साली डिसेंबर महिन्यात मराठा-ऐक्येच्छू सभेच्या विद्यमाने विद्येत मागासलेल्या हिंदू जातीच्या हितार्थ अपूर्व अशी एक परिषद मुंबईच्या टाऊन हॉलमध्ये भरली होती. जब्हारचे राजे कृष्णशहा पतंगशहा अध्यक्ष होते. राजे कृष्णशहा पतंगशहा आपल्या अध्यक्षीय भाषणात मराठा-ऐक्येच्छू सभेच्या कार्याचा यथार्थ गौरव करताना म्हणाले, “विजासारखा अंकुर ही म्हण आजच्या परिषदेसंबंधाने पूर्णपणे लागू पडते. हिचा उद्भव ज्या मराठा - ऐक्येच्छू सभेच्या परिश्रमाने झाला आहे त्या संस्थेत मुंबई शहरातल्या निरनिराळ्या बहुतेक जातींचे प्रमुख गृहस्थ सामील झाले आहेत आणि ते सर्व मागासलेल्या जातींच्या हिताच्या अशा बाबतींचा पुरस्कार करण्यात सर्वदा तनमनधनेकरून झाटत असतात. हा असा क्रम त्यांचा गेली पंचवीस वर्षे अव्याहत चालू असल्याचे कळते आणि विशेष आनंदाची गोष्ट अशी की, सध्या निरनिराळ्या जातींच्या ज्या कित्येक परिषदा वर्षानुवर्षे भरत आहेत व ज्या कित्येक भविष्यकाली निर्माण होण्याचा संभव आहे, त्यांचे कित्येक प्रमुख चालक ह्या संस्थेत असून आजच्या ह्या परिषदेच्या चालक मंडळीतही ते प्रमुख आहेत. ह्यावरून ह्या अशा सार्वजनिक परिषदेची आवश्यकता निरनिराळ्या जातींच्या व परिषदांच्या प्रमुख गृहस्थांसही किती वाटत आहे. हे स्पष्ट होते आणि माझ्यासमोर जो हा निरनिराळ्या जातींच्या प्रतिनिर्धारींचा संघ दिसत आहे. त्यावरून ह्याबाबतीत आता वादच उरला नाही.^{१३} ही प्रचंड परिषद भरविण्याची कल्पना केळूसकरांचीच होती. ती यशस्वी करण्यासाठी केळूसकर व सी. के. बोले हे रात्रिंदिवस खपत होते. स्वतः पाठीमागे राहून मागास समाजाच्या परिषदांतील कामकाजाचे संचलन करावयाचे असा गुरुवर्यांचा क्रम असे. ते कार्य करीत असताना त्यांनी श्रेयाची हाव व श्रमाची कधी तमा बाळगली नाही. १९१७ साली अन्नधान्याची टंचाई पडली, त्यावेळी ह. वि. राजवाडकर यांनी मुंबईत सहकारी पेढी काढली व सहकारी टुकाने काढली. त्या सहकार चळवळीत गुरुवर्य त्यांचे सहकारी व सल्लागार होते.”

मराठा-ऐक्येच्छू सभेच्या कार्याचा प्रसार व परिणाम महाराष्ट्रातील मागासलेल्या व दलित समाजावर कसा झाला त्याविषयी आपल्या १९१३ ते १९१७ पर्यंतच्या प्रतिवृत्तात मराठा-ऐक्येच्छू सभेचे कार्यवाह मोठ्या अभिमानाने म्हणतात, “‘ही संस्था स्थापन झाल्यास गेल्या सप्टेंबरअखेर तीस वर्षे पुरी झाली. एवढा काळ ही अस्तित्वात राहून तिच्याकडून मागासलेल्या जातीच्या हिताची अशी अनेक प्रकारची कामे होत राहिली आहेत. याबद्दल कोणालाही समाधान बाटणार आहे. ही संस्था मुंबई शहरात स्थापन झाल्यावर आजपर्यंत अनेक संस्था स्थापन झाल्या. त्यापैकी काही विवक्षित ज्ञातीहिताच्या उद्देशाने व काही सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी म्हणून निघाल्या. ह्या विविध संस्थांच्या योगाने आमच्या ह्या संस्थेचे बरेच काम परस्पर होऊ लागले आहे. ही एक समाधान मानण्याजोगी गोष्ट होय. मागासलेल्या अज्ञान, भोक्या व गरीब लोकांची स्थिती सुधारण्याचा यत्न करण्यास प्रवृत्त व्हावयास मनाला सुसंस्कार व्हावा लागतो व लोकहितबुद्धी विशेष प्रकारे विकास पावावी लागते. अशी योग्य माणसे आमच्या मागासलेल्या समाजात उत्तरोत्तर अधिकाधिक निर्माण होत आहेत ही एक मोठीच समाधान मानण्याजोगे गोष्ट होय आणि आधुनिक पद्धतीच्या शिक्षणाचा प्रसार जसजसा जास्त होत जाईल तसेतशी स्वजनांचे व अखिल जनवृद्धाचे हित साध्य करण्यास योग्य व कार्यक्षम उपायांची योजना करण्यास समर्थ व तत्पर अशी परोपकारी माणसाची संस्था वाढतच जाणे साहजिक आहे.”^{१४}

मराठा-ऐक्येच्छू सभेचे हे म्हणणे यथार्थच होते. मागास समाजातील अनेक कार्यकर्ते म. ऐ. सभेच्या चळवळीत तयार झाले व त्यांनी आपल्या समाजाची शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी संस्था स्थापन केल्या. महाराष्ट्रातील मागासलेल्या जातींच्या अनेक संस्थांची आंभीची वार्षिक प्रतिवृत्ते वाचली तर त्यांच्या संस्थापकांचे स्फूर्तिस्थान व जन्मस्थान मराठा-ऐक्येच्छू समाजाचा होता असे दिसून येईल. मागास समाजातील अनेक थरांतील कार्यकर्ते व नेते मराठा-ऐक्येच्छू सभेत संघटित झाल्यामुळे व त्या सभेने मागासलेल्या जातींच्या उन्नतीसाठी केलेले कार्य व तिची तपश्चर्या पाहून सरकारने १९१५ साली एक जाहीर पत्रक काढून सभेस मागासलेल्या वर्गातल्या लायक उमेदवारांची नोकरीसाठी शिफारस करण्याचा खास अधिकार दिला होता. त्यामुळे अनेक पदवीधरांना सरकारी नोकच्या मिळून त्यांना उच्चपदे भूषितविता आली. अनेक मागासवर्गीय कुटुंबांची उन्नती झाली.

जागृती व प्रगती—

अशा रीतीने विविध विधायक चळवळीत सुमारे तीस – पस्तीस वर्षे भाग घेतल्यावर केळूसकरांनी सामान्य जनतेत जागृती होऊन तिची जी प्रगती झाली होती ती पाहून १९१८ च्या दरम्यान तुकाराम जावजी चौधरी यांच्या चरिताप्रारंभी थोडे समाधान व्यक्त केले. ते म्हणाले की, ‘ब्रिटिश रियासत ह्या देशात स्थापित होऊन सर्व जातींच्या, धर्मांच्या व दर्जांच्या लोकांस समतेने वागविण्याची व्यवस्था पाश्वात्य राजनीतीस अनुसरून होऊ लागल्यापासून निरनिराळ्या लोकांस आपल्या अंगांच्या गुणानुरूप व कर्तव्यारीने नावलौकिक संपादण्याचा व स्वपरजनोत्कर्षे साधण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आणि हिंदू समाजातल्या ज्या कित्येक जाती विद्याकलादिकास निरंतरच्या पारख्या झाल्या होत्या त्यास यथोचित उत्तेजन मिळून त्यातल्या थोड्याशा लोकांनी त्या सुसंधीचा पूर्ण लाभ घेतलेला आजमितीला दुगोचर होत आहे आणि ह्यापुढे असे लोक अधिकाधिक पुढे येतील अशी आशा वाटू लागली आहे.”

केळूसकर पुढे म्हणतात, ‘हिंदू समाजातल्या ह्या जाती हलकीसलकी कामे करण्यासाठी व उच्च दर्जांच्या लोकांची सेवा करण्यासाठीच केवळ अस्तित्वात आल्या आहेत असा जो कित्येक अदूरदृष्टी व गर्विष्ठ लोकांचा समज होता, त्यात काही तथ्य नाही, असे आता सर्वत्र निर्दर्शनास येऊ लागले आहे. ही मोठी समाधान मानण्याजोगी गोष्ट होय आणि प्रत्येक हीन मानलेल्या जातीतल्या लोकांनी आपण कमी दर्जाचे आहोत, आपल्यात काही कर्तव्यारी नाही, असे उदासीनतेचे, निरुत्साहाचे व केवळ निराधार उद्गार काढीत बसता कामा नये, तर सांप्रतच्या अनुकूल स्थितीत योग्य उपायांचा अवलंब करून आणि अविश्वात परिश्रम करून स्वपरजनोत्कर्षेसिद्धीचे सत्कार्य अवश्य साधावे, असा बोध त्यांच्यातल्या कित्येक थोर व सुप्रसिद्ध पुरुषांच्या चरित्रावरून घेता येण्याजोगा आहे.’’

संदर्भ टिपा-

१. मौज, १७ ऑक्टोबर १९३४
२. गुरुवर्य केळूसकरांच्या अप्रकाशित आठवणी.
३. Latthe A. B., Memoirs of His Highness Shri Shahu Chhatrapati Maharaja of Kolhapur, Vol. I, p. 325.
४. केळूसकर, कृ. अ., विचारसंग्रह, पृ. ७२-७३.
५. केळूसकर, कृ. अ., विचारसंग्रह, भाग १ ला, पृ. ६५.
६. Miscellaneous writings of the late Hon'ble Mr. Justice M. G. Ranade, p. 294-315.
७. केळूसकर, कृ. अ., विचारसंग्रह, १ ला, पृ. ८०-८१
८. हवालदार, ग. रा., रावसाहेब वि. ना. मंडलिक यांचे चरित्र, पृ. २८०.
९. मराठी-ऐक्येच्छु सभा अहवाल, सन १९२७.
१०. पृ. ९-१०.
११. मराठा-ऐक्येच्छु सभेचे छापील प्रतिवृत्त.
१२. केळूसकर, कृ. अ., जनाबाई रोकडे, जे. पी. यांचे चरित्र, पृ. १.
१३. मराठा-ऐक्येच्छु सभेच्या विद्यमाने भरलेली विद्येत मागासलेल्या हिंदू जातीच्या हितार्थ परिषद. अध्यक्षांचे भाषण. पृ. ३-४.
१४. म.-ऐ. सभेचा अहवाल.

भाष्यकार, चरित्रकार व डॉ. आंबेडकरांचे मार्गदर्शक

कृष्णराव केळूसकरांच्या वाड्यमयीन कार्याविषयी थोडी अधिक सविस्तर माहिती दिली, तर त्यांच्या ऐतिहासिक कामगिरीवर अधिक प्रकाश पडेल. ‘दि स्टोरी ऑफ नेशन सीरीज’ ह्या ग्रंथमालेतील भाषांतरकर्त्यांपैकी केळूसकर हे एक प्रमुख होत असे सांगितलेच आहे. त्या मालेतील फ्रान्सचा ‘जुना इतिहास’ ह्या ग्रंथाचे भाषांतर कृष्णरावांनी केले. त्या ग्रंथात मध्ययुगातील बोधपर इतिहास असून शेवटी युरोपातील मुख्य राजकीय, धार्मिक व व्यावहारिक संक्षिप्त इतिहास परिशिष्टरूपाने देण्यात आला आहे. ह्या ग्रंथामुळे मोठ्या विद्वानांच्या मालिकेत केळूसकरांना जे एकदा स्थान प्राप्त झाले आहे ते त्यांच्या अंतापर्यंत अढळ राहिले. हा ग्रंथ १८९३ साली प्रसिद्ध झाला.

बडोदे सरकाराच्या ग्रंथमालेत ग्रंथकार म्हणून केळूसकरांचे नाव गाजल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानसामर्थ्याची पताका उभ्या महाराष्ट्रात फडफडू लागली. त्यासमयी त्यांचे स्नेही लक्ष्मण पांडुरंग नागवेकर यांनी ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ नावाचे मासिक १८९३ साली सुरु केले व कृष्णरावांना तिचे संपादक म्हणून नेमले. वेदान्तावरील अनेक गहन ग्रंथांचे परिश्रमपूर्वक पद्धतशीर अध्ययन करून त्यावर त्यांनी ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावलीत’ अनेक लेख लिहिले. वेद व वेदांत, उपनिषदे नि गीता यांची त्यांनी पारायणे केली. असाध्य ते साध्य करिता सायास | कारण अभ्यास | तुका म्हणे | असे केळूसकरांचे ब्रीद होते. तपसा प्राप्तते यशः | ह्या सूत्राचे ते एक प्रतीकच !

आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली—

तथापि ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ मासिकाची फलश्रुती म्हणजे तीत कृष्णरावांनी लिहिलेले “तुकारामबाबांचे चरित्र” व “गौतमबुद्धांचे चरित्र” हे दोन ग्रंथ. हे दोन्हीही ग्रंथ “आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली” त क्रमशः प्रसिद्ध झाले. अंकांतील तीच पृष्ठे एकत्र करून ग्रंथरूपाने १८९६ साली व १८९८ साली हे दोन ग्रंथ प्रकाशित झाले. तुकाराम चरित्राची दुसरी आवृत्ती १९०४ साली लक्ष्मणराव पांडुरंग नागवेकर, बुकसेलर, काळबादेवी, मुंबई यांनीच प्रसिद्ध केली. ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’चे धनी नागवेकर भंडारी जातीचे, तर ते ज्ञान देणारे केळूसकर मराठा.

आदर्श संत चरित्रे कशी लिहावी—

‘तुकारामबाबांचे चरित्र’ हा कृष्णरावांचा अगदी प्रारंभीचा चरित्र ग्रंथ चरित्र लिहिण्याच्या ह्या पहिल्या प्रसंगी चरित्रकार म्हणून आपली भूमिका स्पष्ट करताना कृष्णराव म्हणतात, “हे चरित्र तयार करताना जितका भाग ऐतिहासिक व खरासा भासला तितकाच ग्रंथित केला आहे. भक्तिविजय, संतलीलामृत व संतविजय या ओवीबद्ध ग्रंथात महिपतीने जी भक्त जनांची चरित्रे लिहिली आहेत, त्यात आपल्या वेळच्या लोकप्रवादाप्रमाणे चमत्काराची अगदी रेलचेल करून सोडली आहे; परंतु सांप्रतकाळी सुशिक्षित जनांचा या चमत्कार प्रकरणावर मुळीच भरवसा नाहीसा झाला आहे. यासाठी महिपतीसारख्या ग्रंथकाराचा आधार घेऊन जे कोणी आपल्या देशात पूर्वी होऊन गेलेल्या महापुरुषांची गद्यरूप चरित्रे लिहितील त्यांनी चमत्कार प्रकरण गाळून खरा ऐतिहासिक असा भाग दिसेल तितकाच घेण्याचा प्रयत्न करणे इष्ट होय. हे लक्षात आणून प्रस्तुत चरित्र लिहिले आहे. ते लोकादरास कितपत प्राप्त होते ते पाहणे आहे. आमच्या चमत्कारप्रियभाविक लोकास हा प्रयत्न फारसा आवडणार नाही; परंतु जे सत्यसे वाटते त्याचाच पुरस्कार कायावाचामने करून करावा हे मानवाचे कर्तव्य आहे. त्यास अनुसरून प्रस्तुत प्रयत्न केला आहे.”

संतचरित्रे कशी लिहावी हे केळूसकरांसारख्या एका विख्यात चरित्रकाराने महाराष्ट्रास बहुधा प्रथमच सांगितले. ते मत यथार्थच आहे. संतचरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावी हाच चरित्रकाराचा केवळ उद्देश नाही. सत्यनिष्ठा, चिकित्सा व माहिती पडताळून पाहण्याचा आग्रह हा केळूसकरांचा स्थायिभाव त्यात दिसून येतो. चरित्रकाराचा जो प्रमुख गुण सत्यनिष्ठा त्याचे निर्भीड नि निस्सीम उपासक तर ते होतेच; पण सत्याचा पुरस्कार कायावाचामने करून करावा हे मानवाचे कर्तव्य आहे हेसुद्धा ते बजावून सांगतात.

समीक्षकांनी ह्या रसाळ चरित्रावर उत्तम अभिप्राय दिले. हे चरित्र लिहिणाऱ्यांची भाषा, लेखनपद्धती व शोधपूर्वक चरित्र लिहिण्याची शैली चांगल्या प्रकारची आहे यात शंका नाही, असे ‘बोधसुधाकर’ने म्हटले, तर ‘मुंबई वैभव’ म्हणाले की, चरित्र रमणीय असून बोधपर आहे. ‘प्रभाकर’ने म्हटले की, ग्रंथ मनोरंजक आहे. न्यायमूर्ती रानडे यांनी ग्रंथाची प्रशंसा केली. लक्ष वेधून घेणारे व वाखाणण्यासारखे मराठी भाषेतील हे पहिले विस्तृत असे तुकाराम चरित्र.

‘फ्रान्सचा जुना इतिहास’ ह्या ग्रंथाचे भाषांतर सरस उतरल्यामुळे सयाजीराव महाराजांनी ‘सेनेका व एपिक्टेटस याची बोधवचने’ हा ग्रंथ देशी भाषेतील सुभाषिते व

बोधवचने देऊन तयार करण्याचे कार्य केळूसकरांकडे सोपविले. हा ग्रंथ १८९७ साली प्रसिद्ध झाला. पारितोषिक मिळाले; परंतु ते कौटुंबिक कर्जफेडीपोटी नेहमीप्रमाणे खर्च झाले. पुन्हा कृष्णराव कोरडे ते कोरडेच. ह्या ग्रंथात स्टोइक तत्वज्ञानाचे प्रसिद्ध प्रणेते महासाधू सेनेका व एपिक्टेट्स यांचा जीवनवृत्तांत देऊन केळूसकरांनी त्यांचा नित्युपदेश आत्मीयतेने कथन केला आहे. त्यांच्या तत्वज्ञानाचे सार बोधपर, सुलभ व सुगम भाषेत त्यांनी निवेदन केले आहे. प्राचीन नीतितत्वज्ञ डिनो याच्या अनुयायांना स्टोइक म्हणत.

गौतम बुद्धाचे चरित्र—

कृष्णरावकृत ‘गौतम बुद्धाचे चरित्र’ महाराष्ट्रात गाजले. एवढ्या आवडीने, प्रेमाने नि जीव ओतून आपण दुसरा ग्रंथ लिहिलेला नाही, असे त्यांनी म्हटले आहे. ह्या ग्रंथात बुद्धाचे समग्र चरित्र असून बौद्ध धर्माच्या मतांचा सारांश व तत्प्रसाराचा संक्षिप्त इतिहास आहे. एकंदर चरित्राची मांडणी अथपासून इतिर्पर्यंत बोधप्रचुर केली आहे. ‘चरित्रातला चमत्कारिक अतएव असंभाव्य भाग बोधवादी नसल्यामुळे गाळला आहे.’

ह्या ग्रंथात ग्रंथकाराचे अफाट वाचन, मूलगामी विचार, वैचारिक सामर्थ्य व समर्थ लेखणी यांचे मनोहर दर्शन घडते. मराठी भाषेतील हा एक उत्कृष्ट चरित्रग्रंथ आहे, असे त्याकाळी अनेकांचे मत पडले. दक्षिणा प्राइज कमिटीने ह्या ग्रंथास पारितोषिक देऊन गौरविले. धर्माननंद कोसंबी यांनी हा ग्रंथ डॉ. भांडारकरांना वाचून दाखविला व त्यांची स्वतःची बौद्धधर्माकडे प्रवृत्ती झाली. त्यामुळे असा प्रभावी ग्रंथ लिहिणाऱ्या कृष्णरावांचे दर्शन घेण्याची इच्छा धर्माननंद कोसंबीनी काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांच्याकडे व्यक्त केली. तथापि पुढे अनेक वर्षांनंतर धर्माननंद कोसंबी यांनी लिहिलेल्या आपल्या ‘निवेदन’^३ ह्या आत्मवृत्तात गोविंद नारायण काणेकृत ‘जगद्गुरु गौतम बुद्धाचे चरित्र’ वाचून आपण तल्लीन झाल्याचे म्हटले आहे. सदर काणेकृत चरित्र एडविन अर्नोल्डच्या ‘लाइट ऑफ एशिया’ या ग्रंथाचे भाषांतर आहे. काणेकृत बुद्धचरित्र वाचून आपण बौद्ध धर्मांचे ज्ञान संपादावे हे आपले जीवितकर्तव्य ठरविले, असे धर्माननंद कोसंबी यांनी ‘निवेदन’ मध्ये म्हटले आहे. पुढे कोसंबीनी समग्र बौद्ध वाङ्मयाचे आलोडून केल्यावर केळूसकरकृत चरित्राविषयी मतभेद व्यक्त केले व त्यामुळे केळूसकरांचा नामनिर्देश ‘निवेदना’त गळला असावा असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

गोविंदाव काणे यांचे बंधू डॉ. काणे व विनायकराव ओक यांनी केळूसकरांच्या बुद्ध चरित्राची प्रशंसा केली. हे हृदयस्पर्शी चरित्र वाचून डॉ. आनंदराव नायर यांनी

बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला आणि त्या धर्माची दीक्षा घेतली. केळूसकरकृत बुद्ध चरित्रापासून आपण स्फूर्ती घेऊन बौद्ध धर्माच्या प्रचारास वाहून घेतले,^३ असे डॉ. नायर यांनी एका सभेपुढे उद्गार काढले.

उपनिषदांचे भाषांतर—

त्यानंतर बडोद्याच्या महाराजांनी कृष्णरावांना बारा उपनिषदांचे मराठी भाषांतर करण्याचे काम दिले; परंतु ब्राह्मण्याने पछाडलेल्या विद्वानांनी ते काम त्यांच्याकडून काढून घेण्याचा प्रयत्न केला. स्वाभाविकच, शूद्राने उपनिषदांचे भाषांतर करणे त्यांना धर्मद्रोह वाटे. चातुर्वर्ण्याच्या शिडीच्या टोकावर उपजत आरूढ झालेल्या विद्वानांना केळूसकरांनी उपनिषदाचे भाषांतर करणे हे त्यांच्या पवित्र स्थानावरील आक्रमण वाटे. ज्ञानी पुरुष समदृष्टी असावा तसे ते पंडित नव्हते. परिणामी ‘कठ’, ‘मुण्डक’, ‘तैत्तिरीय’, ‘बृहदारण्यक’, ‘श्वेताश्वेतर’, ‘प्रश्न’, आणि ‘मैत्रायणीय’ अशा सातच उपनिषदांचे भाषांतर करण्याचे काम बडोदे सरकारने कृष्णरावांना दिले. उरलेल्या पाच उपनिषदांच्या भाषांतराचे काम शंकर मोरो रानडे ह्या विख्यात पंडिताला दिले. कृष्णरावांनी उपनिषदांचे भाषांतर मँक्स मुल्लर साहेबांच्या भाषांतराबरहुकूम तर केलेच; पण शिवाय मूळ उपनिषदे व त्यावरील शंकराचार्यादिकांच्या अभिमत टीका ग्रंथातील भावसरणी व विचारसरणी यास साधेल तेवढे धरून १८९९ साली काम पूर्ण केले. त्यात ते यशस्वी झाले. भगवद्गीतेचे ‘रहस्य’—

उपनिषदांच्या भाषांतरानंतर कृष्णरावांनी ‘श्रीमद्भगवद्गीता सान्वयपदबोध, सार्थ आणि सटीक’ हाही ग्रंथ प्रथम ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावलीतूम’ व नंतर पुस्तकरूपाने १९०२ साली प्रसिद्ध केला. त्याकाळी ‘गीता’ ग्रंथाचा प्रसार वा बोलबाला महाराष्ट्रात फारसा झालेला नव्हता. ‘गीते’च्या स्पष्टीकरणार्थ व ‘गीते’वर टीकात्मक ग्रंथ मराठीत फारसे निर्माण झाले नव्हते. ‘गीते’तील प्रत्येक श्लोकावर वामन, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, तुकाराम व उद्धवचिद्धन यांचे पद्यमय स्पष्टीकरण कृष्णरावांनी संकलित केल्यामुळे ग्रंथाची रचना उत्तम झाली. इतकेच नव्हे तर त्यावर कृष्णरावांनी अभ्यासपूर्वक स्वतंत्र टीका केल्यामुळे ग्रंथ सुगम, माहितीपूर्ण, सुबोध व उद्बोधक झाला. आपल्या ग्रंथाच्या शेवटी कृष्णरावांनी भगवद्गीतेचे ‘रहस्य’ निवेदन केले आहे.

ह्या ग्रंथामुळे कृष्णरावांच्या पांडित्याची, धर्मशास्त्रज्ञानाची, वेदान्तविषयक ज्ञानाची उच्च श्रेणी प्रत्ययास येते. ह्या ग्रंथावर अभिप्राय देताना ‘केरळ कोकिळ’ कर्ते यांनी म्हटले आहे की, ‘एकंदरीत ‘गीते’वर आजपर्यंत मराठीत जितक्या म्हणून टीका

आहेत, त्या सर्वांमध्ये ही पहिल्या प्रतीची आहे.’ तसाच अभिप्राय ‘बोधसुधारक’ने दिला आहे. “श्रीमद्भगवद्गीता” ह्या केळूसकरकृत ग्रंथाचा खप मात्र म्हणण्यासारखा झाला नाही. कारण प्रकाशक नागवेकर भंडारी तर ग्रंथकर्ता मराठा. धर्मशास्त्रप्रमाणे यांना वेद व वेदांत यांच्या अध्ययनाचा अधिकार नाही. त्यामुळे तो ग्रंथ वरिष्ठ सुशिक्षित समाजाने वाचावयाचा कसा?

अशा तच्छेचा कोणी अब्राह्मणाने खटाटोप केला, तर ‘केसरी’ कार टिळक काय म्हणत हे पाहण्यासारखे आहे. १ ऑक्टोबर १९०१ रोजी ‘केसरी’कार काय म्हणतात ते पहा, “आज हे विचार सुचण्याचे कारण बडोदा येथे श्रीमत्स्वामी हंसस्वरूप यांनी राजमहालात श्री. गायकवाड सरकार यांच्यासमोर जी व्याख्याने दिली, त्यानंतर महाराजांनी जे एक लांबलचक तासभर वेदांतावर व्याख्यान दिले हे होय; पण कोणीही संस्थानिक कितीही सुशिक्षित असला तरी त्याने ज्या विषयावर त्यास बोलण्याचा अधिकार नाही, त्यासंबंधाने त्याने अद्वातद्वा विचार प्रकट केल्यास ते उपहासास पात्र होतील.”^३ ह्यावरून त्या काळच्या परिस्थितीची चांगली कल्पना येते. ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ गुरुवर्य कृष्णरावांनी सात वर्षे चालविली. नंतर ती बंद पडली. ती नागवेकरांनी झीज सोसून चालविली होती.

लो. टिळकांचा ‘गीतारहस्य’ हा विष्यात ग्रंथ १९१५ साली प्रसिद्ध झाला. ‘गीता’ हे वेदांतातील नीतिशास्त्र होय असे टिळक मानीत. ‘गीतारहस्य’ हा ग्रंथ टिळकांचा तत्त्वज्ञानाचा अमरकोश आहे. टिळकांनी आपल्या महान ग्रंथात ‘गीते’चा अर्थ नवकर्मपर व प्रवृत्तीपर लावला आहे. शिवाय पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचे त्यात तौलनिक विवेचन आहे. ‘गीतारहस्य’ सांगण्यात टिळकांचा महान उद्देशही स्पष्ट आहे. या कलियुगामाजि। जो तो गीतार्थ योजी। मतानुसार। हे कवि वामन पंडितांचे मत उद्धृत करून, टिळकांनी स्वतः म्हटले आहे की, ‘‘गीते’’वर जी भाष्ये व टीका सध्या उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत व त्यामुळे ज्याने त्याने गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीने निश्चिपिला आहे.” प्रत्येक महान ग्रंथ हा त्याच्या कर्त्याच्या व्यक्तिमत्वाप्रमाणे घडतो. टिळकांचे ‘गीतारहस्य’ राजकारणी टिळक अधिक ‘गीता’ यांचा रांधा आहे. केळूसकर राजकारणी पुरुष नव्हते. त्यांच्या विवेकी, सरळ व बोधपर मनाला जसा आध्यात्मपर अर्थ दिसला तसा त्यांनी मथितार्थ सांगितला. टिळकांचे ‘गीतारहस्य’ सूर्योसारखे तेजस्वी आहे, तर केळूसकरांची “श्रीमद्भगवद्गीता” ही चंद्रासारखी शीतल आहे.

कृष्णरावांच्या गीतेवरील ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती दामोदर सावळाराम आणि मंडळी यांनी १९३० साली “सान्वय सार्थ सटीक श्रीमद्भगवद्गीता” नावाने प्रसिद्ध केली. प्रकाशकाच्या निवेदनात टिळकांच्या ‘गीतारहस्या’चा भावपूर्ण उल्लेख केलेला आहे.

शिवाजी चरित्र—

कृष्णरावांचा आता पंडितवर्य व गुरुवर्य असा गौरवपूर्ण उल्लेख होऊ लागला. त्यांनी आता शिवाजीचे चरित्र लिहावे असा ‘मराठा प्रॉफ़्हिंडंट फंडा’च्या चालकांनी गुरुवर्यांच्या पाठीमागे ससेमिरा लावला. त्या काळी त्यांची पत्नी रुक्मणीबाई मोठ्या आजारात निर्वतली. अशा कौटुंबिक अडचणीत सापडले असताही गुरुवर्यांनी तीन-चार वर्षे शिवचरित्रासंबंधीच्या सर्व उपलब्ध साधनांचा अभ्यास करून “क्षत्रियकुलावंतस छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र” हा ग्रंथ १९०७ साली प्रसिद्ध केला. त्यापूर्वी सुमरे पस्तीस वर्षे अगोदर महात्मा जोतीराव फुले यांनी “पवाडा छत्रपती शिवाजी राजे यांचा” हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला होता. त्यांनी शिवाजी महाराजांची समाधी शोधून काढून तिच्यावरील दगडधोंडे व गवत काढून ती साफसूफ केली होती. महाराष्ट्रातील एक नामांकित विद्वान म. मो. कुंटे यांनीही ‘राजा शिवाजी’ हे महाकाव्य त्याच दरम्यान प्रसिद्ध केले होते.

भाषाशास्त्रज्ञ, इतिहासकार व प्रकांडपंडित प्रा. राजारामशास्त्री भागवत यांनी १८८९ साली ‘शिवछत्रपतीचे चरित्र’ हा आणेंशी पृष्ठांचा छोटेखानी ग्रंथ प्रसिद्ध केला होता. राजारामशास्त्री यांचे शिवचरित्र वाचून त्यावर कृष्णरावांनी ‘नेटिव्ह ओपिनियन’^४ मध्ये उत्तम अभिप्राय दिला होता. राजारामशास्त्री यांनी सिकंदर, सीझर, नेपोलियन, औरंगजेब व लॉर्ड क्लाइव्ह यांच्याशी शिवाजीची तुलना करून तो त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ होता असे दाखविल्यामुळे केळूसकरांना अतिशय आनंद झाला. यास्तव राजारामशास्त्री यांनी शिवछत्रपतींचे समग्र चरित्र लिहावे अशी त्यांनी विनंती केली होती.

तथापि, केळूसकरकृत शिवचरित्राएवढे समग्र व सविस्तर शिवचरित्र तोपर्यंत कोणीही लिहिले नव्हते. टिळकांच्या नियोजित ग्रंथात शिवाजी चरित्र होते याची येथे नोंद घेतली पाहिजे.

‘केसरी’कारांनी जेब्हा शिवाजी उत्सव १८९५ साली सुरु केला तेब्हा मराठा ऐक्येच्छू सभेचे अध्यक्ष नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी टिळकांना त्या उत्सवानिधीच्या संदर्भात २२ जुलै, १८९५ रोजी पत्र लिहून काही माहिती विचारली व तो निधी मुंबईत गोळा करण्याचा आपला उद्देश व्यक्त केला होता; परंतु त्यांनी दोनदा स्मरण करूनही

टिळकांनी उत्तर धाडले नाही. केळूसकरांनी शिवचरित्र लिहिण्याचा आपला उद्देश प्रस्तावनेत स्पष्ट केला आहे. ‘केसरी’कार १८९५ सालापासून शिवाजी उत्सव करीत असून उत्सवकर्त्यांनी शिवस्मारकासाठी जमविलेल्या “हजारो रुपयांपैकी थोड्या रकमेचा विनियोग महाराजांचे एखादे चरित्र लिहून छापण्याकडे होऊन ते सर्व लोकांस ख्रिस्तीर्धर्म पुस्तकाप्रमाणे अगदी अल्प किमतीस विकत मिळण्याचा योग येईल”, अशी गुरुवर्यांना आशा वाटत होती. ती खुंटल्यामुळे गुरुवर्यांनी “ज्या प्रौढ प्रतापी बोरमणीने स्वदेशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे सुयश संपादिले त्या शिवरायांचे यशोवर्णन स्फूर्तीने गायिले आहे.” प्रस्तावनेत त्यांनी गणपतराव कृष्णराव तिवरेकर, जे. पी, रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे लायब्ररीयन ह्यांचे दुर्मीळ व जुने ग्रंथ पुरविल्याबद्दल आभार मानले आहेत.

हे शिवाजी चरित्र मराठी भाषेतील पहिले साद्यांत, विस्तृत व स्वतंत्र असून केळूसकरांनी संशोधन करून सत्यनिष्ठेने व निर्भयपणे लिहिले आहे. त्यांची भाषा ओघवती व विचारप्रधान असून विषयास अनुरूप अशी वठली आहे. चरित्रकार, इतिहासकार व भाष्यकार या दृष्टींनी गुरुवर्य ह्या ग्रंथात परमोच्च शिखराला पोचले आहेत. त्या काळचे चरित्र लेखन लक्षात घेता वाढमयाचा प्रकार म्हणूनही हे चरित्र सरस उतरले आहे, असे खात्रीने म्हणता येईल.

इतिहासकाराने सत्याचे प्रकाशन व समर्थन करावे—

इतिहासकाराने सत्यप्रियतेने सत्याचे प्रकाशन व समर्थन बिनधोकपणे केले पाहिजे असे गुरुवर्यांचे ब्रीद. त्यांनी ते कर्तव्य शिवचरित्र लेखनास निःस्पृहपणे बजाविले. गुरुवर्यांच्या शिवचरित्राने अनेक विचारवंतांना नि जात्यभिमानामुळे इतिहासातील काही असत्यांना व अपसमजांना उराशी बाळगून राहणाऱ्या इतिहासकारांना धक्का दिला. शिवाजीचा जन्मकाल सन १६२९ हा तर त्यांनी खरा मानलाच; परंतु रामदासांची शिवाजीच्या गुरुस्थानी स्थापना करणे अयोग्य आहे. सत्यास धरून नाही, असा स्पष्ट निर्णय केला आहे. गुरुवर्यांच्या मते शिवाजी महाराजांच्या राज्यस्थापनेशी संतांचा संबंध नव्हता आणि न्यायमर्ती रानडे म्हणतात त्याप्रमाणे शिवाजीचे ध्येय महाराष्ट्रापुरतेच मर्यादित नव्हते.

कृष्णराव केळूसकरांनी दादाजी कोंडदेव व रामदास हे शिवाजीचे गुरु नाहीत असे म्हटले. म्हणून त्यांच्यावर अनेकांनी प्रखर टीका केली. काहींनी त्यांच्यावर जातिद्वेषाचाही आरोप केला. ‘केसरी’ने तर त्यांच्या शिवचरित्राचा “आपल्या अंगच्या विशिष्ट गुणांनी व अवगुणांनीही प्रसिद्धी पावलेले त्यांचे पुस्तक म्हणजे शिवाजी महाराजांचे चरित्र”*

असा उल्लेख केला आहे. हे अवगुण म्हणजे शिवाजीचे रामदास गुरु नव्हेत असे म्हणणे हे होय. ‘ज्ञानप्रकाश’ने म्हटले की, ‘पण अलीकडे हे मत जरी सर्वस्वी कोणास मान्य होण्यासारखे नसले, तरी त्यात जात्यंधतेपेक्षा सत्यशोधकाची कळकळ हीच भावना विशेष प्रापुख्याने वास करीत होती, हे कोणीही नाकबूल करणार नाही.’^५ ‘काही वर्षांनंतर प्रो. ना. के. बेहेरे म्हणाले की, केळूसकरकृत श्रीछत्रपतींचे चरित्र हा सुंदर ग्रंथ अनेक वर्षांपासून माझ्या नित्यपाठाचा झाला आहे.’^६

शिवजन्मकालासंबंधी चाललेल्या वादात गुरुवर्य केळूसकरांप्रमाणे लो. टिळक, इतिहासाचार्य राजवाडे व इतिहासकार सरदेसाई, यदुनाथ सरकार, प्रा. भानू वाकसकर व प्रा. फाटक हे सर्व इतिहास पंडित शिवाजीचा जन्म १६२७ साली झाला असे मानतात. एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. रामदास हा शिवाजीचा गुरु नव्हता हे मत मांडताना इतिहासकार शेजवलकर यांनी आपल्या ‘शिवछत्रपती : संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधने’ ह्या ग्रंथात रामदासांच्या गुरुपदाचे निर्भीडपणे विवेचन केले आहे व गुरुवर्य केळूसकरांच्या मताचे समर्थन केले आहे. रामदास व्यक्ती नि संतकवी म्हणून थोर आहेत. त्याची स्थापना शिवाजीच्या गुरुपदी करण्याच्या ब्राह्मणी अटाहासामुळे इतिहासातील घटनांची व स्त्याची काही इतिहासकार फार ओढाताण करीत आहेत असे म्हणणे उचित होईल. एकाही ऐतिहासिक बखरीत शिवाजीने रामदासांच्या झोळीत राज्य टाकल्याची कथा नाही. केळूसकरांच्या शिवचरित्राने आणखी एक महत्त्वाची कामगिरी बजावली. त्या चरित्राने ब्राह्मणी मार्गदर्शनाखाली चुकीची वाटचाल करणाऱ्या इतिहासलेखनाला रोखले व महाराष्ट्राच्या लेखनास नवीन वळण लावले.

ग्रंथकर्त्याने अत्यंत आदरबुद्धीने व परम नप्रतापूर्वक ‘श्रीमतक्षत्रियकुलावतंस शाहुछत्रपती महाराज’ संस्थान करवीर यांच्या चरणी त्यांच्या महाप्रतापी पूर्वजांचे हे चरित्र अर्पण केले. आत्मवृत्तात गुरुवर्यांनी म्हटले आहे की, महाराज सयाजीराव गायकवाड व शाहू छत्रपतींचे बंधू कागल संस्थानचे अधिपती, बापूसाहेब घाटगे यांनी शिवचरित्राच्या काही प्रती विकत घेऊन गुणग्राहकता दाखविली. राजर्षी शाहू छत्रपती यांनी तर गुरुवर्यांना एक हजार रुपयांचे पारितोषिक देऊन शिवाय एक हजार रुपयांच्या प्रती विकत घेतल्या.

गुरुवर्यांनी आपले तुकाराम चरित्र शाहू छत्रपती यांना १८९६ साली बोरिबंदर स्थानकावर समांभूर्वक भेट म्हणून दिले होते. ‘मराठा – ऐक्येच्छ सभे’च्या चालकांनी

मराठा प्रॉफ़िलिंग फंडाच्या चालकांच्या सहकाऱ्याने गुरुवर्य केळूसकरांना १७ एप्रिल, १९१२ रोजी हिराबागेत विल्सन कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. म्याकिकन् यांच्या अध्यक्षतेखाली शिवचरित्रपूर्तीबद्दल मानपत्र अर्पैन धन्यवाद दिले. उपरोक्त फंडाच्या चालकांनी गुरुवर्य केळूसकरांना रौप्यपत्रे व सोन्याची अंगठीही दिली व मराठा - ऐक्येच्छू सभेच्या वर्तीने स्पेन्सर यांचे सगळे ग्रंथ व शाल, श्रीफळ त्यांना अर्पण करण्यात आली. हा सत्कार चरित्रप्रकाशनाच्या दिवशीच झाला असता; परंतु गुरुवर्यांनी सत्कार करून घेण्यास अनेक वेळा स्पष्ट नकार दिला होता. ह्या शिवचरित्राच्या गुजराती व हिंदी आवृत्त्या निघाल्या होत्या.

शिवाजी महाराजांचे चरित्र सर्व जगातील वाचनालयात जावे ह्या इष्टेने पुढे गुरुवर्यांनी प्रा. नीळकंठ सदाशिव ताकाखाव ह्या नामांकित विद्वानाकडून आपल्या चरित्राचा इंग्रजीत अनुवाद करून घेतला तो मोठ्या चिकाटीने ‘दि लाइफ ऑफ शिवाजी महाराज’ नावाने १९२१ साली प्रसिद्ध केला. त्यांच्या ह्या योजनेला पाठिंबा मिळविण्यासाठी त्यांनी अनेक ठिकाणी याचना केली; परंतु त्यांचे मन अत्यंत निराशेत मग्न असता त्यांना इंटरचे महाराज तुकोजीराव होळकर ह्यांनी शिवचरित्राच्या प्रसारास रु. २४,०००/- ची उदार मनाने देणगी दिली. त्यामुळे ह्या इंग्रजी ग्रंथाच्या प्रती त्यांनी सर्व देशातील नामांकित वाचनालयांना भेट म्हणून पाठवून दिल्या. ही शिवाजी महाराजांची त्यांनी केलेली सेवा उल्लेखनीय अशीच आहे.

जगद्वृत्त—

ही ऐतिहासिक कामगिरी बजावणाच्यांवर कृष्णरावांनी ‘जगद्वृत्त’ ह्या मराठी सासाहिकाचे १९०७ च्या एप्रिलपासून संपादक म्हणून काम पाहिले. उपसंपादकही त्यांचे स्नेही कवी रामराव बाळकृष्ण कीर्तिकर होते. केळूसकरांनी ‘इस्सायल’ व ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ ही दोन मासिके यापूर्वी यशस्वीरीत्या चालविली होती. ह्या कालखंडात भारतात गाजलेले संपादक व्यवसायापेक्षा ध्येयाने भारावलेले होते. टिळक व मोतीलाल घोष यांच्या स्फूर्तिदायक आदर्शामुळे अनेक लहानमोठे संपादक झुंजार बनले. पारतंत्राच्या त्या कालखंडात टिळकांसारखा दक्ष, धाडसी नि प्रभावी संपादक भारतात झालाच नाही. ‘ऑडव्होकेट ऑफ इंडिया’ ह्या इंग्रजी दैनिकाचे संपादक गॉर्डनसाहेब ह्यांनी मुंबई सरकारची परिपत्रके व निवेदने मराठीत प्रसिद्ध करण्यासाठी सरकारी साहाय्याने ‘जगद्वृत्त’ हे सोळा पानी सासाहिक काढले. त्या पत्राचा आकार ज्ञानप्रकाशनाच्या आकाराइतका असे. या पत्राच्या १५००/२००० प्रती सरकार विकत घेत असे आणि सार्वजनिक संस्थांना मोफत वाटत असे.

पहिल्या महायुद्धाच्याकाळात वाचनाभिरुची निर्माण झाली होती. तिला पोषक अशी कामगिरी जगद्वृत्ताने केली.^९ संपादकाची वस्त्रे घेताना गॉर्डन साहेबांशी गुरुवर्य केळूसकरांनी केलेल्या करारावरून गुरुवर्यांचा देशभक्तीचा कणा ताठ दिसतो तरी संपादक म्हणून त्यांचा प्रभाव जितका पडावा तेवढा पडलेला दिसत नाही. त्याचे कारण असे की, एकतर जगद्वृत्तात राजकीय लोकशिक्षण द्यायला गुरुवर्यांना वाव नव्हता. दुसरे असे की, ते स्वतः स्वभावाने विवेकवादी, उदारमतवादी व नेमस्त होते. ‘जगद्वृत्त’त प्रामुख्याने सामाजिक, आरोग्यविषयक व आर्थिक प्रश्नांवर लेख येत असत.

विशेषत: बहुजन समाजातले जे जे कर्ते पुरुष आपल्या कर्तृत्वाने व पराक्रमाने लौकिकास चढले त्यांची त्यांनी स्फूर्तिदायक चरित्रे, ‘जगद्वृत्तामधून’ तरुणांपुढे आदर्श म्हणून ठेवली. ती चरित्रे व त्यांची नीतिबोधमाला अनेक सुशिक्षित प्रतिष्ठिताना आवडली नाही. शिवाय त्यांनी जॅक्सन वधाच्या प्रकरणी सर्व ब्राह्मणांना अकारण दोष दिल्यामुळे त्यांच्याविरुद्ध लोकमत कलुषित झाले. वातावरण पेटले. गॉर्डनसाहेबांनी गुरुवर्यांना हळूच समज दिली की, आपले वृत्तपत्र लोकांची नीती सुधारण्यासाठी नसून त्यांना केवळ वर्तमान कळविण्यासाठी आहे. त्यावर गुरुवर्यांनी ‘जगद्वृत्त’ला १९१४ साली रामराम ठोकला. उच्च ध्येयाने प्रेरित झालेला कर्ता संपादक स्वतःचेच वर्तमानपत्र काढून आपला तेजस्वी संदेश बिनधोकपणे प्रसिद्ध करतो. वृत्तपत्राची मालकी नसलेल्या संपादकाच्या लेखणीला मर्यादा पडते ती अशी. पुढे १९२९ च्या जानेवारीत गुरुवर्य हे ‘गोमंतक मराठा समाजा’च्या ‘समाजसुधारक’ ह्या मासिकाचे पहिले संपादक झाले.

विद्यार्थी डॉ. भीमराव आंबेडकर—

एकोणीसरे सात साली भीमराव रामजी आंबेडकर हे मॅट्रिक झाले. त्यांना विद्यार्थिदशेत केळूसकरांनी उत्तेजन दिले ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. भीमराव अधूनमधून चर्नरोडच्या बागेत गुरुवर्यबरोबर वाचीत बसलेले असत. ते मॅट्रिक झाले त्यावेळी गुरुवर्यांना आंबेडकरांच्या वडिलांइतकाच आनंद झाला. भीमरावांचे अभिनंदन गुरुवर्य केळूसकर व लोकहितवादी सी. के. बोले यांनी त्यांच्या घरी जाऊन केले व खास सभा भरवूनही केले. त्यावेळी केळूसकरांनी स्वतः लिहिलेले बुद्धचरित्र भीमरावांना भेट म्हणून दिले. सभेचे अध्यक्ष बोले होते. ह्यावरून ह्या दोघा सामाजिक नेत्यांची दृष्टी किती विशाल व कशी समतावादी होती हे कळते. विद्यार्थिदशेत भीमराव हे केळूसकरांच्या घरी जात. त्यांना ते आपुलकीने वागवीत. जेवणखाण झाल्यावर प्रेमाने आठ - बारा आणे त्यांच्या हातावरही ठेवीत.

पुढे केळूसकरांनी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्याशी भीमरावांची भेट घडवून आणली व त्याला शिष्यवृत्ती देण्याची विनंती केली. त्यांनी मासिक रु. २५ ची शिष्यवृत्ती देण्याचे मान्य केले. अशा रीतीने गुरुवर्यांनी भीमरावांच्या ज्ञान संपादण्याच्या मार्गावर आपल्या सहानुभूतीचा प्रकाश टाकून स्वतःच्या बुद्धिवैभवात भर टाकण्याची त्यांना एक संधी मिळवून दिली; परंतु गुरुवर्यांनी भीमरावांना मॅट्रिक झाल्यावर दिलेली बुद्धचरित्राची भेट संस्मरणीय ठरली. ती भेट देऊन भीमरावांना त्यांनी समाजातील उच्चनीचतेविरुद्ध उठण्यास जणू आवाहनक केले. त्याचे पडसाद भीमरावांच्या आयुष्यात सतत उठत राहिले. गुरुवर्यांचा हेतू सफल झाला.

गुरुवर्य केळूसकर हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सतत पाठिराखे राहिले. त्यांच्या यशाने व उत्कषणे त्यांचे मन हेलावे. त्यांचे डोळे व हृदय फुले. पुढे त्यांना डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी मिळताच गुरुवर्यांना हर्ष झाला. सिडनहॅम कॉलेजचे प्राचार्यपद प्राध्यापक आंबेडकरांना मिळावे म्हणून त्याकाळचे शिक्षणमंत्री रॅन्लर र. पु. परांजपे यांची गुरुवर्यांनी भेट घेतली;^८ परंतु डॉ. आंबेडकरांसारख्या सर्वोच्च पदव्या धारण केलेल्या अनुभवी प्राध्यापकाला ते पद काही मिळाले नाही. परांजपे मोठे सुधारक, उदारमतवादी नि विवेकवादी पुरुष, त्यांच्याही सुधारणावादास नि उदारमतवादास परंपरेच्या शृंखलांनी कसे जखडले होते ते पाहा.

गुरुवर्य केळूसकर व डॉ. बाबासाहेब हे दोघे नामांकित बुद्धचरित्रकार. “बुद्ध आणि त्याचा धर्म” ह्या ग्रंथात गौतम बुद्धाच्या चरित्रातल्या काही महत्वाच्या मुद्द्यांविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतंत्रपणे विचार केला आहे. आत्मा व परमात्मा ह्या संबंधीच्या बुद्ध मताविषयी गुरुवर्यांनी आपल्या बुद्ध चरित्रात असे म्हटले आहे की, “आता कित्येक वेदधर्माभिमानी पुरुषांचे असे म्हणणे पडेल की, ज्याने सनातन वेदधर्माशी विरोध करून आत्मा व परमात्मा याविषयीच्या कल्पना विवेकशुद्ध नाहीत असे प्रतिपादन केले, त्या नास्तिक शिरोमणीचे चरित्र व धर्ममत याविषयी जिज्ञासा उत्पन्न करून घेण्यात काय अर्थ आहे? ह्या शंकेचे उत्तर असे की, त्यांचे बहुतेक तत्त्वविचार व नीतिविचार तत्कालीन आर्यविचार पद्धतीस अनुसरून होते. एवढेच नव्हे तर तो स्वतः असे म्हणे की, आपण काढलेला मोक्षसिद्धीचा मार्ग पुरातन असून चालू असलेला धर्मार्ग भ्रममूलक आहे.”^९ वरील बाबतीत ते दोघा चरित्रकारांचे विचार समान आहेत. बुद्धाच्या मते ब्राह्मण आणि शूद्र, उच्च आणि नीच, राव आणि रंक असे जे कृत्रिम भेद आहेत त्यात काही अर्थ नाही. मानवामध्ये जे हे जातीसंबंधी

निर्बंध रूढ आहेत ते सर्वथा अयोग्य होत. सर्व मानव येथून सारखेच आहेत. कोणी अमुक एका कुळात जन्म पावला म्हणून पतित किंवा पवित्र होत नाही. त्याला उच्चनीचपणा प्राप्त होतो, तो त्यांच्या हातून घडणाऱ्या कर्मानुसार होय. सर्व मानव समान असून ते आपले बांधव समजून त्यांच्याशी प्रेमाने वर्तन करावे. हा केळूसकरकृत बुद्धचरित्राचा संदेश आहे. केळूसकरांच्या मते उपनिषद ग्रंथांत जे तत्त्वविचार प्रकट झाले आहेत त्यास तर्कशुद्ध रीतीने अनुसरून स्वतःच्या आचरणाने वास्तविक नियम सिद्ध करण्याचे श्रेय गौतम बुद्धालाच दिले पाहिजे.^{१०} येथेही मतभेद दिसत नाही.

बुद्धचरित्र म्हणजे एका अद्वितीय व अलौकिक पुरुषाचे माहात्म्य. तो भारताचा महान सुपुत्र व अलौकिक तत्त्ववेत्ता होता ही दोघांची समान भूमिका आहे. तथापि ‘बुद्ध आणि त्याचा धम्म’ या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेबांनी ‘कर्म’, ‘दुःख’, ‘पुनर्जन्म’ ह्या बाबतीत मौलिक व स्वतंत्र विचार प्रकट केले आहेत.^{११}

गुरुवर्यांची बुद्धचरित्राची ती भेट बौद्धधर्माच्या भावी प्रतिष्ठापनेची व परिपूर्तीची स्फूर्ती ठरली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांचा ‘बुद्ध आणि त्याचा धम्म’ हा रेखीव तेजस्वी ग्रंथ आहे. ते भव्य असे एक भाष्य आहे. जसा ‘गीतारहस्य’ हा ‘गीता’ नि टिळक यांचा रांधा आहे, तसा ‘बुद्ध आणि त्याचा धम्म’ हा खरोखर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बुद्धाचे तत्त्वज्ञान याचा रांधा आहे.

बालवाड्मय—

गुरुवर्य केळूसकरांनी जी ‘नीतिबोधमाला’, ‘जगद्वृत्ता’ मध्ये ग्रंथित केली होती ती नंतर पुस्तकरूपाने कशी प्रसिद्ध केली हे कथन केले आहे. त्यातील पहिले सुमन १९१४ साली प्रकाशात आले. दुसरे, तिसरे व चौथे अशी तीन सुमने १९१६ साली प्रसिद्ध झाली. ही तीन सुमने त्यांनी श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या चरणी कृतज्ञतेने अर्पण केली.

ही ‘नीतिबोधमाला’ लहान मुलांना लहान बोधपर गोष्टी सांगून सदाचाराचा उपदेश करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी लिहिली. सदगुणांचा जयघोष व दुरुणांचा निषेध हाच त्यांचा प्रधान हेतू आहे. त्या गोष्टी मनोरंजक, चटकदार व उद्बोधक आहेत. ह्या चार ग्रंथांमुळे बालवाड्मयाचे लेखक म्हणून त्याकाळी गुरुवर्यांचे नाव गाजलेले. आज लोकांना माहीत नाही. त्यांच्या कालखंडात वासुदेव गो. आमटे व पारुजी ना. मिसाळ हे बालवाड्मयाचे अन्य लेखक प्रसिद्ध होते.

पुढील काळात केळूसकरांनी ‘गुणाजीराव घुले’, ‘जनाबाई रोकडे’, ‘म्यूर मॅकन्झी’, ‘माधवराव रोकडे’, ‘तुकाराम जावजी चौधरी’, ‘एल्लाप्पा बाळाराम’, ‘स्वामी गोविंद जनार्दन बोरकर’ प्रभृतींची संक्षिप्त व त्रोटक चरित्रे प्रसिद्ध केली. तारुण्यात चरित्रे व वृद्धापकाली काढंबन्या वाचाव्या असे गुरुवर्य नेहमी म्हणत.

चरित्रकार केळूसकर—

चरित्रे लिहिण्याचा केळूसकरांचा उद्देश बोधवादीच आहे हे उघड आहे. त्यांची विज्ञाननिष्ठा प्रखर असल्यामुळे केळूसकरकृत चरित्रात चमत्कारांना मात्र स्थान नाही. सदाचारबोध सत्पुरुषांच्या सुचित्रांच्याद्वारे उत्तम होतो, हे तत्त्व संस्कृत व प्राकृत ग्रंथकारांना चांगले संमत होते असे ते म्हणतात. महिपतीरचित चरित्रांविषयी उल्लेख येऊन गेलाच आहे. “जनांनी आध्यात्मिक ज्ञानाची प्राप्ती करून घेऊन सदूभाव व सदवृत्ती यांच्या योगाने संसृतिजालातून मुक्त होऊन ब्रह्मानंदाचे अधिकारी व्हावे असा जुन्या साधुवृत्ती कविवरांच्या वाडमयाचा उद्देश दिसतो.” असे गुरुवर्यांनी म्हटले आहे; परंतु त्यांच्या मते संतकवींनी प्रवृत्तिप्रजनांची चरित्रे लिहिण्याविषयीची अनास्था दाखविली हे केवळ क्षम्य होय. ‘‘निवृत्तिपरतेमुळे आमच्या राष्ट्रातील पुष्कळ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान पुरुषांच्या हातून आजपर्यंत प्रपंच – परिपोषक अशा काहीच गोष्टी घडल्या नाहीत. त्यामुळे आमच्या ऐहिक उन्नतीचा मार्ग बहुतेक खुंटल्यासारखा झाला आहे. गतकालच्या सत्पुरुषांची कीर्ती कायम राखणे हे ग्रंथकारांचे पवित्र कर्तव्य आहे व ते त्यांनी निःसीम निरपेक्षतेने केले पाहिजे. जो आपल्या ह्या पवित्र व्यवसायाचे माहात्म्य योग्य प्रकारे जाणितो. जो अशा द्रव्य लोभाकडे फारशी दृष्टी न ठेविता करतो तो निःसीम सरस्वतिभक्त व साधुग्रंथकार म्हणावा,” अशी चरित्रकार गुरुवर्य केळूसकरांची भूमिका आहे.

एकोणीसगे दोन साली गुरुवर्यांनी रामचंद्र विठोबा धामणसकर यांचे चरित्र लिहिले. त्याच्या अर्पण पत्रिकेत त्यांनी बहुजनसमाजातील कर्त्या पुरुषांची चरित्रे लिहिण्यात आपला हेतु काय आहे हे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात, “मराठी वगैरे मागासलेल्या वर्गातील जे माझे प्रिय बांधव सुशिक्षणाच्या साहाय्याने स्वोत्कर्ष सिद्धीसाठी सदुपयोग करीत आहेत, त्यांना कित्याप्रमाणे उपयोगी पडावा आणि त्याच्या ठायी प्रामाणिकपणा, सत्यप्रीती, निःपक्षपतिता, उद्योगशीलता, निःस्पृहता, उपकारिता, स्वाभिमान, स्वजनहितबुद्धी इत्यादी गुणांचा योग्य विकास होऊन परकीयांच्या व परकीयांच्या उत्कर्षास कारणीभूत व्हावे, या उद्देशाने त्याला मनःपूर्वक व परमनप्रता बुद्धीने हा ग्रंथ अर्पण करीत आहे.”

पुढे बारा वर्षांनंतर केळूसकरांनी रावबहादूर एल्लाप्पा बाळाराम यांच्या चरित्रात महटले की, “ह्या चरित्र लेखाच्या योगाने खरा उत्कर्ष साध्य करण्यास खरी मान्यता प्राप्त करून घेण्यास कोणत्या गुणांची आवश्यकता असते हे तरुण लोकांच्या लक्षात यावे. चरित्रलेखनाचा मुख्य उद्देश हाच असतो.” गुरुवर्य म्हणतात, “येथे ह्या चरित्रलेखासंबंधाने, कोणी असा अपवाद घेतील की, बहादुराच्या अंगांच्या गुणाचे तेवढे निरूपण करून त्यांच्या ठायीच्या दोषाचा उल्लेख बिलकूल करू नये, ह्यात केवळ स्तुतिपाठकत्वाचे प्रदर्शन केल्यासारखे होते. सत्वर प्रकृत लेखकाचे असे म्हणणे आहे की, ह्या जगात सर्वथा निर्दोष असा पुरुष आढळणे मुळीच शक्य नाही. कोणात काही असे दोष हे आपले असावयाचेच. त्यांच्या दोषाचे आविष्करण करून निंदकाची वृत्ती त्याची चरित्रे लिहिणारांनी स्वीकारण्यात बिलकूल अर्थ नसतो. कारण चरित्रलेख म्हटले म्हणजे ते वाचक सर्वांला उपदेशपर व मार्गदर्शक व्हावे लागतात. ते लिहिताना चरित्रलेखकाला मधुकरवृत्ती धारण करावी लागते. मधुकर जसा सर्वथा विसदृश अशा अनंत प्रयत्नांतून मधुचेच निष्कासन करून त्याचा संग्रह करतो, म्हणून त्याचा आस्वाद अधिक जनास अनायासे घडतो, तदृत चरित्र लेखकाने केले तरच त्याचा वास्तविक हेतू जो प्रपंच मार्गदर्शनाचा तो सिद्धीस जाण्याजोगा असतो.”^{१३}

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मराठी वाड्यमयात चरित्राचा प्रकार बाल्यावस्थेत असता असे म्हटले तर त्या काळातील नामांकित चरित्रकार केळूसकर, न. चिं. केळकर, न. र. फाटक यांच्या चरित्रलेखनातील उणेपणा दाखविला जातो असे नाही. मात्र गुरुवर्य केळूसकरांच्या समकालीन चरित्रकरांनी आपल्या चरित्रग्रंथात चरित्रनायकांच्या कालखंडाचा सर्व इतिहास प्रमाणाबाहेर कथन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शिवाय गुरुवर्य केळूसकरांनी वर उल्लेखिलेल्या मधुकरवृत्तीनेच ती चरित्रे लिहिली आहेत हे खरे; पण केळूसकरकृत प्रमुख चरित्रांत चरित्रनायकाच्या समकालीनांची दिलेली माहिती बरीच प्रमाणबद्ध असून चरित्रनायकांचे व्यक्तिदर्शन दाखविण्यात ते अधिक कुशल आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. चरित्रकाराने लोकाराधनेची पर्वा न करिता सत्याचे प्रकाशन व समर्थन बिनधोकपणे करावे असे त्यांनी आत्मवृत्तात म्हटले आहे. आपले ऐतिहासिक चरित्र गंथ लिहिताना केळूसकर या ब्रीदास जागले आहेत असे म्हणणे उचित होईल.

उपरोक्त कालखंडातील काही थोर पंडितांची चरित्र वाड्यमयासंबंधी मते केळूसकरांच्या मताप्रमाणेच होती असे दिसते. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर आपले चरित्रविषयक

विचार व कल्पना निवेदन करताना म्हणतात, “कादंबन्यांपेक्षा जरासे कमी लोकप्रिय, तथापि ऐतिहासिक किंवा बोधपर म्हणून महत्त्वाचे वाडमय म्हणजे चरित्र वाडमय होय. आपल्याकडे चरित्रवाडमय फार थोडे आहे आणि तेही अनेक कारणांनी कमी योग्यतेचे झाले आहे. चरित्रवाडमयाचे महत्त्व मोठे आहे का की, तरुण मंडळीस स्फूर्तिदायक असे चरित्रवाडमय असते.”^{१४} लो. टिळक ह्यांनी चरित्रे कोणाची लिहावी असे सांगताना हाच विचार मांडला आहे. लोकमान्य म्हणतात, “ज्याप्रमाणे अलेकझांडरचे चरित्र ज्युलियस सीझरला प्रोत्साहन मिळण्यास कारण झाले त्याप्रमाणे श्रीशिवाजी महाराजांसारख्या पुरुषांच्या उत्सवापासून व चरित्रापासून कालांतराने ज्या पुरुषांच्या अंगी नैसर्गिक बुद्धी किंवा ओज असेल त्यास उमेद येण्याचा संभव आहे. थोर पुरुषांची चरित्रे, पुतळे, जयंत्या ज्या करावयाच्या त्या येवढ्याच करता.”^{१५}

सारांश, ‘थोर महात्मे होऊन गेले | चरित्र त्यांचे पहा जरा | आपण त्यांच्या समान व्हावे | हाच सापडे बोध खरा |’ हीच उपरोक्त पंडितांची चरित्रविषयक भूमिका होती.

संदर्भ टिपा-

१. पृ. ३४.
२. नवाकाळ, २५ ऑगस्ट १९३३.
३. लो. टिळकांचे केसरीतले लेख, भा. ४ था, पृ. ३९३-१४.
४. १८ एप्रिल १८८९.
५. केसरी, १६ ऑक्टोबर १९३४.
६. निर्भींड, ७ ऑक्टोबर १९३४.
७. कानडे रामचंद्र गोविंद, मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, पृ. ५९.
८. 'जनता' खास अंक, एप्रिल १९३३.
९. केळूसकर कृ. अ., गौतमबुद्धाचे चरित्र, पृ. २८.
१०. केळूसकर कृ. अ., गौतमबुद्धाचे चरित्र, पृ. ३०९.
११. आंबेडकर डॉ. भी. रा., बुद्ध आणि त्यांचा धर्म, पृ. २५६, २५९, २६८, २८३.
१२. केळूसकर कृ. अ., विचारसंग्रह, भाग १ ला, पृ. १९५-१७.
१३. केळूसकर कृ. अ., रावबहादूर एल्लप्पा बाळाराम यांचे चरित्र, पृ. ९६-९७.
१४. संपादक, गं. दे. खानोलकर, डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, वाड्मयविषयक लेख, पृ. ६४.
१५. संपादक, न. चिं. केळकर, निबंधकार टिळक, पृ. ५३-५४.

विपत्तीत विकलता व अंत

विल्सन हायस्कूलमध्ये मनोभावे दीर्घकाल सेवा करून गुरुवर्य कृष्णराव केळूसकर १९२५ साली सेवानिवृत्त झाले. वयाच्या पासष वर्षांपर्यंत विल्सन हायस्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी केली. इमायल शाळेतील नोकरीचा काळ लक्षात घेता त्यांनी सुमरे पंचेचाळीस वर्षे नोकरी केली. त्या काळात विल्सन हायस्कूलला त्यांनी आपल्या ध्येयवादी जीवननिष्ठेने मोठी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. जेव्हा ते सेवानिवृत्त झाले तेव्हा त्यांना मानपत्र देऊन त्यांचा मोठा सत्कार करण्यात आला व त्याप्रसंगी आजी व माजी विद्यार्थ्यांनी तो दिवस उत्सव म्हणून साजरा केला हे वृत्त त्यांनी आत्मवृत्तात दिलेच आहे.

गुरुवर्य केळूसकरांना आपल्या पदरी नोकरीस ठेवण्याची इच्छा राजर्षी शाहू छत्रपती आणि महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी व्यक्त केली होती; परंतु आपले जीवितकार्य व व्यावसायिक स्वातंत्र्य सोडून आर्थिक स्वास्थ्य स्वीकारण्याचा मोह त्यांच्या मनाला स्पर्श करू शकला नाही. व्यवहारातला त्यांचा प्रामाणिकपणा त्यांच्या संकटाच्या समयी त्यांना साहाय्य करण्याची वृत्ती, मोठे कुटुंब व नातलगांना कर्तव्यदृष्टीने साहाय्य करण्याची उपजत बुद्धी यामुळे ते नेहमी पैशाच्या अडचणीत असत. स्वतः पाव, मस्का व अंडी यावर न्याहारी करीत; पण पैसे असतील तेव्हा पाहुण्यांना व मित्रांना मिष्ठान घालण्याची त्यांची हौस दांडगी होती. सढळ हाताने खर्च करण्याची त्यांची वृत्ती असल्यामुळे त्यांच्या पाठीमागे सदानकदा विपत्ती लागलेली असे. आयुष्याच्या सायंकाळी त्यांची सांपत्तिक स्थिती अगदी केविलवाणी झाली होती. त्यांना वेळी अवेळी जिवलग मित्रांकडे याचना करण्याचा प्रसंग येई. तो त्यांच्या स्वाभिमानी वृत्तीस अगदी असह्य होई. अशा विपत्काली त्यांनी अगतिक होऊन विल्सन हायस्कूलमध्ये १९२८-२९ साली पुन्हा सेवा केली आणि जे काही मिळेल त्यावर ते साधुशीलपणे दिवस कंठावयाचे. ईश्वराचा धावा नाही, धाक नाही. एकदा त्यांच्या अनुपस्थितीत नातलगांनी बांधलेली सत्यनारायणाची पूजा त्यांनी सोडावयास लावली. इतके ते पक्के निरीश्वरवादी होते.

ह्या विपत्काली गुरुवर्याच्या कार्याबद्दल त्यांनी केलेल्या निष्ठावंत सेवेबद्दल, विल्सन हायस्कूलच्या उदार चालकांनी तसा नियम नसतानाही, त्यांना तीस रुपयांचे मासिक सेवानिवृत्ती वेतन सुरु केले. बायबलच्या जुन्या कराराचे भाषांतर करण्यात त्यांनी ‘बायबल रिहिजन’ समितीला १९१५ पासून नऊ - दहा वर्षे मोलाचे साहाय्य केले. पूर्वी धर्मग्रंथाचे मराठी भाषांतर करण्याचा हा मान ब्राह्मण शास्त्रांनाच मिळावयाचा; पण धर्मशास्त्रज्ञ, इतिहासकार व भाषापंडित गुरुवर्य केळूसकराना ते स्थान प्राप्त झाले होते. भाषांतराच्या कार्यात केळूसकरांचे कुशल मार्गदर्शन व भाषाप्रभुत्व अत्यंत उपयुक्त ठरले, असे दि. ३० ऑक्टोबर १९२४ च्या ‘ज्ञानोदय’ने बायबल समितीचा इतिहास निवेदन करताना म्हटले आहे. देवदत्त नारायण टिळक यांनी “मराठी बायबलचे भाषांतर विहंगावलोकन” ही पुस्तिका बायबल सोसायटी ऑफ इंडिया अॅण्ड सिलोन हिच्या मुंबई शाखेच्या वतीने प्रसिद्ध केली आहे. तीत ‘बायबल रिहिजन’ समितीच्या सभासदांचा डॉ. मॅकिकन, कॅनन डी. एल. जोशी, रे. दि. शं. सावरकर, राबहादूर आठवले व हॉवर्ड यांचा उल्लेख केला; परंतु बायबल समितीचे ‘पंडित’ केळूसकर त्यात अभावानेच तळपतात.

इटर्नल लॉ—

विपतीचे चटके बसत असतानासुद्धा गुरुवर्य केळूसकरांचे मन स्टोइक साधूप्रमाणे शांत, प्रेमल व विवेकी राहिले. त्यांचे लिहिणे, वाचणे अखंडपणे चालूच असे. अशा स्थितीत त्यांची व्याख्यानेही चालूच असत. त्या व्याख्यानातून त्यांचे सखोल, मूलगामी व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचार व अफाट वाचन प्रत्ययास येई. त्यांनी २ जून १९२८ रोजी ‘दि रिजिडिटी ऑफ दि इटर्नल लॉ’ या गहन विषयावर व्याख्यान देऊन विश्वोत्पत्तिशास्त्राचे विवेचन केले. त्यासंदर्भात बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य काय याविषयी विचार मांडले आहेत. ह्यापूर्वी त्यांनी उत्क्रांतिवाद व प्राणिशास्त्र ह्या विषयांवर अनेक व्याख्याने दिली होती. त्यापैकी अर्नस्ट हेकेल ह्या विख्यात जर्मन प्राणिशास्त्रवेत्याच्या चरित्रावर व तत्त्वज्ञानावर आर्योन्नती मंडळासमोर एक विचारप्रवर्तक व्याख्यान दिले होते. त्या व्याख्यानात हेकेलने डार्विनच्या उत्क्रांतिवादास स्पष्ट व निश्चित शास्त्रीय स्वरूप दिले व त्याविषयी कोणाही अभिज्ञ व सत्यनिष्ठ शास्त्रज्ञाला संशय घेण्यास किंचितही जागा राहिली नाही, असे केळूसकरांनी प्रतिपादन केले. त्यांनी डार्विनिझमवरही अनेक व्याख्याने दिली होती.

वाणीचा सदुपयोग—

गुरुवर्य केळूसकरांनी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या शारदीय व्याख्यानमालेत १३ ऑक्टोबर १९२७ रोजी ‘वाणीचा सदुपयोग’ ह्या विषयावर व्याख्यान दिले. ते म्हणाले, ‘वाणी म्हणजे भाषणद्वारा व लेखनद्वारा प्रकट होणारे सार्थ शब्द. त्यांचा चांगला उपयोग करणे मानवाचे पवित्र कर्तव्य आहे. वाणीचा उपयोग श्रोत्यांवर, वाचकांवर हितकर व सुखप्रद झाला पाहिजे. ज्या गोष्टींवर वाणीचा हा चांगुलपणा अवलंबून आहे त्या गोष्टी म्हणजे शारीरिक, मानसिक व नैतिक अशा तीन आहेत. कोणत्या वेळी कसा स्वरसंयोग असला पाहिजे, स्वरसंयोगाच्या भिन्नत्वामुळे रागरागिर्णीचा उद्भव व विकास झाला आहे. तीच गोष्ट पद्यरचनेस लागू आहे. यासाठी चार मानसिक गुणांची आवश्यकता आहे. पहिला मानसिक गुण बुद्धीच्या साह्याने वाणीवर सुसंस्कार करता येतो हा होय. दुसरा गुण भाषाप्रभुत्व, ज्ञानसमद्धी त्यांच्याबरोबर विवेक सामर्थ्यही पाहिजे. तिसरा गुण कल्पकता म्हणजे शब्दालंकार व अर्थालंकार यांनी वाणी विभुषित करणे. मुहूर्यांची तर्कशुद्ध मांडणी करणे हा चौथा गुण लेखकांनी आपले लेख चिरकाल राहतील अशी इच्छा धरून आपल्या आवडीच्या व माहितीच्या विषयावर दीर्घकाल विचार केला पाहिजे. काव्य, नाटके व कादंबन्या ह्यांना हाच नियम लागू आहे.”

नाट्यप्रयोगांचा मूळ उद्देश म्हटला म्हणजे प्रेक्षकजनांच्या निरनिराळ्या वृत्तींचे उद्दीपन करून त्यांचे चित्तरंजन व सन्मार्गप्रदर्शन करण्याचा आहे. हल्लीच्या नाटकातील काव्यात कवित्व स्फूर्तीचा तर मुळीच गंध नसतो. तीच गोष्ट कादंबन्याच्या बाबतीत घडते. भाषांतरामुळे बौद्धिक कमाईचा त्यांच्या ठायी बहुतेक अभाव असल्याकारणाने त्यांची रूपांतरे नीरस होत. आमच्या समाजस्थितीस अनुरूप असे कथासंग्रह किंवा वर्णनप्रकार त्यात फारच थोडे असतात. आमच्या लोकांचे स्वभाव, प्रवृत्ती व व्यवहार यांचे सूक्ष्मदृष्ट्या दीर्घकाळ अवलोकन करून व आमच्या समाजातील लोकांच्या समजुती व चालीरीती कशा काय आहेत ते शोधपूर्वक पाहून आपले संविधान ठरविले पाहिजे. नैतिक प्रकार म्हणजे वाणीचा सदुपयोग नीतीस अनुसरून झाला तरच तो सदुपयोग होय. भाषण किंवा लेखन यांच्याद्वारे प्रकट होणारी वाणी सर्वदा सत्य असावी. प्रत्येक व्यवहारात सत्यावलंबन, सत्यभाषण व सत्यलेखन ही अत्यावश्यक आहे असा त्यांचा व्याख्यानाचा मर्थितार्थ आहे.

तरुणांना उपदेश—

त्याचवर्षी गुरुवर्य केळूसकरांनी ‘गोमंतकीय मराठा विद्यार्थी मंडळ’च्या संस्थापनेसमयी तरुणांना एक उपदेशपर व्याख्यान दिले.^३ त्यावेळी त्यांनी आपले ठाम मत व्यक्त केले की, तरुण व विद्यार्थीही यांच्या मनात सदाचार, सत्रीती व सत्यनिष्ठा बाणवावी म्हणून त्यांना तसे ज्ञान योग्य वेळी दिले पाहिजे. तसे झाले नाही तर मोठेपणी त्यांच्या मनावर व्हावा तसा परिणाम होत नाही. लहाणपणी ज्या गोष्टी मुलांनी वाचू नयेत त्यांच्या हाती न पडतील असे करणे इष्ट आहे; परंतु बोधपर चरित्रे व गोष्टी किंवा सदाचरणाचे शिक्षण ज्या पुस्तकात असेल अशी पुस्तके त्यांना अवश्य वाचावयास द्यावीत. त्यांच्या कुळाचा उद्धार व त्यांच्या देशाचा उत्कर्ष तारुण्याच्या काळातील कर्तृत्वावर अवलंबून आहे. त्यांनी सद्रवर्तन करून व आपली प्रकृती सांभाळून ते नेमक्या नेटाने, नेमाने व काळजीपूर्वक अभ्यास करतील तितका पुढील आयुष्यक्रमात त्यांचा उत्कर्ष होईल.

काही मुले लहान वयात हुशार असतात; पण पुढील आयुष्यात त्यांच्या बुद्धीला मांद्य घेते किंवा अभ्यासाकडे त्यांचे दुर्लक्ष होते; कारण त्यांना घातक व्यसने व खोडी जडून त्यांची बुद्धी मंद होते व शरीराचा जोर कमी होतो. त्यांच्या मेंदूत भलतीच विकृती उद्भवून त्यांची बुद्धी मंदावते. त्यामुळे ती निराश व निरुत्साही होऊन विद्याभ्यासाकडे पूर्वीसारखे लक्ष पुरवीत नाहीशी होतात. पुढे वडिलांच्या जुलुमास्तव शाळेत जात राहून अशी मुले व्यर्थ कालक्षेप व द्रव्यनाश करतात.

शिक्षकवर्ग आपल्या वेतनाकडे लक्ष पुरविणारा असला म्हणजे मुलांचे हित होत नाही. शिक्षकांना मुलांच्या कल्याणाची बिलकूल दरकार नसते. खरे पाहता गृहशिक्षणाचा मोठाच प्रभाव आहे. तरी प्रसंगी काही मुलांना गृहशिक्षण नीतिदृष्ट्या उत्तम मिळूनसुद्धा कुसंगतीमुळे त्यांचे जन्माचे नुकसान होते. त्यांना वाईट फंद व कुसंगतीमुळे घातक व्यसने लागून ती भिकेस लागतात व त्यांना सारे आयुष्य विपत्तीत कंठावे लागते. ती आपल्या कर्तव्यास चुकून वडिलांस दुःख व त्रास देण्यास प्रवृत्त होतात. विद्याभ्यास हा एक योगाभ्यास आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. नोकरीधंदा करून पैसे मिळविणे हे विद्याप्राप्तीचे ध्येय नव्हे. परीक्षा, पदवी व नोकरी हे ध्येय नव्हे. नोकच्या थोड्या उमेदवार फार अशी परिस्थिती आहे. दुसऱ्यांची मजुरी करण्याकडे सुशिक्षिताची प्रवृत्ती अधिकाधिक होत चालली आहे. ही खरोखरीच लज्जास्पद गोष्ट आहे. ही शुद्ध गुलामगिरीच आहे. ज्ञान हेच बल आहे. ज्ञानाने मोक्षप्राप्ती होते, अशी ज्ञानाची महती

आहे. ज्ञानप्राप्तीचे खरे ध्येय म्हटले म्हणजे त्याच्या बलावर मनुष्य स्वतंत्र व स्वावलंबी झाला पाहिजे. तो सुविचारी, सदाचारी व परोपकारी झाला पाहिजे. आमच्या देशाला आज चांगले शास्त्रीयकालभिज्ञ व आधुनिक शास्त्रप्रवीण तरुण गृहस्थ हवे आहेत. अशा लोकांचा जेवढा जास्त भरणा होईल तेवढे आमच्याकडे निरनिराळ्या प्रकारचे, धनोत्पादक कारखाने निघून देशाचा तेवढा सांपतिक उत्कर्ष होणार आहे.

पाश्चात्य शास्त्रीय ज्ञान संपादन करा असा त्यांनी १३ एप्रिल, १९३० रोजी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या एकतिसाव्या वार्षिक समारंभाच्या वेळी अध्यक्षीय भाषणात संदेश दिला.^३ त्याप्रसंगी ते म्हणाले, “आमच्या परतंत्र स्थितीमुळे आम्हाला तूर्त स्वभाषेतून सगळ्यांचे ज्ञान शाळांतून, पाठशाळांतून मिळत नाही हे आमचे दुर्भाग्य होय. आमच्या पारतंत्रामुळे आमच्या मुलांना पहिली सात आठ वर्षे इंग्रजी भाषेचे ज्ञान संपादन करण्याकडे घालवावी लागतात आणि मग त्या भाषेतील शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचे अध्ययन करण्याचे त्यांना सामर्थ्य प्राप्त होते. ही खरोखरीच अत्यंत थोर राष्ट्रीय आपत्ती आहे.”

गुरुवर्य पुढे म्हणाले की, उपयुक्त शास्त्रीय ज्ञानाच्या विषयावर सोपे व सुगम लहान मोठे ग्रंथ त्या त्या विषयात पारंगत अशा विद्वान गृहस्थांनी स्वभाषेत लिहिण्याचा क्रम चालू ठेवला पाहिजे आणि अशा निर्माण होणाऱ्या ग्रंथांचे प्रकाशन व विक्रय करणाऱ्यांसाठी काही योजना केली पाहिजे.

विश्वाचे वास्तविक स्वरूप शास्त्रीय ज्ञानावाचून समजावयाचे नाही आणि ते समजल्यावाचून प्रफंचसुख लागावयाचे नाही. शिवाय आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाच्या बलावर पाश्चात्यांनी सारी विद्याचारसंपन्नता, प्रापंचिक उत्कर्ष व बलाढ्यता सर्वस्वी अवलंबून आहे. त्या राष्ट्रांशी टक्कर देऊन प्रचंड अहमहमिकेत आपल्या राष्ट्राचा निभाव लागला पाहिजे, तर त्यांच्या शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार आमच्याकडे सार्वत्रिक झाला पाहिजे हे विचारी माणसाच्या ध्यानात सहज येण्यासारखे आहे.

भारतीयांना संदेश—

तात्त्विक विषयांवरील ग्रंथांची भर मराठीत पडली पाहिजे असे आग्रहाने सांगून गुरुवर्य पुढे म्हणाले की, अशा विषयावर पाश्चात्य तत्त्वज्ञान्यांनी जे शेकडो ग्रंथ केवळ सत्यप्रतिपादनाच्या बुद्धीने लिहून प्रसिद्ध केले आहेत त्यांचे अध्ययन करून आर्याच्या तत्त्वज्ञानाशी त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पडताळा पाहून त्यांचे प्रागतिक विचार योग्य दिसेल तेथे जमेस धरून स्वतंत्र ग्रंथरचना केवळ तुलनात्मक दृष्टीने केली तर अशा ग्रंथांच्या अध्ययनाने आमची सत्यासत्यविमर्शणशक्ती वाढून विवेक व सत्यप्रीती विकास

पावण्यासारखी आहे. असे मानसिक सामर्थ्य वाढल्यावाचून सत्यप्रीती विकास पावत नाही आणि दुरभिमानाचा व हटाग्रहाचा त्याग घडत नाही. यास्तव सत्यविचार व कल्याणप्रद आचार लोकांच्या ठायी प्रतीत व्हावयास उपयोग पडतील असे ग्रंथ केवळ सत्यभिमानी व प्रामाणिक अधिकारी पुरुषांच्या हातून स्वभाषेत निर्माण झाले पाहिजेत.

केवळ ‘उपनिषदांचे’ नि ‘गीतेचे’ अनेक युग पारायण किंवा चिंतन करून तत्त्वज्ञानाची चर्चा करीत राहणाऱ्या भारतीयांना हा एक प्रकारचा डोळस, सतेज व व्यवहार्य संदेश आहे असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही.

रेडींचा सत्कार—

जानेवारी १, १९२८ रोजी ‘मराठा ऐक्येच्छू सभेने’ सर कुर्म व्यंकट रेडी यांचा मुंबईत मराठा – ऐक्येच्छू सभेचे अध्यक्ष सत्यकार्यप्रदीप बोले यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्कार केला. भारत सरकारने आफ्रिकेतील आपली राजप्रतिनिधी म्हणून रेडींची नेमणूक केली होती व तो आफ्रिकेला जाण्याच्या मार्गावर होते. रेडी हे मद्रास प्रांतातील ब्राह्मणेतर पक्षाचे एक अग्रणी व त्या पक्षाचे एक संस्थापक होते. त्यावेळी त्याच्या कार्याविषयी बोलताना मराठा – ऐक्येच्छू सभेचे कार्यवाह गुरुवर्य केळूसकर यांनी त्यांची विद्वता, त्यांची उच्च नीतिमत्ता, त्यांची धडाडी, त्याग आणि सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक कार्यात गरीब ब्राह्मणेतर समाजाची त्यांनी केलेली अविरत सेवा व त्यांच्या उन्नतीसाठी केलेली अविश्रांत धडपड याविषयी प्रशंसा केली. मद्रास प्रांतातील ब्राह्मणांची अरेरावी वृत्ती व त्यांच्या कठोर रूढीमुळे त्याची इतर समाजाशी होत असलेली कठोर वागणूक त्यांच्याविरुद्ध रेडी झागडले. त्यांनी कनिष्ठ समाजात विश्वास, स्वाभिमान व शतकानुशतके तिरस्काराने वागविलेल्या व तुडविल्या गेलेल्या जनतेच्या मनात आपल्या न्याय हक्काविषयी जाणीव निर्माण केली, त्यांना मार्गदर्शन केले आणि त्यांचे जन्मसिद्ध हक्क व राजकीय संस्थेत योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी त्यांचा मोठा कैवार घेतला. त्याविषयी गुरुवर्यांनी त्यांना धन्यवाद मिळवून दिले. मागास समाजाचे कैवारी सर कुर्म यांचे कार्य, कर्तृत्व व पराक्रम यांचा यथोचित गौरव केला. कोणत्याही ब्राह्मण नेत्याइतकेच आपण राज्यकारभारात कर्तव्यगार, कुशल व उद्योगशील आहोत हे रेडींनी सिद्ध केले व सरकार दरबारी मान्यता मिळवली. ह्याविषयी गुरुवर्यांनी अभिमान व आनंद व्यक्त केला आणि त्यांची आफ्रिकेतील शासकीय कारकीर्द यशस्वी होऊन ते मायदेशास सुखरूप परत येवोत अशी सर्वांच्या वतीने भावना व्यक्त केली.

थॉमस पेनचे ग्रंथ—

थॉमस पेनचे ‘एज ऑफ रिझन’ व ‘राइट्स ऑफ मॅन’ वाचून व मनन करून केळूसकरांना मानवी हक्काचा ध्यास लागला होता. त्यांनी ‘राइट्स ऑफ मॅन’ ग्रंथाचे भाषांतर ‘सुबोधप्रकाश’ नावाच्या वर्तमानपत्रात क्रमशः प्रसिद्ध केले होते. मागासवर्गीय व दलित यांच्या उन्नतीसाठी जो जो झटेल, त्यांना त्यांचे माणुसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी झटेल, तो तो गुरुवर्याना प्रिय होता; कारण त्यांच्या मते देशोद्वार म्हणजे दलितोद्वार. राजर्षी शाहू छत्रपतीप्रमाणेच त्यांच्याही बहुजन समाजाच्या व्याख्येत अस्पृश्य समाविष्ट होते हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. हुशार विद्यार्थ्याना योग्य तो सल्ला देण्याचे व त्यांना साहाय्य करण्याचे काम गुरुवर्याच्या वृद्धावस्थेतही अखंड चालू होतेच. सुशील श्रीनिवास कवळेकर यांना रँगलर होण्यासाठी इंग्लंडला पाठवावे असा १९३३ साली मराठा – ऐक्येच्छू सभेचे अध्यक्ष केळूसकर यांनी प्रयत्न केला होता. त्याबाबतीत त्यांनी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना व छत्रपती राजाराम यांना विनंती केली होती; परंतु त्यांच्याकडून साहाय्य मिळाले नाही.

विपत्ती—

गुरुवर्यांची सांपत्तिक विपत्ती स्थिती ओढग्रस्त झाली होती. आपल्या ग्रंथाच्या काही प्रती हिंडून विकून त्यांना उपजीविका करावी लागे. आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने। शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करूं ॥ तुकारामाच्या ह्या उक्तीप्रमाणे त्यांची स्थिती होती. त्यांच्या चाहत्यांना, भक्तांना नि शिष्यगणांस त्यांच्याविषयी विशेष आदर वाटत होता. यास्तव त्यांनी प्रसिद्ध लेखक चिं. वि. वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली गुरुवर्याचा १७ अॅगस्ट १९३० रोजी सत्कार केला. समाजप्रबोधनासाठी व मागास व दलित समाजासाठी त्यांनी आपल्या रक्ताचा थेंब न थेंब व्यतीत केला होता, वेचला होता, त्यांच्या त्या दयनीस, विपन्न व आसन्नमरण स्थितीत एवढी तरी कृतज्ञता त्यांनी दाखवावी ही गोष्ट स्तुत्य होती.

गुरुवर्यांचे स्नेही दा. सा. यंदे यांनी ‘श्रीमद्भगवद्गीता’ ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचे प्रकाशन त्याच समारंभाच्या वेळी केले. सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. गजेंद्रगडकर, पां. वा. काणे, श्री. के. नाईक आणि सी. के. बोले यांची गौरवपर भाषणे झाली. गुरुवर्य हे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे संस्थापक एक होते. यास्तव याप्रसंगी मुंबई मराठी संग्रहालयास त्यांचे छायाचित्र भेट म्हणून देण्यात आले. त्यावेळी सदर ग्रंथसंग्रहालयाचे कार्यवाह ह्यांनी शि. म. परांजपे व केळूसकर यांची छायाचित्रे समारंभपूर्वक ग्रंथालयात लावण्यात येतील असे जाहीर केले.

या सभेत दुसरी एक गोष्ट घडली. गुरुवर्याच्या एकनिष्ठ सेवेविषयी त्यांचा गैरव करावा, त्यांच्या उर्वरित जीवनात त्यांच्या चरितार्थाची योजना करावी, लोककल्याणासाठी आपले जीवित वेचणाऱ्या त्या महाभागाला उदरभरणाच्या घोर चिंतेतून मुक्त करावे यासाठी आणि त्यांचे यथायोग्य स्मारक करण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली.

ह्या वर्षापासून म्हणजे १९३० सालापासून त्यांचा वाढदिवस समारंभपूर्वक साजरा करण्याचा उपक्रम सुरु झाला.

गुरुवर्याच्या सदाचारी, सत्याभिमानी व पुण्यशील जीवनाचा प्रभाव त्यांच्या पिढीवर मोठाच पडला होता. पुन्हा प्रतिवर्षीप्रमाणे २० ऑगस्ट १९३३ रोजी येथील धुरु हॉलमध्ये गुरुवर्याच्या ७४ वा वाढदिवस डॉ. आनंदराव नायर यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला. प्रारंभी रामराव कीर्तिकर म्हणाले की, ज्या व्यक्तींच्या हातून समाजाची कोणत्याही इष्ट प्रकारे निरपेक्ष बुद्धीने सेवा घडते त्या व्यक्तीचा जन्मोत्सव करण्याची समाजाची नेहमी प्रवृत्ती असते. तदनुसार गुरुवर्य केळूसकर यांचे सौजन्य, बुद्धिमत्ता, नीतिमत्ता वगैरे गुणांचा ज्यांना चांगला परिचय घडला आहे. अशा सहद मित्रमंडळींकडून हा जन्मोत्सव साजरा करण्यात येत आहे. कीर्तिकरांनी केळूसकरांचे वर्णन ‘हिरो इन हंबल लाइफ’^६ असे केले.

सत्कारास उत्तर देतेवेळी ते निष्कांचन गुरुवर्य म्हणाले, ‘‘मी माझे कर्तव्य पूर्ण केले असे मला वाटत नाही. त्यामुळे मी तुमच्या अभिनंदनास पात्र आहे असे मला वाटत नाही.’’ अध्यक्ष डॉ. नायर यांचे अंतःकरण दाटून येऊन ते सदगतित झाले. कारण त्यांना केळूसकरकृत गौतमबुद्ध चरित्रापासून बौद्धधर्म स्वीकारण्याची स्फूर्ती मिळाली होती. आपल्या भाषणात ते कृतज्ञतापूर्वक म्हणाले, ‘‘केळूसकरांचा व माझा बावन वर्षाचा स्नेहसंबंध आहे. त्यांनी आपल्या साहित्याने समाजावर फारच उपकार करून ठेविले आहेत. त्यांचे गौतमबुद्धांचे चरित्र इतके हृदयस्पर्शी झाले आहे की, ते वाचल्याने माझ्या मनात आदर वाटून मी भगवान बुद्धांचा अनुयायी झालो व पुढे ह्या धर्माची दीक्षा घेतली.’’^७ डॉ. नायर इतके गहिवरले की, त्यांना अधिक बोलवेना. व. वि. खांडके यांनी म्हटले की, केळूसकरांनी अनेकांची चरित्रे लिहिली. आता त्यांनी आत्मवृत्त लिहून आपल्या कालखांडाच्या इतिहासाची माहिती मागे ठेवावी.

‘गुरुवर्य केळूसकर गैरव मंडळा’चे काम १९३४ च्या ऑगस्टमध्ये उत्साहाने सुरु झाले. गैरव मंडळाच्या अध्यक्षपदी मुंबई प्रांताचे माजी अर्थमंत्री श्री. गोविंदराव प्रधान यास निवडण्यात आले होते. मंडळाचा उद्देश असा होता की, केळूसकरांना

त्यांच्या योग्यतेस व कामगिरीस शोभेल अशी थैली अर्पण करून त्यांचे काही महत्वाचे ग्रंथ पुर्नमुद्रित करावे. गुरुवर्याच्या गौरवार्थ रु. १०,०००/- ची रक्कम जमवावी व त्यापैकी निम्मी रक्कम त्यांना अर्पण करून व निम्म्या रकमेतून त्यांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा प्रसार करावा असे ठरले. हरिश्चंद्र विश्राम राजवाडकर ह्या गौरव मंडळाचे कोषाध्यक्ष होते. पुढे सुमारे दोन हजार रुपयांवर थैली गोळा झाली होती; परंतु गौरव मंडळाचे कार्य काही तडीस गेले नाही. आपल्या समाजजीवनात एक कटू व कठोर सत्य दिसते ते हे की, सदाचारी व त्यागी विचारवंतास कधी कधी जिवंतपणी हालअपेषांचे जीवन कंठावे लागते. समाज त्या त्यागी पुरुषांची स्तुती करतो. त्याच्या गाथा गातो आणि त्या त्यागी पुरुषाच्या मृत्युनंतर स्मृतिमंदिर उभारतो.

शेवटी शेवटी गुरुवर्य केळूसकर देवदासी रूढीचे निर्मूलन करण्यासाठी झटत होते. त्यासाठी त्यांनी सावंतवाडीचे राजे यांच्याशी पत्रव्यवहार^८ करून बरीच माहिती गोळा केली होती. त्यासंबंधी एक पुस्तिकाही तयार केली होती. देवदासी म्हणजे देवाची सेवा करण्यासाठी वाहिलेली स्त्री. ही चाल मूळ कशी अस्तित्वात आली, तिचे स्वरूप काय होते, ती ख्रिस्तीधर्मातील नन्सच्या धर्तीवर अस्तित्वात आली की बौद्धधर्मातील भिक्षूंचे हे अनुकरण असावे इत्यादी चर्चा त्यांनी केली आहे. ही सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकहितवादी बोले यांनी १६ मार्च, १९३४ रोजी मुंबई विधिमंडळात एक विधेयक सादर केले होते. ते विधेयक १४ ऑगस्ट, १९३४ रोजी संमत झाले आणि देवाच्या व धर्माच्या नावावर पुष्ट झालेली ती दुष्ट चाल बंद पडली. गायन व नृत्य ह्या दोन्ही कला त्या कलंकित बलयातून सुटल्या आणि सुसंस्कृत विवाहित व घरंदाज महिला व कुमारी त्या कलांत कीर्ती पावू लागल्या.

मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाचे पहिले अध्यक्ष—

गुरुवर्याच्या आयुष्याच्या शेवटच्या आठवड्यात योगायोगाने त्यांचा एक मोठा सन्मान झाला. मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या वर्तीने भरलेल्या मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाच्या पहिल्या स्थानिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून वयोवृद्ध, तपोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध अशा ह्या गुरुवर्याची निवड झाली. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद मिळण्याइतकी त्यांची सहज पात्रता होती. ह्याविषयी मनोमन खात्री बाळगणाऱ्या सुजनांनी हा स्थानिक संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान त्यांना मोठ्या आदाराने दिला असावा. स्वागताध्यक्ष प्रा. अ. बा. गंजेंद्रगाडकर होते. गुरुवर्य हे निर्गर्वी, परोपकारी, सदाचारी नि प्रज्ञावंत होते. सात सहस्र पृष्ठांची ग्रंथसंपत्ती निर्माण करणारा तो ऋषितुल्य

ज्ञानी पुरुष, साहित्याचार्य व लोकमित्र होता. भव्य नि आदर्श जीवनांचे चित्रण केलेला महासाहित्यिक, जीवनाच्या तपश्चर्येतून व लोकसेवेतून साहित्य निर्माण करणारा लोकाभिमुख भाष्यकार, जीवनाचा व जीवनमूल्यांचा शोध घेऊन त्यातले अमर सत्य सांगणारा, अज्ञानांना सज्जान करणारा, समाजाचे दोष दाखविणारा व समाजाचे ज्ञान व सामर्थ्य वाढविणारा असा तो तेजस्वी लोकसेवक होता. मरणापेक्षा जीवनाला महत्त्व देणारा, तीर्थाचे, देवळांचे, मूर्तिपूजेचे व जमीनदारीचे स्तोम कमी करून भिक्षुकांना, वर्णगुरुंना व जमीनदारांना गरिबास लुटू न देणारा तो प्रजावंत साहित्यिक ग्रँटरोडवरील मुझफराबाद हॉलकडे ६ ऑक्टोबर १९३४ रोजी निघाला.

त्या दिवशी त्या साधुसाहित्यिकाची नेहमीची मखमलीची काळी गोल टोपी डोक्यावर नव्हती. स्थूल देहाची ती ठेंगणी सावळी शांत मूर्ती डोक्यास रेशमी किनारीचा सफेद रुमाल बांधून अंगात नेहमीचा सफेद कोट चढवून आणि शुभ्र धोतर पेहरून व्यासपीठाकडे मंद मंद पावले टाकीत चालली होती. गेल्या चाळीस वर्षांत त्यांच्या पेहरावात फरक असा पडलाच नव्हता. डॉ. अ. ना. भालेराव व श्री. म. वर्दे त्यांना व्यासपीठाकडे धरून नेत होते. गुरुवर्य टाळ्यांच्या गजरात स्थानापन्न झाले. आपल्या स्वागतपर भाषणात प्रा. गजेंद्रगडकर म्हणाले की, संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष गुरुवर्य केळूसकर यांची साहित्यक्षेत्रांतील कामगिरी विविध, भरीव व बहुमोल आहे. अध्यक्षांची प्रकृती अतिशय क्षीण झाल्यामुळे त्यांनी रा. अ. गोळे यांना आपले अध्यक्षीय भाषण वाचण्याची विनंती केली.

उदार व व्यापक दृष्टीची मुंबई—

आपल्या अध्यक्षीय भाषणात^१ गुरुवर्य म्हणाले की, मुंबईची दृष्टी उदार आणि व्यापक असते अशी ख्याती आहे. इंग्रजी अमलाच्या सुरुवातीस आलेली ग्लानी दूर करून महाराष्ट्रात विचार जागृती करण्यास प्रथम मुंबई शहरातच सुरुवात झाली आणि मराठी भाषेचा परिपोष व वाढ करण्यास मुंबई शहराने महाराष्ट्राच्या इतर कोणत्याही प्रांतापूर्वी अनेक वर्षे प्रारंभ केला. स्वराज्य घालवून चैतन्यपूर्ण बनलेल्या महाराष्ट्राला नवी संस्कृती शिकवून त्याचा स्वाभिमान जागृत करणारे गुरुस्थान असा मुंबईचा अभिमानाने त्यांनी उल्लेख केला.

गुरुवर्यांनी आपल्या भाषणात, श्रीपाद कृष्ण कोलहटकर यांचा ‘सुधारणेची तरफदारी करणारा, लोकप्रिय नाटके लिहिणारे व मराठी विनोदी वाड्मयाला जन्म देणारा महाराष्ट्र शारदेचा अत्यंत तेजस्वी कंठमणी’ असा उल्लेख केला.

नवोदित लेखकांना त्यांनी स्पष्ट इशारा दिला की, त्यांनी क्षणभंगुर असलेले वाडमय निर्माण करण्यापेक्षा अभ्यासयुक्त वाडमय निर्माण करावे. मुंबईबाहेर चाललेल्या प्रशंसनीय साहित्यसेवेचाही त्यांनी आवर्जन उल्लेख केला. एकेकाळी मुंबईकडे असलेला पुढारीपणा पुन्हा मिळविण्याबद्दल त्यांनी मुंबईकरांना उपदेश केला. हा संमेलनात जीर्णमतवादी, सुर्वांगमतवादी व नवमतवादी यांच्यात खडाजंगी झाली. नवमतवादी लेखकांच्या निषेधाचा ठराव नापास झाला. दुसऱ्या दिवशी प्रचंड सहभोजन झाले. अध्यक्षांची प्रकृती ठीक नसल्यामुळे ते सायंकाळी पाच वाजता आपले अधिकार स्वागताध्यक्ष प्रा. गजेंद्रगडकर यांच्या हवाली करून गेले. त्यांनीच समारोपादाखल भाषण केले.

“गुरुवर्यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा अनेक वृत्तपत्रांनी गौरव केला. साहित्य संमेलन यशस्वी झाले व उत्साहात पार पडले. याविषयी त्यांनी आनंद व्यक्त केला. दोन स्फुटे प्रसिद्ध करून ‘केसरी’नेही आनंद व्यक्त करून गुरुवर्यांचा गौरव करताना म्हटले की, प्रख्यात साहित्यसेवक श्री. कृ. अ. केळुसकर यासारख्या ज्ञानतपोवृद्ध आणि वयोवद्ध अध्यक्ष संमेलनास लाभल्याने संमेलनाचा तो एक प्रकारे गौरवच झाला. आधुनिक साहित्य सेवकांत श्री. केळुसकर यांचा दर्जा उच्च असून त्यांचे अध्यक्षीय भाषण त्याला साजेसे झाले.”^{१०}

गुरुवर्य हरपले—

गुरुवर्यांचे शेवटचे भाषण संपले. त्यांचे आयुष्यही संपत आल्याची चाहूल ऐकू येत होती आणि संमेलनाच्या वर्णनाची शाई वाळते न वाळते तोच तिसऱ्या दिवशी मंगळवार, ९ ऑक्टोबर रोजी उत्तरात्री दोन वाजता त्यांना अर्धांगवायूचा झटका येऊन त्याचे अर्धे अंग लुळे पडले. त्यांचे अंग थंडीमुळे लुळे पडले असावे असे समजून त्यांच्या चिरंजीवांनी त्यांना शेगडीचा शेक दिला. तेव्हा ते शांतपणे म्हणाले, “इतक्या लवकर मला भाजू नका. पुढे भाजावयाचेच आहे !” त्याचक्षणी गुरुवर्यांनी शांतपणे उद्गार काढले, “झाले. आटपा आता. आमचा अंत आता समीप आला. उपचार करण्याचे कारण नाही.” सर्व मित्र, चाहते व नामांकित डॉक्टर त्यांच्या रुणशय्येकडे धावून गेले; पण उपचार निष्फल ठरले. हाच आजार वाढत जाऊन त्यांनी आपली इहलोकाची यात्रा दादर येथे १४ ऑक्टोबर १९३४ रोजी निलोंभाने व त्यागाने जनसेवा करून संपवली. आसांचे ‘दादा’ गेले. परिचितांचे ‘मास्तर’ कालवश झाले. बहुजनसमाजाचे ‘गुरुवर्य’ हरपले. महाराष्ट्राचा ‘वाडमयमहर्षी’ समाधिस्थ झाला.

गुरुवर्याचे शब आरामखुर्चीवर बसवून नेण्यात आले. स्पृश्य-अस्पृश्य बांधवांनी मोठ्या भक्तीने ते पाहिले. स्मशानभूमीत प्रचंड गर्दी जमली होती. अनेक संस्थांच्या वर्तीने सामाजिक नेत्यांची भाषणे झाली. चाळीस वर्षे ज्यांच्याबरोबर एकत्र काम केलेल्या त्या आपल्या सहकाऱ्याच्याविषयी बोलताना सी. के. बोले यांचा कंठ दाढून आला. ते म्हणाले, “आज माझा एक जोडीदार गेला. मागासलेल्या वर्गाचे ते एक मोठे हितकर्ते होते. त्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी जितके प्रयत्न केले तितके अद्याप कुठल्याही पुढाऱ्याने केलेले नाही. ते जर पुढारलेल्या समाजात जन्मास आले असते तर त्यांचे देव्हरे माजविण्यात आले असते. नीती हा धर्म हेच त्यांचे तत्त्व होते. तरुणांना त्यांचे जीवन एक आदर्श आहे.”^{११}

यंदे म्हणाले, “केळूसकर हे आमच्यामध्ये एक ऋषी होऊन गेले. ऋषीची योग्यता त्यांच्यात वसत होती. ऋषीप्रमाणे त्यांनी ज्ञानसत्र अव्याहत सुरु ठेवले होते. ते श्रीकृष्ण होते, मी अर्जुन. माझ्या हातून जी काय साहित्यसेवा झाली त्याचे सर्व श्रेय त्यांनाच.” विल्सन हायस्कूलचे मुख्याध्यापक श्री. ब. य. ख्रिस्टी म्हणाले, “त्यांचे शिक्षण व शिक्षणपद्धती ह्यामुळे विल्सन हायस्कूलची भरभराट झाली. त्यांनी शिक्षकांना जी पद्धत लावली तिचा विल्सन हायस्कूलला फारच उपयोग झाला.” डॉ. आंबेडकरांच्या सहकाऱ्यांनी हृदयस्पर्शी भाषणे केली. डॉ. आंबेडकरांचे एक सहकारी सीताराम शिवतरकर म्हणाले, “मागासलेल्या लोकांपेक्षा आम्हा अस्पृश्य वर्गाची कामगिरी गुरुवर्य केळूसकर यांनी जास्त केली आहे. वेळोवेळी सल्लामसलत देऊन व योग्य मार्ग दाखवून त्यांनी आमची मोठी कामगिरी केली. त्यांच्यामुळेच डॉ. आंबेडकरांसारखा एक अखिल भारतीय पुढारी अस्पृश्य वर्गाला मिळाला. केळूसकर व डॉ. आंबेडकर यांची जर ओळख झाली नसती तर डॉ. आंबेडकर साध्या नोकरीत राहिले असते. डॉ. आंबेडकर बाहेरगावी गेल्यामुळे आज येथे येऊ शकले नाहीत त्याबद्दल त्यांच्यातर्फे मी माफी मागतो.”^{१२}

त्यांनंतर मराठा व्हॉलेटियर कोअरतर्फे कॅप्टन गोळे यांनी केळूसकरांच्या मृत देहाच्या गळ्यात पुण्यहार घातला व कोअरतर्फे अखेरची मानवंदना दिली. एक कौस्तुभमणी हरपला असे म्हणत लोक शोकमग्न अवस्थेत घरोघर परतले. त्यांच्या पाठीमागे दत्ताराम, बळवंत व गोविंद असे तीन मुलगे व दोन विवाहित मुली होत्या.

महाराष्ट्रातील बहुतेक सर्व प्रमुख दैनिकांनी नि सासाहिकांनी गुरुवर्यावर मृत्युलेख लिहिले. अनेक संस्थांनी दुखवट्याचे ठराव करून आपला आदर व कृतज्ञता व्यक्त

केली. त्यांच्या कार्याचा गौरव केला. ‘केसरी’ने म्हटले, ‘केळूसकरांनी संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या तिन्ही भाषांतले ज्ञान स्वतःच्या हिमतीवर कणाकणाने वेचले आणि ते वर्तमानपत्रे, मासिके व पुस्तके यांच्याद्वारे महाराष्ट्रात विखरून दिले. त्यांच्या इष्टमित्रांनी त्यांचा लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्याची योजलेली कल्पना आता न सोडता ती पूर्णतेला नेऊन त्यांचे एक प्रकारे वाड्मयस्मारक करावे हेच उचित होईल.’’^{१३} शिवाजी महाराजांचे चरित्रकार या नात्याने केळूसकरांचे नाव मराठी भाषेच्या इतिहासात निःसंशय अजरामर राहील, असे ‘ज्ञानप्रकाश’ने म्हटले. इंग्रजी वृत्तपत्रांनीही गुरुवर्याचा एक शिक्षणतज्ज्ञ, विख्यात पंडित, इतिहासकार व समाजसुधारक असा गौरवपर उल्लेख करून त्यांना श्रद्धांजली वाहिली.

गुरुवर्यांनी अनेक संस्थांना प्रेरणा, चालना नि संजीवनी दिली. शेकडो विद्यार्थ्यांना साहाय्य व मार्गदर्शन केले. ह्या सदगुरुने अनेकांना स्वाध्यायाचा महानमंत्र दिला. ह्या कर्त्या सुधारकाने अनेक प्रश्नांची सखोल, विवेचक नि विवेकी चर्चा केली. ते शेतकऱ्यांच्या चळवळीचे पाठीराखे व कामगारांचे हितकर्ते पुढारी होते. एकमेका साह्य करूं। अवघे धरू सुपॅथ ॥ या तत्त्वाची त्यांनी सहकारादी चळवळीत शिक्वण दिली. धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान इत्यादी गहन विषयांवर ग्रंथ लिहिणारा हा मूलगामी विचारांचा व व्यापक सहानुभूतीचा बुद्धिग्रामाण्यवादी प्रकांड पंडित होता. बुद्ध, तुकाराम व शिवाजी ह्यांचा तो महान चरित्रकार होता. गीतेचा व बौद्धधर्माचा तो भाष्यकार होता. जनी जनार्दन पाहणारा व ‘मन शुद्ध तया काय करिती माला’ असे मानणारा हा क्रषितुल्य प्रज्ञावंत होता. बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले.

‘ग्रंथपरिणाम ह्या दृष्टीने पाहता कै. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांची वाड्मयसेवा अपार आहे. त्यांनी आपले सर्व लिखाण समाजहिताच्या बुद्धीने केले. हा त्यांचा विशेष होय. त्यांनी जी विचारसरणी व मते आपल्या लेखनातून त्या काळी प्रसृत केली ती सर्व समाज प्रत्यक्ष आचरणात आणीत असल्यामुळे केळूसकरांचे खरे स्मारक म्हणजे त्यांच्या विचारांना आलेली फळे होय. त्यांनी देशावर उपकार केले. त्या दृष्टीने पाहता ते कोठे होते.’’^{१४} असे विचार समाजक्रांतीचे धुरीण, क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी स्वातंत्र्यवीर सावरकर ह्यांनी १३ नोव्हेंबर १९३८ रोजी गुरुवर्य केळूसकर यांच्या चौथ्या पुण्यतिथीनिमित्त केलेल्या अध्यक्षीय भाषणात व्यक्त केले ते यथार्थच होते.

संदर्भ टिपा-

१. विविधवृत्त, ११ डिसेंबर, १९२७.
२. गोमंतकीय मराठाविद्यार्थी मंडळाच्या संस्थापनेच्या वेळी रा. रा. कृ. अ. केळूसकर यांनी दिलेले व्याख्यान, मुंबई, सन १९२७.
३. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय एकतिसावा वार्षिक समारंभ श्रीयुत कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांचे भाषण : “ग्रंथ व ग्रंथालये”, पृ. ६.
४. गुरुवर्य केळूसकरांचे दसर.
५. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना ६ एप्रिल, १९३३ व कोल्हापूरचे दिवाण सुर्वे यांना १ जुलै, १९३३ रोजी पत्रे लिहिली.
६. केळूसकरांचे दसर.
७. नवाकाळ, २३ ऑगस्ट, १९३३.
८. सावंतवाडी हुजूर कार्यालय २७ जुलै, १९३४.
९. छापील अध्यक्षीय भाषण.
१०. केसरी, ९ ऑक्टोबर, १९३४.
११. मराठा - ऐक्येच्छू सभेचे वृत्त.
१२. नवाकाळ, १६ ऑक्टोबर, १९३४.
१३. केसरी, १६ ऑक्टोबर, १९३४.
१४. लोकमान्य, १९ नोव्हेंबर, १९३८, धनुर्धारी, १९ नोव्हेंबर, १९३८.

निर्देश सूची

विषयनाम, ग्रंथनाम आणि लेखकनाम सूची

अंकगणित - ३७	आमचे नौकायन - १७
अध्यापक - १४१	आमच्याकडील नौकायनाचा इतिहास - १७
अनंग - ११	आमिष - ४
अपभ्रष्ट - ८	आरती - १३
अभिप्राय - १५९	आरोग्यशास्त्रावर लेख - ६१
अर्जुनबा - ५	आर्या - २२
अर्थशास्त्रावर लेख - ६०	आर्यापंडित - २०, २२
अर्थशास्त्रावरील ग्रंथाचे वाचन - ७५	इंग्रज - ३
अर्नस्ट हेकेल - १७५	इंग्रजी दैनिक - ११७
अश्विनीकुमार - १६	इंगलसाल - ७४
अशुद्ध शब्द - २८	इंग्रजी निबंधाचे भाषांतर - ९८
अस्पृश्य - १२	इंग्रजी भाषेचे ज्ञानसंपादन - १७८
अक्षर वाईट - २७	इंग्रजी शाळेत घातले - ८
अज्ञान - ११	इंग्लिश काव्याचे मराठी भाषांतर - ९१
अ. बा. गजेंद्रगाडकर - १८२	इंग्लिश साप्ताहिक - १२१
अँडव्होकेट - ११७	इंटप्रकाश - १४२, १५२
अँडव्होकेट ऑफ इंडिया - ५८, १६६	इक्विटीव महामेडन लॉ - ६९
अँडम स्मिथ - ७५	इटर्नल लॉ - १७५
आंगलो व्हर्नार्क्युलर - १३	इतिहास - १०६, १२६
आईचे निधन - ४६	इतिहासकाराने काय करावे? - १०६
आत्मा - ११, ७२	इतिहासकार शेजवळकर - १६५
आदर्श संत चरित्रे कशी लिहावी? १५९	इतिहासकाराने सत्याचे प्रकाशन व समर्थन ... १०५, १६४
आधुनिक ब्रह्मकृष्ण - १४२	इन्स्प्रेक्टर - २४, ३०, ४८
आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली - ५६, ९३, १६२, १६६	इन्स्प्रेक्टरांशी खटके - ४७
आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावलीचे संपादन - ८६	इनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका - ८३
आबासाहेब दळवी - १०४, १०५	इमिटेशन ऑफ ख्राइस्ट - ४५, ८२

- इस्त्रायल - २९, ३०, ७५, ७९
 इस्त्रायलचे संपादक - ३०
 इस्त्रायलच्या संपादनाचे कार्य - ३०
 इस्त्रायली शाळा - ३२, ३३, ६९,
 १४१, १७४
- ईश्वर - ११
- उइल्सन - २२, २८
 उइल्सन कॉलेज - ६५
 उइल्सन हायस्कूल-आदर्श शिक्षक - ३४
 उच्चनीच - १२
 उत्पन्नाची दुसरी साधने - ५६
 उत्तम शिक्षक, वाईट कसाई - ३३
 उदार व व्यापक दृष्टीची मुंबई - १८३
 उपनिषदे - ९९, १५८
 उपनिषदांचे भाषांतर व शूद्र - ९९, १६१
- एक महान योजना - १२५
 एन्सन्ट सिविलझेशन - ८९
 एम्प्रेस - २१
 एल्लाप्पा बाळाराम - १७१
 एल्लाप्पा बाळाराम ... चरित्र - १३४
 एलिमेंट्स ऑफ लॉ - ७५
 ओरिएन्टल ट्रान्सलेटर - ३१
- औषधपाणी - ४
- कंपोझिशन - ५०
 कामगार नेता - १५३
- काशीनाथ घारुजी पडवळ - ८४
 काशीनाथ रघुनाथ मित्र - ९०
 कॉमेट - ७०
 कुडाळदेशकर शेणवी - ३
 कुणबटांना इंग्रजी शिकायला
 सांगितले कोणी - ९
 कुस्ती जिंकली - २१
 कृतज्ञता - ८५
 कृष्णा - ८
 कृष्णशास्त्री गोडबोले - ८९, १४२
 केरळ कोकीळ - १६१
 केशवराव - १०, ८९
 केशव वामन पेठे - ३७
 केसरी - १६४, १८४, १८६
 केसरीकार - १६२, १६३
 केळूस - ३, १४१
 कोकणातील खोती - १५१
 कोषाध्यक्ष - १८२
- खरा धर्म - १२
 खासगी शाळा - १४, ४९
 खासेराव जाधव - ११०, १११
 ख्रिस्ती धर्म - १६४
 ख्रिस्ताचा उपदेश - ४४
 खेम सावंत - ४
- गंगाराम भाऊ म्हस्के - १४८
 गणपतराव कृष्णराव तिवरेकर - १६४
 गणपतराव तिवरेकर - ९९, १०५, १३३
 गणपतीची मूर्ती - १७

- गणित - १०, १४, २०, २७, ५१
 गणेशपंत - २४
 गांगनाईक - ९६
 गांजेकस - १७, १८
 गायकवाडांची भेट - १०१
 गायकवाड सरकार - ४४, ५७
 गावीत - १९
 गॉडन - ५८, ६०, ६९
 गॉडनसाहेब - ५९, ६०, १६६, १६७,
 गीता - १६१, १६२
 गीताग्रंथ - १३१
 गीतेची पोथी - १६
 गीता रहस्य - १६२, १६३, १६९
 गीता व वेदांतशास्त्र - ८७, ८८
 गीता व वेदांतशास्त्र यांचे अध्ययन - ८७
 गुरुचरित्र - ७
 गुरुवर्य केळूसकर गौरव मंडळ - १८१
 गुरुवर्य हरपले - १८४
 गुल्ड - ७९
 गो. ज. बोरकरशास्त्री - १३२
 गोपीनाथजी - २५
 गोमंतक मराठी समाज - १६७
 गोमंतकीय मराठी विद्यार्थीमंडळ - १७७
 गोविंदराव - १५, १६
 गोविंदराव कृष्णराव दलवी - १५०
 गोविंदराव नारायण काणे - १६०
 गोविंद परुळकर - १५
 गोविंद विष्णू - १५
 गोविंद विष्णूची शाळा - १४
 गोषवारा - ६१, ११९
 गोळीबार - ४
 गौतमबुद्ध चरित्र - १००, १६०
 गौतमबुद्ध व त्याचा धम्म - ९३
 ग्रॅच्युएटी - ५४
 ग्रॅज्युएट - २८, ४९
 घर आणि सभोवतालची जागा - ९७
 घुले चरित्र - १३३
 चरित्रकार केळूसकर - १७०
 चरित्रग्रंथ - १७१
 चरित्रवाङ्मय - १७२
 चिं. वि. वैद्य - १८०
 चित्तपावन ब्राह्मण - ५०, ११९, १२०
 चौथी इयत्ता - १४, ११, ३९, ४७, ६७
 चोपड्या - २९, ४१, ६७, ६८
 चोरीचा आळ - २०
 जगद्वृत्त - ५७, ११७, १२१, १२३,
 १६५, १६९,
 जगद्वृत्ताचे संपादक - ११७
 जवाहीर - ५
 जस्टिस रांगणेकर - ३२
 जागृती व प्रगती - १५६
 जातिद्वेष - १२०
 जातिभेद - ११
 जाहीरनामा - १५२
 जिवाजी - ७
 जुना इतिहास - १५८
 जुना करार - ७५, १३०
 जॅक्शन - ५८, ५९

जॅक्सन व जगद्वृत्त - ५७	तिसरी इयत्ता - १४, ३०, ३१, ३४, ३५
जॅक्सन प्रकरण - ११९	तुकाराम चरित्र - ८९, १६५
ज्युईश क्रॉनिकल - ३०, १७५	तुकाराम जावजी चौधरी - १५६
ज्युलियस सीझर - १७२	तुकाराम तात्या पडवळ - ८८
झटून अभ्यास... - २३	तुकाराम बाबांचे चरित्र... ८९
ठाणे - ४	त्रिंबकशास्त्री - १२९
डायरेक्टर ... - १२९	थॉमस पेनचे ग्रंथ - ७४
डार्विनचा उत्क्रांतिवाद - ७३	थिबा - ९
डेक्कन अँग्रिकल्चरिस्ट रिलीफ अँक्ट ... - १५०	विवेकवादी कृष्णशास्त्री गोडबोले - ९
डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटी - १४८	दशावतारी - ३
डेटा ऑफ एथिक्स - ७२	दक्षिण प्राइज कमिटी - ९०, १६०
डॉक्टर ऑफ सायन्स - १६८	दाजीराव कृष्णाजी दलवी - १५०
डॉ. आनंदराव नायर - १६०, १८१	दामोदरशेठ यंदे - ११६
डॉ. नायर - १६१, १८१	दामोदरपंत सावळराम यंदे - १३१, १८०
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - १५१, १६८	दारूण निराशा - १३१
डॉ. भांडारकर - ९०, १६०	दारूगोळा - ४
डॉ. म्याकिकन - १२९, १६६	दारूवाला - २४
डॉ. सदाशिवराव वामन काणे - ९१	दासबोध - १०७
तत्त्वज्ञ कर्मयोगी - १५१	दि रिजिडिटी ऑफ दि इर्नल - १७५
तत्त्वज्ञानाचा इतिहास - ७५	दि लाइफ ऑफ शिवाजी महाराज - १६६
तरुणांना उपदेश - १७७	दि स्टोरी ऑफ नेशन्स सिरीज - १४५, १५८
तबला - ३	दिवाण बहातूर धामणसकर - ८१, ८३, ८५
तबले व मृदंग - ३	दीनबंधू - ७९
तर्कशास्त्र - ७४	दुष्काळात गंभीर परिस्थिती - १५
ताकीदपत्र - ५९	देवतापूजन - ११
तालीम - २०	देवदत्त नारायण टिळक - १७५

- धामणसकर चरित्र - १३३
 नगारा - १३
 नवनीत ग्रंथ - ८
 नाताळ - ९६
 नानासाहेब गोखले - ३०, ३२
 नामदार भास्करराव जाधव - ११५
 नामांकित चरित्रकार ... ७०
 नारायण गोविंद पवार - ५८, ११७
 नारायण महादेव परमानंद - ८०
 नारायण मेघाजी लोखडे - ७५, १४८, १६३
 नारायणराव शंभू वराडकर - ९६
 नासत्य - १६
 नित्युपदेश - ७०, ८५
 निबंधमाला - २९, ४०, १४२
 निर्णयसागर छापखाना - १०५
 निरीश्वरवादी - १७४
 निवेदन - १६०
 नीचता - १२
 नीतिग्रंथ - ७०, ७१
 नीतिबोधमाला - ११८, १६९
 नीतिमत्ता - १२
 नीतिशास्त्र - ७०, ७५
 नीतिशास्त्र व समाजशास्त्र - ७०
 नीतिप्रसारक मंडळी - ७०, ७१, ७९,
 ८०, ८५
 नीतिशिक्षण - ७१
 नेटिब्ह ओपिनियन - १६३
 नोकरी - ४
 न्या. चंदावरकर - ६०, ११७
 न्या. माधवराव रानडे - ८९
 न्या. रानडे - १४३, १५९, १६४
 न्या. रानडे यांची चूक - १०७
 न्यायाधीश - ११
 पंचदशी व वेदांतसूर्य - ८७
 पगार - ३३
 पटवर्धनाची कारवाई - ४०
 पत्रब्यवहार - १८२
 पवाडा छत्रपती शिवाजीराजे - १६३
 पहिलवान - २०
 पाऊस पाडता येईल का? - १४४
 पाचकवी - ८८
 पाचवी इयत्ता - १९, २२, ४९, ५०
 पारितोषिक - ५६, ८३, ९७, ९८, ११५,
 १२२, १२३, १२८, १३४
 पॉझिटिविज्म - ७०
 पॉलकोरस - ७४
 पिरजीभाई - १४९
 पुन्हा बुइल्सन हायस्कूल - ५५
 पुराण - १३
 पुराणिक - १३
 पुराणिक बुवा - १३
 पुराणप्रिय लोकांना अप्रिय - ११८
 पुराणश्रवण - १३
 पुस्तक - ६५, ६७
 पूर्वज लष्करात - ३
 पेन्शन - ५
 पैज - १४
 पोथ्या - ८, १३
 पोथ्याचा चौरंग - ७
 पोलिटिकल एजंट - २२
 पोलीस - ४

- प्याराफ्रेज - ५०
 प्रख्यात ग्रंथकार... - २५
 प्रति तुकाराम - १३
 प्रत्येक क्षण, ज्ञानाचा कण - १४१
 प्रभाकर - १५९
 प्रभावी वक्ता - १४५
 प्रामाणिकपणा - ३१
 प्रा. ताकाखाव यांना १०० तोळे सोने - ११५
 प्रा. नीळकंठ सदाशिव ताकाखाव - १६६
 प्रा. राजारामशास्त्री भागवत - १६३
 प्रामाणिक - ३०, ३१, ४५
 प्रायव्हेट सेक्रेटरी - ५९
 प्रो. आर्ते - ९८
 प्रो. गार्डनर - ३७
 प्रो. ताकाखाव - १०९, ११५, ११६, १३२
 प्रो. भागवत - ९३
 प्रो. म्याकोमिश - ४८
 प्रो. हक्सले - ७४
- फणसवाडीत पोथी - ८
 फी - १४
 फ्रान्सचा जुना इतिहास - ८१, ११२, १५९
 बंडखोर - ४
 बंदूक - ४
 बडोदे संस्थानचे दिवाण - १३३
 बकल - ७०
 बळवंतराव खिस्ती - ४३
 बळवंतराव तिवरेकर - ८७
 ब.य. खिस्ती - १८५
 बापूजी - ५, ६
- बाबाजी - ३
 बायको - ६
 बायबल पंडित - १३०
 बायबल भाषांतर - ६२
 बायबलचे मराठी भाषांतर - १२९
 बायबल रिहिजन - १७५
 बायबल स्केचबुक - ३१
 बायबल सोसायटी - ६२
 बायबल सोसायटी ऑफ इंडिया... - १७५
 बालवाड्मय - १६९
 बाल्बोध - ८५
 बालाजी - ३
 बिर्जे योग्य माणूस - १०४
 बीजगणित व भूमिती - २३
 बी. बी. केसकर - ११८
 बी. बी. सी. आय. रेल्वे - ५, २७, ८७
 बुद्ध आणि त्याचा धम्म - १६८, १६९
 बुद्धचरित्र - ८९, १६७, १६८
 बुद्धिप्रामाण्यवादी - १४४
 बुद्धिवाद - ११
 बुद्धीची उपासमार - ७६
 बुद्धलीलामृत - ९३
 बुद्ध सोसायटी - ९२
 बेडर नावाडी - १७
 बेळगाव - ४
 ब्लेकसाहेब - २२, २३
 बोधपर ग्रंथ - ६७
 बोधसुधाकर - १५९, १६२
 ब्रह्मवृद्दास विषाद - १०५
 ब्राह्मणेतर लेखकाच्या अडचणी - १०३
 ब्राह्मणसभा - १४९

- ब्रिटिश बायबल सोसायटी... - १२९, १३०
 Basis of Religion - 42
- भंगी - १२
 भगवद्गीतेचे रहस्य - १६१
 भागोजीराव कीर - १३२
 भारतीयांना संदेश - १७८
 भीमराव काळसेकर - १२८
 भीमराव रामजी आंबेडकर - १६७
 भूत पिशाचाच्चादिक - ११
 भूतयोनीत - ११
- मधुकरवृत्ती - १७१
 मराठा तितुका मिलवावा - १०७
 मराठा प्रॉफ्हिडंट फंड - ७५, १२१, १५०, १५३
 मराठी अभ्यास...विष्णुशास्त्री चिपळूणकर - २८
 मराठा ऐक्येच्छू सभा - ७५, १४८, १४९, १५०, १५३, १६५, १६६
 मराठी ग्रंथ - २८
 मराठी ग्रंथाचे भाषांतर - ११६
 मराठीचा अभ्यास - २८
 मराठी परीक्षक - ९०
 मराठी बायबलचे भाषांतर
 विहंगावलोकन - १७५
 मराठी रिलीफ कमिटी - १५१
 मला शाळेत यावयाचे आहे ! - २२
 म. जोतीराव - १४५, १६३
 म. फुले - १४८, १४९, १६३
 म. मो. कुंटे - १६३
 महादेव गोविंद रानडे - १४५
 महान चरित्रकार - १८६
- महाभारत - रामायण - १३
 महार मुलास वाचविले - १९
 महाराज तुकोजीराव होळकर - ११५, १२६, १६६
 महाराज सयाजीराव गायकवाड - १६५, १६८, १६९, १७४
 महाराष्ट्र कोकीळ - ९८
 महाराष्ट्र भाषा चित्रमयूर आठल्ये - १०७
 मॅक्समुल्लर - ९९, १००
 मॅट्रिक्युलेशन - २७, ४३, ६७, १२७
 मागासवर्गीयांच्या उद्घाराची चळवळ - १४८
 माधवराव नागवेकर - ४५, ८६, १२८
 मानपत्र - ५३, ७५, १३३, १७४
 मानवी समानता - १२
 मापलेदार - ४, ५
 मार्क्स ऑरोलिअस - ९५
 मॉरल क्लासबुक - ७०
 मिठावरील कराचा बोजा - १४५
 मित्रास साहाय्य - ८१
 मिल्ल - ५२
 मिस. गार्डनर - ३७-३८
 मि. कथवर्ट - ४६-४९, ५०, ५५, १३०
 मि. कालेतकर - ९६
 मि. गार्डन - ११८
 मि. प्रायर - ४८
 मि. ल्युझन - ७५
 मुकादम - ५
 मुगभाटात - १३
 मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाचे पहिले अध्यक्ष - १८२
 मुंबई वैभव - १५९

- मुंबईत शिक्षण अडचणी - ८
 मुलांना शारीरिक शिक्षा करावी की नाही - ३८
 मोडी अक्षर - १७
 मोरुड - ५
 मोरुडकर - ५
 मोरोपंतांची कविता - २०
 मोरोपंत वामन - ८
 मोरोबा वाळवेकर - ८०
 म्याकनिकल साहेब - ४७, ४८, ५६
 म्याकलीन साहेब - ५०, ५१
 Moral Class Book - 67
- यंदे साहेब - ९३
 यथार्थदीपिका - ८६, ८८
 यशवंतराव तानाजी
 माणगावकर - ५८, ११७, १२६
 युरोपिअन सुपरिनेन्डट - ६
 युवराज फतेसिंह महाराज - ९८
 रत्नपारखे - ३२
 राइट्स ऑफ मैन - ७४
 राजकीय क्रषी - १४४
 राजर्षी शाहू छत्रपती महाराज - १६५, १७४
 राजा शिवाजी - १६३
 राजीनामा - ६, ५३, १२३
 राजे कृष्णशाहा पतंगशाहा - १५४
 राणीचा बाग... - ६६
 राज्यसंपादन - १०६
 राज्याभिषेक - १०७
 रानडे - १७
 रामचंद्र विठोबा धामणसकर - ८१, १३३, १७०
 रामदास स्वामी - १०६
- रामराव बाळकृष्ण कीर्तिकर - ४७, ५८, ५९, ११७, १६६
 रामविजय - १६
 रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप... - ८
 रावबहादूर आठवले - १३०
 रावबहादूर तालचेरकर - ९७
 रावसाहेब का. रा. कोरगावकर - २३, १२९
 राष्ट्रीय सभेची संस्था - १४५
 रॉयल एशियाटिक लायब्ररी - ४४, ८९, ७०, १६४
 रा. आनंदराव तालचेरकर - १२७
 रा. भानू - ९७, १०२
 रे. कॅनन जोशी - ६२, १२९
 रे. ग्रे - ४२
 रे. निकंबे - ६२
 रे. ब्लेक - २७
 रोमेशचंद्र दत्त - ८९
 लक्ष्मण नागवेकर - ८६
 लक्ष्मण पांडुरंग नागवेकर - ८६, १५८
 लिंगल प्रमेये - ६९
 लेखमाला - ११८
 लोकशिक्षण - १४६
- वचन - ५
 वडिलांचा मृत्यू - ५६
 वर्गीदार - १२३
 वर्डस्वर्थ - २८, ५२
 वर्तमानपत्रे - ३१, ५८
 वाचन - ६५, ६६, ६८, ७२, ७५, १४१, १४२
 वाङ्मयमहर्षी - १८४

वाड्मयसेवा - १३०	शिवचरित्र अनेक भाषांत - ११६
वाणीचा सदुपयोग - १७६	शिवचरित्राचे इंग्रजी भाषांतर - १०९
वामन आबाजी मोडक - ८०, १४२	शिवछत्रपतीचे चरित्र - १६३, १६४
वा. रा. गुळवणे - १४९	शिवछत्रपती : संकलिपित शिवचरित्राची
विचारसागर - ८७	प्रस्तावना - १६५
विद्यार्थी डॉ. भीमराव आंबेडकर - १६७	शिवबा - १०६
विद्याप्रसारक मंडळी - १५२	शिवबा व रामदास - १०६
विधवा बहीण - ५	शिवरायांचे वाड्मयस्मारक - ११३
विधवाविवाह सशास्त्र की अशास्त्र - १४३	शिवस्मारक - ११३
विनंतीपत्र - १२१, १२३	शिवाजी चरित्र - १६३
विनायक कोंडदेव ओक - ८५, ९०	शिवाजीचा जन्मकाळ - १६४, १६५
विरोधकावर मात - १००	शिवाजी महाराजांचे चरित्र - ७५, १६६
विल्सन - १४१	शिवाजी महाराजांचे चरित्रिकार - १८६
विल्सन हायस्कूल - १७४, १८५	शिवाजी महाराजांचे पहिले चरित्र - ११७
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर - २८, ४०, १४२	शिवाजी व दादोजी कोंडदेव - १०६
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आदर्श - १४२	शिष्यवृत्ति मिळाली नाही - २५
विहिरीतले दागिने काढले - १९	शिष्यवृत्ती - २५, १५२
वेंगुर्ले - ३, ५, १४१	शिक्षक - ९
वेद व वेदांत - १६२	शिक्षणदान - ४९
व्याकरण - १४	शिक्षणपद्धती - ४९
व्यागन - ५	शुचिभूत - १२
व्यायाम - १३	शेणवी गृहस्थ - १२
व्याससूत्र - ८७	शेणवी मित्राच्या घरी पोथी ऐकणे - ७
व्हाय ग्रेज्युएट्स डाय यंग - १४५	शेतकऱ्यांचे दुःख निवारण
शंकर मोरो रानडे - ९९-१०२, १६१	करणारी सभा - १५०
शंकरराव रांगणेकर - ५७	श्रीधर व्यंकटेश केतकर - १७१
शारीरिक शिक्षण - २०	श्रीमत्स्वामी हंसस्वरूप - १६२
शास्त्रीबुवा - १०-१२, १४	श्रीपाद कृष्ण कोलहटकर - १८३
शाहू छत्रपती - १११, १६५	श्रीमती सुमती बाईसाहेब - १२७
शिपाई - ४	श्रीमद्भगवतगीता - १६१, १८०

- श्रीमद्भगवतगीता सान्वय ... - १८०
 श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेठ - ८
 श्रीमंत भास्करराव विठोजीराव जाधव - ११३
 श्रीमंत महाराज माधवराव शिंदे - १११-११३
 श्रीमंत सयाजीराव - ६०, ८१, ८५, ९५,
 १०५, १२३
 श्रीमंत होळकर - ११५, ११६
 श्री. छत्रपती शाहू महाराज - १०५, ११२,
 १६५
 श्री. बापूसाहेब व अण्णासाहेब - ४
 श्री. शिवाजी विद्याप्रसारक - १०४
 संकट ओढवले - १२८
 संस्कृत - १३, २०, २४, ४३, ४५, ८८,
 ९९, १००
 सेंट झेविअर कॉलेज - ९३
 सेक्रेड बुक्स आॅफ दी ईस्ट - ९९
 सखाराम पडवेकर - २२, ६६
 सखाराम विश्राम राजवाडकर - ७१, ८०
 समाजसुधारक - १६७
 सर्टिफिकेट - २७, २८, ३३
 सर सयाजी महाराज - १२८
 सस्तुं साहित्य संस्था - ११६
 सहस्रबुद्धे - १४
 सहाध्यायी - २०
 सहावी इयत्ता - ५१
 सहाव्या इयत्तेत - २२
 सात उपनिषदे - ९९
 सात उपनिषदांचे भाषांतर - १६१
 सान्वय सार्थ सटीक श्रीमद्भगवतगीता - १६३
 सामाजिक सुधारणा - १४६
 सावंतवाडी - ३, ६, १०
 सावंतवाडीस शिक्षण - ६
 सावरकर साहेब - ५१
 सॉक्रेटिस - ७०
 सिमिअन - बेंजामीन - ७०, ९५
 सिमिअन व फ्री थिंकर - ७१
 सिमिअनसाहेब - ८६
 सी. के. बोले - १४८, १५०, १५१, १५४,
 १६७, १८५
 सुधारक - १४६
 सुबोधपत्रिका - ८३, १४३, १४५
 सुबोधप्रकाश - १४३
 सुपरिन्टेन्डन्ट - ११७
 सुशील श्रीनिवास कवळेकर - १८०
 सेनेका व एपिकेट्रस - ९५, ११२, १५९
 सेवानिवृत्त - ५४, १७४
 सेवानिवृत्ती - ५२
 स्पेन्सर - ७३, ७०
 स्वदेशाभिमान - १४४
 स्वाध्याय - ६५, ६६
 स्वाध्यायाचे महत्त्व - ५१
 स्वाध्यायशीलता - २५
 हर्बर्ट स्पेन्सर - ७०
 हरिशचंद्र विश्राम राजवाडकर - १८२
 हस्तलेख - ११०
 हाईमसाहेब - २८-३४, ६८, ७२, ७९
 हाईमसाहेब-एक आदर्श समाजसेवक - २९
 हाईमसाहेब जोसेफ - ३०
 हिंदू लॉ व एन्हिडन्स - ६९
 हिन्दू - ३१, ७९

हेडमास्टर नानासाहेब - ३१	ज्ञानप्रकाश - १६५, १८६
हेडमास्टर हरबा वागळे - २०, २१	ज्ञानप्राप्ती - ५२
होडी - १७, १८	ज्ञानसंपादन - ४४, ५१
ज्ञातिदोष - ११९	ज्ञानोदय - ३५, १७५ ज्ञानेश्वरी - ८६, ८९

○○○

वाय ६५३-११०५ पु.-७.२०१९

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर

